

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

**СУЧАСНЕ СУСПІЛЬСТВО:
філософсько-правове дослідження
актуальних проблем**

Монографія

За редакцією
професора *О. Г. Данильяна*

Харків
«Право»
2016

УДК 340.12:316.3
ББК 87.66
С91

*За результатами виконання плану цільової комплексної програми
«Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства
та формування правової культури особистості» (№ 0111и000968)
Рекомендовано до опублікування вченою радою Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 3 від 18 березня 2016 р.)*

Рецензенти:

П. А. Кравченко – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка;
М. П. Требін – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Колектив авторів:

О. Г. Данильян – доктор філософських наук, професор; *О. П. Дзьобань* – доктор філософських наук, професор; *С. Б. Жданенко* – кандидат філософських наук, доцент; *Ю. Ю. Калиновський* – доктор філософських наук, професор; *Е. А. Кальницький* – кандидат філософських наук, доцент; *І. І. Коваленко* – кандидат філософських наук, доцент; *С. І. Максимов* – доктор юридичних наук, професор; *Є. М. Мануйлов* – кандидат філософських наук, професор; *Ю. В. Мелякова* – кандидат філософських наук, доцент; *Н. І. Сатохіна* – кандидат юридичних наук; *В. А. Трофименко* – кандидат юридичних наук, доцент

Сучасне суспільство: філософсько-правове дослідження актуальних проблем : монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін. ; за ред. О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2016. – 488 с.

ISBN 978-966-458-994-6

Монографію присвячено дослідженню актуальних проблем інформаційного етапу розвитку суспільства, визначенню особливостей буття людини в сучасному інформаційному просторі, з'ясуванню взаємозв'язку правового суспільства, держави та людини в Україні. Важливе місце в роботі приділено проблемам розуміння та здійснення права в сучасних соціокультурних умовах. Особливістю монографії є те, що її автори розглядають проблеми сучасного суспільства у філософському, філософсько-правовому та правовиховному аспектах.

Для студентів, аспірантів, викладачів вищих юридичних навчальних закладів, працівників органів державного управління та місцевого самоврядування.

УДК 340.12:316.3
ББК 87.66

© Данильян О. Г., Дзьобань О. П.,
Жданенко С. Б. та ін., 2016
© Видавництво «Право», 2016

ISBN 978-966-458-994-6

ЗМІСТ

Передмова (Данильян О. Г.)	5
----------------------------------	---

РОЗДІЛ 1 ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЕТАП РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА: ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ

1.1. Аксиологія цивілізаційного розвитку: світоглядні засади (Дзьобань О. П.).....	14
1.2. Інформаційна картина світу: осмислення технологічних, соціокультурних та екзистенційних аспектів (Данильян О. Г., Дзьобань О. П.).....	47
1.3. Комунікації в інформаційному суспільстві: гене́за концептуальних підходів до розуміння сутності (Кальницький Є. А.)	70
1.4. Віртуальні комунікації: роль і місце у сучасній соціокультурній реальності (Дзьобань О. П., Жданенко С. Б.).....	88
1.5. Інформаційно-комунікативні технології як базовий фактор інформаційного суспільства (Кальницький Є. А.)	111
1.6. Інформаційна безпека в інформаційному суспільстві: філософська рефлексія (Дзьобань О. П.).....	130

РОЗДІЛ 2 ОСОБЛИВОСТІ БУТТЯ ЛЮДИНИ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

2.1. Специфіка буття людини в інформаційному суспільстві: морально-етичне тло проблеми (Данильян О. Г., Дзьобань О. П.)	157
2.2. Комунікативні практики особистості в умовах інформаційного суспільства (Жданенко С. Б.)	183
2.3. Полікультурний вимір правової ідентичності (Мелякова Ю. В.).....	199
2.4. Соціальна відповідальність суб'єктів діяльності в інформаційному суспільстві (Мануйлов Є. М.)	220
2.5. Громадянська відповідальність особистості у правовому суспільстві: державотворчий контекст (Калиновський Ю. Ю., Мануйлов Є. М.).....	237

РОЗДІЛ 3
ПРАВОВЕ СУСПІЛЬСТВО, ДЕРЖАВА, ЛЮДИНА:
ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ

3.1. Взаємообумовленість свободи та відповідальності у правовому суспільстві як уособлення сутності демократичного державотворення (<i>Калиновський Ю. Ю.</i>).....	255
3.2. Роль місцевих органів державної влади і органів місцевого самоврядування в забезпеченні прав та свобод громадян (<i>Данильян О. Г.</i>)	272
3.3. Інформаційний простір України як джерело правового виховання (проблема законодавчого регулювання) (<i>Трофименко В. А.</i>)	294
3.4. Реформування силових структур в аспекті правового виховання (проблема законодавчого забезпечення) (<i>Трофименко В. А.</i>).....	310

РОЗДІЛ 4
ПРОБЛЕМИ РОЗУМІННЯ ТА ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА
В СУЧАСНИХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ РЕАЛІЯХ

4.1. Феноменологія права у постнекласичній раціональності.....	325
4.1.1. Теоретико-методологічні можливості феноменології у соціальному пізнанні (<i>Коваленко І. І.</i>)	325
4.1.2. Інтегративне праворозуміння і феноменологія права як способи багатовимірного опису права (<i>Коваленко І. І.</i>).....	343
4.2. Герменевтичний вимір правової реальності (<i>Сатохіна Н. І.</i>).....	355
4.3. Образ права у глобалізованому світі (<i>Мелякова Ю. В.</i>).....	372
4.4. Філософсько-правове осмислення феномену правової доктрини (<i>Максимов С. І.</i>)	385
4.5. Прощення і примирення: філософсько-правове осмислення (<i>Сатохіна Н. І.</i>)	419
Післямова (<i>Данильян О. Г.</i>)	431
Список літератури.....	439

ПЕРЕДМОВА

Наприкінці ХХ ст. світ вступив в епоху глибоких системних трансформацій. На наших очах руйнується загальний світовий порядок, що існував кілька століть, і на місце йому приходить новий. Цей новий світовий порядок суспільствознавці характеризують різними термінами: «постіндустріальне суспільство», «віртуальне суспільство», «технотронне суспільство», «мережеве суспільство», «суспільство постмодерну» та ін. Однак більшість філософів і політологів останнім часом все більше схиляється до розуміння нового етапу в розвитку людства як епохи інформаційного суспільства. При цьому під інформаційним суспільством розуміється якісно новий етап соціотехнологічної еволюції людства, який передбачає збільшення ролі інформації і знань, а також формування та споживання інформаційних ресурсів у всіх системах життєдіяльності суспільства за допомогою розвитку інформаційно-комунікативних технологій.

Ці інформаційно-комунікативні технології, стаючи головною продуктивною силою суспільства, формують новий інформаційний спосіб виробництва, пов'язаний із глибинними трансформаціями в характері праці, відносинами власності, змінами соціальної структури і всіх інших підсистем суспільного життя.

Досягнення у сфері нових технологій, на яких ґрунтується формування інформаційного суспільства, багато в чому змінюють характер соціальних процесів. По-новому починають осмислюватися поняття соціальної комунікації й інформаційного простору. Істотних трансформацій зазнає вся система державного управління, свідченням чого є впровадження у практику багатьох країн технології «електронного уряду» та «електронної демократії». При цьому з'ясовується, що сучасні інформаційні технології у процесі розширення сфери їх застосування в повсякденному житті суспільства створюють потенційну можливість не тільки для поглиблення демократичних процесів, а й тотального контролю за приватним життям та маніпуляційного впливу на особистість. Таким чином, в інформаційному просторі виникають принципово нові інформаційні загрози для суспільства, людини, права.

У світлі становлення інформаційного суспільства відбуваються глобальні зміни, які трансформують усю соціальну структуру, справляючи вплив на політичні, правові, економічні, культурні процеси. Усі ці проб-

леми і визначають життєво важливе значення міждисциплінарних і перш за все філософських та філософсько-правових досліджень проблем, пов'язаних із інформаційним етапом розвитку сучасного суспільства.

Серед інших фундаментальних проблем, які хвилюють громадськість та вчених в Україні, можна назвати проблеми реформування політичної, економічної і духовної систем суспільства, забезпечення прав і свобод людини і громадянина, входження України до європейського і світового співтовариства та ін. Відомо, що процес державотворення на демократичних засадах в Україні відбувається, але він проходить досить складно, суперечливо, що зумовлено перехідним етапом розвитку української держави і суспільства, відсутністю чіткої стратегії державотворення, жорсткою конфронтацією владних структур на загальнодержавному рівні, розхитуванням правової системи, поширенням корупції і організованої злочинності та ін.

Специфіка сучасного етапу державотворення України полягає також у необхідності демократизації суспільних відносин, оптимізації зв'язків держави і громадянина. Водночас інститути державної влади ще не готові до партнерських відносин із людиною і громадянином. Особистість розглядається державою в основному, як і раніше, не як активний суб'єкт політико-правового процесу, а насамперед як об'єкт впливу на неї з боку держави.

Усі перераховані проблеми й виклики, що постали перед людством на початку нового тисячоліття, актуалізували необхідність досліджень у сфері філософії й філософії права, які в умовах глобалізації покликані визначити новий соціально-історичний статус суспільства, людини, держави і права як складових нової глобальної соціальної реальності, окреслити принципи їх взаємодії. Особливе значення дослідження в цій сфері мають для України, яка в цей час переживає один із найскладніших періодів у своїй історії, шукає методом спроб і помилок свій шлях політико-правового розвитку та створює свою соціально-політичну модель розвитку суспільства.

Знаходження відповідей на поставлені вище проблемні питання неможливе без осмислення особливостей інформаційного простору; визначення особливостей буття людини в сучасному суспільстві, факторів оптимізації взаємозв'язку правового суспільства, держави й громадян, місця й ролі правової культури й правового виховання в сучасній Україні, а також проблем розуміння та здійснення права в сучасних соціокультурних реаліях.

Окреслені вище й ряд інших актуальних проблем перебувають у центрі уваги авторів цієї монографії, що є результатом наукових досліджень викладачів кафедри філософії за останні кілька років. Важливо, що в роботі названі проблеми розглядаються не як абстрактні питання, а як взаємозалежні компоненти соціального розвитку України.

Перший розділ монографії присвячено філософському осмисленню інформаційного етапу розвитку суспільства. У ньому центральне місце займає розгляд світоглядних засад аксіології цивілізаційного розвитку. Причому аксіологічні підстави, згідно з якими культура розглядається як умова існування й цивілізаційного розвитку людства, висуваються авторами на перше місце у світоглядних парадигмах. Це пов'язано з тим, що сучасна культурно-цивілізаційна криза розцінюється як період, необхідний для вироблення нових ціннісних орієнтирів. У кризовій ситуації можуть виникнути як передумови для виникнення іншої культури, так і передумови, що сприяють загибелі цивілізації в її колишньому вигляді. Відмінною рисою сучасної кризи цивілізації є її всесвітній розмах, глобальний характер. Інакше кажучи, вся людська цивілізація перебуває в тій особливій точці глобального еволюціонізму, коли відбувається зміна напряму (духовної програми, ціннісних орієнтирів) розвитку. Вихід із сучасної цивілізаційної кризи потребує трансформації низки базисних цінностей техногенної цивілізації, які насамперед стосуються ставлення людини до природи.

Автори відзначають, що сучасна індустріальна цивілізація, породивши потужну технонауку і феномен глобалізації, оснастивши світову спільноту інформаційними і телекомунікаційними технологіями, не створила міцної духовно-ціннісної основи планетарної життєдіяльності людини. З цього випливає необхідність прийняття нової ціннісної стратегії розвитку з метою реформування нової цивілізації. Передумови нової цивілізації формуються в рамках інформаційних суспільств, де вирішені проблеми задоволення основних матеріальних потреб людей. Тут мається на увазі зміна ціннісно-мотиваційної структури людської діяльності. У міру задоволення матеріальних потреб на перший план виходять ціннісні проблеми позаекономічного характеру: саморозвиток і вдосконалення особистості, збереження й облагороджування навколишнього середовища тощо.

У монографії обґрунтовується ідея про те, що інформаційна картина світу – це сьогодні соціокультурна реальність, що охоплює мільйони людей, і немає сумніву, що це лише початок незвіданого шляху. Сучасна інформаційна картина світу характеризується тим, що основним продуктом

і ресурсом є інформація як нова категорія матерії. Відбувається інформатизація суспільства, яке визначається як суспільство, де більшість тих, що працюють, зайняті виробництвом, зберіганням, опрацюванням і реалізацією інформації. Інформаційна картина світу людини актуалізується у зв'язку з вирішенням завдань зі здійснення дій над інформаційними об'єктами, вона як складова світогляду може бути представлена як у знанневих, так і в нормативних і ціннісних типах світогляду. Таким чином, інформаційна картина світу – це нова сфера існування людини, яка виявляється окрім іншого і здебільшого через властивості наукової інформації.

На думку авторів монографії, віртуалізація соціальної реальності як наслідок розвитку інформаційних технологій і як соціокультурна характеристика інформаційного суспільства робить неминучим підвищення значущості віртуальних комунікацій у суспільстві. Це веде до віртуалізації як міжособистісних, так і соціетальних взаємодій, посилює соціокультурну диференціацію в суспільстві, створюючи мультиконтентний простір масових комунікацій. Різноманітна тематика мережевих ресурсів повністю відображає різноманітність реального життя, а сам Інтернет вже давно злився зі всіма сферами життя суспільства. Поширеність Інтернету створила ідеальні умови для зростання в новому середовищі принципово нових способів комунікації, однаково потужно застосованих до політики, науки, бізнесу, повсякденного спілкування й розваг. Таким чином, поширення Інтернет-комунікації та різного роду віртуальних мереж трансформують характер міжлюдської взаємодії. Зрештою, спілкування як таке переходить у розряд віртуального, у ході якого індивідами використовується на символічному рівні віртуальна тілесність. Активність індивідів, що здійснюють комунікацію через Інтернет, переорієнтовується від взаємодії з реальними об'єктами спілкування на комунікацію свого віртуального Его з такими ж віртуальними партнерами. Оперування віртуальною реальністю та конструювання знакових систем у контексті синдрому споживання акумулює міжособистісну комунікацію навколо таких знакових рис сучасної культури, як ефемерність, мінливість та ненадійність.

У книзі звертається увага на те, що попри беззаперечні успіхи сучасної техніки, яка досягла найбільш вражаючих результатів у сфері інформаційних технологій, у середовищі філософської спільноти зростає невідомою тривога у зв'язку з етичними загрозами людському існуванню, які є наслідком науково-технічного розвитку. Свою занепокоєність сьогодні висловлюють не тільки філософи, а й представники гуманітарної і техніч-

ної інтелігенції, політичні та громадські діячі, взагалі всі мислячі й переживаючі люди. Основні духовно-етичні кризові процеси, що відбуваються в сучасній інформаційній цивілізації, пов'язані саме із гіпертрофованим технічним розвитком людства і далеко не в останню чергу з безконтрольним і хаотичним зростанням обсягів інформації в сучасному суспільстві. Можна сказати, що стало аксіоматичним таке положення: сучасна моральна ситуація склалася внаслідок дистанції, яка дедалі збільшується, між науково-технічним прогресом і етичним станом суспільства.

Другий розділ монографії присвячено одній із найактуальніших проблем суспільствознавства – особливостям буття людини в сучасному суспільстві. У ньому автори доводять, що сучасні засоби масової комунікації за допомогою інформаційних і комунікативних технологій набули колосальної символічної влади, адже саме за допомогою ЗМІ забезпечується циркуляція в соціумі знань, норм, ідеалів, цінностей, які незалежно від того, адекватно вони відображають реальність або нееквівалентні їй, відтворюють доміанти й атрибути суспільного устрою, соціального порядку й культури, забезпечуючи легітимність ціннісним категоріям колективної й індивідуальної свідомості. Таким чином, інформаційне середовище є чинником, який вимагає фундаментально нової адаптації людини. Специфіка сучасного інформаційного середовища веде до корекції існуючих природних і соціальних механізмів адаптації людини й появи нових. Інформаційні технології, ставши стрижнем сучасної цивілізації, не просто змінюють якість і зміст життя сучасної людини, вони загрожують трансформувати сам образ її буття у світі. У монографії проаналізовано сутнісні ознаки громадянської відповідальності особистості в контексті розбудови демократичної держави та правового суспільства.

У дослідженні також приділено увагу проблемі світоглядного й правового самовизначення людини в нестабільному полікультурному суспільстві у національному, громадянському, ідеологічному та ментальному планах. Цивілізаційна ідентифікація громадян, і без того ускладнена широкими інтеграційними процесами, в українській дійсності додатково обтяжується внутрішніми національно-культурними розбіжностями й соціально-політичними трансформаціями. Політико-правова ситуація в сучасній Україні розглядається авторами як дискурс, а іноді як конфлікт ідентичностей, мультикультурність у межах однієї політичної нації, а також закономірний наслідок цього – симуляція ідентичності. Зазначається, що глобалістична тенденція транснаціоналізації анулює культурний традиціоналізм, зокрема ті його форми, які не відповідають політичній кон'юнктурі, що ставить

проблему органічної самоідентифікації індивідів і розуміння ними цінності права.

На окрему увагу заслуговує підрозділ, де проаналізовано сутнісні ознаки громадянської відповідальності особистості в контексті розбудови демократичної держави та правового суспільства. Автори роботи доводять, що буття громадянської відповідальності обумовлено історичним контекстом, типом політико-правової системи держави, рівнем розвитку правосвідомості та моральної свідомості всіх соціальних суб'єктів. Справедливо стверджується, що в демократичній країні реалізується взаємна відповідальність у трикутнику громадянин – держава – правове суспільство. У цьому контексті показані переваги запровадження електронного врядування в управлінській діяльності, що сприяє її дебюрократизації й прозорості, підвищенню рівня громадянської відповідальності всіх суб'єктів, задіяних у прийнятті суспільно важливих рішень. У підсумку зазначається, що загальними компонентами громадянськості у правовому суспільстві є: громадянський обов'язок, активність, патріотизм, відповідальність, соціальне новаторство, єдність прав і обов'язків.

Наступний розділ монографії присвячено проблемам взаємозв'язку правового суспільства, держави та людини. У ньому розглядається взаємозв'язок та взаємодетермінованість свободи і відповідальності у правовому суспільстві. Доводиться, що правове суспільство та демократичні процедури мають динамічний характер і становлять підґрунтя для захисту прав і свобод громадян, що буття правового суспільства базується на демократичній, активістській політико-правовій культурі різноманітних суб'єктів соціальних відносин та передбачає наявність у них необхідних знань і компетентності. Отже, правове суспільство надає громадянам можливості для розширення меж свободи у законний спосіб та становить ціннісно-правове підґрунтя для самореалізації особистості.

Авторами обґрунтовується ідея, що розбудова демократичної, правової та соціальної держави в Україні неможлива без неухильного дотримання прав та свобод громадян. Їх дотримання та забезпечення є реальними лише за умови співпраці всіх суб'єктів державно-владних повноважень у державі. У цьому контексті робота органів місцевого самоврядування та місцевих органів державної влади є ключовою, оскільки їх активне функціонування у сфері захисту прав та свобод є гарантією реального виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків перед громадянами. При цьому мова йде не про декларативне дотримання принципів забезпечення прав та свобод чи про звичайне дублювання повноважень,

а про наявність стійких координаційних зв'язків. Крім того, інститут місцевого самоврядування є одним із головних виявів участі народу в безпосередньому управлінні країною. І його розвиток цілком закономірно приводить до розвитку принципу народовладдя.

У дослідженні звертається увага на те, що, зважаючи на постійне зростання інформаційних потоків та їх вплив на правову культуру і правосвідомість населення, проблема поєднання інформаційного та правовиховного простору потребує законодавчого врегулювання. У зв'язку з цим аналізується нормативно-правова база, яка регламентує відносини, що виникають в інформаційному просторі України у сфері масової інформації, а також діяльність у сфері телебачення, радіо, використання мережі Інтернет, друкованих засобів масової інформації. Автори показують, що не зважаючи на існування певної нормативної бази з правового виховання, вона фактично ніяким чином не впроваджена в інформаційний простір, який є джерелом виховної роботи, пропонується оновити правовиховне законодавство та більш щільно поєднати його з інформаційним.

Заключний, четвертий, розділ монографії присвячено розгляду проблем розуміння й здійснення права в сучасних соціокультурних реаліях. Аналіз розвитку філософсько-правової рефлексії в умовах кризи раціоналістичної парадигми дозволив виділити тенденції розвитку класичних та некласичних теорій у контексті кореляції між типами раціональності, типами праворозуміння та відповідної їм методології. Показаний евристичний потенціал інтегративного праворозуміння, обумовленого феноменологічною методологією дослідження права. Це, зокрема, визнання необхідності комунікативно-дискурсивного обґрунтування правових принципів і норм; вимога з'ясувати та описувати суб'єкта, що постійно розвивається, як вихідну засаду праворозуміння; заперечення продуктивності ідеальних моделей, не зв'язаних з актуальним існуванням людей та правовим досвідом. Робиться висновок, що феноменологічна редукція дозволяє замінити поняття права його смисловим корелятом – концептом «правове життя», яке в результаті дескрипції та інтерпретації його характеристик дозволить виявити відтворений вихідний образ права.

У ході дослідження певну увагу авторами приділено феномену глобалізованого права, його філософському змісту. Внаслідок аналізу сучасної філософської традиції глобалізацію права подано як проблему змістовної уніфікації правових систем з урахуванням культурно-історичних особливостей і правових традицій окремих регіонів, які глобалізуються. Одним із вирішальних пунктів у цій справі уявляється організація метанаціональ-

ного політичного життя. Більшість учасників цього життя становитимуть не люди, а народи. Якщо Європа стає єдиною політичною одиницею, то має бути обговорення, де братимуть участь головні її елементи – нації. Це явить собою зразок договірної справедливості. Така твереза оцінка реального стану європейської політики особисто самими європейцями змушує замислитися над бездоганністю джерел та технологій утворення правових стандартів світової демократії. Філософська рефлексія феномену глобалізованого права дозволяє виділити декілька його сутнісних змістовних елементів. Такими елементами є всезагальність, уніфікованість, наднаціональний, наддержавний характер, пріоритет над інтересами влади (верховенство), загальнолюдська цінність і значимість, моральна і природна обґрунтованість.

У розділі досліджується сутність герменевтичного праворозуміння, а також сенс і призначення герменевтичної філософії права. Герменевтичні смисли правової реальності розкриваються на трьох рівнях, які відповідають трьом формам людського досвіду: теорія (осмислення права), поезис (правотворчість) і праксис (правозастосування). Правовий досвід розглядається як досвід розуміння, що забезпечує інтерсуб'єктивне відтворення правової реальності, тоді як ситуація нерозуміння загрожує не просто втратою правових смислів, а зникненням свободи, яка уможливорює конституювання права людиною, а отже, зникненням правової реальності в цілому. У свою чергу, основна роль герменевтичної філософії права виявляється не методологічною, а радше терапевтичною: орієнтована на мир як позаінституційний горизонт права, вона сприяє мінімізації нерозуміння і насильства та діалогічному відтворенню правових смислів.

У книзі здійснюється реалізація філософсько-правового підходу до осмислення феномену правової доктрини, спрямована на створення її метатеорії. Проведено аналіз правової доктрини як особливого способу осмислення та існування права, що має особливі онтологічні, епістемологічні та аксіологічні основи. Зокрема, до онтологічних основ відносять спосіб буття права як певної реальності належного. До епістемологічних – некогнітивістський герменевтико-інтерпретаційний спосіб осмислення правових феноменів. Аксіологічні основи правової доктрини представлені у тріаді основоположних європейських цінностей: прав людини, демократії та верховенства права. На такому філософсько-правовому фундаменті ґрунтується багаторівневий практично зорієнтований комплекс наукових знань про право, який включає: рівень галузевих доктринальних

розробок; загальну доктрину як узагальнення галузевих доктринальних розробок та їх рефлексію (ядром якої є вчення про джерела права та інтерпретацію (тлумачення) правових норм), що розробляється переважно в межах загальної теорії права (хоча може існувати й окремо як узагальнена міжгалузева сфера досліджень права).

Безумовно, автори не претендують на вичерпне аналізування поставлених у монографії проблем, у ній також немає відповідей на інші важливі питання, які стоять перед сучасним суспільством, але вони сподіваються, що сама постановка цих проблем дозволить розширити й поглибити міждисциплінарний дискурс, пов'язаний із вивченням сучасного суспільства, яке переживає один із найбільш складних періодів свого розвитку.

О. Г. Данильян,
доктор філософських наук,
професор

РОЗДІЛ 1

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЕТАП

РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА:

ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ

1.1. Аксиологія цивілізаційного розвитку: світоглядні засади

Проблема ціннісного дискурсу цивілізацій завжди була в центрі філософсько-політичних роздумів вчених різних культур, наукових шкіл чи напрямів. І це закономірно, адже кожен народ, культура чи спільнота має свій спектр цінностей. Деякі з них є спільними для інших, для більшості чи навіть для всіх народів; низка цінностей відрізняються як за змістом, так і за світоглядною спрямованістю. Інколи ця різниця доходить до межі нерозуміння, неприйняття, зіткнення, конфлікту. І хоча людство загалом зацікавлене в гармонії світу, історія світової цивілізації постійно супроводжується зіткненням цінностей, конфліктами, які часто вирішуються збройним шляхом.

На початку третього тисячоліття людство перебуває у небезпечному й складному становищі: продовжується знищення природи, посилюються нерівність і несправедливість у світі людей, розширюються масштаби споживацтва, прогресує «аксіологічна сліпота», загострюються суперечності між людиною й технікою. Виникає новий клас загроз і небезпек, пов'язаних із формуванням інформаційного суспільства. Техногенна цивілізація інформаційної стадії свого розвитку кидає екзистенційний «виклик» людству. Велику небезпеку для світу являє розпад соціокультурного коду цивілізації, відродження «внутрішньо-цивілізаційного» варварства.

У сучасній науці існує узгоджена думка про те, що вихід із сучасної цивілізаційної кризи потребує трансформації низки базисних цінностей техногенної цивілізації, які насамперед стосуються ставлення людини до природи.

У наш час відбувається зміна світоглядних парадигм — на перше місце висуваються гносеологічні та аксіологічні підстави, які розглядають культуру як умову існування й цивілізаційного розвитку людства. Кризу сучасної культурно-цивілізаційної ситуації можна розцінювати, з одного боку, як перехідний період, а з другого — як період, необхідний для вироблення нових ціннісних орієнтирів. У кризовій ситуації можуть виникнути як передумови для виникнення іншої культури, так і передумови, що сприяють загибелі цивілізації в її колишньому вигляді.

Головне питання сучасності полягає в тому, наскільки людство виявляється спроможним змінити «напрямок» цивілізаційного розвитку і забезпечити для себе стійке безпечне майбутнє. Сьогодні цілком очевидно, що будь-які планетарні дії, що скеровуються ідеалами техногенної цивілізації, пов'язані з великим ризиком і можуть призвести до катастрофи. Отже, пошук нових цінностей цивілізації має справді доленосне значення для людини й людства.

Звернення до аксіологічних підстав суспільного розвитку набуває виняткової актуальності у наші дні у зв'язку зі зміною світових цивілізацій. Як свідчать результати вітчизняних наукових досліджень історії цивілізацій, зміна світових цивілізацій визначається насамперед духовним світом, новими цінностями і новими можливостями людини¹. Проблема полягає в тому, що сучасна індустріальна цивілізація, породивши потужну технонауку і феномен глобалізації, оснастивши світове співтовариство інформаційними й телекомунікаційними технологіями, не створила міцної духовно-ціннісної основи планетарної життєдіяльності людини.

Сьогодні перед людством стоїть завдання з формування планетарної ціннісної свідомості, нової стратегії світового розвитку². При

¹ Див.: Горелов, М. Є. Цивілізаційна історія України [Текст] : нариси / М. Є. Горелов [та ін.]. – К. : ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. – 631 с.; Дослідження цивілізацій Сходу та Заходу: історія, філософія, філологія [Текст] / упоряд. І. Отрошенко ; голов. ред. Л. В. Матвеева. – К. : [б. в.], 2004. – 166 с.; Яновська, Г. П. Людина між Сходом і Заходом (історія стародавніх цивілізацій) [Текст] / Г. П. Яновська. – Х. : Антіква, 2001. – 308 с.

² Див.: Дроздов, О. Ю. Основи психології масової геополітичної свідомості [Текст] : монографія / О. Ю. Дроздов. – Чернігів : Десна Поліграф, 2016. – 563 с.; Соснін, О. В. Сучасні міжнародні системи та глобальний розвиток (соціально-політичні, соціально-економічні, соціально-антропологічні виміри) [Текст] : навч. посіб. / О. В. Соснін, В. Г. Воронкова, О. Є. Постол. – К. : Центр навч. л-ри, 2015. – 556 с.;

цьому виникає питання: як співвідноситься в наш час цивілізаційний розвиток із ціннісними установками, виробленими в різних регіонах світу та у світовій спільноті в цілому і який цивілізаційний вектор свого розвитку має обрати Україна, аби не втратити власних національних особливостей у процесі глобалізаційних трансформацій¹. Інакше кажучи, постає питання про необхідність філософської рефлексії ціннісної проблематики в їх зв'язку з категорією «цивілізаційний розвиток».

Незважаючи на серйозні наукові досягнення у дослідженнях цивілізацій, низка актуальних проблем сучасного цивілізаційного розвитку залишаються поза полем філософського дискурсу. До таких відносять насамперед проблему становлення нового типу цивілізаційного розвитку і його ціннісних підстав. Відсутня цілісна філософсько-теоретична концепція сучасного цивілізаційного розвитку, потрібна розробка категоріального апарату і методології системно-аксіологічного підходу до дослідження цивілізаційних процесів.

Проблема ціннісної детермінації цивілізаційного розвитку належить до таких фундаментальних тем філософського дискурсу, які визначають сутнісний зміст філософствування у будь-яку епоху, і значення яких буде зростати у міру прискорення творчої еволюції світу.

Сьогодні є необхідно загальна схема думки, що здатна забезпечити досягнення довгострокових цілей і наближення до суспільного ідеалу. Така цивілізаційна схема повинна визначити перспективи розвитку людства, його ідеали й цінності, дати як керівні орієнтири до дії, так і орієнтири розвитку, зокрема України, з урахуванням національних ментально-культурних особливостей.

Поняття цивілізації в сучасній науці використовується, як правило, при характеристиці загальних культурно-історичних принципів і законів розподілу і розвитку великих людських спільнот і соціокультурних суперсистем². Під цивілізацією звичайно розуміється: у широкому,

Соснін, О. В. Філософія гуманістичного менеджменту (соціально-політичні, соціально-економічні, соціально-антропологічні виміри) [Текст] : навч. посіб. / О. В. Соснін, В. Г. Воронкова, М. А. Ажана. – Запоріжжя : Дике Поле, 2016. – 356 с.

¹ Див.: Романюк, Н. А. Глобалізаційні взаємодії як чинник геополітичної структуризації сучасного світу [Текст] / Н. А. Романюк, У. Рудницька // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Гілея, 2016. – Вип. 104 (1). – С. 182–186.

² Див.: Сравнительное изучение цивилизаций [Текст] : хрестоматия / сост., ред. и вступ. ст. Б. С. Ерасов. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 556 с.; Эйзенштадт, Ш. Н. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций [Текст] /

«родовому», значенні — більш висока стадія розвитку людства, яка прийшла на зміну варварству; у більш вузькому, «видовому», значенні — певна стійка соціокультурна спільність людей і країн, що зберігає свою своєрідність і цілісність на великих проміжках історичного часу¹.

У контексті розуміння сенсу цивілізації уявляється доцільним звернутися до точки зору О. Ахієзера, який вважає, що «сене того, що називається цивілізацією, має двоїстий характер. Цивілізація в її загальній формі несе в собі уявлення або взагалі про специфіку життя людини, що відрізняє її від життя біологічних видів, або про специфіку суспільного життя людини, починаючи з виникнення великого суспільства, державності.

Інший рівень розгляду цивілізацій націлений на безліч локальних цивілізацій, кожна з яких є конкретно-історичною формою розвитку людства, цивілізації в першому значенні. Одночасно немає жодних підстав для відмови від подання цього типу цивілізації як певного синтезу, результату розвитку всієї системи локальних цивілізацій. Тим самим відкривається можливість підходити до проблеми розвитку цивілізації у всіх її формах як до того, що відбувається між цими двома рівнями, включаючи їх взаємопроникнення і взаємовідштовхування. Цей підхід заснований на уявленні про проблемності всього соціокультурного життя людей, про самі зміни у суспільному житті, про розвиток суспільства, всіх форм цивілізацій»².

Як зазначає Д. Заров, цивілізація — це соціальна цілісність, що має єдині духовні витoki та основи, єдину історію, спільні архетипи, схеми мислення і смисли діяльності своїх складових, що займає певний геополітичний і господарський простір і самотньо відокремилася від інших цілісностей. Основою цивілізації є певні способи соціального кодування, соціокоди й об'єктивно-ідеальні смисли, які закладені на етапі її формування і породжують основоположні міфи, за якими будується й розуміється життєдіяльність людини як суб'єкта даної

Ш. Н. Эйзенштадт ; пер. с англ. А. В. Гордон ; науч. ред. пер. Б. С. Ерасов. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 416 с.

¹ Див.: Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект [Текст] // Діалог. Історія, політика, економіка / [відп. ред. І. Курас]. – 2004. – № 5. – 504 с.; Цивілізація: структура і динаміка [Текст] / І. В. Бойченко [та ін.]; заг. ред. І. В. Бойченко. – К. : Вид. КУПРІЯ-НОВА О. О., 2003. – 448 с.

² Ахиезер, А. С. Развитие цивилизаций и ценностей личности [Текст] / А. С. Ахиезер // Гуманитарий: актуальные проблемы науки и образования. – 2006. – № 6. – С. 110.

культури і суб'єкта цивілізаційних процесів, а також вищі цінності, які разом із цивілізаційними цінностями виступають у свідомості людини як надцінності. Культура постає перед людиною як значеннєвий світ, що об'єднує людей у націю, релігійну або професійну групу, суспільство в цілому і створює особливий контекст, який накопичується змістовно й передається з покоління в покоління, визначаючи способи буття та світовідчуття кожної окремої людини. Стійкість цивілізаційної цілісності обумовлюється також збереженням особливостей національного характеру та психології людини, типологічних характеристик, домінуючих у суспільстві моделей людини. Для тієї чи іншої цивілізації існує відповідна оптимальна модель людини, в рамках якої особистість найбільш оптимальним чином розпредмечує й реалізує у своїй діяльності соціокоди культури і може виступати як конструктивний суб'єкт розвитку¹.

Цивілізація створюється людьми, і вони ніколи не створять кращої цивілізації, якщо не будуть виходити з нових поглядів, цілей і цінностей, аніж ті, які сформували контури сучасного індустріально-споживацького суспільства. Система цінностей визначає так званий ейдос майбутньої цивілізації, утворює соціогенетичний код суспільного організму, детермінує якість життя людей.

Серед основних соціальних проблем сучасної цивілізації називають наростаючу напруженість між планетаризацією та індивідуалізацією свідомості людини, екзистенційний розрив між видом (людством) та індивідом (людиною), великий розрив між рівнем розвитку науки й рівнем масової культури, величезний розрив у доходах між багатими і бідними людьми (і країнами), соціальні межі зростання тощо. Тому доцільно врахувати точку зору Л. Мантатової, яка пропонує ввести у науковий обіг категорію «цивілізаційний імператив» для позначення сукупності соціокультурних вимог, еколого-етичних та соціально-психологічних обмежень, порушення яких загрожує катастрофічними наслідками для людської цивілізації².

Отже, поняття цивілізації безпосередньо пов'язане з поняттям культури як соціального феномену сукупного духовного досвіду люд-

¹ Заров, Д. И. Высшие ценности в стратегиях цивилизационного развития [Текст] / Д. И. Заров // Изв. Саратов. ун-та. Новая серия. Серия: Философия. Психология. Педагогика. – 2008. – Т. 8. – № 2. – С. 21–22.

² Мантатов, В. В. Этика устойчивого развития в информационную эпоху [Текст] / В. В. Мантатов, Л. В. Мантатова. – Улан-Удэ : Бур. кн. изд., 2002. – 180 с.

ства, накопиченого за весь час його існування, який постійно оновлюється, у різні способи реалізується у повсякденному житті й поповнюється у багатоаспектній діяльності людини, втілюється у різноманітних її продуктах¹.

Причому, як слушно зазначає О. Лойко, серйозний філософський аналіз культури вірулентно обтяжений проблемами збереження й передачі культурного досвіду поколінь, який фіксує в тій чи іншій формі буття соціальної пам'яті².

Цивілізація, як і культура, має духовні підстави, і в цьому сенсі широко поширене в історико-філософській літературі протиставлення цивілізації й культури навряд чи можна вважати теоретично виваженим. Важко не погодитися з думкою В. Келле, коли він пише: «Без культури існування цивілізації немислиме, оскільки вона втрачає тоді свого суб'єкта — людину, здатну відтворювати умови цивілізації й розвивати її... Цивілізація є соціокультурне утворення, і цим вона відрізняється від формації, яка відображає систему соціальних зв'язків безвідносно культури»³.

У контексті проблеми аксіологічного виміру цивілізаційного розвитку важливо підкреслити єдність понять «культура» і «цивілізація», оскільки саме взаємозв'язок цих двох понять значною мірою визначить вектор стійкого збалансованого безпечного розвитку як сучасного світу взагалі, так і кожного окремо взятого суспільства зокрема. Проблема полягає в тому, що сучасна індустріальна цивілізація, незважаючи на видатні досягнення і завоювання у сфері виробництва, науки і техніки, породила такі екзистенційні та соціокультурні суперечності, які поставили світову цивілізацію перед загрозою самознищення. Вирішення проблеми вбачається у більш тісній взаємодії та узгодженні культури й цивілізації; при цьому культура виробляє і відтворює ду-

¹ Див.: Овчиннікова, А. П. Цінності культури та цивілізація [Текст] : вибр. пр. / А. Овчиннікова. – О. : Юрид. л-ра, 2010. – 288 с.; Сайтарлы, И. А. Философия социальной культуры [Текст] : монография / И. А. Сайтарлы. – Киев : ПАРАПАН, 2012. – 291 с.; Шейко, В. М. Культура та цивілізація в історико-культурній думці України в добу глобалізації [Текст] : монографія / Василь Шейко, Марина Александрова. – К. : Ін-т культурології Акад. мистецтв України, 2009. – 311 с.

² Лойко, О. Т. Социальная память в контексте философской дескрипции [Електронний ресурс] / О. Т. Лойко. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnaya-pamyat-v-kontekste-filosofskoy-deskripsii>.

³ Келле, В. Ж. Соотношение формационного и цивилизационного подходов к анализу исторического процесса [Текст] / В. Ж. Келле // Цивилизации. – М. : Наука, 1999. – Вып. 2. – С. 29, 32.

ховні начала життєдіяльності, а цивілізація створює механізми об'єктивності духу, засоби розгортання ціннісно-сміслового коду культури. Тільки при такому взаємообумовленні культури й цивілізації, максимальному урахуванні культурно-національних особливостей у процесі цивілізаційного розвитку є можливим виживання людства і спаління життя на Землі.

Як стверджує Л. Мантатова, зміна цінностей, опора на цінності, які постійно підтримуються й оновлюються, становлять глибинний механізм цивілізаційного розвитку¹. Цивілізація є втіленням загальної ціннісної свідомості². З точки зору ціннісної детермінації виділяються традиційні (космогенні) та індустріальні (техногенні) цивілізації. Для цивілізацій, що називаються «традиційними», характерним є високий ступінь залежності від природних умов буття. Ціннісним принципом функціонування таких цивілізацій є вірність сакралізованій традиції, збереженість біосоціальних умов життя. З урахуванням даного типу ціннісної детермінації традиційні суспільства справедливо називають космогенними. Тут «космос, світовий порядок орієнтує сенс життєдіяльності в обох своїх головних іпостасях: і як сукупність законів, що панують у царстві природи, і як порядок, який спочатку зумовлює спільне людське життя»³. Така ціннісна орієнтація сприяє стабільному функціонуванню соціальних інститутів, але в той же час стає гальмом для інноваційних процесів, для вільного розвитку особистості. Ілюстрацією цього положення, як правило, приводять східні суспільства⁴.

Західні суспільства, починаючи з епохи пізнього середньовіччя, орієнтуються на нову аксіологічну установку — «принцип інновацій». Тут науково-технічний прогрес стає провідною детермінантою суспільного розвитку, тому цивілізацію, що виникла в результаті еволюції західних суспільств, як правило, називають техногенною.

У системі цінностей традиціоналістського типу розвитку провідне місце займає розуміння природи як живого організму і розуміння лю-

¹ Мантатова, Л. В. Ценностные основания современного цивилизационного развития [Текст] : дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.11 / Лариса Вячеславовна Мантатова. – Улан-Удэ, 2004. – С. 20.

² Див.: Дроздов, О. Ю. Основы психологии массовой геополитической свідомості [Текст] : монографія / О. Ю. Дроздов. – Чернігів : Десна Поліграф, 2016. – 563 с.

³ Дилигенский, Г. Г. Конец истории или смена цивилизаций? [Текст] / Г. Г. Дилигенский // Цивилизации. – М. : Наука, 1993. – Вып. 2. – С. 49.

⁴ Див.: Васильев, Л. С. История Востока [Текст] : в 2 т. / Л. С. Васильев. – М. : Высш. шк., 1994. – Т. 1. – 494 с.

дини як частини природи. Тут людина керується принципом «недіяння», орієнтується на ідеал мінімальної дії, заснованої на почуттях благоговіння перед життям. Система цінностей техногенної цивілізації передбачає інше розуміння людини і її місця у світі. Насамперед це уявлення про людину як діяльнісну істоту, яка протистоїть природі й призначення якої полягає у перетворенні природи. Техногенній цивілізації властиве також особливе розуміння влади й сили. Влада розглядається тут не лише як влада людини над людиною, а насамперед як влада над об'єктами, причому об'єктами, на які спрямовані силові впливи, виступають не лише природні, а й соціальні об'єкти. Сутнісною рисою техногенної цивілізації є пошук і застосування нових технологій, причому не тільки виробничих, що забезпечують економічне зростання, а й технологій соціального управління і соціальних комунікацій. Принцип антропоцентризму, ідеал індустріалізму, наукова раціональність, ідеал активно-діяльного ставлення людини до світу, ідеал вільної особистості, права людини — ці та інші цінності виступають культурно-генетичним кодом техногенної цивілізації, відповідно до яких вона відтворюється й розвивається¹.

Розвиток техногенної цивілізації нерозривно пов'язаний зі становленням капіталістичної формації. Капіталізм породжує такі виробничі відносини, які підпорядковують людину функції накопичення капіталу. У той же час техногенна цивілізація передбачає мобілізацію творчого потенціалу особистості, її вільний розвиток. Ця глибинна суперечність індустріального суспільства вирішується в процесі цивілізаційної трансформації.

Свобода особистості, соціальна справедливість, розвиток культури і економіки — ці та інші риси сучасних західних суспільств є результатом цивілізаційного, а не інформаційного (капіталістичного) розвитку². «Розвиток цивілізації виявився більш могутнім, значущим і довготривалим процесом, — писав Г. Дилигенський, — аніж зміна формацій»³. За регіоном виникнення техногенні суспільства часто

¹ Див.: Філософія, наука, цивілізація [Текст] / отв. ред. В. В. Казютинский. — М. : Эдиториал УРСС, 1999. — С. 339–340.

² Див.: Дзьобань, О. П. Справедливість як правова цінність: концептуалізація феномена [Текст] / О. П. Дзьобань, Є. М. Мануйлов // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2015. — № 1 (24). — С. 102–113.

³ Дилигенский, Г. Г. Конец истории или смена цивилизаций? [Текст] / Г. Г. Дилигенский // Цивилизации. — М. : Наука, 1993. — Вып. 2. — С. 53.

називають «Заходом», протиставляючи їх традиціоналістському «Сходу». На сьогодні техногенний тип цивілізаційного розвитку реалізується майже в усіх регіонах планети.

Динаміка сучасного цивілізаційного процесу визначається взаємодією двох локальних цивілізацій — східної та західної — які водночас уособлюють традиціоналістську й техногенну стадії розвитку світової цивілізації. Але це не означає, що майбутній світовий порядок являтиме собою лише механічне поєднання «кращих» сторін і досягнень двох провідних цивілізацій. Діалектика цивілізаційного розвитку є такою, що вона передбачає появу нової соціокультурної цілісності, якісно відмінної від попередніх стадій соціальної еволюції. Слід зауважити, що, як справедливо вказує Л. Мантатова, жодна з вищеназваних цивілізаційних моделей (ані західна, ані східна) сама по собі не може стати базовим стрижнем духу нової глобальної цивілізації. Кожна з них містить такі елементи культури, які несприятливі для сталого цивілізаційного розвитку. Це егоїзм людського роду стосовно природи, характерний для західної цивілізації, це придушення особистого начала у східній культурі¹.

Новий, історично третій (стосовно космогенного й техногенного) етап цивілізаційного розвитку формується на основі «надлокальних цінностей» (Б. Єрасов)². Ці цінності корелюються з великим комплексом духовних знань, який вироблений усім людством і сприяє подоланню замкнутості й відокремленості локальних цивілізацій. Інакше кажучи, детермінантою третього етапу цивілізаційного розвитку є духовність, яка накопичується й фіксується світовою культурою, і в цьому сенсі його логічно називати культурогенним.

Духовне начало пронизує все, що пов'язано з людиною та її культурою; воно визначає сферу культури особливою енергією, яка надає їй здатність підпорядкувати собі матеріальні сили цивілізації. Матеріальний прогрес, забезпечуючи людству панування над силами природи, одночасно з цим залишає його незахищеним перед розгортанням техногенної цивілізації. Лише завдяки духовній енергії, початково закладеній у людській культурі, людство здатне протистояти натиску

¹ Мантатова, Л. В. Ценностные основания современного цивилизационного развития : дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.11 [Текст] / Лариса Вячеславовна Мантатова. — Улан-Удэ, 2004. — С. 23.

² Єрасов, Б. С. Социология культуры [Текст] / Борис Єрасов, Йогендра Сингх. — М. : Прогресс, 1990. — 318 с.

соціоінформаційних і технічних сил. Дуже важливо зрозуміти, що людству і немає на що більше розраховувати, як на силу духу, на духовне (ціннісне) піднесення людських потреб і діяльності. «Основним принципом будь-якої цивілізації, — пише Е. Калло, — є підтримання соціальної життєдіяльності на основі ціннісних критеріїв»¹. Саме ціннісно-смыслові принципи утворюють «ядро» цивілізації, її глибинну структуру. Існує тісний взаємозв'язок між духовним кодом і соціетальним порядком. Доведено, наприклад, що початковою передумовою формування світових цивілізацій стала радикальна трансформація духовної сфери в «осьовий час»². Не викликає сумніву й та обставина, що саме споживацький дух техногенної цивілізації породив соціально-екологічну кризу. Сьогодні у відповідь на екологічний виклик людство змушене почати діяти у новому напрямі, шукати нові шляхи діалогу з природою, нові цінності цивілізації.

А. Тойнбі відкрив надзвичайно важливу закономірність, яка полягає у перенесенні поля дії цивілізації в ситуації «Виклику-і-Відповіді». Це переміщення характеризується «перенесенням енергії» з одного поля дії в інше, де ця енергія може знайти альтернативну сферу³. Сьогодні є всі підстави стверджувати, що якщо люди не зможуть реалізувати духовну «енергію», яка, по суті, є справжнім людським началом, і побудувати нову цивілізацію, то ніщо не врятує їх від катастрофічних наслідків технізації, інформатизації, глобалізації тощо.

Співвідношення категорій «світова цивілізація» і «локальні цивілізації» найкраще представити у категоріях діалектики: загального, особливого й одиничного. Згідно з діалектичним вченням, одиничне не виникає й не існує інакше, як у системі загальної взаємодії, а загальне не існує інакше, як в одиничному і через діалектичну взаємодію масиву одиничних речей і явищ. Єдність загального й одиничного

¹ Калло, Э. Культурное наследие как основа цивилизации [Текст] / Э. Калло // Сравнительное изучение цивилизаций : хрестоматия / сост., авт. вступ. ст. и ред. Б. С. Ерасов. — М. : Аспект-пресс, 1998. — С. 83.

² Див.: Петкова, С. М. История и типология культур («осевое» время и становление культуры) [Текст] : монография / С. М. Петкова, В. Г. Тахтамышев. — Ростов н/Д : ФГБОУ ВПО РГУПС, 2014. — 122 с.; Прохоров, М. М. Наука, философия и второе осевое время: исследование оснований [Текст] : монография / М. М. Прохоров. — Н. Новгород : НГПУ, 2012. — 237 с.

³ Тойнби, А. Дж. Постижение истории [Текст] : сборник : пер. с англ. / А. Дж. Тойнби ; сост. А. П. Огурцов ; вступ. ст. В. И. Уколовой ; заключ. ст. Е. Б. Рашковского; [авт. коммент. Д. Э. Харитонович, Н. И. Колышкина]. — М. : Прогресс, 1990. — С. 241.

фіксується в категорії особливого, яка виступає як визначено загальне й не виключене з реального зв'язку речей одينية.

Якщо поняття «світова цивілізація» характеризує певну стадію в еволюції людства як єдиного цілого (загального), «локальні цивілізації виражають особливості життєвих циклів сукупностей споріднених етносів (держав), що об'єднуються спільністю соціокультурного ладу (включаючи й релігійні погляди), історичної долі, гео економічних і геополітичних інтересів, найчастіше і просторовою (географічною) близькістю»¹.

Опираючись на дослідження П. Сорокіна, А. Тойнбі, Ю. Яковця та інших відомих дослідників, можна виділити такі характерні ознаки діалектики взаємозв'язків світових і локальних цивілізацій. *По-перше*, динаміка світових цивілізацій реалізується через зміни складу і змісту локальних. *По-друге*, періодично відбувається зміна провідних локальних цивілізацій, епіцентрів історичного прогресу, які здійснюють прорив до наступного її шабля. До нової ери це були цивілізації Середземномор'я, Дворіччя, Індії, Китаю. У першому тисячолітті нашої ери епіцентр перемістився на Схід і в центри арабського відродження. Друге тисячоліття пройшло під знаком наростаючої переваги західноєвропейської цивілізації, яка підпорядкувала своєму пануванню Північну й Південну Америку, Африку, Австралію й Океанію, Індію, країни мусульманської цивілізації. Однак до кінця другого тисячоліття центр творчого лідерства, як це відзначали Питирим Сорокін та Арнольд Тойнбі, почав переміщуватися знову на Схід². *По-третє*, життєві цикли світових і локальних цивілізацій нерозривно пов'язані і переплетені. Перехід до чергової світової цивілізації характеризується експансією лідируючої локальної цивілізації. Одночасно спостерігається активізація цивілізації, яка претендує на лідерство у наступній фазі світового циклу³.

¹ Яковец, Ю. В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций [Текст] / Ю. В. Яковец. – М. : Экономика, 2001. – С. 4.

² Див.: Сорокин, П. А. Главные тенденции нашего времени [Текст] / Питирим Александрович Сорокин ; [пер. с англ. и предисл. Т. С. Васильевой]. – М. : Ин-т социологии, 1993. – 195 с.; Він же. Человек. Цивилизация. Общество [Текст] / Питирим Сорокин ; [общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Соколова]. – М. : Политиздат, 1992. – 542 с.; Тойнби, А. Дж. Постигание истории [Текст] : сборник : пер. с англ. / А. Дж. Тойнби ; сост. А. П. Огурцов ; вступ. ст. В. И. Уколовой ; заключ. ст. Е. Б. Рашковского ; [авт. коммент. Д. Э. Харитонович, Н. И. Колышкина]. – М. : Прогресс, 1990. – 730 с.

³ Див.: Ангеліна, Е. О. Діалектика глобально-інтеграційних процесів в контексті інформаційної цивілізації [Текст] : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Е. О. Ангеліна. – Донецьк, 2012. – 16 с.; Еліас, Н. Процес цивілізації. Соціогенетичні

Сьогодні людство переживає переломний момент своєї історії, подібний до появи феномену матеріальної цивілізації, що охоплює, по суті справи, весь період цивілізаційного розвитку від неолітичної до інформаційної революції. Мова йде про становлення нового «історичного суперциклу» (Ю. Яковець), у ході якого виникає нова глобальна цивілізація, заснована на духовно-екологічних цінностях та принципах сталого розвитку. Для позначення цього нового етапу цивілізаційного розвитку Л. Мантатова вводить термін «еколого-гуманістична цивілізація»¹. У спеціалізованій літературі вживаються також терміни: «екологічна цивілізація» (С. Гірусов, В. Лисєєв), «гуманістична цивілізація» (Ю. Яковець), «ноосферна цивілізація» (Л. Урсул), «постекономічна цивілізація» (В. Іноземцев), які відображають нову якість світової цивілізації, яка формується.

Матеріальною цивілізацією ми називаємо такий суспільний лад, де матеріальна сила має основоположне значення для підтримання соціального порядку, а в системі цінностей безумовно домінують економічні інтереси людини. Тут мета буття — матеріальне перетворення світу; тут влада грошей служить примноженням матеріального багатства та чуттєвих задоволень. Ведучи мову про матеріальну цивілізацію, матимемо на увазі таку соціальну систему, в якій найважливішим видом діяльності є праця, тобто «будь-яке розумове або фізичне зусилля, цілком або частково спрямоване на отримання яких-небудь інших благ, окрім задоволення від самого процесу роботи»²; де має місце утилітарно-споживацьке ставлення до природи. Найважливішою умовою формування нової еколого-гуманістичної цивілізації є подолання вищеназаних рис матеріальної цивілізації, насамперед здійснення радикальних змін у характері людської праці, що обумовлюють її трансформацію у творчу діяльність. Відмінна риса творчості полягає в її самодостатності, відображає те домінування стимулів, породжених прагненням до розвитку особистості, над матеріальними мотивами,

і психогенетичні дослідження [Текст] Т. І–ІІ / Н. Еліас ; пер. з нім. О. Логвиненко. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 2003. – 670 с.; Харченко, С. П. Етнокультурні цивілізації в контексті саморозгортання загальноцивілізаційного процесу: філософсько-історичний (тобто – історичний) аспект [Текст] : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / С. П. Харченко. – К., 2009. – 20 с.

¹ Мантатова, Л. В. Ценностные основания современного цивилизационного развития [Текст] : дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.11 / Лариса Вячеславовна Мантатова. – Улан-Удэ, 2004. – 322 с.

² Marshall, A. Principles of Economics [Текст] / A. Marshall. – L., 1961. – P. 65.

яке виявляється тоді, коли досягнутий певний рівень задоволеності основних життєвих потреб людини¹. Той «вихід за межі власне матеріального виробництва», про який говорив ще К. Маркс, виявляється пов'язаним із пріоритетним розвитком духовного виробництва як діяльності, яка розвиває творчий потенціал людини. При цьому необхідно зазначити, що єдиною умовою широкого поширення в суспільстві духовних цінностей, у тому числі й творчості, є підвищення рівня матеріального добробуту. Важко спростувати висновок К. Маркса про те, що людина, перш ніж займатися духовними речами, повинна їсти, пити, одягатися, мати житло і т. д. Це аксіома суспільствознавства, і вона підтверджується сучасною практикою.

Передумови нової цивілізації формуються в рамках інформаційних суспільств, де вирішені проблеми задоволення основних матеріальних потреб людей. Тут мається на увазі зміна мотиваційної структури людської діяльності. У міру задоволення матеріальних потреб на перший план виходять проблеми позаекономічного характеру: саморозвиток і вдосконалення особистості, збереження й облагороджування навколишнього середовища тощо.

Еколого-гуманістична цивілізація — це суспільство з новою системою ціннісних пріоритетів². На відміну від споживчого (техногенного) суспільства, де панує культ техніки і матеріальних благ, тут найвищими цінностями та пріоритетами будуть визнані Людина і Природа; тут утвердиться новий гуманізм, тобто гуманізм, що узгоджується з екологічним імперативом. Є всі підстави стверджувати, що в такому розумінні ціннісних орієнтирів людської діяльності полягає можливість подолання варварського ставлення до природи, нівелювання так званого «екоциду».

Еколого-гуманістичну цивілізацію в певному сенсі можна представити і як постеконічне суспільство, оскільки в перспективі долається панування економіки (матеріального виробництва) і основною метою життєдіяльності стає розвиток людських якостей і творчих

¹ Див.: Мантатова, Л. В. Ценностные основания современного цивилизационного развития : дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.11 [Текст] / Лариса Вячеславовна Мантатова. – Улан-Удэ, 2004. – С. 27.

² Див.: Мантатова, Л. В. Стратегия развития: ценности новой цивилизации [Текст] / Л. В. Мантатова. – Улан-Удэ : Изд-во ВСГТУ, 2004. – 242 с.; Устойчивое развитие как цивилизационный императив [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.baikal-center.ru/books/element.php?ID=1693>.

здібностей; це духовне суспільство, де створені умови для розкриття кожною людиною свого духовно-творчого потенціалу, в якому «виробництво самої людини», за висловом К. Маркса, стає самоціллю цивілізаційного розвитку; це екологічне суспільство, орієнтоване на досягнення гармонії між людиною і природою.

Еколого-гуманістична цивілізація постає як ідеальна форма збереження природи і відтворення культурного розмаїття у всій його цілісності. Подібно до «абсолютного духу» Гегеля вона зберігає всі позитивні зразки культури (як способу людської діяльності). «Вся мудрість життя, як особистого, так і історичного, — зазначав Ф. Степун, — у тому, щоб не руйнувати минулого майбутнім, а будувати свій завтрашній день у вчорашньому»¹.

За А. Тойнбі, цивілізація — висока культура, яка досягла меж самоідентифікації². «Саме духовні принципи виражають сутність будь-якої цивілізації, — підкреслює Е. Калло, — і саме через запозичення духовних досягнень здійснюється поширення цивілізації у просторі та часі»³. З формуванням духовного суспільства цивілізація ніби знову повертається до самої себе, і її сутність виражається, за визначенням Г. В. Ф. Гегеля, в адекватній формі, як «для-себе-буття».

Якщо розглядати еколого-гуманістичну цивілізацію як загальнолюдський ідеал, то можна стверджувати, що у цій якості вона виступає як орієнтир, стимул і критерій світового цивілізаційного розвитку. Імануїл Кант писав: «Хоча і не можна допустити об'єктивної реальності (існування) цих ідеалів, тим не менше, не можна на цій підставі вважати їх химерами: вони дають необхідне мірило розуму, який потребує поняття того, що в своєму роді є досконалим, щоб за ним оцінювати та вимірювати ступінь і недоліки недосконалого»⁴. Ідеал, бу-

¹ Степун, Ф. Бывшее и несбывшееся : Главы из книги [Текст] / Ф. Степун // Свой голос : Новый сибирский альманах : философия, история, культура. — 1991. — №2. — С. 67.

² Тойнби, А. Дж. Постижение истории [Текст] : сборник : пер. с англ. / А. Дж. Тойнби ; сост. А. П. Огурцов ; вступ. ст. В. И. Уколовой ; заключ. ст. Е. Б. Рашковского ; [авт. коммент. Д. Э. Харитонович, Н. И. Кольшкина]. — М. : Прогресс, 1990. — С. 133.

³ Калло, Э. Культурное наследие как основа цивилизации [Текст] / Э. Калло // Сравнительное изучение цивилизаций : хрестоматия / сост., авт. вступ. ст. и ред. Б. С. Ерасов. — М. : Аспект-пресс, 1998. — С. 84.

⁴ Кант, И. Сочинения [Текст] : в 6 т. Т. 3 / Имануил Кант ; под общ. ред. В. Ф. Асмуса и др. ; [вступ. ст. Т. И. Ойзермана] ; ред. Т. И. Ойзерман. — М. : Мысль, 1964. — С. 502.

дучи масштабом оцінювання й вектором руху, сам не може бути метою суспільного розвитку. Перетворення ідеалу з орієнтира на мету можливе тільки в утопічній свідомості. «У змісті поняття “мета”, — справедливо зазначає Е. Черткова, — можна виокремити принаймні три складові: власне мету як очікуваний результат, бажаність цього результату, його значущість для нас, тобто цінність, і те, що надає значення нашій діяльності, тобто зміст. Поняття ідеалу за своїм змістом частково збігається з поняттям мети, але включає в себе лише дві останні характеристики»¹. Таким чином, є всі підстави стверджувати, що метою цивілізаційного розвитку на сучасному етапі суспільного розвитку є побудова глобального інформаційного суспільства зі сталим розвитком. Кожен конкретний крок у досягненні цієї мети є одночасно наближенням до цивілізаційного ідеалу. Інакше кажучи, практичним втіленням ідеалу нової цивілізації є інформаційне суспільство зі сталим розвитком.

Будь-які розмірковування про долю цивілізації, про її перспективи і сенс історичного розвитку є орієнтованими на постулати теорії цінностей. Саме аксіологія покликана дати правильне тлумачення сенсу дій і вказати перспективи цивілізаційного розвитку.

Сучасні цивілізаційні стратегії вбачають сенс історії в гармонійному розвитку людини, у вдосконаленні суспільних відносин (у напрямку до ідеалу «духовної цивілізації»). У зв'язку з цим виникає питання про загальний сенс людського існування в умовах матеріальної цивілізації. Уявляється, що цей сенс переважно має споживацький характер, і полягає він у «світопожирацтві», за висловом Миколи Гоголя. У зв'язку з цим достатньо пригадати, наприклад, технократичний імператив «підкорення природи», або рекламний слоган: «Бери від життя все». «Звідси наше божевілля на грошах, наша безсовісна боротьба за багатство, — писав свого часу П. Сорокін. — За гроші можна все купити. Ми перетворюємо у гроші і прибуток будь-яку цінність: наукове відкриття, релігійне відродження, новий злочин і багато іншого. Щасливі визискувачі складають нашу аристократію. Звідси наше кредо “справа є справа” і вся жорстокість боротьби за чуттєві цінності»².

¹ Черткова, Е. Л. Специфика утопического сознания и проблема идеала [Текст] / Е. Л. Черткова // Идеал, утопия и критическая рефлексия. — М. : РОССПЭН, 1996. — С. 175.

² Сорокин, П. А. Человек. Цивилизация. Общество [Текст] / Питирип Сорокин ; [общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонова]. — М. : Политиздат, 1992. — С. 503.

Якщо людина і далі буде продовжувати сповідувати аналогічні цінності, орієнтовані на гроші, прибуток, матеріальний добробут, то є небезпека того, що вона може втратити людську гідність і почуття людського буття як такого. Отже, створення нової системи цінностей має глибинний екзистенційний сенс: аксіологія є базисом духовного зцілення та культурної реконструкції.

Аксиологія конструює певну ціннісну ієрархію; система ціннісної ієрархії формує систему практичних принципів; остання детермінує якість життя. З цього випливає таке: щоб реформувати нашу культуру і нашу цивілізацію, ми повинні розробити нову ціннісну стратегію розвитку. Теоретичними джерелами цієї стратегії можна вважати теорію метамотивації, концепцію нового гуманізму і конструктивну аксіологію.

Уперше ввела в коло психологічних детермінацій поведінки особистості вищі цінності («метамотивації», за визначенням А. Маслоу) теорія метамотивації. Ця теорія доводить, що вищі цінності (Істина, Добро, Краса, Справедливість і т. д.) та вищі людські потреби, включаючи прагнення до ідеалу, не винаходяться, а є цілком природними й іманентними для людини як біологічного виду.

Теорія метамотивації «ґрунтується на деяких воістину революційних наслідках відкриття того, що людина має природу більш високого порядку, яка так само «інстинктоїдна», як і її нижче єство, і що ця вища природа включає в себе потребу в осмисленій праці, відповідальності, творчості, у справедливості, у тому, щоб робити те, що приносить користь, і в тому, щоб робити це добре»¹.

Вищі («буттєві», за визначенням Маслоу) цінності є для нормальної людини такою ж частиною її самої, як, наприклад, її кістки й артерії. «Якщо буттєві цінності настільки ж необхідні, як вітаміни й любов, — писав А. Маслоу, — а їх відсутність може зробити вас хворим, то виявляється, що те благочестиве, духовне, розумне життя, про яке говорили протягом тисячоліть, становить дуже істотну частину людської природи»². Як справедливо стверджує Л. Мантатова, сутність буттєвих цінностей полягає в тому, що вони долають багатотрадиційні дихотомії, такі як еґоїзм і альтруїзм, плоть і дух. Чим глибше ми

¹ Маслоу, А. Новые рубежи человеческой природы [Текст] : пер. с англ. / А. Маслоу ; общ. ред. Г. А. Балл [и др.]. — М. : Смысл, 1999. — С. 230.

² Там само. — С. 180.

проникаємо в себе у пошуках своєї індивідуальної ідентичності, тим більше ми долучаємося до всього людського роду¹.

Ще одна особливість вищих духовних цінностей полягає в тому, що вони не утворюють ієрархії: одна з них настільки ж важлива, як і інша, і кожна може бути визначена через усі інші. Пробудження й реалізація вищих буттєвих цінностей є головною умовою переходу сучасного інформаційного суспільства на шлях гармонійного духовного розвитку. «Завдяки підвищеній особистій відповідальності за своє життя й раціональному набору цінностей, — писав А. Маслоу, — які управляють виробленими виборами, люди почали б активно змінювати суспільство, в якому живуть. Рух до психологічного здоров'я є тим самим рухом до духовного світу й соціальної гармонії»². І навпаки, безвідповідальні й зациклені на собі люди становлять сьогодні більшу загрозу, аніж коли-небудь у людській історії, просто завдяки тій потужності, яку дала в руки людині сучасна науково-технічна революція.

Нинішній етап суспільного розвитку характеризується небаченим темпом прискорення життя й появи інновацій. «Здається цілком очевидним, — писав А. Маслоу, — що це вимагає змінити наш підхід до людини, до її відносин із світом. Грубо кажучи, потрібний інший тип людини. Я відчуваю, що повинен набагато серйозніше, аніж двадцять років тому, поставитися до погляду на світ як на потік, рух, а не як статичну річ, як проповідували Геракліт, А. Уайтхед, А. Бергсон. Якщо цей погляд вірний... то ми маємо потребу в іншому типі людини, здатної жити у безперервно мінливому світі»³. Суспільство, яке зможе виховати таких людей, вважає А. Маслоу, виживе, а ті суспільства, які з цим не впораються, загинуть. «Перша всеосяжна велика проблема полягає в тому, щоб створити хорошу Людину. Люди повинні стати кращими, інакше, цілком можливо, що всі ми або будемо зметені з лица Землі, або навіть якщо й виживемо, то як біологічний вид будемо жити в напрузі й тривозі»⁴.

¹ Мантатова, Л. В. Ценностные основания современного цивилизационного развития [Текст] : дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.11 / Лариса Вячеславовна Мантатова. — Улан-Удэ, 2004. — С. 32.

² Маслоу, А. Новые рубежи человеческой природы [Текст] : пер. с англ. / А. Маслоу ; общ. ред. Г. А. Балл [и др.]. — М. : Смысл, 1999. — С. 191.

³ Там само. — С. 61.

⁴ Там само. — С. 27.

Хорошою людиною А. Маслоу називає таку людину, яка прагне до буттєвих («божественних») цінностей, людину, відповідальну за себе та за свою еволюцію; і навпаки, поганою людиною він називає того, хто перебуває у полоні споживчих установок, прагне «мати», а не «бути». Відповідно духовне суспільство, на відміну від споживчого товариства, бореться за буттєві цінності, робить можливим їх реалізацію. «Все, що потрібно, щоб зробити практично досяжною цю пост-марксистську, “постісторичну” можливість, — писав А. Маслоу, — це навчитися не надто високо цінувати гроші, більше цінувати вище, аніж нижче. Крім того, потрібно було б десимволізувати гроші: вони не повинні символізувати успіх, виступати як підстава для поваги й любові»¹.

А. Маслоу вдалося уникнути крайнощів у розумінні природи людини, коли занадто великий наголос робиться на задоволенні матеріальних потреб людини або конструюванні ідеального світу цінностей. З точки зору «теорії метамотивації» задоволення базових потреб і розвиток вищої (духовної) природи людини — це процеси, які взаємозумовлюють один одного. А. Маслоу підкреслював так званий «інстинктоїдний» характер вищих цінностей, тобто того, що може бути названо духовним, або філософським життям. «Наша “вища природа”, — писав він, — є також нашою “глибинною природою”»². Але як це не парадоксально, саме ця «глибинна природа» була виключена з наукової картини світу.

«Так зване духовне (трансцендентне або аксіологічне) життя чітко вкорінене в біологічній природі видів, — пише А. Маслоу, — це деяка “вища” тваринність, умовою якої є здоров’я “нижчої” тваринності, тобто ці два утворення є ієрархічно інтегрованими, а не взаємовиключними. Але дана вища духовна “тваринність” є настільки боязкою, слабкою і настільки просто втрачається, настільки легко пригнічується більш сильними культурними факторами, що широко актуалізованою вона може стати тільки в культурі»³.

Для філософської позиції Маслоу характерним є прагнення до забезпечення синергії культури і природи, суспільства й особистості, порядку і свободи. «Протилежності проникають одна в одну, — зазна-

¹ Маслоу, А. Новые рубежи человеческой природы [Текст] : пер. с англ. / А. Маслоу ; общ. ред. Г. А. Балл [и др.]. – М. : Смысл, 1999. – С. 280.

² Там само. – С. 310.

³ Там само. – С. 312.

чає А. Маслоу, — і ви отримуйте єдине поняття, для якого ще немає відповідного слова. Висока синергія з цієї точки зору може являти собою подолання дихотомізації, злиття протилежностей в єдиному понятті»¹.

У зв'язку з цим А. Маслоу ставить таке завдання: припинити мислити дихотомічно й почати мислити інтегративно. Головним наслідком інтегративного мислення є вимога синергії, тобто перетворення протилежностей у єдність.

У контексті проблеми аксіологічних аспектів цивілізаційного розвитку виникає питання: хто є суб'єктом інтегративного мислення і хто реалізує принцип синергії. В останній роботі «Нові рубежі людської природи» А. Маслоу з натхненням описує новий образ людини — людини, що досягає трансценденції (подолання) суперечностей, які терзають більшість людей (наприклад, дихотомії егоїзму й альтруїзму). Найбільш повно цей новий тип людини характеризує термін «трансцендуюча самоактуалізована людина». «Люди, що самоактуалізувались, мотивуються вічними істинами, буттєвими цінностями, чистою правдою й досконалою красою. Вони долають протилежності і намагаються побачити за ними глибинну єдність, прагнуть до інтеграції різних сторін дійсності»².

У складних суспільствах, які заслуговують на право називатися цивілізованими, завжди існує стан духовної напруженості між належним і сущим, між розумом і почуттям, між цінністю й фактом³. Форми вирішення цих суперечностей стають відправними пунктами у цивілізаційному устрої людського суспільства.

Сучасний цивілізаційний розвиток вимагає переосмислення старого гуманістичного ідеалу й формування нового. Одна з фундаментальних рис традиційного гуманізму — це визнання свободи та самоцінності людської індивідуальності⁴. Цілком має рацію В. Лекторський,

¹ Маслоу, А. Новые рубежи человеческой природы [Текст] : пер. с англ. / А. Маслоу ; общ. ред. Г. А. Балл [и др.]. – М. : Смысл, 1999. – С. 203.

² Там само. – С. 188.

³ Див.: Мантатова, Л. В. Ценностные основания современного цивилизационного развития [Текст] : дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.11 / Лариса Вячеславовна Мантатова. – Улан-Удэ, 2004. – 322 с.

⁴ Див.: Свендсен, Л. Фр. Г. Філософія свободи [Текст] / Ларс Фр. Г. Свендсен ; пер. з норвез. Софії Волковецької. – Л. : Вид-во Анетти Антоненко ; К. : Ніка-Центр, 2016. – 335 с.

коли зауважує, що «ця характеристика є настільки істотною, що відмова від неї означала б відмову від самого гуманізму»¹. Разом з тим потрібно сказати, що ідея свободи нерідко тлумачилася в дусі антропоцентризму як контроль і панування над світом. З точки зору нового гуманізму свобода мислиться «як встановлення рівноправно-партнерських відносин з тим, що знаходиться поза людиною: з природними процесами, з іншими людьми, з цінностями або культурою, з соціальними процесами, навіть з “непрозорими” процесами моєї власної психіки»².

Отже, прийняття нової перспективи гуманізму обумовлене насамперед «екологічним викликом», загостренням проблеми виживання людства. У цьому сенсі новий гуманізм можна охарактеризувати як екологічно обґрунтований гуманізм.

Слід зауважити, що руйнівний характер матеріальної цивілізації корениться в утопічному гуманізмі. У системі утопічного гуманізму навколишнє середовище постає як об'єкт підкорення, як якась зовнішня сила, і завдання людини полягає у звільненні від зовнішньої залежності. «На практиці те, що розумілося як спосіб звільнення, — зауважує В. Лекторський, — не могло не обернутися новим поневоленням, у даному випадку створеною самою людиною технічно-інструментальною системою»³.

На наш погляд, перспективи гуманізму пов'язані з визнанням укоріненості людини у природному бутті, а також значущості діалогу як глибинної структури людської екзистенції. Духу нової цивілізації відповідає концепція екологічно обґрунтованого гуманізму, заснована на ідеї «нового діалогу з природою», висунутої І. Пригожиним⁴. Утім, перш ніж реалізувати діалог з природою, людям потрібно навчитися вести діалог один з одним, розвивати культуру інтерсуб'єктивної комунікації. Але це має бути діалог особливого роду, діалог універсальний, що охоплює інтереси виживання людства як єдиного цілого, і є постійно зверненим у майбутнє. Це діалог, який «являє собою не просто спільне відкриття сенсу історії, але головне — процес спільної

¹ Идеал, утопия и критическая рефлексия [Текст] / отв. ред. В. А. Лекторский. – М. : РОССПЭН, 1996. – С. 109.

² Там само. – С. 113.

³ Там само. – С. 112.

⁴ Пригожин, И. Время, хаос, квант: к решению парадокса времени [Текст] : [пер.] / Илья Пригожин, Изабелла Стенгерс. – М. : Прогресс, 1994. – 265 с.

творчості нової соціальної реальності»¹. Очевидно, саме такий діалог повинен лягти в основу ядра нового цивілізаційного гуманізму і стати синонімом вищої цивілізаційної мудрості людства.

Однак сучасна масова культура демонструє повну зневагу до цінностей добра і краси. Вона малює людей такими, які вони є у стихії життя, тобто егоїстами й гедоністами, але це є не що інше, як самоприниження людини. Вона відображає лише зовнішню екзистенцію людини, а не її сутність, її призначення. Сутність людини, як правило, спотворюється, коли її описують у категоріях повсякденного буття. Тільки на базі діалектики потенційності та актуальності можна адекватно відобразити й зрозуміти динамічну реальність життя. Як стверджує філософія гуманізму, кожна людина є одночасно його (життя) емпірична актуальність і його ідеальна можливість, або даймон. Найпершим обов'язком кожної людини є розпізнавання, відкриття свого даймона, а потім облаштування свого життя за його законами. Оскільки досконалість несумісна з умовами емпіричного існування, даймон людини ніколи не може бути реалізований у цьому світі; але живучи у згоді з даймоном, людина може наблизитися до унікальної досконалості. Людина не тільки повинна пізнавати себе, а й переробити себе (у згоді зі своїм даймоном). Людина є істотою самопереважаючою, самотрансцендуючою.

З точки зору філософії нового гуманізму, сутність людини включає в себе: а) вищу свідомість (рефлексивно-критичне ставлення до самого себе, а також рефлексію стосовно світу); б) моральну совість (чутливість до феномену добра); в) естетичне почуття (чутливість до феномену краси). Інакше кажучи, аксіологічна чутливість формує сутність людини.

Ф. Шиллер говорив про те, що людина єдина, хто має моральну совість. Г. Гессе зауважував, що дорога, що веде людину до її совісті, є надто важкою і майже всі люди живуть усупереч своїй совісті². Але найдивовижніше полягає в тому, що класики — ідеологи техногенної цивілізації, утверджуючи культ наукового знання, його домінування

¹ Мантатова, Л. В. Ценностные основания современного цивилизационного развития [Текст] : дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.11 / Лариса Вячеславовна Мантатова. – Улан-Удэ, 2004. – С. 40.

² Гессе, Г. Письма по кругу: Художественная публицистика [Текст] : пер. с нем. / Герман Гессе ; сост., авт. предисл. и коммент. В. Д. Седелник. – М. : Прогресс, 1987. – 395 с.

над іншими цінностями, пропонували прибрати всі перешкоди на шляху до знання, а також все те, що може контролювати хід пізнання. Так, Ж. Ламетрі писав: «найголовніше, по-моєму, звільнити людину від докорів совісті»¹. Але, зрозуміло, наука не може і не повинна бути вільною від цінностей, і тим більше від совісті, від моральної відповідальності дослідника, особливо стосовно проблем цивілізаційного розвитку.

Совість людини, за Гайдеггером, виявляє себе як турбота про Буття — про буття Землі і буття самої людини. Без такої початкової схильності до турботи людина втрачає своє онтологічне призначення: турбота про Буття — це основа людської екзистенції. Свідомість сучасної людини повністю поглинена утилітарними речами — в ній немає місця турботі про Буття. Як подолати це «забуття Буття»? Шляхом такого подолання можна вважати перехід з ординарного рівня свідомості на рівень вищої свідомості, як вважає, наприклад, Е. Гобар. «Лише тоді, — пише він, — кожна людина зможе побачити своє місце у всесвіті як репрезентанта вищої форми існування»².

На думку відомого натураліста Лорена Ейслі, у світі цінностей павука або інших створінь ми не існуємо; але павук й інші створіння існують усередині нашого сплетіння значень³. У цьому факті зафіксована величезна відмінність між людським буттям і існуванням інших створінь природи. Тільки людина здатна побачити й оцінити буття інших живих істот, їх сенс і цінність у величому цивілізаційному дизайні природи.

Людина є допитливою: вона запитує про сенс свого існування на Землі. У той час як усі інші істоти виявляються повністю зануреними у світ повсякденності, тільки людина підноситься над ним. Людина бачить власне буття і буття інших у світлі вищої свідомості — у трансцендентальній цивілізаційній перспективі.

Перед будь-якою людиною стоїть екзистенційний вибір: бачити світ з позиції утилітарно-гедоністичного інтересу або бачити світ

¹ Ламетри, Ж. О. де. Сочинения [Текст] : пер. с фр. / Жюльен Офре де Ламетри ; общ. ред., вступ. ст. и примеч. В. М. Богуславского. – 2-е изд. – М. : Мысль, 1983. – С. 261.

² Gobar, A. Philosophy as Higher Enlightenment [Текст] / A. Gobar // American university studies. – Series V. Philosophy. – N. Y. – 1994. – Vol. 160. – P. 226–227.

³ Eiseley, L. The Unexpected Universe [Текст] / L. Eiseley. – N. Y. : HBJ Publishers, 1969. – P. 140–167.

у перспективі «вищої свідомості», тобто морально-естетичної рефлексії. Тільки вибір останньої перспективи та вільне волевиявлення у світлі вищих цінностей надають людині почуття власної гідності й можливість оцінити своє високе призначення у світі. Людина криє у собі «Думку Буття», за висловом Гайдеггера, і повинна взяти на себе відповідальність за Буття. Сутність людського буття полягає в тому, що це є рефлексивне й відповідальне ставлення до світу у світлі вищих цінностей.

Ідеальні цінності (естетичні, моральні та ін.) є граничною реальністю людського життя. Вони лежать в основі прагматичних і утилітарних цінностей. За їх відсутності всі інші людські устремління й цілі повністю позбавляються сенсу. Тільки ідеальні цінності формують справжній стрижень людського характеру; це єдине джерело сили духу, яке допомагає впоратися з життєвими проблемами; це є та глибинна реальність, про яку розповіла нам література «високого реалізму» (Шекспір, Гете, Ібсен, Манн, Гоголь та ін.). На противагу утилітарно-прагматичній ідеології, яка підтверджує «ставку на пониження», нова цивілізаційна стратегія орієнтується на ідеал високого гуманізму. Без ідеалу немає сенсу життя, немає світла буття — без ідеалу життя стає схожим на животіння в печері. При сходженні на гору ми прагнемо досягти вершини; також і в житті ми повинні прагнути до того, щоб піднятися на вищий рівень свідомості. Це вдається не кожному: для сходження до ідеалу потрібні особиста моральна мужність, індивідуальна воля до досконалості¹.

Ідеал гуманізму має загальнолюдське значення: він може стати етичним фундаментом будівництва загальнопланетного дому. Не заперечуючи відмінності в культурах, він стверджує моральну єдність — єдність у людяності: існує тільки один моральний закон, що припускає розумне виправдання. Сьогодні ж особливо актуалізується необхідність оновлення ідеалу гуманізму, щоб розвиток сучасної цивілізації набув нового змісту й нового вектору.

З точки зору класичної аксіології, цінності утворюють «абсолютно самостійне царство, яке лежить по той бік суб'єкта й об'єкта»². У кон-

¹ Див.: Мантатова, Л. В. Ценностные основания современного цивилизационного развития [Текст] : дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.11 / Лариса Вячеславовна Мантатова. – Улан-Удэ, 2004. – 322 с.

² Риккерт, Г. Философия жизни [Текст] : пер. с нем. / Генрих Риккерт. – Киев : Ника-Центр : Вист-С, 1998. – С. 33.

тексті проблем цивілізаційного розвитку це положення потребує деякого уточнення. Світ цінностей дійсно височіє над світом емпіричного буття, але існує він лише у сфері наших оцінок, належностей і прагнень. Цінності немов осіла, викристалізована множинність актів пізнання й оцінювання того, що має значущість. Це означає також, що цінності історичні, і що вони еволюціонують із прогресом пізнання.

Конструктивна аксіологія, також як і класична теорія цінностей, визнає ключову роль ідеальних цінностей. Л. Мантатова з приводу цього зазначає: «ідеальні цінності мають абсолютну регулюючу значущість щодо інших ціннісних модусів (речових, психічних, соціокультурних) і відповідні акти свідомості й поведінки (подібно, скажімо, до арифметичних і алгебраїчних правил щодо бухгалтерського обліку). Але ця значущість щоразу має локальний характер, обмежений рамками передумов, причому в ролі передумов можуть виступати найрізноманітніші фактори: спосіб взаємодії з природою, усталена соціальна структура, економічні відносини, культурна традиція та інші»¹. Але на відміну від класичної аксіології, яка підтверджує вічні і незмінні цінності (Г. Ріккерт, В. Віндельбанд та ін.), конструктивна аксіологія визнає необхідність перманентного оновлення цінностей.

Л. Мантатова виділяє такі принципи конструктивної аксіології, які характеризують загальну стратегію аксіологічного підходу до аналізу сучасної цивілізаційної трансформації².

1. *Принцип двоїстості*. Побудувати нові цінності значить виявити вже наявні можливості й тенденції в рамках відповідного «горизонту розгортання».

2. *Принцип делікатної корекції*. Відповідно до нього не слід протиставляти нові та традиційні цінності, навпаки, слід «прищеплювати» нові, актуально значущі ідеї до архетипу культурної традиції, що оберігається.

3. *Принцип множинності опор*. Цей принцип заперечує існування єдиного джерела цінностей. Силу цінностям надає органічний зв'язок взаємних опор, що пронизує основні сфери людського існування.

4. *Принцип органічності ціннісних систем* регулює правила взаємного співвіднесення цінностей при прийнятті рішень. Це балан-

¹ Мантатова, Л. В. Ценностные основания современного цивилизационного развития [Текст] : дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.11 / Лариса Вячеславовна Мантатова. – Улан-Удэ, 2004. – С. 44–45.

² Там само. – С. 45.

сування і взаємне обмеження сил є необхідною умовою розвитку соціальних систем.

Зазначені принципи задають простір цінностей через низку діалектичних протилежностей (об'єктивного — суб'єктивного, ідеального — емпіричного, раціонального — ірраціонального тощо) і завдання полягає у раціональному виборі об'єктивної позиції, орієнтуючись на ці «полюси вимірювання», — позиції, що відповідає сучасному розумінню проблем цивілізації. Так, наприклад, перед крайньою загрозою екологічної катастрофи вирішальним вибором для долі всієї людської цивілізації і кожної людини окремо є подолання аксіологічного суб'єктивізму.

Сутність аксіологічного суб'єктивізму добре висловив Г. Батищев. Він зазначає: «Людина звеличує себе і шанує саму себе гідною бути в центрі і на вершині всього Всесвіту, бути верхньою межею досконалості, бути господарем-розпорядником будь-якого буття, присвоює собі право на односторонність у вирішенні будь-якої проблеми у відносинах між собою і зі світом позалюдського буття, на те, щоб накладати своє мірило на що б то не було і щоб панувати, підкорювати світ навколо себе (прометеїзм). Тим самим людина зрікається свого універсального, надстратегічного покликання, або призначення у Всесвіті»¹.

На думку Г. Батищева, «ця ілюзія викликана тим, що об'єктивна безмежна діалектика Всесвіту по-різному виступає і маніфестує себе як об'єктивна на різних рівнях. На об'єктивно-речовинному рівні закони реальності є примусовими: їх недотримання карається поразкою, руйнуванням, крахом. На рівні суб'єктивного буття, і тим більше у сфері вищих цінностей, не може бути ніякої примусовості до об'єктивності, аналогічної об'єктивності об'єктів-речей, не може бути ніякого нав'язування орієнтації на безумовну цінність. Таке покликання людини, її творче призначення у Всесвіті, аж ніяк не постає як щось фатально нав'язуване, обумовлене, продиктоване ззовні»². Це універсальне покликання може бути зовсім відкинута, як показує практика споживчого суспільства. При цьому людина йде на невелику стратегічну хитрість, це полягає в тому, що вона відмовляється бути об'єктивною у своїх вищих цілях і цінностях. Вона поступається в одному, щоб виграти в іншому, вона сплачує ціну об'єктивності

¹ Батищев, Г. С. Истина и безусловные ценности [Текст] / Г. С. Батищев // Гуманистические ценности современной культуры. — М. : ИФ АН СССР, 1988. — С. 19.

² Там само. — С. 20.

у сфері ціннісно не значущого для себе заради того, щоб купити собі право на ціннісний суб'єктивізм¹. Але цей аксіологічний антропоцентризм обертається сьогодні екологічною кризою цивілізаційного масштабу.

У контексті проблеми цивілізаційного розвитку, на противагу ціннісному суб'єктивізму, важливим є утвердження принципу об'єктивності у сфері цінностей. Але проблема полягає в тому, що на рівні ціннісної свідомості об'єктивність є досяжною лише в тенденції і тільки в креативному полі діалогу, в умовах поліфонічності взаємодії різних сфер культури. У певному сенсі саме ціннісна свідомість може бути визначена як «широкий і гнучкий простір діалогу різних світоглядів, культур, традицій»². Це означає співчутливе, синергічне ставлення до іншого як до суб'єкта спільної творчості, злиття з іншим, не стаючи іншим, без розчинення в цілості буття. Л. Мікешина пояснює це через зростання вимогливості до самого себе: чим більше я беру на себе відповідальності, тим більше на мені лежить. Догматична наївність Я розмивається перед особою іншого, вимагає більше, аніж Я зміг би безпосередньо. На її думку, так реалізується найважливіша тема усієї сучасної думки — подолання суб'єкт-об'єктної структури³. Ця діалектика міжсуб'єктності є фундаментальною і утворює об'єктивну основу ціннісного ставлення до світу поза нами.

У наш час виникає потреба звернення до стратегії діалогу, яка заохочує відповідальне конструктивно-ціннісне ставлення до світу. Перевага конструктивно-аксіологічного підходу полягає в тому, що він висуває на перший план ідеал коеволюції (сумісної еволюції природи і людства), що передбачає самоцінність природи, і «що може бути витлумачено як відношення рівноправних партнерів, якщо завгодно, співрозмовників у незапрограмованому діалозі»⁴. У сучасних умовах стратегія діалогу стає дійсно ключовою стратегією цивілізаційного розвитку і виявляється тісно пов'язаною зі зміною цінностей.

¹ Див.: Мантатова, Л. В. Ценностные основания современного цивилизационного развития [Текст] : дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.11 / Лариса Вячеславовна Мантатова. – Улан-Удэ, 2004. – 322 с.

² Там само. – С. 47.

³ Мікешина, Л. А. Эпистемология ценностей [Текст] : монография / Л. А. Микешина. – М. : РОССПЭН, 2007. – 439 с.

⁴ Лекторский, В. А. Деятельностный подход: смерть или возрождение? [Текст] / В. А. Лекторский // Вопр. философии. – 2001. – №2. – С. 62.

Криза техногенної цивілізації у своїй основі є позбавленням сенсу тих цілей і цінностей, які стали свого часу її рушійною силою. Насамперед це культ техніки, як наслідок прометейства. Специфіка техногенної цивілізації полягає не в тому, що тут використовуються машини й технології, а в самому характері ставлення до них, ставлення, при якому технологічні процеси і використання машин набувають самоцінного характеру. Техногенна цивілізація переважно стимулює й забезпечує всіма засобами інвестиційної політики розвиток матеріально-технічної підсистеми суспільства (часто за рахунок сфери культури та екології).

Стратегія техногенної цивілізації орієнтована на вдосконалення виробничих та соціальних технологій, на вирішення приватних проблем, пов'язаних із задоволенням матеріальних потреб людей. Результатом такої стратегії є неузгодженість між основними сферами суспільного життя. Але головне серед цих дисгармоній — це відставання духовної еволюції від науково-технічного прогресу.

«Виникнення машинної цивілізації, — пише Е. Маркарян, — призвело до руйнування певного, універсального для попередніх її етапів і типів культури стабілізуючого механізму самоорганізації суспільного життя. Завдяки цьому механізму приводились у відповідність характер і темпи розвитку різних підсистем і елементів культури, і забезпечувалася підтримка соціально-організмичних властивостей суспільства»¹.

Шлях виходу із сучасної кризи цивілізації один — відновлення узгодженості між технікою й культурою, між матеріальними й духовними аспектами цивілізації. Сьогодні з метою відновлення втраченої рівноваги необхідно всіляко підтримувати духовний розвиток. Мета еволюції повинна зміститися з розвитку техніки на розвиток людини. Чи випадковим є збіг надзвичайного зльоту науково-технічної думки і придушення самої сфери життя? Можливо, мав рацію К. Лоренц, коли стверджував про «згубний» розвиток техніки, що робить людей агресивними до навколишнього середовища і сліпими до справжніх цінностей²?

¹ Маркарян, Э. С. Сравнительный анализ цивилизаций сквозь призму поиска стратегии экологического выживания [Текст] / Э. С. Маркарян // Цивилизация. – М. : Наука, 1993. – Вып. 2. – С. 117.

² Лоренц, К. Восемь смертных грехов цивилизованного человечества [Электронный ресурс] / Конрад Лоренц. – Режим доступа: <http://igrunov.ru/vin/vchk-vin-discipl/ecology/books/vchk-vin-discipl-ecol-Lorenz.html>.

К. Юнг писав: «Сучасна людина побачила, що кожен крок у напрямку матеріального “прогресу” поступово збільшує загрозу все більш страшної катастрофи»¹. Саме технічний прогрес породив екологічну кризу, створив безліч джерел забруднення навколишнього середовища. З початком промислової революції пов’язане порушення теплового балансу планетарної екосистеми. Ще в 1750 р. воно випускало в атмосферу тільки 11 млн тонн CO₂. Через століття викиди цього газу зросли у 18 разів, досягнувши 198 млн тонн, а ще через століття збільшилися в 30 разів і становили 6 млрд тонн. До 1995 р. ця цифра зросла ще вчетверо — до 24 млрд тонн. У 2012 р. викиди вуглекислого газу в атмосферу зросли, незважаючи на загальне послаблення світової економіки, і досягли рекордної позначки в 35,6 млн тонн². Згідно з оцінками вчених, у 2014 р. в атмосферу в результаті спалювання викопного палива й виробництва цементу надійшло рекордно багато CO₂ — близько 40 млрд тонн³. Вміст метану в атмосфері за минулі два сторіччя зріс майже вдвічі і він за своєю здатністю підсилувати парниковий ефект у 20 разів перевершує CO₂⁴.

У ХХ ст. середня глобальна приземна температура підвищилася на 0,6 °С. Минуле століття було найтеплішим за останнє тисячоліття, а 90-ті рр. — найбільш теплими протягом століття. Сніговий покрив земної поверхні з кінця 1960-х рр. скоротився на 10 %. Товщина льоду на Північному полюсі за кілька минулих десятиліть зменшилася більш як на метр. Рівень Світового океану за останні 100 років підвищився на 7–10 сантиметрів. На початку 2001 р. Міжурядова комісія з питань зміни клімату повідомила, що антропогенне потепління прискорюється, а його наслідки виявляються набагато більш важкими, ніж передбачалося раніше. Комісія вважає, що до 2100 р. середня температура земної поверхні в різних широтах може підвищитися ще від 1,4 до

¹ Юнг, К. Г. Архетип и символ [Текст] : [пер.] / Карл Густав Юнг ; предисл. А. М. Руткевича ; примеч. В. М. Бакусева и др. – М. : Ренессанс, 1991. – С. 211.

² Исследование: уровень выбросов CO2 в атмосферу в 2012 году достигнет рекорда в 35,6 млн. тонн [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gazeta.ru/social/news/2012/12/02/n_2644509.shtml.

³ В 2014 году выбросы CO2 достигли рекордных значений [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.infox.ru/science/planet/2014/09/22/V_2014_godu_vyubrosy.phtml.

⁴ Колебания метана в атмосфере: человек или природа – кто кого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://elementy.ru/news/430350>.

5,8 °C зі всіма наслідками¹. Нерівномірний розподіл потепління, у свою чергу, викликає природні катастрофи.

Для техногенної цивілізації характерним є суттєве послаблення ефекту самозбереження життя, що виявляється, зокрема, у стрімкому руйнуванні екосистем і природних спільнот організмів. Сучасне людство швидко проїдає природні ресурси, позбавляючи майбутні покоління цих ресурсів. Створивши потужну техніку, вирішивши проблему клонування, людство в той же час безжально руйнує фундамент життєзабезпечення. Сьогодні є достатні підстави для того, щоб говорити про людський світ як про світ, який розпадається, який охоплений духовною кризою.

Ми ще не усвідомили повною мірою, що людська цивілізація може трансформуватися у щось таке, що можна назвати новим варварством, або постцивілізаційним станом, якщо вона буде й далі дотримуватися ідеї підкорення світу.

Драматизм сучасного цивілізаційного розвитку полягає у тому, що небачений матеріальний прогрес супроводжується відродженням «внутрішньоцивілізаційного» варварства, тобто руйнівного й саморуйнівного начала в житті людства. «Технічний прогрес неухильно поглинає простір природи й культури, — пише І. Василенко, — здійснюючи в них нечувані спустошення. Всезростаюча технологічна могутність прометеєвої людини поєднується з крайнім духовним убозтвом породженої нею споживчої спільноти: сформувався катастрофічний дисбаланс між технологічним активізмом і внутрішньою, духовною культурою «одновимірної людини»².

Сучасне постіндустріальне суспільство не має імунітету проти варварства, оскільки воно само базується на ідеї панування над світом. У певному сенсі наступ варварства на цивілізацію є процесом, запрограмованим у надрах сучасного техногенного суспільства. Саморуйнування цивілізованості від початку закладено в його ціннісних підставах, зокрема у принципі інновацій³. Саме тому, що тут

¹ Глобальное потепление, или высокий градус политики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://galspace.spb.ru/index97-1.html>; Даже если мы перестанем рожать, потепление продолжится [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gazeta.ru/science/2013/09/27_a_5671717.shtml.

² Василенко, И. А. Диалог цивилизаций: социокультурные проблемы политического партнерства [Текст] / И. А. Василенко. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – С. 4.

³ Див.: Кириленко, К. М. Інноваційна культура та теорія діалогу культур В. Біблера [Текст] / К. М. Кириленко // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Гілея, 2016. – Вип. 104 (1). – С. 96–100.

сама діяльність людини інтерпретується як відкритість горизонтів людського буття, — саме тому техногенна цивілізація зсередини схильна до надломів. Отже, необхідно створювати нові ціннісні механізми, що блокують у міру сил небезпеки, які є неминучим результатом виходу людини за межі наявного буття», або трансцендентні — у термінах класичної філософії. Актуальність створення таких механізмів набуває особливої гостроти в період зміни цивілізації, стаючи у буквальному розумінні слова умовою виживання людства.

Сьогодні багато говорять про конфлікт цивілізацій. Але не тільки і не просто зіткнення цивілізацій само по собі загрожує світовому порядку, а саме послаблення цивілізаційного начала на базі використання рафінованих технік «легітимізації варварства» (Н. Мотрошилова). Має рацію С. Хантінгтон, коли зазначає: «На світовій основі Цивілізація, як здається, у багатьох відносинах поступається під натиском варварства, від чого виникає враження про можливе безпрецедентне явище, що очікує людство, — настання глобальних Темних століть... У більш масштабному зіткненні, глобальному “справжньому зіткненні” між Цивілізацією й варварством, великі світові цивілізації, збагачені своїми досягненнями в релігії, мистецтві, літературі, філософії, науці, технології, моралі і співчутті, також повинні триматися разом, або ж вони загинуть поодиночі»¹.

З точки зору синергетики, криза виконує необхідну функцію перемикача, коли мова йде про зміну програм розвитку. Дослідник «анатомії криз» А. Арманд з приводу цього зазначає: «Процес самоорганізації нерівномірно розсіяний по фазах еволюційного розвитку. Найбільш великі зміни зосереджуються в періоди криз. На графіку еволюції з'являються точки розриву, переходу до нової якості... Криза — завжди точка біфуркації, нестійкості, з якої існує кілька шляхів виходу. Прогнозувати, оцінювати імовірність кожного з них ми вміємо ще дуже погано. Малопередбачуваними є й результати наших дій, вжитих для полегшення ситуації. Однак простежується досить стійка закономірність: що більш далекі цілі ми ставимо собі у фазу виходу з кризи, то більш безболісним шляхом вдається пройти. Цей “далекий” шлях виявляється коротшим, аніж ті, при яких ставляться короткостроківі цілі. Парадокс пояснюється просто: далекоглядна політика

¹ Хантінгтон, С. Ф. Столкновение цивилизаций [Текст] / Самюэль Хантінгтон ; пер. с англ. Ю. Новикова. — М. ; СПб. : АСТ, 2003. — С. 532.

виліковує хвороби радикально, з меншим ризиком рецидивів»¹. Отже, щоб вийти з кризи, потрібно здійснювати стратегію далекої мудрості, засновану на нових цінностях і цілях.

Розвиваючи вищезгадану тезу А. Арманда, Л. Мантатова висуває таку гіпотезу: основну тенденцію сучасного цивілізаційного розвитку становить перехід від матеріальної до «постматеріальної» цивілізації. Цей перехід за своїм рангом дорівнює еволюційній кризі, яка породила *Homo sapiens*. Тоді від біологічного стовбура еволюції відокремилася гілка соціальної еволюції. Тепер ми стоїмо на порозі народження наступної гілки, а саме — духовно-культурної еволюції². «Криза сучасної нам цивілізації, — пише А. Арманд, — являє собою ворота у новий еволюційний цикл, за рангом еквівалентний виникненню людської культури, точніше — матеріальної культури. Як гілка культури відокремилася від біологічної еволюції, так у наші дні відбувається відділення наступної гілки — духовної культури — від загального стовбура еволюції людського суспільства. Основним об'єктом розвитку стає не рукотворне матеріальне середовище, яке вміщає людину, а сама людина, її нематеріальний зміст: розум, ідеї, емоції, воля, здібності»³.

Аналіз духовної ситуації нашого часу дозволяє зробити такий висновок. Із перетворенням науки у безпосередню продуктивну силу суспільства, зростанням ролі свідомості у суспільному житті, зі створенням комп'ютерів, інформаційних технологій і в перспективі штучного інтелекту, центр соціальної еволюції переміщується зі сфери матеріального виробництва у сферу духовного виробництва.

Досвід історії свідчить про неможливість побудови вільного й справедливого суспільства до тих пір, поки система духовно-моральних цінностей не перетвориться на детермінуючий фактор соціальної еволюції. Ми знаємо з досвіду, що ціннісна переорієнтація є надзвичайно важкою, оскільки вона пов'язана із зміною стилю мислення і способу життя людей, що склалися протягом тисячоліть і підкріпле-

¹ Анатомия кризисов [Текст] : монография / А. Д. Арманд, Д. И. Люри, В. В. Жерихин и др. ; отв. ред. В. М. Котляков. — М. : Наука, 1999. — С. 206, 217.

² Мантатова, Л. В. Ценностные основания современного цивилизационного развития [Текст] : дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.11 / Лариса Вячеславовна Мантатова. — Улан-Удэ, 2004. — С. 55.

³ Анатомия кризисов [Текст] : монография / А. Д. Арманд, Д. И. Люри, В. В. Жерихин и др. ; отв. ред. В. М. Котляков. — М. : Наука, 1999. — С. 206.

них авторитетом світових релігій. Подає надію лише те, що в умовах інформаційного суспільства процес формування ціннісної свідомості проходить незрівнянно швидше й ефективніше, і притому в планетарних масштабах.

Сучасному цивілізаційному розвитку потрібно й необхідно надати характеру цілеспрямованого процесу, що потребує розробки нових теоретичних моделей суспільства. У ХХ ст. найбільшою популярністю серед мас користувалися три теоретичні системи: ліберально-капіталістична, націоналістична й комуністична. На сьогодні всі ці три системи дискредитували себе, а інших немає. Повернення до старого громадського порядку неможливе, як неможливе повернення до тієї екологічної ситуації, яка існувала на планеті до промислової революції.

У сучасних умовах особливо виділяється аспект соціальної еволюції, який пов'язаний із суспільним ідеалом як «суператтрактором» і характеризує принципову новизну ціннісних орієнтирів сучасного цивілізаційного розвитку (порівняно з техногенно-споживчим суспільством). Перефразовуючи Е. Тоффлера, можна сказати, що поява цінностей нової цивілізації — це єдиний по-справжньому еволюційний процес, що відбувається на наших очах. Передумови формування цінностей нової глобальної цивілізації складаються у багатьох царинах сучасного соціокультурного процесу і науково-технічного розвитку, але особливе місце тут займають, очевидно, теорія інформаційного суспільства, концепція сталого розвитку, екологічна етика та новий тип раціональності¹.

На слушну думку В. Стюпіна, «новий тип раціональності, який сьогодні утверджується в науці й технологічній діяльності зі складними людиновимірними системами, що розвиваються, резонує з давньо-східними уявленнями про зв'язок істини й моральності. Це, звичайно, не означає, що тим самим втрачається цінність раціональності, яка завжди мала пріоритетний статус у західній культурі. Тип наукової

¹ Див.: Дзьобань, О. П. Філософські аспекти цивілізаційного розвитку: аксіологічний вимір [Текст] / О. П. Дзьобань // Українське суспільство в умовах глобальних змін: цивілізаційний вимір : монографія / за заг. ред. проф. О. Ю. Панфілова. – Х. : ВД «Інжек», 2015. – С. 30–55; Соснін, О. В. Сучасні міжнародні системи та глобальний розвиток (соціально-політичні, соціально-економічні, соціально-антропологічні виміри) [Текст] : навч. посіб. / О. В. Соснін, В. Г. Воронкова, О. Є. Постол. – К. : Центр навч. л-ри, 2015. – 556 с.

раціональності сьогодні змінюється, але сама раціональність залишається необхідною для розуміння і діалогу різних культур, який неможливий поза рефлексивним ставленням до їх базисних цінностей. Раціональне розуміння робить можливою позицію рівноправності всіх “систем відліку” (базових цінностей) та відкритості різних культурних світів для діалогу. У цьому сенсі можна сказати, що розвинені в лоні західної культурної традиції уявлення про особливу цінність наукової раціональності залишаються найважливішою опорою у пошуку нових світоглядних орієнтирів, хоча сама раціональність набуває нових модифікацій у сучасному розвитку»¹.

Таким чином, резюмуючи описане вище, можна твердити, що людство переживає сьогодні глибоку кризу, яка охоплює усі сфери суспільного життя. Кризи переживалися людством і раніше, але вони торкалися, як правило, лише окремих регіонів планети. Відмінною рисою сучасної кризи цивілізації є її всесвітній розмах, глобальний характер. Інакше кажучи, вся земна цивілізація перебуває в тій особливій точці глобального еволюціонізму, коли відбувається зміна напрямку (духовної програми, ціннісних орієнтирів) розвитку.

Пошлемося на О. Ахїєзера, який справедливо зазначає, що «доля людства, подальший розвиток цивілізації залежать від здатності всіх локальних цивілізацій запобігти перетворенню зростання різноманітності в руйнівний конфлікт, від загальної здатності шукати міру розвитку на основі діалогу. У цьому слід бачити єдиний засіб перетворення розвитку різноманіття цивілізацій в передумову запобігання конфліктів. Сформульований імператив досягнення згоди через діалогізацію у процесі ускладнення суспільства стає все більш важливим чинником, що визначає динаміку розвитку суспільства у всіх формах»².

Зміна програм еволюції, опора на духовні цінності, які постійно підтримуються й оновлюються, — такий глибинний механізм цивілізаційного розвитку. З цього випливає: щоб реформувати нашу цивілізацію, щоб вийти з кризи, ми повинні прийняти нову ціннісну стратегію (або програму) розвитку. З точки зору ціннісної детермінації, як правило, виділяються традиційний (космогенний) та індустріальний (техногенний) типи цивілізаційного розвитку. Новий, історично третій

¹ Степин, В. С. Стратегии цивилизационного развития и проблема ценностей [Текст] / В. С. Степин // Россия и соврем. мир. — 2003. — № 1. — С. 17–18.

² Ахїєзер, А. С. Развитие цивилизаций и ценностей личности [Текст] / А. С. Ахїєзер // Гуманитарий: актуал. проблемы науки и образования. — 2006. — № 6. — С. 112.

(щодо космогенного й техногенного) етап цивілізаційного розвитку формується на основі універсального діалогу культур. Детермінантою третього етапу цивілізаційного розвитку є духовність, яка накопичується й фіксується світовою культурою. Як цілком справедливо вказує В. Мельник, основним вектором змін повинен бути пріоритет співпраці (синергії) і взаємодопомоги всього населення Землі в реалізації глобального культурного проекту «цивілізації безпеки». Активним і діючим фактором сучасного багатоманітного бачення світу є новий гуманізм, який враховує як цінності традиційних спільнот, так і індивідуалістичну аксіологію індустріальної й постіндустріальної цивілізації¹.

1.2. Інформаційна картина світу: осмислення технологічних, соціокультурних та екзистенційних аспектів

За сучасних умов якнайширшого впровадження у всі сфери життя досягнень науково-технічного прогресу надзвичайно зростає значущість людських можливостей адекватно сприймати світ. Сучасні наука й культура зазнають суттєвих трансформацій, а отже, змінюється й наукова картина світу, її норми й ідеали. Виникає нагальна потреба усвідомити ці процеси, визначитися з типом нової картини світу, що формується.

Отже, нові конструктиви, що оформляються сьогодні наукою, будуть сприйняті культурою у вигляді нових продуктів наукової й технологічної діяльності. Сучасна наукова картина світу має низку характерних внутрішніх особливостей. По-перше, зростає не тільки кількість міждисциплінарних і наддисциплінарних напрямів у науці, а наукові дослідження частіше організовуються як проблемно-орієнтовані. По-друге, деякі зрізи науки стикаються з проблемою нагромадження теоретичних побудов через труднощі перевірки їх експериментальним шляхом. По-третє, сучасна наука має могутній

¹ Мельник, В. В. «Аксіологічний поворот» сучасної філософії від культури як буття до буття культури [Текст] / В. В. Мельник // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : зб. наук. пр. / за ред. В. Г. Воронкової. – Запоріжжя : РВВ ЗДІА, 2015. – Вип. 63. – С. 215.

обчислювальний інструмент — комп'ютер. У свою чергу, інформаційна культура формулює свої граничні умови існування сучасної науки. Так, стан справ у культурі сучасного суспільства характеризується тим, що зростає кількість символічно згорнутих образів, використовуваних у комунікаціях. Мовні засоби конструюються безпосередньо під завдання, що виникають у різних видах діяльності. Самі предмети науки змінюються під впливом зміни наявної практики й комунікації.

Складність проблем, пов'язаних із побудовою смислової моделі певної наявної галузі в рамках сучасної концепції інформаційної технології, знайшла своє віддзеркалення в концепції «апаратна парадигма»¹. Автор цієї концепції, американський професор А. Боргман, стверджує, що сучасна людина, на відміну від людини промислового або допромислового суспільства, все більшою мірою має справу не з безпосереднім об'єктом праці, а з технічними засобами, будова яких їй незрозуміла. Такий тип взаємодії зі світом призводить, на його думку, до максимального відчуження людини від традиційних цінностей. Ми далекі від крайності такої позиції, але інформаційна техніка, звичайно, занурює сучасну людину в абсолютно нову сферу — сферу інформаційного буття.

Під впливом таких ідей відомий американський вчений А. Инкельс склав докладний портрет сучасної людини². На його думку, сучасна людина:

- не відчуває страху або великого психологічного дискомфорту в умовах інформаційного оточення, що змінюється;
- є відкритою новому життєвому досвіду у всіх сферах його існування;
- є схильною формулювати й підтримувати думки з великої кількості проблем суспільного життя;
- обізнана про те, що до розгляду будь-якої проблеми можливі різні підходи, і про ці проблеми можуть бути різні думки. Людина позитивно оцінює це різноманіття;

¹ Див.: Borgman, A. Technology and the character of contemporary life [Текст] / A. Borgman. – Chicago-London, 1984. – P. 35.

² Инкельс, А. Национальный характер [Електронний ресурс] / А. Инкельс. – Режим доступу: http://www.national-mentalities.ru/history/istoriya/inkels_a_nacionalnyj_harakter3/, а також див.: Косов, Г. В. Введение в социологию и политологию [Текст] / Г. В. Косов, Л. Л. Редько. – Ставрополь : Ставропольсервисшкола, 2001. – С. 137–138.

- не просто складає думку на основі випадкових інтересів і міркувань, а прагне робити це на основі об'єктивної й раціональної інформації, більш-менш обґрунтованої процедури;
- у своєму сприйнятті суспільного життя орієнтована більшою мірою на сьогодні і майбутнє, аніж на минуле;
- стурбована проблемою контролю над своїм оточенням і проблемою ефективності своєї діяльності;
- схильна до того, щоб довгостроково планувати свою діяльність як у суспільному, так і в особистому планах;
- вважає, що світ навколо неї можна обчислити, хоча б у принципі. Вона розраховує, що оточуючі її люди й соціальні інститути діють надійно і передбачено відповідно до певних зобов'язань;
- цінує у собі і в інших професійні навички. Саме їх вона сприймає як справедливу основу для різного роду соціальних винагород;
- цінує формальну шкільну освіту;
- керується у своїй поведінці ідеєю особистої гідності всіх людей;
- володіє певним знанням логіки сучасних інформаційних технологій;
- нарешті, є активним учасником формування інформаційної культури.

Досвід ХХ ст. наочно показав, що тотальна реконструкція природи торкається якогось життєвого нерву сучасної людини. Руйнуючи природу, людина руйнує і те місце, в якому тільки і можливе її існування. Людина руйнує якість ціле, частиною якого вона є. У цьому контексті і відбувається зміна світобачення: наукова картина світу доповнюється картиною життя. Для картини життя, на відміну від наукової картини світу, характерні два принципових моменти:

- прагнення до отримання всіх необхідних знань умов збереження життя і реорганізації історичної практики відповідно до цих знань;
- розгляд дійсності в образах віртуальної реальності і визначення таким чином реальних наслідків діяльності людини у даній історичній ситуації.

Картина життя, будучи актуальною дійсністю, є тріалектичною, тобто породжує функціональну тріаду матеріального, духовного й віртуального¹. Наукова картина світу є формальною дійсністю,

¹ Див.: Дзьобань, О. П. Філософія інформаційного права: світоглядні й загально-теоретичні засади [Текст] : монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : Майдан, 2013. – 360 с.

відображає об'єктивну і суб'єктивну реальність в їх діалектичній єдності¹.

Картина життя припускає здатність відбору таких способів життя, які відповідають принципу гомеостазису, тобто такої системи життя, яке підтримує свої основні характеристики в допустимих межах. Картина життя припускає також виявлення і систематичне, організоване й відлагоджене донесення до масової свідомості тих вимог, ігнорування яких нині становить все більшу загрозу для збереження життя. І часом ці загрози є такими ж малопомітними, як і вплив радіації на організм людини.

Розвиток інформаційних технологій ставить на потік створення інженерно-технічних рішень, що підлягають практичній реалізації, з величезною швидкістю виникають створені людиною нові штучні ареали, конгломерати, автостради, аеродроми, підприємства, засоби зв'язку. Відбувається різке скорочення часу між ідеєю і її практичною реалізацією. Процес розвитку набуває вибухового характеру.

Необхідність постійного засвоєння нової інформації перетворює життя на шлях, схожий з автострадою, де необхідно миттєво реагувати на динаміку ситуацій, а життя тим самим перетворюється на «калейдоскоп подій», що звільняє людину від сенсу життя. У цій ситуації фундаментальна мета сучасної наукової картини світу — повернення сенсу, що уявляється можливим через сакралізацію зв'язку індивідуального й соціального в картині життя, яка істотно доповнює наукову картину світу².

Слід відзначити, що проблема інформаційного буття виникла і розвивається на хвилі комп'ютерної революції, що робить знання й інформацію не лише загальнодоступною, а й основним продуктом праці. Сьогодні все більше вчених осмислюють інформатизацію як провідний чинник суспільного розвитку. Та й витрати на конструювання знань стають співрозмірними з витратами на забезпечення фондоозброєності виробничих процесів. Очевидно, людство поступово звикає до думки, що людина — це не тільки джерело праці, а й джерело знання, а оскільки сучасна промисловість також заснована на науці, то знання перетворюється на предмет праці. Внаслідок цього

¹ Див.: Метаобразование как философская и педагогическая проблема [Текст]. — Ставрополь : Изд-во СГУ, 2001. — С. 17–18.

² Там само. — С. 63–64.

знання й інформація починають здійснювати визначальний вплив на всі сторони матеріальної й духовної культури сучасного суспільства.

Інформатизацію можна розглядати як конкретний вияв сучасного періоду розвитку продуктивних сил людського суспільства. Суть цього вияву — в об'єктивному посиленні ролі достовірного, багатоохоплюючого й випереджаючого знання практично у всіх видах людської діяльності. Очевидно, об'єктивні передумови, що зумовлюють неминучість інформатизації, зумовлюються вичерпанням можливостей екстенсивного розвитку продуктивних сил, усвідомленням обмеженості природних ресурсів, місця людського існування, зростанням складності виробничих відносин, появою так званих глобальних проблем людства, що вимагають усвідомлення його багатовимірної єдності. Якщо резюмувати сказане, то інформатизація становить формування обґрунтованої й достовірної інформаційної картини світу, при цьому важливою є доступність даної інформації для кожної зацікавленої в ній особи. Звичайно, найважливішим чинником є не просто пасивна доступність інформації, а можливість її використання в умовах розумової й життєдіяльності. Технічною основою інформатизації є широка комп'ютеризація й загальний комунікативний зв'язок. Науковою ж і методологічною основою інформатизації у широкому сенсі є інформатика, кібернетика та їх прикладні напрями¹.

Широке проникнення комп'ютерної техніки в соціокультурне життя людини йде паралельно з інформаційним вибухом. Причому низка дослідників його трактують у гранично широкому сенсі, розуміючи як загальносоціальний і культурний феномен, пов'язуючи достатньо прямолінійно з глибинними процесами розвитку суперечностей сучасного індустріально розвиненого суспільства. Так, Е. Тоффлер зводить цей аспект проблем сучасного суспільства до ускладнення організаційної сторони життя². Сучасна інформаційна ситуація, на його думку, нагадує ситуацію розвитку живих організмів від простих форм (амеба) до складних (людина), оскільки чим більш спеціалізованими й різноманітними є частини тіла, тим більше вимагається інформації.

¹ Див.: Михайловский, В. Н. Формирование научной картины мира и информатизация [Текст] / В. Н. Михайловский. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. каф. философии РАН, 1994. – С. 41–43.

² Тоффлер, Э. Третья волна [Текст] / Э. Тоффлер ; пер. с англ. К. Ю. Бурмирова и др. – М. : АСТ, 2009. – 795 с.; Toffler, O. Previous&Premises [Текст] / O. Toffler. – New York : Morrow, 1983. – 275 p.

Можна не погодитися з такою моделлю розвитку сучасного постнекласичного суспільства, запропонованого Е. Тоффлером, тим більше, що подібна схема давно відома, а в даному випадку вона одержала лише інформаційне забарвлення. Проте, що уявляється цінним у Е. Тоффлера, так це концепція знань як нескороминущої соціальної цінності. Більше того, Е. Тоффлер виділяє новий аспект «знання про знання». «Метаінформація, — пише він, — стає ключем для контролю кожної царини. Стара ідея про те, що знання — це сила, сьогодні застаріла. Щоб досягти сили сьогодні, ви повинні знати про знання»¹. Як уже зазначалося, цю констатацію можна вважати не апологією метазнань, а деякою пріоритетною орієнтацією на розвиток сфер інформаційної технології й нової комп'ютерної техніки, пов'язаної з промисловим виробництвом знань².

Досягнення у сфері інформаційної техніки й технологій все більше висвітлюють той факт, що знання стають основним товаром, а комп'ютерна техніка — лише засобом створення нового знання. Причому знання, що їх здобувають за допомогою комп'ютерної переробки накопичених масивів знань, мають якісну специфіку. По-перше, цей товар може багато разів продаватися споживачу, залишаючись у той же час у товаровиробника. По-друге, наукове знання, ставши загальним товаром, стає масовим надбанням. Тому загальнодоступність інформації і знань лежить не стільки у площині можливостей, що представляються комп'ютеризацією й насиченістю засобами масових комунікацій, а в соціальній площині. Проте інтеграція сучасного наукового знання, його інтеріоризація, опредмечування, розпредмечування й низка інших проблем є інваріантними в умовах застосування сучасної інформаційної техніки. Інформаційна техніка є одним з основних елементів автоматизації праці в науці, на виробництві, у побуті, проникаючи у всі сфери людської діяльності.

Добре відомо, що сучасні комп'ютери можуть подати інформацію, що виводиться, не тільки у вигляді графіків, таблиць, деталей, кон-

¹ Toffler, O. *Previouss&Premises* [Текст] / O. Toffler. — New York : Morrow, 1983. — P. 107.

² Див.: Дзьобань, О. П. Формування інформаційної картини світу як результат відображення генезису базових форм буття [Текст] / О. П. Дзьобань // Проблема інформаційного суспільства: соціально-правовий аналіз : наук. ст. та тези наук. повідом. за матеріалами Круглого столу, 28 лют. 2013 р. — Полтава : ТОВ «Фірма “Техсервіс”», 2013. — С. 26–36.

струкцій, але вони уміють малювати цілі сцени і навіть «пожвавити» їх, включаючи людину повноправним їх членом. Занурення людини у комп'ютерну реальність супроводжується перетворенням її в особливу картину світу, де переважає стандартизація різноманітних знань, залежність від машинних рішень, зниження індивідуального начала, зростання психоемоційних напруг.

Заглядаючи в майбутнє й намагаючись віднайти основні шляхи еволюції культури в контексті інформатизації, сьогодні виникла ціла низка фундаментальних досліджень, що свідчить про величезну й визначальну роль гуманітарних проєкцій інформатизації, яка ще зовсім недавно здавалася суто технічною. Деякі дослідники беруть як своєрідну точку відліку книгу і простежують еволюційний ланцюжок від письмової до екранної культури. Під екранною культурою мається на увазі комп'ютерна (інформаційна) система в цілому, що дозволяє одержувати, передавати і використовувати наукові або які-небудь інші тексти в єдності з інформаційною структурою, що закінчується інтерфейсом екранної природи.

Дійсно, коли ми використовуємо книгу як джерело знань, то завжди виклад заснований на лінійній мові писемності. Поява на сторінках книги креслень і малюнків змінює якість передачі інформації, поєднуючи одновимірну мову писемності з мовою образотворчого мистецтва (площинною, двовимірною). Потім з'являється кінематографічний і телевізійний способи передачі реальної послідовності руху у замкнутому просторі екрана. Отже, сторінка книги «оживає» з появою телебачення, стає предметом домашньої культури, а дисковод дає можливість зворотного зв'язку з екраном і в сукупності з оптичним диском виходить варіант книги з комп'ютерними сторінками. Процес мініатюризації і вдосконалення комп'ютерної техніки ведуть до того, що персональний комп'ютер являтиме собою книгу, скажімо, «Війна і мир», з якою людина вестиме діалог і персонажі якої відповідатимуть за допомогою екрана дисплея або за допомогою синтезованого комп'ютером голосу. Виходячи з цього, культура комп'ютерної сторінки є не що інше, як трансформована книжкова культура, певний підсумок еволюції книги Кирила і Мефодія. Які ж якісно нові можливості комп'ютерної сторінки з комп'ютерної книги?

По-перше, принципово інші, ніж у класичній книзі, можливості діалогу, перенесеного на індивідуальний екран. У зарубіжній літературі вже з'явилися поняття «полілог» (широкий обмін думками, зна-

ченнями, в які вступає кожен новий автор і кожен новий текст) і «інтертекст» (взаємодія між текстами), які піднімають на новий рівень те, що відоме в літературі і мистецтві як поліфонія¹. Отже, в умовах інформатизації і наявності глобальних інформаційних мереж комп'ютерна книга стає складовою глобального полілогу, що охоплює в перспективі все людство і його культуру. По-друге, небачена мобільність і мінливість змісту й оформлення комп'ютерної сторінки буквально підштовхують читача-глядача до діалогу з нею. По-третє, принципово інакше починає впливати її потенційна над'ємність, що забезпечується глобальною мережею баз даних, баз знань і експертних систем, до яких можна підключити кожен індивідуальну екранну книгу, зробивши її книгою «тисячі і одного» автора.

Отже, необхідно погодитися з низкою зарубіжних і вітчизняних авторів, що настає нова форма інформаційної культури. У той же час вона продовжує і розвиває щонайширші можливості книжкової культури. І так само, як книга стала матеріальним носієм художньої, наукової, сакральної і буденної форм світової культури, так і комп'ютерна сторінка непередбачувано розширює соціокультурний діапазон, але на новій інформаційній основі. Йдеться про непередбачуваність у сенсі переходу від жорстко фіксованого тексту («що написано пером, того не витягнеш і волом»), характерного для класичної письмової культури, до «м'якого» тексту (текст на екрані комп'ютера з його миттєвою готовністю до трансформації).

Це підтверджує ретроспективний аналіз історії розвитку подібних явищ. Так, для переходу від усного способу навчання до письмового було потрібно близько 0,5 млн років, від письмових форм до друкарських — 5 тис. років, від друкарських до форм, що підготували «інформаційну книгу» (радіо, телефон, кіно), — близько 500 років. І нарешті, приблизно за півстоліття відбувся перехід до інформаційних форм культури знань (кабельне телебачення, відеомагнітофони, персональні комп'ютери). Ще один приклад, як нова технологія дозволяє модернізувати традиційний, але достатньо трудомісткий процес видання словника. У 1989 р. в Оксфорді у досить стислі строки був виданий знаменитий Оксфордський словник англійської мови. Нага-

¹ Див.: Ученова, В. В. Полифония текстов в культуре [Текст] / В. В. Ученова. – М. : Омега-Л : ИМПЭ, 2003. – 389 с.; Синцова, С. В. Словесное творчество – солярис новых искусств [Текст] / С. В. Синцова. – Казань : Казан. гос. энергет. ун-т, 2007. – 147 с.

даємо, що для випуску першого видання було потрібно 45 років (1884–1928). Для порівняння: «Енциклопедія» Д. Дідро писалася протягом тридцяти років, з 1751 по 1780 р., 125 авторами. Вся «Енциклопедія» нараховувала 35 томів, куди увійшли 71 818 статей і 2885 гравюр. Сам Дідро вважав, що «мета “Енциклопедії” — зібрати знання, розсіяні по всій землі, представити їх в систематизованому вигляді своїм сучасникам і зберегти для людей, які прийдуть після нас; щоб праці минулих століть не опинилися марними для століть прийдешніх; щоб наші освічені нащадки стали також щасливішими за нас, і щоб не померли ми, не заслуживши подяки людського роду»¹.

Нинішнє видання, назване не словником (dictionary), а словником на дисках (disktionary), є цифровим записом 6 млн слів на одному (максимум двох) дисках, які доступні широкому колу осіб. У цілому, зараз важко окреслити певні межі прийдешніх змін, проте абсолютно ясно, що разом із традиційними типами інформаційної культури — особистим контактом (культурою безпосереднього спілкування — базовим шаром людської цивілізації) і книжковою культурою вже складається новий тип культури, а саме культура, заснована на мікропроцесорній інформаційній технології. Про специфічність інформаційної культури, що складається, на основі синтезу комп'ютера з відеотехнікою, засобів зв'язку і каналів передачі інформації говорить навіть той факт, що якість засвоєння інформації зростає у міру переходу від просто візуальних до аудіовізуальних засобів. Так, наприклад, є експериментальні дані, що людина запам'ятовує лише 10 % із прочитаного, 20 % з почутого, 30 % із побаченого. Якщо ж вона чує і бачить, рівень запам'ятовуваності підвищується до 50 %, а якщо чує, бачить і потім обговорює — то й до 70 %. Застосування аудіовізуальних засобів до того ж скорочує на 40 % необхідний для навчання час і на 20 % збільшує обсяг засвоєваної інформації². Саме тому слід чекати, що і продуктивне мислення дістане великі можливості для своєї роботи, оскільки нова інформаційна техніка звільняє людину від рабського проходження початковим «тут і тепер», занурюючи її в неосяжні простори інформаційного буття.

¹ Быковский, Б.Э. Энциклопедисты [Текст] / Б.Э. Быковский // БСЭ. – 3-е изд. – М., 1978. – Т. 30. – С. 206.

² Див.: Физиология человеческой памяти [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://works.tarefer.ru/10/100028/index.html>; Сколько информации мы запоминаем? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rsd.in.ua/topic/1083>.

Дійсно, «екранно-динамічне діалогове моделювання»¹ на основі сучасної мікрокомп'ютерної техніки забезпечує вражаючі можливості й відкриває якісно інші горизонти у сприйнятті потоків інформації і в переробці цієї інформації саме за допомогою візуалізації. Немає сумніву, що принципова новизна полягає не у стисненні інформації й подальшому її уявленні в легкоосяжній відео- й аудіовізуальній формі. Новизна починається з переорієнтації здорового глузду дослідника на інтелектуальну образність, що не має меж. Те, що раніше було лише підвладне силі абстракції, тепер за допомогою екранного дисплея переводиться в чуттєво сприймане, і з нього вже будуються легкоосяжні аналогові моделі, скажімо, будови й розвитку Землі, дрейфу материків тощо. Із філософської точки зору важливо відзначити, що такий поворот у методології — не нова гілка в науці, а з точки зору інформаційного підходу — ступінь усвідомлення об'єктивної сфери самої себе як науки, що адекватно розглядає свій предмет як надскладну систему в рамках наукової картини світу. Величезний спектр об'єктів таких наук, як геологія, астрономія, аеродинаміка, біологія, медицина, економіка, соціологія, глобальна екологія і багато інших, мають потребу для своєї самосвідомості в такому підході². Цілком зрозуміло, що достатньо швидко розширюватиметься діапазон впливу нової методології на всі сфери мислєдіяльності, а отже, і життєдіяльності, формуючи новий тип культури — культури інформаційного буття. Правда, в основі цих змін залишається одвічна проблема взаємин природи і знання про природу в контексті інформаційної картини світу — проблема знання й інформації³.

Що ж нового несе в собі інформаційна культура у своєму достатньо вираженому вигляді? По-перше, новий тип спілкування, що дає можливість вільного виходу особи в інформаційне буття. По-друге, свободу виходу і доступ до інформаційного буття на всіх рівнях від глобального до локального, оскільки внутрішньонаціональний, вну-

¹ Див.: Прохоров, А. В. Культура грядущего тысячелетия [Текст] / А. В. Прохоров, К. Э. Разлогов, В. Ф. Рузин // Вопр. философии. — 1989. — № 6. — С. 21.

² Див.: Соснін, О. В. Сучасні міжнародні системи та глобальний розвиток (соціально-політичні, соціально-економічні, соціально-антропологічні виміри) [Текст] : навч. посіб. / О. В. Соснін, В. Г. Воронкова, О. Є. Постол. — К. : Центр навч. л-ри, 2015. — 556 с.

³ Див.: Данильян, О. Г. Інформаційна картина світу як соціокультурна реальність [Текст] / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2013. — Вип. 70 (№ 3). — С. 573–578.

трішньодержавний тип інформаційного буття є так само обмеженим, як і національна наука або щось у цьому сенсі. По-третє, звільнення людини від рутинної інтелектуальної роботи підвищує продуктивність мислення і, звичайно, змінює його форму, формуючи новий тип мислення. Серед рис, що визначають його, вже сьогодні яскраво виявляється орієнтація останнього на саморозвиток і самонавчання. Одним із конкретних прикладів такого роду є популярна у США й Англії система відкритих університетів. По суті, це заочне навчання, але таке, що використовує всі новітні засоби інформаційної мікроелектроніки — радіо, електронну пошту, відеотехніку, кабельне й супутникове телебачення, комп'ютери і т. ін., тобто все те, що допомагає подолати простір і час. Крім того, в деяких країнах ця форма самоосвіти (США, Англія, Канада, ФРН і низка інших) підкріплюється діючими системами відеотексту, за допомогою яких можна одержувати будь-яку інформацію з бібліотеки (архіву), не виходячи з будинку у будь-який час.

Очевидно, орієнтація індивіда на самоосвіту — це ще не форма зміни розумової діяльності, а ось як позначиться на продуктивності мислення поява комп'ютерної техніки, яка не тільки використовує заданий алгоритм, а й здатна сама створювати свої власні правила за допомогою аналізу різних результатів і прикладів, — питання відкрите. Йдеться про нейрокомп'ютери. У даний час нейрокомп'ютери виходять із стадії дослідних розробок і стають комерційними. З'явився досвід використання нейромереж у різних галузях. Так, фірма Behaviorstics продемонструвала роботу нейрокомп'ютерів у банківській справі для визначення ступеня надійності клієнтів, що беруть позики. Професор Каліфорнійського університету Дж. Елман показав ефективність нейрокомп'ютерів для розпізнавання мови і перетворення її в текст, причому допускається мова без роздільної вимови слів¹.

Утім серед діючих зразків є не тільки електронні стенографістки, що перетворюють розмовну мову на друкарський текст, а й «зрячі» контролери, що «чують». Наприклад, у нью-йоркському аеропорту Кеннеді змонтована нейропроцесорна система з виявлення у пасажирів або в багажі пластикової вибухівки. Нейрокомп'ютери вже сьогодні виконують функції правої півкулі людського мозку — розпізнають

¹ JEEE Spectrum [Текст]. – 1988. – Vol. 25, №3. – P. 36–41.

потрібні об'єкти серед тисячі інших, читають і редагують, одним словом, роблять те, на що здатна була досі лише людина.

У цьому сенсі і виникає проблема, про яку замислювався ще Норберт Вінер. У книзі «Кібернетика і суспільство» він говорить про небезпеку знецінення людського мозку. Цілком зрозуміло, що розвиток комп'ютерної техніки в її зрілому вигляді не може не привести до якісно нових форм включення праці в наше життя. Дотепер у нас соціально вигіднішими були відсталі форми організації праці, тобто вітчизняний варіант підвищення організованості й дисципліни, заснований на тому принципі, що працівника потрібно ставити в найбільш незручне для нього становище. Ця ідеологія йде ще від системи Тейлора і є характерною для конвеєрного виробництва. У технологічно розвинених країнах вона змінилася протилежним принципом, за яким працівника вигідніше поставити в найбільш зручні для нього умови.

Ці радикальні зміни у характері праці повинні лежати в загальному руслі підвищення культури сучасного суспільства, яка певним чином залежить від можливостей комп'ютеризації. Один із чинників, що лежить на поверхні, — це розширення інтелектуальних можливостей комп'ютера, який разом із людиною дає початок процесу формування нового дослідницького мислення сучасної людини практично у всіх сферах життєдіяльності.

Отже, на підставі викладеного вище зазначимо, що сучасна форма наукової картини світу — інформаційна картина світу — є перехідною від неklasичної до постнеklasичної. Період неklasичної науки відрізняється спеціалізацією предметів наук, дисциплінарною організацією системи науки. Про сучасну систему науки відомий дослідник В. Стьопін пише: «Якщо стисло охарактеризувати сучасні тенденції синтезу наукових знань, то вони виражаються у прагненні побудувати загальнонаукову картину світу на основі принципів універсального еволюціонізму, об'єднуючих в єдине ціле ідеї системного й еволюційного підходів»¹. Системні й еволюційні ідеї існують дійсно давно, але саме зараз вони переглядаються. Однією із суттєвих причин цього є актуалізація залучення наукових засобів до вирішення глобальних екологічних проблем. Таким чином, стан наукової картини світу сьогодні виражається у двох фактах: 1) у науці склалися умови для інте-

¹ Степин, В. С. Теоретическое знание: Структура, история, эволюция [Текст] / В. С. Степин. — М. : Прогресс-Традиция, 2000. — С. 196.

градії наукових дисциплін; 2) у науці виникли теорії, які не заперечують різноманіття наявних бачень, але є інваріантними до них¹.

Нова проблематика, що виникає на тлі усвідомлення наукою своїх сенсів, примушує звертати увагу на наукову раціональність, її ідеали й норми. Сам факт зростання кількості наукових праць, що містять рефлексію над наукою, свідчить про завершення етапу її розвитку. В. Стьопін робить спробу філософської рефлексії наукової раціональності, застосовуючи типологію — класична, некласична, постнекласична — до класифікації раціональності. На його думку, постнекласична раціональність враховує співвіднесення знань про об'єкт не тільки із засобами (як некласична раціональність), але і з ціннісно-цільовими структурами діяльності². Аналогічно, М. Ахундов змальовує постнекласичну науку в трьох аспектах: «По-перше, постнекласична наука, виділена за класичними критеріями, наприклад, нерівноважна термодинаміка, теорія Всесвіту, що розширюється, і взагалі всі нелінійні узагальнення в сучасному природознавстві. По-друге, це наука про людиновимірні системи, визначена вже за “некласичними” критеріями, оскільки тут нез'ясованою є сама структура наукового знання: на зміну традиційним науковим теоріям приходять якісь комплекси, експертизи тощо... Нарешті, по-третє, це наука, в тіло якої введений етичний компонент, виділена сама за якимись “постнекласичними” критеріями. Тут революція пов'язана з виходом за рамки науки, зі створенням нової форми суспільної свідомості — постнауки»³. Означені ідеї відзначають виникаючі напрями розвитку науки, утверджують зміну орієнтирів сучасної науки, що знову починає орієнтуватися на людину.

Виділення етапів в історії науки, запропоноване В. Стьопінім, вкладається у схему стрибків, коли революційні зміни викликають появу нових рис або істотної зміни старих, що, у свою чергу, призводить до переходу цілого в новий стан. Переходи між такими етапами розтягнуті за часом у масштабах людського життя, але в масштабах

¹ Див.: Степин, В. С. Теоретическое знание: Структура, история, эволюция [Текст] / В. С. Степин. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – С. 212.

² Степин, В. С. Научная картина мира в культуре техногенной цивилизации [Текст] / В. С. Степин, Л. Ф. Кузнецова. – М. : ИФРАН, 1994. – С. 12–13.

³ Ахундов, М. Д. Научные революции в постнеклассической науке [Текст] / М. Д. Ахундов // Проблемы методологии постнеклассической науки. – М. : Наука, 1992. – С. 28.

історії вони є скачкоподібними, моментальними. Ідеї, що знаменують новий етап думки, народжуються попереднім етапом. Отже, фундаментальні предмети постнекласичної науки сформувалися в останні 30–50 років, на основі яких сьогодні формується інформаційна культура сучасної людини.

Інформаційну культуру сьогодні слід розглядати не лише у психологічному і педагогічному контекстах як визначення об'єктивних і суб'єктивних умов ефективного оволодіння інформаційною технікою, а також уміння користуватися персональними комп'ютерами й інформаційними мережами зі здатністю адаптуватися до механізмів їх дії, а в соціокультурному аспекті. Звідси, інформаційна культура — це соціокультурна реальність, створена людиною, яка разом з тим впливає на форми масової поведінки, усе більше визначає їх. Саме як така соціокультурна реальність інформаційна культура і стає предметом філософії.

Філософський аналіз дозволяє виділити три основні складові інформаційної культури¹:

– інформаційна інфраструктура як система, що дозволяє людині в оточуючому їй інформаційному просторі одержувати необхідну інформацію в потрібний час і в потрібному місці;

– мультимедіа як система інформаційних механізмів, що дозволяють додавати індивідуальним зразкам поведінки й дії публічного характеру і на цій основі формувати загальні ціннісні орієнтації суспільства;

– метаосвіта, тобто формування розуміння людиною свого місця і, відповідно, своєї справжньої ролі у світі, в якому вона живе (на відміну від освіти — підготовки людини до тих видів діяльності, які необхідні суспільству на даному етапі його розвитку).

Якщо використовувати моделі нелінійної динаміки для моделювання процесу трансформації переоформленої наукою наукової картини світу в культуру, то можна побудувати декілька сценаріїв.

¹ Див.: Метаобразование как философская и педагогическая проблема [Текст]. – Ставрополь : Изд-во СГУ, 2001. – 163 с.; Абрамова, Н. Т. Самосознание и культура [Текст] / Н. Т. Абрамова, А. А. Воронин, Ф. Т. Михайлов. – М. : Наука, 2009. – 208 с.; Скворцов, Л. В. Информационная культура и цельное знание [Текст] / Л. В. Скворцов. – М. : ИНИОН, 2001. – 288 с.; Камаралі, Г. В. Інформаційна культура: грані взаємодії [Текст] / Г. В. Камаралі // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 58 (№3). – С. 398–401.

Так, за сприятливих умов введення нових, постнекласичних моделей буде прийнятним, але вони можуть як незначні флуктуації залишитися неістотними, невідображеними. З одного боку, як відзначив М. Моїсєєв, у розумінні людиною світу відбувається «розлучення з простотою»¹, тобто перехід від простих (лінійних) моделей до складніших (некласичних динамічних і далі до моделей із нестійкостями й загостреннями). З другого боку, сучасна наука звертається за образами до класичної думки, до спадщини не тільки західної, а й традиційної культур. У цьому сенсі відбувається зустріч із простотою, очевидністю східних моделей. Уся складність у розумінні нових моделей міститься в необхідності з'єднання східних холистичних мотивів, кількісного методу і перетворювальної інтенції, вирощених західною цивілізацією. Про необхідність доповнення сенсів людини сенсами оточення читаємо у П. Гайденко: «Поки ми не звільнимся від думки, що сенс вносить у світ тільки людина... поки не повернемо і природі її онтологічне значення... ми не зможемо справитися ані з проблемою раціональності, ані з екологічними й іншими кризами. Бо екологічна криза є ...продуктом особливого, характерного для нового часу типу ментальності, що визначає наше ставлення до природи і розуміння її»². Якщо висловлена тут постановка орієнтирів раціональності може бути усвідомленою, або вже усвідомлена сьогодні частиною суспільства, то велика його частина все ж таки керується не думками про світ, а думками у світі, тобто в даному випадку уявленнями, які є втиснутими в матеріал. Так, твори сучасної інформаційної цивілізації перш за все мають відбиток загальної інформативності, конструктивності і, одночасно, призначені для повного задоволення потреб сучасної людини. Наука значно зрослася з інформаційною діяльністю, здійснюючи свій зв'язок із наявною практикою саме через співучасть у висуненні теоретичних основ створення інформаційних технологій. Тип раціональності, що склався на цій основі, можна позначити як економіко-інформаційний тип або як цілераціональність, відповідну домінуючій діяльності.

¹ Моїсєєв, Н. Н. Универсум. Информация. Общество [Текст] / Н. Н. Моїсєєв. – М. : Устойчивый мир, 2001. – С. 39, 42.

² Гайденко, П. П. Эволюция понятия науки (XVII–XVIII вв.): Формирование научных программ нового времени [Текст] / П. П. Гайденко ; отв. ред. И. Д. Рожанский. – М. : Наука, 1987. – С. 8.

Звичайно виділяються три шляхи, що принципово відрізняються, до розуміння нової інформаційної культури сучасної людини в рамках інформаційної картини світу. Перший — шлях вченого, який переходить у своїх дослідженнях від старих моделей до нових. Другий шлях — шлях освоєння всього простору продуктів західної цивілізації, тобто шлях людини, що постійно знаходиться в культурному середовищі техногенного суспільства. Третій шлях — освоєння людиною нових наукових моделей, близьких, як було відмічено, до східної холістичної традиції, на вказаних підставах східної культури¹. Можливо, третій шлях стане високоефективним. У цьому сенсі становить інтерес прогнозування поширення центрів науки, яка оперує новими засобами і вирішує нові завдання. Оскільки наука набуває тісніших взаємозв'язків із соціальним оточенням, то можливі варіанти подальшого розвитку наукової картини світу співвідносяться з типологією взаємовпливу науки і її оточення в культурі сучасного суспільства. Додатковим ракурсом аналізу є урахування чинника демографічної кризи в економічно й технологічно розвинених державах.

Наука як соціальний інститут зазнає труднощів, пов'язаних із внутрішнім перевлаштуванням і реорганізацією своїх зовнішніх зв'язків — системна криза. Наука вирішує все більше завдань, які ставляться їй ззовні. Більше того, система науки управляється на підставі цілей і норм опису, оформлених у сфері інших соціальних інтересів, аніж пізнання світу. Так, наприклад, медицина сьогодні не тільки використовує готові технологічні рішення, а й пред'являє свої завдання, проблеми, питання. Медицина, одночасно використовуючи можливості конструювання задачно-орієнтованих інструментів і засобів, побудови штучного аналогу живої тканини, корекції неправильно функціонуючої підсистеми організму і пред'являючи цінності здоров'я, життя взагалі, виявляє шляхи можливого з'єднання ціннісного й цільового аспектів технологічної й наукової діяльності.

Вплив сучасної людини на біосферу Землі є дуже великим, катастрофічно погіршується екологічна обстановка. Отже, модель співвідношення біосфери й ноосфери Землі, запропонована В. Вернадським, стає відправною точкою одного з найактуальніших, якщо не найважливішого, напряму сучасної наукової картини світу. На екологічну

¹ Див.: Дзьобань, О. П. Філософія інформаційного права: світоглядні й загально-теоретичні засади [Текст] : монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : Майдан, 2013. – 360 с.

проблему накладається демографічна проблема — зростання населення економічно слабких країн, причому збільшення чисельності населення земної кулі відбувається тільки за рахунок нерозвинених країн, ще раз спливає проблема підйому рівня освіченості. ЮНЕСКО ставить одним із своїх завдань сприяння підвищенню рівня освіченості жінок і особливо жінок у державах із традиційним культурним складом. Відбувається зіткнення традиційної й техногенної культур, так що поверхові зразки західної культури накладаються на традиційні світоглядні підстави, різко зростають споживчі установки у країнах Сходу. Як результат цього постає проблема взаємозв'язку освіченості населення країн із традиційною культурою і регулюванням світової економіки. Комплекс цих і інших проблем призвів сьогодні до виникнення концепції стійкого розвитку і постановки перед міжнародними організаціями першорядних завдань. На цьому шляху виникає вимога постійного сценування, прогнозування, моделювання діяльності систем, окремих комплексів, імітації процесів і потоків, що вимагає і технологічного, і наукового опрацювання на сучасному інформаційному етапі розвитку суспільства. Адже кожна епоха має свої особливі досягнення у сфері виробництва і культури, що являють собою те вічне й нескороминуще, що потім як віхи висвічують пройдений людський шлях. Чи то це піраміди Хеопса, чи то це димлячий потяг або виблискуючий автомобіль. Можливо, і наша епоха увійде до історії пам'ятником не менш приголомшливим, аніж великі храми минулого, — це мікропроцесор, що вже сьогодні зумовлює незвичайне майбутнє людства, сьогодення інформаційної технології, нову інформаційну картину світу.

Треба сказати, що мікропроцесор створений із найзвичайніших на землі елементів, елементів самої землі (це помітив письменник, засновник громадської некомерційної дослідницької організації «Інститут Дискавері» в Сіетлі Джордж Гілдер). Пісок служить початковим матеріалом при створенні кремнієвої пластини — основи мікропроцесора, її складність є такою, що на площу близько 1 см² наноситься система комунікацій, зіставна за складністю з детальною картиною, скажімо, всіх доріг і вулиць Америки із працюючими світлофорами. Якщо порівняти транзистор із серцем мікропроцесора, то в сучасному мікропроцесорі їх близько 5 млрд.

Ключову роль в інформаційних технологіях відіграє ще й скловолокно, яке складається зі скла такого типу, яке є прозорим при товщи-

ні в декілька кілометрів. Ця прозорість є необхідною, щоб забезпечити передачу по оптичному волокну діаметром з людський волос і завдовжки порядку відстані між Харковом і Львовом інформації зі швидкістю не менше 15 гігабіт/с. Така швидкість забезпечує передачу тексту декількох тисяч Біблій в секунду. Ця техніка — гігантський крок уперед порівняно з традиційними засобами передачі інформації. Наприклад, при конгресі США є бібліотека, в якій зберігається все, що було опубліковано в Америці за останні 100 років. Так от, щоб передати всі матеріали з бібліотеки конгресу традиційними дротяними засобами зв'язку, знадобилося б майже 200 років. А за допомогою оптико-волоконної техніки — лише 5 годин¹.

Обидві технології — концентрація інформації і її транспортування — удосконалюються надзвичайно швидко. Загальновизнано, що ефективність функціонування комп'ютерів за десять останніх років зросла приблизно в мільйон разів. А якщо врахувати, що удосконалюється і процедура паралельної обробки даних, то знання, що створюється індивідом в муках творчості, стає інтерсуб'єктивним у глобальному масштабі буквально миттєво. Значення і цінність такого явища важко переоцінити у становленні нового менталітету людини в культурі сучасного інформаційного суспільства.

Ще 20–25 років тому не можна було прогнозувати істотні зміни в цій галузі істинно людської суті. Зараз, коли обчислювальна техніка в розвинених країнах перетворилася на засіб забезпечення інтелектуальної праці (наприклад, тільки в США понад 150 млн персональних комп'ютерів, більш як 5000 загальнодоступних баз даних, об'єднаних у загальнонаціональну супутникову й кабельну мережу), розумно припустити, що занурення в інформаційне буття якісно змінює й форми інтелектуальної діяльності індивіда.

Тривалий час людство було переконане, що майже всі проблеми можна вирішити, накопичивши знання шляхом створення суперкомп'ютерів, які зможуть усе систематизувати і все розраховувати наперед. Людству здавалося, що проблемне поле у межах «можливе-неможливе» для науки лежить лише в традиційному кантівському сенсі, тобто можна вивчати «те, що є», і не претендувати на те, щоб

¹ Див.: Данильян, О. Г. Інформаційна картина світу в контексті перспектив сучасної науки й культури [Текст] / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань // Інформація і право. – К., 2013. – № 1 (7). – С. 21–28.

вказувати, «як повинно бути». Отже, йшлося не про обмеженість науки як способу об'єднання знання, а про її нездатність задавати орієнтири й ідеали. Навпаки, накопичення і обробка знань на мікропроцесорній техніці знов повертає людство не тільки до проблеми інтеграції знання, що вливається в наукову картину світу, а й до детермінації майбутнього¹.

Проблему інтеграції знань можна охарактеризувати як закон ускладнення складності, що свідчить, що складність процесу збільшується на квадрат числа одиниць, які належить організувати, будь то якась річ або сукупність концептів, або мікропроцесори на панелі приладу. А. Пензіас, лауреат Нобелівської премії, пояснює цю проблему на прикладі дитячої вечірки, куди прибуває ще одна дитина². Рівень шуму, відзначає він, збільшується не просто ще на одну додаткову дитину, він зростає геометрично в прямій пропорції до всіх присутніх дітей, з якими вона перекликатиметься і гратиме, плюс ще одного новоприбулого. Це і є закон ускладнення складності, який виявляється в макрокосмі. Те саме відбувається і при включенні все нових і нових знань у так звані бази даних, які потім організуються у бази знань для комп'ютерного сервісу і експертних систем. Звичайно, можливості комп'ютерів величезні, проте вони можуть мати справу тільки з фактами, а джерело фактів — людина, яка пізнає, творить себе і світ фактів у процесі життя. І основна проблема при цьому та, що людина, а точніше, людський мозок здатний сприймати не більше 50 біт/с³. Цей показник характеризує кількість інформації, яку людина спроможна засвоїти, а людський мозок не переробиш. Звідси — одна з фундаментальних проблем наукової картини світу — це уміння виключити зайву інформацію.

Незважаючи на те, що зростання знань характеризується законом ускладнення складності, одночасно ефективність обробки останніх мікропроцесорною технікою зростає випереджаючими темпами і створювані на їх основі системи штучного інтелекту неухильно підвищують продуктивність в обробці й аналізі знань, а здатність останніх до

¹ Див.: Михайловский, В. Н. Формирование научной картины мира и информатизация [Текст] / В. Н. Михайловский. — СПб. : Изд-во С.-Петерб. каф. философии РАН, 1994. — С. 140–141.

² Див.: Собор XX века [Текст] // Поиск. — 1990. — № 38. — С. 7.

³ Див.: Райт, К. На пути к «глобальной деревне» [Текст] / К. Райт // В мире науки. — 1990. — № 5. — С. 47.

самоудосконалення робить процес аналогічним еволюційному механізму природного інтелекту. Так, наприклад, компанія Google працює над власною нейромережею, в якій використовується 16 тис. процесорних ядер і реалізується 1 млрд зв'язків між нейронами. Дана мережа — це універсальна технологія, яка може бути використана в різних сферах і на різних масивах даних. Наприклад, вона вже застосовується для розпізнавання мови, при цьому була зменшена кількість помилок на 20–25%. Це означає, що нейромережа здатна оптимізувати алгоритми для мови, враховуючи особливості артикуляції і різних діалектів. Зараз дана технологія також використовується в сервісі Google Street View, де необхідно працювати з найдрібнішими деталями фотографій. При цьому нейромережа показує набагато кращі результати, аніж люди. У майбутньому планується використовувати дані розробки і в інших сервісах Google: пошук зображень, Google Glass і автомобілі Google з безпілотним керуванням¹.

Повернемося до проблеми обмеження зайвої інформації. Сьогодні багато учених приходять до висновку, що чим більше інформації людині доводиться переглядати, тим менше вона знає. У світі різномасштабної й різнопланової електронної інформації людина при мушується думати не лінійно-последовно, а мозаїчно, через інтервали, за допомогою резонансу. Основним принципом структурованої свідомості знов стає міф як спосіб утримати цілісність сприйняття у світі, що бурхливо оновлюється, кінцевою фазою розвитку якого має стати технічне відтворення свідомості. Сьогодні у світі існують мільярди персональних комп'ютерів, які об'єднані практично в планетарну комп'ютерну мережу, і кількість користувачів стрімко зростає, дедалі збільшуючи інтернаціональний потік інформації. Якщо розглядати все зростаючий інформаційний потік з точки зору біологічної антропології, то новостворювана реальність конструюється самою людиною, і адаптація до неї обертається самоадаптацією. І людина, як аналогова істота з точки зору функціонування мозку, повинна вміти відключатися, точніше, прагнути не бути залученою в цей інформаційний потік.

Насправді проблема обмеження одержуваної інформації була завжди, і в процесі розвитку і функціонування знання сформувалися

¹ Див.: Масштабний проект в області штучного інтелекту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://deps.ua/ru/novosti/novosti-rynka/item/767-google-zapustila-masshtabnyi-proekt-v-oblasti-iskusstvennogo-intelleqta.html>.

різні форми концентрації наукового знання. Найпоширеніша — це концептуалізація знання, однією з форм вираження якої є наукова картина світу. Інша справа, що інтелектуальна техніка на базі мікропроцесорів дозволяє створювати автоматично діючі програми, скажімо, з підбирання інформації, що цікавить, або складання резюме з наукових журналів. У цьому випадку виникає вже інша проблема. Оскільки такі програми комп'ютерам під силу, вони можуть спілкуватися на обох кінцях ліній зв'язку, тобто комп'ютери говоритимуть один з одним від імені користувача. Звичайно, у зв'язку з такою перспективою треба замислюватися над змістом прийдешніх революційних змін, коли механічні виконавці відіграватимуть роль користувачів¹.

Логіка розвитку комп'ютерів і створення все більш універсальних засобів програмування дозволяють припустити, що вже в осяжній перспективі будуть створені передумови роботи з комп'ютером в діалоговому режимі з використанням при цьому природної розмовної мови або спеціальних мов, розвинених в окремих сферах наукового знання. Розвиток інформаційної мікрокомп'ютерної техніки і суперкомп'ютерів, персональних комп'ютерів, центрів колективного користування і подібних технічних пристроїв інформаційного сервісу веде до виникнення інфосфери або інформаційного простору в рамках наукової картини світу. Штучна інфосфера, ядро якої становитимуть мікрокомп'ютерні пристрої, очевидно, увіллється у глобальне ноосферне утворення. Імовірно, що процеси коеволюції інфосфери й ноосфери підуть значно швидше, оскільки істотну роль в цьому процесі відіграє прогресуюча автоматизація інформаційних процесів. З урахуванням глобалізації процесів можна спрогнозувати можливість виникнення людино-машинного надінтелекту («гібридного інтелекту»), що охопить усю нашу планету. Не вдаючись у деталізацію цього процесу, відзначимо, що концепція інфосфери і можливість створення надінтелекту ініціюють створення досить незвичайних («божевільних») гіпотез глобальної інформатизації².

¹ Див.: Михайловский, В. Н. Формирование научной картины мира и информатизация [Текст] / В. Н. Михайловский. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. каф. философии РАН, 1994. – 145 с.

² Див.: Данильян, О. Г. Інформаційна картина світу в контексті перспектив сучасної науки й культури [Текст] / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань // Інформація і право. – К., 2013. – № 1 (7). – С. 21–28.

Отже, особливості наукового підходу вимагають заміни реальних об'єктів їх моделями, тобто заміщенням одного змісту іншим речовинним або знаковим. Проте в цьому заміщенні завжди присутня невизначувана процедура, що не формалізується, — встановлення відповідності моделі оригіналу, яка все більшою мірою стає процедурою комп'ютерів. Парадокс цієї процедури в тому, що, як правило, ті моделі, які, здавалося б, не мають нічого спільного з оригіналом, несуть найбільшу інформацію про об'єкт. Вирішуючи його, учені винайшли спеціальні мови і прийоми як підмогу для правильних висновків. Наукова картина світу, яка виступає синтетичною моделлю, об'єднуючи у своїй цілісності все різноманіття сучасного наукового знання, щоб стати надбанням суспільної свідомості, повинна бути виражена зрештою у природній мовній формі. І ось суперечність між природною мовою, якою описується результат, і штучною, якою здобувається останній, довірено вирішувати комп'ютеру, оскільки потенційно комп'ютерне моделювання не має обмежень, а будь-яка пізнавальна процедура може розглядатися як моделювання. Сучасний фахівець, проводячи наукове дослідження солідарно з комп'ютером, вже не мучиться риторичним питанням А. Тюрінга: «Чи може машина мислити?». Проблеми тепер інші: удосконалювати мови програмування, щоб створювати новий клас комп'ютерів, які володіють здібностями до асоціацій, а можливо, й інтуїцією, близькою до людської. Як стверджують сучасні дослідники інформаційної царини, наскільки далеко може поширюватися довіра сучасної людини до викладень комп'ютера, цього поки що не знає ніхто.

Таким чином, узагальнюючи наведене, підкреслимо, що сьогодні сучасна наука існує вже у стані постнекласичної раціональності, подолавши перехід від некласичної раціональності, враховуючи при цьому взаємовплив знань про світ і людину в науковій картині світу не тільки зі складними процесами у сьогоденній науці, а й із соціокультурними структурами діяльності людини і суспільства. Постнекласичні концепції опираються на проблемні точки попередньої наукової картини світу, особливим чином знімаючи їх суперечність і визначаючи нові міждисциплінарні предмети.

Інтеграція різних галузей знань і наукових дисциплін дозволяє показати універсальний характер загальних для світу культури законів природи, людини і суспільства. Соціальна інтеграція є ключовим створюючим поняттям при характеристиці становлення багатострук-

турної й багаторівневої інформаційної картини світу як соціокультурної реальності.

Як справедливо зазначає Т. Лугуценко, процес породження нового типу цивілізації пов'язаний із семантикою особистості, а також кількістю та якістю інформації, яка циркулює у структурі людини. Формування семантичної парадигми особистості відбувається завдяки дії механізму суб'єктивації — обробки інформації, що надходить ззовні¹. Отже, інформаційна картина світу як соціокультурна реальність характеризується тим, що основним продуктом і ресурсом тут є інформація як нова категорія матерії і відбувається інформатизація суспільства, яке визначається як суспільство, де більшість працюючих зайнята виробництвом, зберіганням, переробкою й реалізацією інформації.

У рамках інформаційної цивілізації, що формується, змінюється масив доступних діяльнісних процедур у широкому спектрі людської діяльності, тобто змінюється не тільки інструментальна частина інформаційної діяльності, а й сама людина. Отже, трансформується її інформаційна культура, під якою розуміється вміння цілеспрямовано працювати з інформацією, використовувати її, обробляти, зберігати й передавати, тобто вона визначає рівень інформаційного спілкування. У результаті формується нове бачення людиною дійсності — інформаційна картина світу.

Інформаційна картина світу — це сьогодні соціокультурна реальність, що охоплює мільйони людей, і немає сумніву, що це лише початок незвіданого шляху. Інформаційна картина світу характеризується тим, що основним продуктом і ресурсом є інформація як нова категорія матерії. Відбувається інформатизація суспільства, яке визначається як суспільство, де більшість тих, що працюють, зайняті виробництвом, зберіганням, переробкою і реалізацією інформації. Інформаційна картина світу людини актуалізується у зв'язку з вирішенням завдань зі здійснення дій над інформаційними об'єктами, вона як складова світогляду може бути представлена як у знанневих, так і в нормативних і ціннісних типах світогляду. У сучасну епоху людство розуміє, що розум, оснащений сучасною інтелектуальною технікою,

¹ Лугуценко, Т.В. Медійна основа втрати культури [Текст] / Т.В. Лугуценко // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В.М. Васькевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 68 (№ 1). – С. 454.

якісно змінюється не з точки зору фізіології або параметрів біоенергетики, а з точки зору взаємозв'язку й взаємообумовленості комп'ютерною технікою генерації, компоновки, зберігання, передачі, переробки й використання знань. Оскільки пізнання і застосування останніх — процес, що самовідтворюється і саморозширюється, то і сфера інформатизації поводить себе аналогічно. Можна не сумніватися, що новий загін працюючого населення, безпосередньо зайнятий у сфері інтелектуалізації, визначатиме соціальну перспективу. Сьогодні пріоритет потрібно віддавати розвитку, створенню й використанню методологічних засобів освоєння технічних і технологічних засобів підтримки інтелектуальної діяльності кожної людини і суспільства в цілому, культурологічні аспекти яких на сучасному етапі розвитку нашої цивілізації ще недостатньо досліджені.

1.3. Комунікації в інформаційному суспільстві: гене́за концептуальних підходів до розуміння сутності

Сьогодні розвиток будь-якого суспільства, в тому числі інформаційного, неможливо уявити без комунікацій. Вони відбуваються в усіх без винятку сферах суспільства — політичній, економічній, соціальній, духовній.

За сучасних умов відбувається домінування інформаційної складової розвитку суспільства, важливого значення набувають комунікації між суб'єктами й об'єктами в соціокультурному середовищі.

Незважаючи на велику кількість публікацій, певні концептуальні підходи феномену «комунікація» потребують подальшого ґрунтовного наукового дослідження. Переосмислення комунікативної природи соціальної реальності постає нагальною потребою сучасного етапу розвитку інформаційного суспільства.

Інформація в історії розвитку цивілізації завжди відігравала визначальну роль і була підґрунтям для ухвалення рішень на всіх рівнях і етапах розвитку суспільства і держави. В історії суспільного розвитку, на думку вітчизняного дослідника інформаційних комунікацій О. Дзьобаня, доцільно виділити декілька інформаційних революцій, пов'язаних із кардинальними змінами у сфері виробництва, обробки

і циркуляції інформації, суспільних відносин, які привели до суттєвих радикальних перетворень¹. У результаті таких перетворень суспільство набувало в певному значенні нової якості.

Перша інформаційна революція пов'язана з винаходом писемності, що привело до гігантського якісного і кількісного стрибка в інформаційному розвитку суспільства. З'явилася можливість фіксувати знання на матеріальному носії, тим самим відчужувати їх від виробника і передавати від покоління до покоління.

Друга інформаційна революція (середина XVI ст.) викликана винаходом книгодрукування (першодрукарі Гутенберг та Іван Федоров). З'явилася можливість тиражування й активного поширення інформації, зросла доступність людей до джерел знань. Ця революція радикально змінила суспільство, створила додаткові можливості залучення до культурних цінностей відразу широких верств населення.

Третя інформаційна революція (кінець XIX ст.) обумовлена винаходом електрики, завдяки якій виникли телеграф, телефон, радіо, що дозволило оперативно передавати й накопичувати інформацію в значних обсягах. Наслідок цієї революції — підвищення ступеня поширюваності інформації, підвищення інформаційного «охоплення» населення засобами віщання. Зросла роль засобів масової інформації як механізмів розповсюдження повідомлень і знань на великих територіях і забезпечення ними громадян, що проживають на них, підвищилася доступність членів суспільства до повідомлень і знань. Істотно зросла роль інформації як засобу впливу на розвиток суспільства й держави, з'явилася можливість оперативного спілкування людей між собою.

Четверта інформаційна революція (середина XX ст.) пов'язана з винаходом обчислювальної техніки й появою персонального комп'ютера, створенням мереж зв'язку й телекомунікацій. Стало можливим накопичувати, зберігати, обробляти і передавати інформацію в електронній формі. Зросли оперативність і швидкість створення і обробки інформації, у пам'яті комп'ютера стали накопичуватися практично необмежені обсяги інформації, збільшилася швидкість передачі, пошуку й отримання інформації.

¹ Дзьобань, О. П. Філософія інформаційних комунікацій [Текст] : монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : Майдан, 2012. – 224 с.

Сьогодні ми переживаємо п'яту інформаційну революцію, пов'язану з формуванням і розвитком трансграничних глобальних інформаційно-телекомунікаційних мереж, що охоплюють усі країни і континенти, проникають у кожен будинок і впливають одночасно і на кожну людину окремо, і на величезні маси людей. Найбільш яскравий приклад такого явища і результат п'ятої революції — Інтернет. Суть цієї революції полягає в інтеграції в єдиному інформаційному просторі по всьому світу програмно-технічних засобів, засобів зв'язку і телекомунікації, інформаційних запасів або запасів знань як єдиної інформаційної телекомунікаційної інфраструктури, в якій активно діють юридичні й фізичні особи, органи державної влади і місцевого самоврядування. У результаті неймовірно зростають швидкість і обсяги оброблюваної інформації, з'являються нові унікальні можливості виробництва, передачі й розповсюдження інформації, пошуку і отримання інформації, новий вигляд традиційної діяльності в цих мережах.

О. Висоцька зазначає, що сучасне інформаційне суспільство є суспільством загальної комунікації, яка відбувається за допомогою та завдяки засобам комунікації, що формують не тільки наше уявлення про світ, а й фактично є цим «світом», тобто тією «реальністю», крізь призму якої ми сприймаємо самих себе, свої власні дії та наше оточення. З цим важко не погодитись, оскільки в сучасному світі засоби та форми комунікації виступають своєрідним «дзеркалом» світосприйняття людини, яке, однак, ніколи не відбиває уявлення про світ у його цілісності, а обмежене «рамками» своїх комунікативних можливостей. Тому питання впливу засобів комунікації на характер відносин у суспільстві є одночасно складовою проблеми самоідентифікації людини у світі як певного способу побудови уявлень про світ-у-собі та світ-для-себе. О. Висоцька також наголошує, що надзвичайно важливо визначити роль комунікацій у світі, оскільки, для того щоб дослідити будь-які суспільні процеси, слід розпочати саме з комунікацій¹.

За етимологічною природою термін комунікація походить від латинського «*communication*», що означає передачу, повідомлення,

¹ Висоцька, О. Є. Засоби та форми комунікації як «дзеркало» світосприйняття людини [Текст] / О. Є. Висоцька // Філософські проблеми гуманітарних наук : зб. наук. пр. – К., 2009. – 500 с.

воно нерозривно пов'язане з дієсловом *communico* («роблю спільним; повідомляю; з'єдную»), що є похідним від *communis* («спільний»)¹.

Термін «комунікація» асоціюється у різних галузях наукових досліджень по-різному і має своє специфічне забарвлення. Кількість інтерпретацій цього феномену в 1972 р. нараховувала близько 120, а вже на початку ХХ ст. таких визначень налічується близько 250. На це дослідниця Г. Онуфрієнко зауважує, що визначень цього терміна є стільки ж, скільки є авторів, що досліджували дане питання².

Існування різноманітних визначень комунікації, з одного боку, свідчить про наявність безлічі дослідницьких перспектив і підходів до аналізу, з другого — породжує відому складність із вибором методів дослідження. Проте специфіка феномену комунікації полягає в тому, що вона є засадничою для створення розгорненої концептуалізації комунікації від початкового поняття в рамках окремих наук до категорії соціальної філософії, яка дозволить спрямовувати й структурувати теоретичне дослідження.

Витоки філософського розуміння комунікації беруть початок у старогрецькій філософії й пов'язані з діяльністю софістів, що розвивали риторику як мистецтво мови (Горгій, Гіппій, Протагор V–IV ст. до н. е.).

Сократ започаткував моральну філософію і виробив особливий метод діалектики як способу міркування в діалозі у формі питань і відповідей через зіткнення різних точок зору (метод маевтики). Вже в той час комунікація осмислювалась не тільки як необхідна умова розвитку людини, одне з джерел її пізнання, а й як шлях усвідомлення нових знань і відкриття істини. Продовжуючи сократівську позицію, Платон також всіляко підкреслював неможливість існування окремої ізольованої людини. Він указував на те, що сама для себе людина є недостатньою і тому прагне до спілкування. Розуміючи останнє як обмін думками між людьми, Платон у діалозі «Федр» не лише вказував на інформаційну природу спілкування, а й на його технологію у формі мови й писемності. Особисті відносини, що виникають між індивідами у процесі спілкування, зображуються ним

¹ Етимологічний словник української мови [Текст] : у 7 т. / [голов. ред. О. С. Мельничук]. – К. : Наук. думка, 1985. – Т. 2. – С. 545.

² Онуфрієнко, Г. Термін «комунікація» в поняттєвому вимірі й лінгвістичному контексті [Текст] / Г. Онуфрієнко, А. Черневич // Вісн. Нац. ун-ту «Львів. політехніка». – 2010. – № 675. – С. 154–160.

як «розумні відносини взаємного використання»¹. Отже, у Сократа і Платона філософська рефлексія виступає у формі діалогу як інтелектуального спілкування людей.

Творцем першої загальної схеми процесів спілкування можна назвати Арістотеля. Він формулює завдання риторики як з'ясування засобів і методів ефективного переконання. Крім того, можна відзначити найважливіший момент у становленні уявлень про комунікацію, а саме, — у Арістотеля достатньо цілеспрямовано вживається термін «спілкування» (*homilia*). У «Риториці» він вказує, що для будь-якого акту спілкування необхідними є три елементи: особа, яка говорить; мова, яку ця особа вимовляє; особа, яка цю мову слухає².

Грецькі традиції були розвинені стародавніми римлянами (Цицерон, Марк Фавій Квантіліан). У цілому, антична риторика стала першим важливим етапом у концептуалізації поняття комунікації, у становленні й розвитку комунікативної теорії та практики. Та все ж суспільна думка античності була здатна зробити лише перші кроки в цьому напрямі: рівень реального розвитку був ще дуже низьким для того, щоб проблема спілкування набула серйозного значення в суспільній свідомості.

Середньовіччя в особі теоретиків риторики і практики гомілетики як мистецтва промови проповіді дещо підсилило спадщину античності. Характеризуючи специфіку комунікацій кінця епохи середньовіччя, Й. Хьойзінга відзначає: «У всякій речі шукали “мораль”... — урок, який там містився, етичне значення як найістотніше зі всього, що там було. Будь-який історичний або літературний епізод виявляв тяжіння до кристалізації у притчу, етичний зразок, приклад або довід; усілякий вислів перетворювався у сентенцію, в текст, у вислів»³.

Починаючи з епохи Відродження риторика все більше переміщує фокус дослідження комунікації у царину художньої мови. Наступний етап в осмисленні комунікації пов'язаний із творчістю Т. Гоббса, який по суті доповнив уявлення Платона й Арістотеля про роль мови і словесних понять як інструмента спілкування. Гоббс фактично підійшов

¹ Платон. Избранные диалоги [Текст] / Платон. – М. : Худ. лит., 1965. – С. 249.

² Аристотель. Поэтика. Риторика [Текст] / Аристотель. – СПб. : Азбука, 2000. – С. 15.

³ Хейзинга, Й. Осень средневековья [Текст] / Й. Хейзинга. – М. : Айрис-пресс, 2002. – С. 275.

до дуже важливого висновку. Він вважав, що спілкування здійснюється за допомогою знаків (мови, жестів тощо). Зокрема, Гоббс розрізняв два види мовних імен. Імена, призначені для власного пригадування, він називав «мітками». Інші «через їх застосування» — це «знаки», коли «багато людей, що користуються одними й тими ж словами, позначають один одному свої поняття або думки»¹.

Б. Спіноза, а потім і французькі матеріалісти XVIII ст. розглядали комунікацію як властивість людської природи. Б. Спіноза особливо підкреслював специфічність людського спілкування у зв'язку з наявністю у людей розуму і здатності раціонально мислити. К. Гельвецій і особливо П. Гольбах, не заперечуючи в цілому раціоналістичних посилок спілкування, далі деталізують проблему, звертаючись до понять розумних потреб, користі й інтересу. У творі «Катехизис природи» П. Гольбах аналізує й окремі форми спілкування, зокрема, він зупиняється на таких проявах спілкування, як дружба, вірність, довіра тощо². У зв'язку з цим П. Гольбах підкреслив важливу умову спілкування — наявність деякого передпосилочного знання, відомого його учасникам. Інакше кажучи, перш ніж вступати у спілкування, люди повинні володіти необхідним мінімумом зрозумілих їм значень, у які вкладається більш-менш ідентичний сенс.

Німецька класична філософія розробляє категоріальний апарат, принципово значущий для концептуалізації комунікації. Ф. Шлейермахер розглядає спілкування між індивідами як суб'єкт-суб'єктне відношення. Він заклав основи філософської герменевтики як мистецтва усвідомлення чужої індивідуальності, «Іншого», вводить поняття герменевтичного кола, коли текст (що розуміється як одиниця спілкування) розглядається як частка, а культура, в якій він функціонує, як ціле³.

Низку нових аспектів у розуміння суті спілкування вніс Г. В. Ф. Гегель. Він фактично запропонував загальносоціологічний закон спілкування і відокремлення особи в суспільстві. У «Феноменології духу»

¹ Гоббс, Т. Левиафан [Текст] / Т. Гоббс // Соч.: в 2 т. – М. : Мысль, 1991. – Т. 2. – С. 23–24.

² Гольбах, П. А. Катехизис природы [Текст] / П. А. Гольбах // Избр. произведения : в 2 т. – М. : Мысль, 1963. – Т. 2. – С. 50.

³ Шлейермахер, Ф. Герменевтика [Текст] / Ф. Шлейермахер ; пер. с нем. А. Л. Вольского. – СПб. : Европ. Дом, 2004. – С. 159.

Гегель, зокрема, відзначає, що індивідуальність «як одиничне суще явище» суперечить тому, що суть цієї індивідуальності є все ж таки «всезагальність духу»¹.

Розвиваючи філософські позиції Фіхте з проблеми комунікації, Гегель пов'язує проблематику спілкування з питаннями формування індивідуальної самосвідомості. Проте початкові установки Гегеля прямо протилежні позиції Фіхте. Соціально-філософське вчення Фіхте виходило з визнання початкової «даності» й «первинності» індивідів щодо їх можливих і дійсних взаємодій з іншими людьми. У соціальній філософії Гегеля індивіди постають як спочатку суспільні всередині себе. Всі вони у своїй внутрішній суті вже сформовані суспільством і втілюють у собі об'єктивний дух, є його носіями.

Звернення до феномену комунікації найбільш активно відбувається у ХХІ ст. Цей період характеризується істотним прогресом у комунікації, який виявився, по-перше, в тому, що склалися засоби масової інформації й інформатика — новий вид комунікативної діяльності, народжений науково-технічним прогресом; по-друге, в тому, що за допомогою цього нового виду стали складатися і нові комунікативні відносини людей; по-третє, в тому, що змінився зв'язок комунікації з виробничою і культурною діяльністю людей. Г. Почепцов розуміє під феноменом комунікації процеси переходу вербальної сфери у невербальну і навпаки, роблячи все неявне явним². Р. Якобсон визнає комунікацію як процес передавання інформації від одного суб'єкта до іншого за допомогою певних знаків (сигналів)³. Російський культуролог Ю. Лотман розглядав це явище як переклад тексту з мови мого «Я» на мову твого «Ти»⁴. Гармонізувати всі наявні поняття робить спробу професор Ф. Шарков⁵. Він починає розглядати феномен комунікацій

¹ Гегель, Г. В. Ф. Феноменология духа [Текст] / Г. В. Ф. Гегель // Соч.: в 14 т. – М. : Соцэґиз, 1959. – Т. 4. – С. 163.

² Почепцов, Г. Г. Теория коммуникации [Текст] / Г. Г. Почепцов. – М. : Реал-бук ; Киев : Ваклер, 2001. – С. 15.

³ Якобсон, Р. Лингвистика и поэтика [Текст] / Р. Якобсон // Структурализм: «за» и «против». – М. : Прогресс, 1975. – С. 199.

⁴ Лотман, Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история [Електронний ресурс] / Ю. М. Лотман. – М. : Языки рус. лит., 1996. – 464 с. – Режим доступу: http://www-philology.univer.kharkov.ua/katedras/prof_sites/kazakova/leccion_5.pdf.

⁵ Шарков, Ф. И. Основы теории коммуникации [Текст] : [учеб. для вузов] / Ф. И. Шарков. – М. : ИД «Социал. отношения» : Перспектива, 2003. – С. 178.

з трьох основних, на його думку, точок зору: як засіб зв'язку між об'єктами матеріального та духовного світу; як спілкування між людьми, під час якого люди обмінюються інформацією; передавання інформації суспільству з метою впливу на нього та різних його груп. Дослідник Д. Дуцик виокремлює чотири основні визначення: комунікація — це поняття універсальне, яке є спільним для всіх наук, спосіб зв'язку об'єктів матеріального та нематеріального світу; комунікація — як технічне поняття — це спосіб передачі інформації матеріальних та духовних об'єктів з одного об'єкта в інший; комунікація — біологічний феномен — сигнальний спосіб зв'язку біологічних істот; комунікація — феномен соціальний — тобто такий, що використовується для позначення зв'язків та відносин, які виникають у людському суспільстві¹.

Не можна не відзначити наступний крок в осмисленні комунікації, пов'язаний із філософією постмодернізму, де концепт комунікації займає особливе місце і припускає передачу, покликану переправити від одного суб'єкта до іншого тотожність якогось позначеного об'єкта, якогось сенсу або якогось концепту, що формально дозволяє відокремити себе від процесу цієї передачі і від операції означування. У цьому процесі особливо значуще місце займає «текст». «Розглядаючи людину лише крізь призму її свідомості, тобто виключно як геологічний феномен культури і навіть вужче, як феномен письмової культури, як породження “Гутенбергової цивілізації”, постмодерністи готові уподібнити самосвідомість особи деякій сумі текстів у тій масі текстів різного характеру, яка, на їх думку, і становить світ культури. Весь світ, кінець кінцем, сприймається Ж. Деррідою як нескінченний, безмежний текст»². У міркуваннях постмодерністів вибудовується такий логічний ланцюжок: авторський намір — процес створення — авторський текст — прочитання тексту читачем. У процесі створення гине авторський намір. Читач переводить, інтерпретує цю мову, створюючи тим самим свій, співавторський текст. Проблема авторського наміру і авторського тексту ставиться і розв'язується не як проблема автора, а як проблема читача.

¹ Дуцик, Д. Р. Політична журналістика [Текст] / Д. Р. Дуцик. – К. : Вид. Дім «Киево-Могил. акад.», 2005. – С. 52.

² Ильин, И. П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм [Текст] / И. П. Ильин. – М. : Интрада, 1996. – С. 21.

Постмодернізм — досвід безперервного знакового обміну, взаємопровокацій і перекодувань. Цим і пояснюється горезвісна постмодерністська інтертекстуальність: постійний обмін сенсами стирає відмінності між своїм і чужим словом, уведений у ситуацію комунікації знак стає потенційною приналежністю будь-якого її учасника. Текст для постмодерніста існує тільки щодо інших текстів і має відкриту структуру, яка з готовністю вбирає в себе голоси контекстів. Із появою Інтернету зникає дистанція між подією і її репрезентацією, що призводить до спотворення реального часу. Віртуальне і реальне зливаються, переходячи один в одного, фантоми і симулякри виявляють соціальну могутність. Згідно з філософією постмодернізму, людина не повинна шукати яких-небудь форм самоідентифікації. Людина ніколи не може бути тотожною собі. Вона завжди є безперервний потік становлення і зміни, момент у комунікації з іншими людьми. Необхідно відмовитися від пошуку якої б то не було стійкості в бутті людини; усвідомити її комунікативність, пластичність в актах комунікації, неможливість виведення з цих комунікативних форм і їх варіантів норм, цінностей і регулятивів, що мають обов'язковий характер.

Проте постмодернізм доводить до абсурду ідею розпаду, плюралізму, неминуче викликає зворотну тенденцію стимулювання в суспільстві масового розуміння, що інтенсифікація комунікацій, різноманітність комунікативних практик неминуче пов'язані з різноманітністю осіб. Розуміння цього вимагає узагальнювального теоретичного переосмислення. Складні й неоднозначні підсумки західної філософії примушують дійти висновку, що гіперкритицизм, властивий постмодернізму, не можна прийняти. Головною відмінною рисою постмодернізму є початкова установка на неможливість опису світу як якогось цілого за допомогою яких-небудь загальних теорій. Тому важко погодитися з крайніми виведеннями постмодерністського дискурсу, який призводить до спроб відмови від цілісного підходу, тобто фактично до відмови від узагальнювального предмета соціальної філософії.

Досліджуючи феномен комунікації, доцільно звернути увагу, на те, що вивченням питання комунікації займається така філософська наука, як комунікативна філософія. Головним завданням, яке ставить перед собою комунікативна філософія, є раціональне обґрунтування універсальних підстав людського взаєморозуміння й гармонізація стосунків між людьми та між людиною і навколишнім світом. Тобто

комунікативна філософія визнає комунікацію не лише як спілкування між суб'єктами, а як зв'язок із навколишнім світом, включаючи в себе політичні, соціальні, економічні та інші елементи. У контексті філософських наук комунікацію розглядають як спілкування входження у взаємини на основі та за допомогою певних засобів людської взаємодії.

Один із провідних філософів сучасності, представник комунікативної філософії Ю. Габермас пише, що постійні коливання між емпіричним та трансцендентальним способом дослідження, між радикальною саморефлексією та апіорним знанням свідчать про вичерпання потенціалу філософії свідомості. Окреслена проблема повинна зникнути при переході до нової парадигми — парадигми взаєморозуміння: «Якщо ми можемо на мить припустити модель зорієнтованої на взаєморозуміння дії... тоді постановка об'єктивації та відповідної їй активності суб'єкта пізнання, спрямованого на самого себе та на цінності у зовнішньому світі, більше вже не є привілейованою. У парадигмі взаєморозуміння ґрунтовною стає перформативна настанова учасників інтеракції, які координують свої плани дій у ході досягнення порозуміння про щось у світі»¹. Прірву між трансцендентальним та емпіричним, яка притаманна філософії свідомості, долають через інтерсуб'єктивні відносини. У цьому ж контексті «...парадигма пізнання предметів повинна бути заміненою на парадигму взаєморозуміння між людьми, які здатні промовляти та діяти»². На цій підставі можна зазначити, що провідною тенденцією західної філософії ХХ ст. стала відмова від віри у фундаментальні властивості людської свідомості й перехід до нової парадигми, конституюваної такими поняттями, як «взаєморозуміння», «інтерсуб'єктивність», «мовленева діяльність».

Дослідження такої проблематики здійснює Ю. Габермас шляхом переусвідомлення головних положень класичної соціальної теорії, насамперед західної соціології кінця ХІХ — початку ХХ ст., шукаючи також в історії соціальних ідей закономірності руху до зміни парадигми, сутність якої полягає в переході від соціальної теорії, що виходить із концепції дії (насамперед цілераціональної) до теорії суспільства,

¹ Габермас, Ю. Інший шлях із філософії суб'єкта: альтернатива комунікативного та суб'єктоцентрованого розуму [Текст] / Ю. Габермас // Філософський дискурс модерну / Ю. Габермас. — К. : Четверта хвиля, 2001. — С. 289.

² Там само. — С. 288.

узаasadниченої комунікацією¹. У межах зміни парадигми в соціальній теорії «місце суспільної інтеграції засобами вірувань заступає інтеграція, яка забезпечується механізмами мовленнєвої взаємодії. Індивідуалізація та зростаюча автономія суб'єкта пояснюється також тим, що формування ідентичності суб'єкта стає результатом комунікативної діяльності»². Зasadничими в соціальній сфері визнають інтерсуб'єктивно комунікативні структури, а мова, мовленнєва діяльність, постає головним джерелом суспільної інтеграції.

Найважливіший висновок, який необхідно зробити з наведених думок, — це те, що світосприйняття людини є мовним, а точніше комунікативним, детермінованим, що змушує нас визнати проблему інтерсуб'єктивності як засадничої в контексті запропонованої комунікативною філософією зміни світоглядних орієнтирів. Такий висновок має дуже вагоме значення для вирішення завдань, що стоять перед комунікативною філософією. Передусім основою людського буття визнають не абстрактну позалюдську реальність з ідеалом пошуку об'єктивної істини, а комунікативну діяльність людини, спрямовану на досягнення взаєморозуміння з іншими людьми та навколишнім світом. Крім того, таке бачення дає змогу вирішити проблему подолання методологічного соліпсизму, або суб'єктоцентрованості, класичної європейської філософії, орієнтуючи людину не на виведення достовірних знань із свідомості, а на обґрунтування їх в аргументативному дискурсі з іншими членами комунікативної спільноти. Саме раціональна аргументація в дискурсі стає для комунікативної філософії критерієм істинності (справедливості, щирості). У цьому контексті «дискурсивно-теоретичний критерій розуму (формально чи процедурно) заступає онтологічні змістові (лад буття, світ ідей, Бог, природа) чи трансцендентальні (філософія свідомості) та монологічні концепти розуму традиційної філософії»³.

Головна праця Ю. Хабермаса «Теорія комунікативної дії» представляє широкомасштабну теорію суспільства⁴. Суспільство, на його

¹ Див.: Єрмоленко, А. Комунікативна практична філософія [Текст] / А. Єрмоленко. — К. : Лібра, 1999. — С. 92.

² Там само. — С. 102.

³ Там само. — С. 30.

⁴ Хабермас, Ю. Теория коммуникативного действия [Текст] / Ю. Хабермас // Современная западная теоретическая социология : реф. сб. / отв. ред. Н.Л. Полякова. — М. : ИНИОН РАН, 1992. — Вып. 1. — С. 57.

думку, слід осягати одночасно і як систему, і як життєвий світ. Поняття життєвого світу ним експлікується в комунікативно-теоретичному плані, а функція комунікативної дії розглядається в аспекті підтримки структурно диференційованого соціуму й раціоналізації життєвого світу. Суспільна раціоналізація трактується ним не як зростання людського розуму, або експансія цілераціональної дії, а як структурна трансформація життєвого світу. Соціальна еволюція — це процес, у ході якого безперервно зростають складність системи і раціональність життєвого світу. У той же час система і життєвий світ відділяються один від одного, з'являються нові системні механізми, з відповідними їм рівнями складності. Такі механізми спрямовують соціальну комунікацію, що багато в чому відокремила від норм і цінностей. Раціоналізація життєвого світу відкриває горизонт розвитку організованих сфер дії, що створюють основи для посттрадиційного життєвого світу людини.

За схемою Ю. Габермаса, комунікативна практика на тлі певного життєвого світу націлена на досягнення, збереження й оновлення консенсусу, який покоїться на інтерсуб'єктивному визнанні доступної критичі значущості, а структури життєвого світу визначають форми можливого взаєморозуміння. Так, обговорюючи загальні проблеми виживання, виявляючи застарілі догми і знаходячи консенсус щодо шляхів порятунку, а також протидіючи політико-економічним програмам, стратегічні принципи яких визначаються можливостями і потребами технології політики, суспільство здатне поєднати людське й нелюдське. Звідси виникає завдання доповнити цілераціональну діяльність моральними нормами, яке Ю. Габермас ставить у роботі «Моральна свідомість і комунікативна дія»¹. Конструйована ним етика перетворює етичні вимоги із зовнішніх думок у конкретні рекомендації, які вбудовані в дискурс і діють усередині нього, сприяють ухваленню рішень не тільки інструментальних, а й етичних. «Комунікативними я називаю такі інтеракції, в яких їх учасники узгоджують і координують плани своїх дій; при цьому досягнута в тому або іншому випадку згода вимірюється інтерсуб'єктивним визнанням прагнення до значущості»². При цьому виникають домагання на істинність,

¹ Хабермас, Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие [Текст] : пер. с нем. / Ю. Хабермас. — СПб. : Наука, 2000. — 377 с.

² Там само. — С. 91.

правильність і правдивість згідно з тим, чи посилаються учасники комунікації на положення справ в об'єктивному світі, соціальні норми або на власне відчуття, наприклад справедливості. Комунікативні раціонально мотивовані дії Ю. Габермас відрізняє від стратегічних, в яких один учасник інтеракції здійснює емпіричний вплив на іншого (загрожуючи іншому санкціями або ж обіцяючи винагороду). Як загальну передумову Ю. Габермас висуває «єдиний моральний принцип», що виражає основне положення етики дискурсу: «тільки ті норми мають право претендувати на значущість, які знаходять (або в змозі знайти) схвалення у всіх осіб, до яких вони мають відношення, як в учасників практичного дискурсу»¹. Моральні питання не можуть бути вирішені монологічним шляхом, оскільки вони вимагають колективних зусиль. Абсолютно недостатньо розуміти справу так, що кожна людина самостійно приходить до визнання моральних норм і після цього «голосує» за їх ухвалення; потрібне реальне аргументування учасників для досягнення консенсусу. Для Ю. Габермаса категоричний імператив — це пропозиція для колективного обговорення. Тільки у цьому випадку моральні норми набувають зв'язку з особистим інтересом, який, у свою чергу, на форумі громадськості одержує оцінку з боку інших осіб.

Ю. Габермас відкидає трактування соціальних процесів на основі відносин між суспільними класами як колективними суб'єктами дії. З його точки зору соціальні сили є анонімними. Суб'єктом суверенності й волевиявлення, на його думку, постає не «народ», а «публіка» або «громадськість», багатоманітні й різномірні, але споріднені за формальними принципами існування об'єднання.

Своєрідною онтологічною основою теоретичних побудов комунікативної теорії є принцип розрізнення двох практик, який запропонував Ю. Габермас. «Наголошуючи на двох аспектах відношення людей до світу (до природи і один до одного), Ю. Габермас виводить із них два аспекти людської діяльності: працю, або цілераціональну дію, і комунікативну дію, або символічно опосередковану інтеракцію, розглядаючи їх рівноцінними видами діяльності. Посилаючись на Ю. Габермаса, схожу думку висловив і Апель: «Людина, на мою думку, має два рівноцінних, не ідентичних, а взаємодоповнюваних, піз-

¹ Хабермас, Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие [Текст] : пер. с нем. / Ю. Хабермас. — СПб. : Наука, 2000. — С. 146.

навальних інтереси. Перший визначається необхідністю технічної практики, здійснюваної на основі осягнення законів природи, другий — необхідністю соціальної, моральної практики»¹. Це розрізнення, на думку представників комунікативного напрямку, є невід'ємним атрибутом людського буття і виявляється в усіх його феноменах. Так, відповідно до типів діяльності, в межах комунікативної філософії пропонують розмежовувати й два типи раціональності: комунікативно-консенсуальну та стратегічну цілераціональність. Якщо перша втілюється у прагненні до порозуміння і виражається в комунікативній діяльності, то друга — у прагненні досягти мети, що виражається в інструментально-практичній діяльності людини. Головною проблемою в цьому контексті теоретики комунікативного напрямку називають тотальне панування власне стратегічної раціональності, прикладом чого може служити екологічна криза чи будь-яка війна. З приводу цього потрібно зазначити, що така проблема набуває нової актуальності в контексті переходу до інформаційного суспільства, оскільки інформація стає новим ресурсом, за який ведуть запеклу боротьбу, та водночас новим засобом тиску та маніпуляції. В цій ситуації метою, яка стоїть перед комунікативною філософією, є врівноваження стратегічної раціональності комунікативною або, інакше кажучи, доповнення суб'єкт-об'єктного світовідношення *homo faber* інтерсуб'єктивними зв'язками *homo sapiens*. Механізмом втілення цього завдання знову-таки постає дискурс, в якому на основі раціональної аргументації досягають реальної інтерсуб'єктивної згоди щодо наших знань, норм та цінностей, що має слугувати універсальним підґрунтям досягнення взаєморозуміння, розв'язання конфліктів та гармонізації міжлюдських взаємин.

Комунікативна філософія, заснована на «апріорі комунікації» і спрямована на пошук універсальних умов і можливостей взаєморозуміння між людьми, дає принципово нове бачення сучасної людської ситуації та головних проблем, які її супроводжують. Така філософія, апелюючи до інтерсуб'єктивності, узагальненою мовою, як трансцендентальною величиною, а не до партикулярних цінностей та норм, виведених із конкретних історичних обставин, претендує на знаходження універсальних і вагомих підстав людської солідарності. Це має

¹ Хабермас, Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие [Текст] : пер. с нем. / Ю. Хабермас. – СПб. : Наука, 2000. – С. 65.

змогу стати тією основою, на якій можна вирішувати актуальні проблеми сучасного інформаційного суспільства, будувати нову систему людського світовідношення, ідеалом якої є взаєморозуміння та гармонізація відносин людини з іншими людьми, суспільством та природою. Очевидно, такий погляд може допомагати у світі, де щохвилини множаться та загострюються різноманітні кризи та конфлікти, а місце й роль людини стають щоразу суперечливішими.

На думку представників комунікативної філософії, засадничим для людини є феномен комунікації, або мовленнєвої взаємодії між людьми. «Комунікація визнається останнім підґрунтям і свідомості, і пізнання, і суспільного буття»¹. Найважливішим завданням, яке ставить собі комунікативна філософія, є раціональне обґрунтування універсальних підстав людського взаєморозуміння і гармонізація стосунків між людьми та між людиною й навколишнім світом. Теоретичним підґрунтям такої позиції став поворот у питанні обґрунтування знань гуманітарної сфери, який відбувся в ХХ ст. Велику роль у цьому відіграла критика поглядів Рене Декарта американським філософом-прагматиком, засновником семіотики Чарлзом Пірсом. Полеміка Ч. Пірса з Р. Декартом концентрувалася передусім навколо проблеми безпосереднього знання: «Пірс різко розкритикував вчення Декарта про інтуїтивне (безпосереднє) знання. У Декарта поняття інтуїції було призначене передусім для пояснення достовірності математичних дедукцій, що доходять висновків, які мають характер всезагальності й необхідності»². Інакше кажучи, Р. Декарт шукав таке знання, яке могло б бути всезагальним і необхідним (об'єктивним), щоб із нього методом дедукції виводити нове знання. «Пошуки інтуїтивно очевидного першого початку всього знання привели Декарта до визнання факту індивідуальної самосвідомості єдиним абсолютно достовірним вихідним засновком...»³. Доцільно зазначити, що Р. Декарт визнавав існування безпосереднього знання, даного нам напряду через інтуїцію. До того ж він визнавав це знання єдино достовірним.

Натомість Ч. Пірс зазначає, що «будь-яка думка є знаком». А це означає, «що жодна думка, взята сама по собі, не є сталим, безпосеред-

¹ Див.: Ситниченко, Л. Першоджерела комунікативної філософії [Текст] / Л. Ситниченко. – К. : Либідь, 1996. – 176 с.

² Мельвиль, Ю. Чарлз Пірс и прагматизм [Текст] / Ю. Мельвиль. – М. : Изд-во МГУ, 1968. – С. 80.

³ Там само. – С. 84.

нім знанням. І в цьому суттєва відмінність погляду Пірса від позиції Декарта й усієї традиції, що від нього походить»¹. Водночас, на думку Ч. Пірса, знання виникає лише в процесі інтерпретації чуттєвих чи розумових знаків. Достовірність знань (значень) забезпечує інтерсуб'єктивною узгодженістю щодо тих чи інших знань у межах певної спільноти (певного товариства). Тут можна зробити висновок, що його позиція цілком змістила акценти в питанні об'єктивності знання, основою якої стає не людська свідомість, а інтерпретація та інтерсуб'єктивне узгодження смислу й істини речень або їхніх систем.

Думки Ч. Пірса підтримав і розвинув представник північноамериканської філософії прагматизму (а точніше, неопрагматизму) Річард Рорті. «Рорті критикує намагання засновувати наш інтерпретативний словник на апеляції до “об'єктивності”, пропонуючи прагматичну альтернативу, яка полягає, на його думку, в тому, що легітимація завжди є звернена до “солідарності” або культури»². Інакше кажучи, він наголошує на соціокультурній укоріненості нашого знання. І саме така позиція є важливим кроком у розв'язанні проблеми критичного переосмислення західного логоцентризму.

Р. Рорті бачить у проблемі мови ядро сучасної думки. У цьому він дуже близький до поглядів, які сформувалися в лоні аналітичної філософії: «Ми перестали розуміти реальність через поняття досвіду та свідомості, які були поняттями традиційної філософії. Мова стала центральним питанням, ядром сучасної філософії. Ось головний факт, який ставить усе з голови на ноги»³.

Саме акцент на мовній проблематиці поєднує комунікативну філософію з провідними напрямками філософських досліджень ХХ ст. — герменевтикою, феноменологією, аналітичною філософією, семіотикою. Але водночас комунікативна теорія ставить власні акценти в цьому питанні. Так, Карл-Отто Апель наголошує на ролі мови як трансцендентально-герменевтичної величини. Аналізуючи мову в межах суб'єкт-суб'єктних відношень, філософ трактує ці відношення як інтерсуб'єктивну комунікацію, яка в принципі «не може бути зведена до мовної передачі інформації». Мова виступає в цьому контексті не

¹ Мельвиль, Ю. Чарлз Пірс и прагматизм [Текст] / Ю. Мельвиль. – М. : Изд-во МГУ, 1968. – С. 90.

² Рорті, Р. Солідарність або об'єктивність [Текст] / Р. Рорті // Рюс Ж. Поступ сучасних ідей / Ж. Рюс. – К. : Основи, 1998. – С. 516–518.

³ Рюс, Ж. Поступ сучасних ідей [Текст] / Ж. Рюс. – К. : Основи, 1998. – С. 514.

лише механізмом об'єктивації інформації та експресивним засобом, а й медіатором розуміння»¹. Крім того, мову в комунікативній філософії тлумачать не лише як знакову систему, а й як трансцендентальну, ідеальну величину, яка є конститутивною для людського буття та світовідношення. А найважливішим висновком, який роблять у межах комунікативної теорії в дослідженні мовної проблематики, є наголос на провідній ролі комунікативної функції мови. Зокрема, сучасний представник комунікативного напрямку Вольфганг Кульман зазначає: «Тепер виявляється, що важливим результатом розумно інтерпретованої теорії мовленнєвих актів є не лише те, що функція репрезентації — одна з багатьох можливих і цілком рівноправних функцій мови, але те, що використання пропозицій у констатаціях і висування претензій на істинність для висловлювань стають можливими передусім через використання мовленнєвих феноменів, які традиційно й по праву вважалися насправді комунікативними. Репрезентативна функція мови, яка традиційно абсолютизувалась, обмежуючи комунікативну функцію, в дійсності є залежною від неї. Досягнення взаєморозуміння кимось стосовно чогось за допомогою мови є універсальним моментом, який включає і дозволяє робити усе інше. Репрезентація чогось у висловлюваннях є частковим випадком використання мови, який стає можливим завдяки всезагальній структурі мовленнєвої системи взаєморозуміння»². Отже, акцент на комунікативній функції мови веде нас до проблеми інтерсуб'єктивності та соціокультурної укоріненості нашого пізнання. І якщо вважати цю тезу правильною, «то зрештою стає зрозумілою та важлива імплікація ідеї опосередкованого мовою пізнання, яка тільки й проливає правильне світло на значення “лінгвістичного” повороту філософії ХХ ст. І саме зараз можна стверджувати, що розум, який відповідно до основної течії новоєвропейської філософії розумівся лише із опозиції до природи, тобто із суб'єкт-об'єктної схеми, від самого початку співвідноситься як з об'єктами пізнання, так і з іншими суб'єктами, які спільно пізнають, діють та комунікують»³.

Сучасне світобачення припускає на основі зростання інтенсифікації комунікацій і навантаження цього процесу на особу, осмислення

¹ Всемирная энциклопедия: Философия [Текст]. – М. : АСТ ; Минск : Харвест : Современ. литератор, 2001. – С. 63.

² Кульман, В. Трансцендентально-прагматична позиція [Текст] / В. Кульман // Топос. – 2000. – №2. – С. 14.

³ Там само. – С. 11–12.

комунікації як чинника формування людини в суспільстві, що стало на шлях розвитку «відкритості». За такого підходу інтенсифікація комунікативних процесів неминуче інтерпретується як категорія соціальної філософії, оскільки цей процес перетворюється на загальну основу інтенсифікації життєдіяльності всього суспільства. Інтенсифікація комунікацій, під якою розуміються зростаючі за масштабами й швидкістю зміни характеру, змісту спілкування людей — носіїв різних мов, різних культур, формування глибших сенсів, приводить до активізації інновацій, що формуються на межі сенсів, на межі культур. Інакше кажучи, інтерпретація комунікації як полюси соціокультурних процесів між нею і суспільством, між нею і особою містить у собі можливість перетворювати поняття «комунікація» (через інтерпретацію) в категорію, у вузловий пункт концепції соціальної філософії, спрямованої на аналіз взаємопроникнення категорії комунікації з деякою кількістю інших категорій.

Резюмуючи вказане, у рамках концептуалізації поняття комунікації в соціальній філософії можна виділити два етапи. До початку ХХ ст. філософський інтерес до поняття комунікації був обмежений дослідженням низки сфер, пов'язаних із проблемою походження соціальних норм і проблемою діалогу.

У ХХІ ст. філософський інтерес до комунікації пов'язується із зміною місця й ролі комунікацій і комунікативних технологій у різних сферах суспільного життя. Категорії комунікації й діалог починають розглядатися в числі центральних для філософії як одні з основ людської життєдіяльності: засоби інформаційного обміну, мислекомунікації — в рамках соціальної дії (Габермас) й основи екзистенціальних відносин між людьми (Ясперс).

Отже, комунікація є тим механізмом трансляції соціального в логічне, тим соціальним інститутом, який забезпечує взаємини людей в їх спільній життєдіяльності, у тому числі й функціонування самих комунікативних систем. У такому контексті комунікація створює передумови для поглибленого розуміння рушійних сил розвитку особистості й суспільства.

Стає очевидним, що комунікацію слід розглядати як категорію соціальної філософії. Феномен комунікації є досить багатограним за своєю суттю. Науковий дискурс щодо понятійно-категоріального апарату комунікацій постійно триває. Порівняльний аналіз різноманітних концептуальних підходів феномену комунікація дає підстави для до-

слідження основних концептуальних підходів, до з'ясування його сутності й специфіки з точки зору філософського узагальнення як культурно-історичного феномену, породженого складними, у тому числі й сучасними процесами соціокультурних відносин і взаємодій у контексті розвитку сучасного інформаційного суспільства.

1.4. Віртуальні комунікації: роль і місце у сучасній соціокультурній реальності

У сучасному світі спостерігається глобальна тенденція розширення форм і способів соціокультурної комунікації. Інформаційна революція, одним із досягнень якої стала поява Інтернету, вплинула на всі комунікативні процеси, привела до появи глобального комунікативного простору, в який залучаються все більше й більше мешканців Землі. Науково-технічна революція, зокрема розвиток інформаційних технологій, зробили доступним вихід в Інтернет не тільки зі стаціонарного комп'ютера, а й планшета, комунікатора або навіть мобільного телефону. Загальнодоступними стають не тільки постійний зв'язок, а й можливість оперативного отримання необхідної інформації. Інтернет, будучи інноваційним медіа-простором сучасних масових комунікацій, здійснює величезний вплив на соціокультурні практики як окремих індивідів, так і всього суспільства.

Інтенсивний розвиток інформаційних технологій привів до появи нової соціокультурної ситуації, в якій віртуальні практики стають невід'ємною складовою усіх сфер життя суспільства. Сьогодні завдяки досягненням сучасного технічного процесу планета Земля виявилася оповитою щільною мережею комунікацій. Це втягує людей у нові канали комунікації, приводить до змін характеру й спрямованості соціальних взаємодій, що актуалізує дослідження соціально-комунікативних практик, які склалися у віртуальному просторі сучасного суспільства. Технічний прогрес став поштовхом для значних економічних, політичних і культурних трансформацій, а розвиток загальної комунікативної мережі — основою для формування й поширення єдиної глобальної культури¹.

¹ Див.: Соснін, О. В. Сучасні міжнародні системи та глобальний розвиток (соціально-політичні, соціально-економічні, соціально-антропологічні виміри) [Текст] :

Інформатизація суспільства пов'язана з виникненням і розвитком об'єктивно обумовлених інформаційних технологій. Зі зростанням і ускладненням керованих систем виник інформаційний бар'єр, який неможливо було подолати без створення програмованих електронних засобів для збору, накопичення, переробки, транспортування та подання інформації. Збільшення кількості та ускладнення суспільних об'єктів і зв'язків між ними зумовили появу великих масивів інформації, що вимагало якісного стрибка в обробці первинної інформації з метою отримання інформації нової якості про стан суб'єкта, процесу або явища, тобто інформаційного продукту.

Необмеженість, поліфункціональність віртуальних комунікацій і універсальний віртуальний контент мають позитивний потенціал впливу на особистість і суспільство, розширюючи і прискорюючи можливості соціокультурних взаємодій¹. Ризики віртуальних комунікацій полягають у проникненні певних регресивних тенденцій з віртуальної реальності в соціальну і в негативному впливі на соціокультурні моделі поведінки комунікантів.

Виникає суперечність між стрімким розширенням нових комунікативних технологій, з одного боку, і адекватною дослідницькою рефлексією цього явища — з другого.

У сучасному соціально-гуманітарному знанні існує безліч спеціалізованих концепцій, які певним чином описують комунікативні феномени, однак для того, щоб усвідомити їх істотні сторони, зрозуміти механізми їхнього розвитку і пояснити пов'язані з ними парадоксальні метаморфози, необхідно є філософська концептуалізація як комунікативних процесів взагалі, так і соціокультурної комунікації зокрема. Певним кроком у цьому напрямі є осмислення

навч. посіб. / О. В. Соснін, В. Г. Воронкова, О. Є. Постол. – К. : Центр навч. л-ри, 2015. – 556 с.

¹ Див.: Дзьобань, О. До проблеми комунікації в інформаційно-культурному просторі сучасного соціуму [Текст] / О. Дзьобань // Модернізація соціогуманітарного простору: історичний досвід, виклики та перспективи : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю, м. Житомир-Вінниця, 14–15 трав. 2015 р. – Вінниця : Нілан-ЛТД, 2015. – С. 101–103; Дзьобань, О. П. Філософія інформаційних комунікацій [Текст] : монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : Майдан, 2012. – 224 с.; Дзьобань, О. П. Віртуальні комунікації: до проблеми філософського осмислення сутності [Текст] / О. П. Дзьобань, Є. М. Мануйлов // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х., 2015. – № 3 (26). – С. 7–19.

новітньої модифікації феномену соціокультурної комунікації — віртуальних комунікацій.

Разом з тим гіпотеза про посилення ролі комунікацій у сучасному суспільстві приводить до того, що в центр досліджень ставиться сфера знань про процеси, які проходять між феноменом комунікації й власне суспільством, про їх взаємопроникнення, взаємопереходи. Це відкриває шлях до вирішення проблеми суспільства як цілого і часткових проблем у формі специфічних концепцій соціальної філософії. Формулювання основної проблеми у даному контексті виражається в тому, що комунікація як сутнісна сторона суспільства розглядається як один із його аспектів, який виступає стимулом та умовою розвитку всього суспільства. Разом з тим, незважаючи на різноманіття наукових доробок, присвячених соціальним і віртуальним комунікаціям, ця проблема є ще недостатньо вивченою в соціально-філософському аспекті. Зокрема, потребують подальшого уточнення окремі сутнісні питання віртуальних комунікацій, які мають місце у працях найвідоміших представників соціогуманітарного знання.

Першими комунікативний потенціал віртуальної реальності оцінили розробники, піонери віртуальної реальності (У. Брікен, М. Крюгер, Дж. Ланьє). На початку 90-х рр. минулого століття віртуальною реальністю і віртуальними комунікаціями зацікавилися філософи, культурологи, мистецтвознавці, соціологи і психологи. На момент виникнення інтересу до віртуальної реальності був накопичений солідний досвід дослідження гуманітарних аспектів комп'ютерної і комунікативної техніки. Дискурс віртуальної реальності виявив свої споріднені зв'язки із соціальною і когнітивною психологією, традицією дослідження соціокультурних аспектів засобів комунікацій, що йде від М. Маклюєна, філософією науки і техніки.

Незважаючи на бурхливий розвиток сучасних транспортних засобів, ключову роль у розвитку міжкультурної взаємодії відіграли не вони, а абсолютно нові засоби масової комунікації. Саме мас-медіа є сьогодні головним джерелом відомостей з будь-яких питань. Сучасне суспільство — це інформаційне суспільство. Воно насамперед характеризується все зростаючою швидкістю обміну інформацією, тенденцією до безперервного об'єднання подій та інформації¹.

¹ Див.: Садков, В. Цивилизационно-информационный подход к анализу общественного развития [Текст] / В. Садков // Общество и экономика. – М., 2000. – С. 158–168.

У сучасному світі мас-медіа представлені такими структурами, як шоу-бізнес, друковані, теле- та радіозасоби масової інформації (ЗМІ), література тощо. Деякі дослідники відносять до них навіть виборчу систему й референдуми. Усі ці засоби об'єднує єдина мета — вони здійснюють поширення масової інформації, сприяючи тим самим міжкультурним та міжгруповим комунікаціям.

За умов безперервного поліпшення технічних засобів комунікації і зростання інтенсивності обміну інформацією між індивідами виник новий тип комунікації — віртуальна комунікація. В основі його виокремлення лежить така характеристика взаємодії, як канал передачі інформації, що використовується в процесі комунікації. Саме тому ключовою особливістю віртуальної комунікації є її опосередкованість. Даний тип взаємодії завжди реалізується за допомогою застосування спеціальних технічних засобів, будь то комп'ютер, планшет або мобільний пристрій із доступом до глобальної мережі. Як наслідок, саме функціональні можливості того або іншого пристрою багато в чому визначають якість усієї комунікації в цілому. Глобальна мережа надає своїм користувачам величезну кількість способів і форм взаємодії між собою, ґрунтуючись на сучасному розмаїтті технічних засобів і їх функціональних можливостях.

Будь-яка соціокультурна комунікація виникає в результаті обміну інформацією між соціальними суб'єктами за допомогою певної знаково-символічної системи, створеної в процесі розвитку людської спільноти, що транслюється від покоління до покоління й постійно модифікується. Проте із загальним кількісним зростанням комунікацій у сучасному глобалізованому суспільстві відбувається парадоксальне явище: культурно-трансляційні процеси слабшають, інновації починають превалювати над традиціями, що не може не призводити до зниження суспільної значущості соціокультурної комунікації, а отже — й до якісного регресу соціальних комунікацій, який фіксується в концепті масової культури¹.

¹ Одним із прикладів превалювання новацій над традиціями в українському соціокультурному полі є динаміка зміни кількості культурних закладів за роки незалежності. Так, кількість бібліотек скоротилась майже на 8,4 тис., бібліотечний фонд зменшився на 152 млн примірників, кількість клубних закладів зменшилась на 7,9 тис., кількість демонстраторів фільмів скоротилась у 20 разів, кількість відвідувань демонстраторів фільмів зменшилась у 38 разів, кількість відвідувань музеїв зменшилась на 6,6 млн (див.: Чупрій, Л. В. Концептуальні засади політики національної безпеки Української держави в гуманітарній сфері [Текст] : автореф. дис. ... д-ра політ. наук :

Віртуальна комунікація є якісно новим видом взаємодії й помітно відрізняється від міжособистісної та масової комунікації. Вона виникла й відбувається в рамках віртуального середовища, тому перш за все характеризується можливістю діадичного (двонаправленого) спілкування з великою кількістю індивідів одночасно. Зростання можливостей для взаємодії між різними суб'єктами, засноване на безперервному збільшенні швидкості та обсягів переданої інформації, робить учасників взаємодії більш вибірковими. Трансформуються способи й методи обміну інформацією, відбувається помітне спрощення існуючих мовних засобів. Виникають нові скорочені варіанти слів, в Інтернет-просторі менш суворо дотримуються лексичних та граматичних норм. Усе це, з одного боку, прискорює процес взаємодії, а з другого — призводить до проблеми коректності сприйняття подібних повідомлень усіма учасниками комунікації¹.

Віртуальна комунікація відрізняється від традиційних форм комунікації своєю дистантністю (здійсненням на відстані, без дотичності) і високим ступенем мобільності: комунікантом може виявитися індивід, який може знаходитися у будь-якій частині світу. Віртуальна комунікація, таким чином, має глобальний і міжкультурний характер. На думку А. Каптерева, це є причиною так званого «культурного серфінгу», що передбачає взаємодію цінностей і норм культур, між представниками яких відбувається спілкування. Ця взаємодія приводить до формування універсальних і прийнятних для всіх учасників стилів і способів взаємодії й поступової втрати їх зв'язків зі своєю традиційною культурою².

Віртуальна комунікація, як і масово-інформаційна комунікація, дає своїм учасникам спосіб поширювати інформацію по всій земній кулі, а не обмежуватися лише малими групами. Однак, на відміну від масово-інформаційної, вона не є односпрямованою, а інтерактивною та діалогічною. У процесі віртуальної взаємодії будь-який комунікант може стати не тільки реципієнтом, приймачем інформації, а й її дже-

21.01.01 / Л. В. Чупрій. – К., 2015. – С. 23). Разом з тим суттєво збільшилась кількість користувачів віртуальних бібліотек, реферативних баз даних, розважальних сайтів тощо.

¹ Див.: Дзьобань, О. П. Віртуальні комунікації: роль і місце у сучасному світі [Текст] / О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко // Правова інформатика. – 2015. – № 2 (46). – С. 9–16.

² Каптерев, А. И. Мультимедиа как социокультурный феномен [Текст] / А. И. Каптерев. – М. : Профиздат, 2002. – С. 96.

релом. Ця можливість — ключова відмінність цих двох видів комунікації. А розвиток віртуальної комунікації, у свою чергу, значно демократизував і спростив комунікативні процеси в цілому¹.

До основних властивостей віртуальних комунікацій можна віднести віртуалізацію суспільних зв'язків, нелінійність існування об'єкта комунікації, а також помітну роль соціальних інститутів, які створюють простір для віртуальних комунікацій.

Віртуалізація соціальної реальності стає можливою в процесі здійснення комунікації «точки зору» з соціальною реальністю, тобто з самою собою, оскільки, як справедливо зазначає О. Мельник, вибудоване соціальне є самовтіленням «точки зору»². Таким чином, віртуальні комунікації — це комунікативна взаємодія у тому чи іншому вигляді за допомогою комп'ютерних технологій. Завдяки цьому стало можливим взаємодіяти через комп'ютерні мережі за допомогою спеціального програмного забезпечення. Так, можна, наприклад, проводити віртуальні зустрічі, конференції, або які-небудь спільні взаємодії незалежно від географічного розташування.

Технології віртуальної комунікації є квінтесенцією поєднання гуманітарних знань та інфраструктури глобальних мереж. Незважаючи на важливу роль Інтернет-інфраструктури, було б хибним вважати, що лише ця подія привела до формування та розвитку віртуальної комунікації. Ця технічна складова, на слухну думку А. Заморкіна, є своєрідним «кістяком нового виду комунікації»³, але не єдиною причиною її виникнення й розвитку. Віртуальні комунікації не виникають лише на основі наявності технічної можливості для обміну повідомленнями через Інтернет. Їх обов'язковою складовою, основою є взаємодія людей з метою досягнення загальних цілей і виконання спільних завдань. При цьому процеси формування та використання віртуальної комунікації є нерозривно пов'язаними і на сьогодні немислимими один без одного.

¹ Ильина, Н. Б. Способы виртуализации социального дискурса [Текст] / Н. Б. Ильина // Вестн. Удмурт. ун-та «Социология и философия». – 2006. – № 3. – С. 26–34.

² Мельник, А. В. Информационно-коммуникационные технологии в современном обществе: сущность и роль [Текст] : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / А. В. Мельник. – Саратов, 2011. – С. 14.

³ Заморкин, А. А. Виртуальные коммуникации как социокультурный феномен современности [Текст] : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Заморкин Антон Алексеевич. – М., 2013. – С. 76.

Віртуальна комунікація є якісно новим видом взаємодії і помітно відрізняється від міжособистісної та масової комунікації. Вона виникла й відбувається в рамках віртуального середовища, тому перш за все характеризується можливістю діадичного (двонаправленого) спілкування з великою кількістю індивідів одночасно. Зростання можливостей для взаємодії між різними суб'єктами, засноване на безперервному збільшенні швидкості та обсягів переданої інформації, робить учасників взаємодії більш вибірковими. Трансформуються способи й методи обміну інформацією, відбувається помітне спрощення існуючих мовних засобів. Виникають нові скорочені варіанти слів, в Інтернет-просторі менш суворо дотримуються лексичних та граматичних норм. Усе це, з одного боку, прискорює процес взаємодії, але з другого — призводить до проблеми коректності сприйняття подібних повідомлень усіма учасниками комунікації¹.

Зміна характеру комунікації, здешевлення й прискорення процесу взаємодії, що стало наслідком бурхливого розвитку інформаційно-комунікативних технологій, дозволило практично кожній людині багаторазово розширити свою власну сферу взаємодій. Як слушно зазначає А. Заморкін, подібне зростання числа контактів приводить до підвищення особистого соціального капіталу кожного індивіда.

Участь людини в дискусіях на веб-форумах, листування в чатах та інформаційних групах — усе це сприяє стрімкому зміцненню зв'язків. Особливо це помітно в царинах, які до появи глобальної мережі володіли високим порогом входу через відсутність або дорожнечу існуючих каналів зв'язку. Поява віртуальної комунікації дозволила значною мірою подолати ефект відчуженості, особливо характерний для мегаполісів².

Електронний текст, на думку М. Кастельса, надає людині багато більшої гнучкості зворотних зв'язків, способів взаємодії та трансформації тексту. Онлайн-спілкування і пластичність текстів,

¹ Див.: Ильина, Н. Б. Способы виртуализации социального дискурса [Текст] / Н. Б. Ильина // Вестн. Удмурт. ун-та «Социология и философия». — 2006. — № 3. — С. 26–34; Заморкин, А. А. Виртуальные коммуникации как социокультурный феномен современности [Текст] : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Заморкин Антон Алексеевич. — М., 2013. — 222 с.

² Див.: Белова, Л. Г. Что мы знаем об информационном обществе [Текст] / Л. Г. Белова // Вестн. МГУ. Серия 6. — 2001. — № 4. — С. 109–119.

які використовуються в його процесі, дозволяє реалізувати повсюдне асинхронне «просторово-часове програмування»¹.

Однак на сьогодні неможливо уявити дійсно глибоке дослідження лінгвістичних проблем сучасної мови віртуальних комунікацій або особливостей технологічного взаємодії, які б не торкалися соціально-філософського аспекту віртуальної комунікації. Адже віртуальні спільноти та організації є основними суб'єктами таких комунікацій. Таким чином, сформована у процесі віртуальної взаємодії індивідів соціально-комунікативна мережа може бути досліджена за допомогою як загальнофілософських, так і менш універсальних методів. Наприклад, при дослідженні архітектури сучасної глобальної мережі або трансформації взаємозв'язків її користувачів дуже часто використовують теорію графів, теорію ігор, методи математичної статистики, а також теорії комунікації та інформації. Причому ефективність застосування останніх обумовлюється їх підпорядкованістю єдиному теоретико-методологічному підходу, формування якого можливе лише у рамках тієї чи іншої соціально-філософської концепції. Адже лише склавши уявлення про сутність віртуальних комунікацій, яка не є похідною від світу технічних об'єктів, а усвідомлюючи через осмислення метаморфоз індивідуальної й суспільної свідомості, створені й віртуальні світи, і саму техніку, яка втілює їх у подобу реальності (віртуальності), ми зможемо прогнозувати перебіг подальшого розвитку цих комунікацій і навіть керувати ними. У зв'язку з цим проведення емпіричних узагальнень, які мають у перспективі за мету створення соціально-філософської теорії віртуальних комунікацій, уявляється високоактуальним і евристичним. Однак формування бази для таких узагальнень вимагає знайомства філософа з тонкощами сучасних комп'ютерних технологій, що є методологічною проблемою, обумовленою різкою диференціацією знань у сучасному суспільстві. Саме тому процеси віртуальної комунікації не піддаються сьогодні відповідному осмисленню, а значить — випадають зі сфери належного контролю з боку соціуму.

¹ Кастельс, М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура [Текст] / М. Кастельс ; [пер. с англ., под науч. ред. О.И. Шкаратана]. – М. : Гос. ун-т Высш. шк. экономики, 2000. – 606 с.; Він же. Становление общества сетевых структур [Текст] / М. Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе : антология / под ред. В.Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1990. – С. 492–505.

Утім, світ віртуальних комунікацій часто пропонує нам нововведення, що потребують створення адекватного їм категоріально-понятійного та концептуального апарату. Зовсім недавно виник термін «комп'ютерно-опосередкована комунікація», який передбачає застосування комп'ютерів і комунікативних мереж, що їх з'єднують, для обміну текстовими або мультимедійними повідомленнями та встановлення візуальних зв'язків між членами даної мережі. Такі потреби сучасних користувачів привели до створення нових комунікативних систем, що поєднують обчислювальні процеси та телекомунікаційні функції. Вони дозволили транслювати багато з існуючих способів традиційної міжособистісної комунікації в цифровий формат, доступний для миттєвої передачі на значні відстані. При цьому отримані дані декодуються й перетворюються для зберігання або для подальшого відтворення у сприйнятому людиною форматі.

Технічні пристрої, програмне забезпечення, використовуване для комунікацій і мереж, що об'єднують їх, є основою для формування нового інформаційно-комунікативного віртуального середовища, яке також позначається в сучасній літературі як «кіберпростір». Для усвідомлення сутності кіберпростору й віртуальності, їх ролі і місця у сучасному світі, необхідно визначити межу, що розділяє ці нові простори й дійсність. Самі люди, залучені в комп'ютерно-опосередковану комунікацію, є елементами реального світу. Однак їх думки, ідеї, інформаційні повідомлення і навіть дії вже знаходяться в іншій віртуальній площині. Виникає ілюзія того, що самі повідомлення, які відправляються користувачами, йдуть у небуття, проходять через деякий «чорний ящик». Але по той бік цього віртуального простору передана інформація трансформується назад у зрозумілі людині повідомлення і відтворюється для інших учасників цієї комунікації.

Віртуальні й реальні фізичні контакти індивіда не є двома ізольованими множинами. Щодня вони взаємодіють один з одним, що дозволяє збільшити простір комунікацій людини в цілому. Прикладом такої взаємодії з повсякденного життя може стати обмін адресами електронної пошти або посиланнями на соціальні мережі між учасниками конференції для подальшого підтримання комунікації вже у віртуальному просторі. Зворотним прикладом можуть служити онлайн-форуми з пошуку знайомств, де учасники від комп'ютерно-опосередкованого спілкування переходять до зустрічей у реальності.

Серед багатьох дослідників існує думка про внутрішню обмеженість віртуальних комунікацій, обумовлену їх сильною залежністю від реальних зустрічей. Ця специфіка зумовлює труднощі формування й підтримання повністю незалежних віртуальних спільнот¹. Проте вже сьогодні Інтернет-технології надають безліч можливостей, які помітно спрощують процес створення нових комунікативних зв'язків і соціальних спільнот у кіберпросторі, не вимагаючи при цьому фізичної взаємодії їх учасників. Мережева форма взаємодії між індивідами проникла в усі сфери суспільного життя. Такий швидкий розвиток і проникнення Інтернет-технологій у життя сучасної людини були б немислимі без появи в кіберпросторі соціальних мереж.

Сьогодні в комп'ютерно-опосередкованих комунікаціях беруть участь мільйони людей з усіх куточків планети. Даний вид спілкування відбувається в рамках особливих соціальних груп, сформованих і діючих у віртуальному просторі. Можна стверджувати, що на сьогодні віртуальна спільнота — це група людей, які багаторазово відвідують один і той же Інтернет-ресурс з метою міжособистісного спілкування. Таким чином, у широкому сенсі, віртуальна спільнота є добровільним об'єднанням представників практично будь-яких типів соціальних груп в Інтернет-просторі (кіберпросторі). Очевидно, що Інтернет уже давно перестав бути лише технічним каналом для швидкого обміну інформацією. Тепер він відіграє комунікативну, середовищеву роль у процесі віртуальної взаємодії людей. Активний розвиток соціальних мереж, що почався ще в минулому столітті, привів до помітного збільшення кількості користувачів Інтернету. З моменту своєї появи соціальні мережі помітно трансформувалися. З'явилися профільні мережі: мережі для представників окремих професій, мережі, цільовою аудиторією яких є любителі музики або кіномани. При цьому розширюється і кількість способів для комунікації, які надаються цими мережами. Варто відзначити, що спільноти їх учасників перетинаються одна з одною. Цей факт пояснює лавиноподібне зростання перехресних посилань, численні копії одного й того ж контенту, що значно збільшує швидкість поширення інформаційного повідомлення.

¹ Див.: Холланд, Г. *Виртуальные сообщества* [Електронний ресурс] / Г. Холланд. — Режим доступу: <http://www.e-executive.ru/knowledge/announcement/795927/>; Социальные сети и виртуальные сетевые сообщества [Текст] : сб. науч. тр. / отв. ред. Л. Н. Верчев, Д. В. Ефременко, В. И. Тищенко. — М. : РАН. ИНИОН, 2013. — 360 с.

Сьогодні зареєстрованими користувачами тих чи інших глобальних мереж є мільйони людей різного віку, статі, статків, політичних поглядів, місця проживання, професії й національності.

Таке розмаїття учасників віртуальних комунікацій приводить до появи численних форм мережевого спілкування. Звичайно їх усіх розподіляють на групи відповідно до однієї з таких характеристик: за інтерактивністю (онлайн- та офлайн-спілкування); за спрямованістю комунікації (монологічні, діалогічні й полілогічні); за рівнем відкритості (публічні й приватні). При цьому більшість сучасних Інтернет-ресурсів надають можливість для анонімного спілкування користувачів. У процесі реєстрації здебільшого використовується не реальне ім'я людини, а «нік», який позбавляє можливість гарантовано зіставити його з реальним суб'єктом віртуальної комунікації.

Найбільш новою й такою, що найактивніше розвивається на сьогодні, платформою для Інтернет-комунікацій, є соціальні мережі. Вони являють собою багатокористувацький інтерактивний Інтернет-портал. Головною особливістю даного ресурсу є те, що весь контент створюється самими учасниками комунікації. По суті соціальна мережа є електронним соціальним середовищем, головне призначення якого полягає у наданні користувачам різних способів взаємодії. При цьому спілкування в рамках соціальної мережі може бути як миттєвим, так і шляхом обміну коментарями або посиланнями на контент, а також шляхом внутрішньої пошти.

Таким чином, можна стверджувати, що віртуальна комунікація є квінтесенцією групової, масової та індивідуальної комунікацій. З розвитком технічних засобів і способів взаємодії Інтернет-користувачі поступово відмовляються від історично сформованих форм Інтернет-комунікацій, які передбачають лише обмін текстовими повідомленнями. Вже сьогодні чати практично зникли. На зміну їм прийшли відео-й фотоблоги, соціальні мережі, які пропонують користувачеві більш широкі можливості для самовираження і взаємодії з іншими учасниками спільноти. Інтереси учасників віртуальних спільнот модифікуються. Для їх реалізації вже недостатньо лише вербальної форми, необхідною стає тривимірна відео-аудіовербальна структура, яка більш повно відображає дійсність.

На перших етапах розвитку віртуальних комунікацій ключовою була смислова складова повідомлення, однак сьогодні не менш важ-

ливою для успішної комунікації є й обрана форма подачі повідомлення, а також можливість підтримки постійної залученості користувача в життя віртуальної спільноти.

Специфічні особливості віртуального спілкування можуть варіювати залежно від форми спілкування, проте можна виділити низку рис, властивих віртуальній комунікації в цілому: «гібридна» форма комунікації, пріоритетність швидкого вираження думки, можливість анонімності¹.

У силу того, що Інтернет розвивається надзвичайно швидко, можна припустити появу нових інтерактивних форм спілкування, які будуть залучати до себе користувачів, зацікавлених в інтерактивній комунікації. Таким чином, комуніканти будуть освоювати нові, більш модні ресурси, залишаючи вже відомі. Так, однією з імовірних тенденцій є заміщення спілкування в чатах на спілкування у блогах або пріоритетність знаходження в соціальних мережах порівняно з комунікаціями у блогах.

Із прагматичної точки зору ключовою характеристикою будь-якої віртуальної комунікації є її мета. Той факт, що учасники групи в процесі свого міжособистісного спілкування знаходяться у довгостроковій взаємодії, дозволяє використовувати для опису даного феномену термін «спільнота». А те, що технологічною основою цієї взаємодії є Інтернет, дозволяє конкретизувати дане раніше визначення й вести мову вже про віртуальні спільноти. Важливо усвідомлювати, що ця форма об'єднання індивідів, заснована на комп'ютерно-опосередкованій комунікації, володіє низкою специфічних характеристик. Даний вид взаємодії відрізняється більш високим щодо традиційних спільнот (спілок, клубів, центрів) рівнем довіри й особливого роду близькістю учасників щодо один одного.

Підставою для такої спільноти та відкритості учасників віртуальних спільнот є збіг їх світосприйняття, схожий рівень освіти, а головне — схожі цілі й мотиви. Міжособистісна комунікація, яка виникла у кіберпросторі, надає своїм учасникам можливість для продовження спілкування поза віртуальним простором. Відносини, що зародилися в Інтернет-просторі, нерідко приводять до особистих зустрічей у ре-

¹ Див.: Применение фолксномической классификации для визуального ориентирования в базе электронных документов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.nestor.minsk.by/sr/2008/08/sr80813.html.

альному світі й подальшого розвитку більш тісних зв'язків між людьми. Слід ще раз підкреслити той факт, що будь-яка віртуальна спільнота є добровільною. Чати й форуми є свого роду спрощеними віртуальними моделями реальних місць зустрічей, таких як клуб чи кав'ярня. Як наслідок, функціонування подібних віртуальних об'єднань багато в чому збігається з особливостями їх прообразів із реального світу.

Варто відзначити той факт, що у віртуальному середовищі, як і в реальному світі, формується певний набір норм та правил поведінки, специфічних стандартів спілкування. Проте з огляду на особливості нового виду спільнот та добровільності участі в них часто він обмежується лише умовами приєднання нового учасника до вже сформованої групи.

Зростаючу роль комп'ютерно-опосередкованих комунікацій і потребу у створенні віртуальних спільнот у сучасному суспільстві легко обґрунтувати необхідністю формування різноманітних інституціалізованих форм мережевої організації, які, на думку А. Лебедева, поєднували б у собі легкість вступу у процес спілкування і прості механізми для реалізації та контролю за формальними й неформальними правилами Інтернет-спільноти¹.

За прогнозами американської аналітичної фірми International Data Corporation (IDC), яка спеціалізується на дослідженнях ринку інформаційних технологій, кількість даних на планеті буде як мінімум подвоюватися кожні два роки аж до 2020 р. Вже зараз сучасна людина за місяць отримує й обробляє стільки інформації, скільки люди XVII ст. — за все життя. В одній тільки мережі Facebook щомісяця викладається 30 млрд нових джерел інформації. У 2011 р. загальний світовий обсяг згенерованих людством даних склав понад 1,8 зеттабайтів (1,8 трлн Гб), що в 57 разів більше, ніж піщинок на всіх пляжах Землі².

Стрімке розширення ролі нових інформаційних технологій, а головне — Інтернету, привело до збільшення «щільності» особистісних і міжгрупових комунікацій. Це дає можливість змінювати напрям по-

¹ Лебедев, А. В. Информационные технологии в контексте гуманитарного знания [Текст] / А. В. Лебедев // Культура: политика модернизации. — 2000. — № 1. — С. 3–19.

² Объем информации в мире будет удваиваться каждые пару лет [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://polit.ru/news/2013/05/14/jump_bigdata/.

току цих комунікацій, створюючи можливість трансформації соціальної структури суспільства¹.

Формат Інтернет-сервісів дозволяє швидко і просто ділитися короткими повідомленнями та посиланнями з іншими користувачами, не обтяжуючи авторів необхідністю оформлення думки. Ці цифри величезні, враховуючи, що в 2014 р. Інтернет нараховував близько 3 млрд користувачів по всьому світу. Можна сказати, що соціальні мережі стали однією з провідних платформ комунікації, які об'єднують і створюють комунікативні потоки, одночасно формуючи сильні та слабкі зв'язки між комунікантами, виробляють культурну дифузію й формують власні мовні одиниці й меми, які успішно резонують і поза віртуальним простором.

Із розвитком мобільних технологій і злиттям телефонної та веб-платформ особливе місце у віртуальних комунікаціях став займати мобільний Інтернет, у результаті чого користувачі можуть знаходитися в режимі он-лайн навіть далеко від своїх комп'ютерів, а деякі навіть віддають перевагу й використовують такий спосіб зв'язку для ведення своїх блогів і проєктів. Із розвитком мобільних технологій слід очікувати кардинального збільшення відсотка мобільного Інтернету в житті користувачів віртуальних комунікацій. А враховуючи ще й сучасні засоби поширення інформації, такі, як соціальні мережі та мікроблоги, не залишається сумнівів, що такий спосіб поширення новин перевершує за ефективністю будь-які ЗМІ або інформажентства.

Інтернет вже не можна розглядати просто як глобальну комп'ютерну мережу. Сьогодні Інтернет — це платформа нового віртуального світу, «новий вимір», що існує поряд із реальним соціальним життям і відображає його особливості. У цьому середовищі поведінка людей регулюється іншими нормами моралі й етики, заснованими здебільшого на помилкових відчуттях анонімності й безкарності².

Здешевлюючи комунікації, Інтернет принципово спрощує процес організації різних масштабів і напрямів, децентралізує таким чином соціальне проєктування та його можливості. Очевидними інструмен-

¹ Див.: Заморкин, А. А. Виртуальные коммуникации как социокультурный феномен современности [Текст] : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Заморкин Антон Алексеевич. – М., 2013. – С. 94.

² Див.: Ксенофонтова, И. В. Специфика коммуникации в условиях анонимности: меметика, имиджборды, троллинг [Текст] / И. В. Ксенофонтова // Фольклор и Интернет : сб. ст. – М. : ГРЦРФ, 2009. – С. 285–293.

тами соціального проектування стали сайти, форуми та соціальні мережі. Вони дозволяють проектувати соціальні групи та цілі спільноти за будь-якими характеристиками (віковими, професійними, за інтересами тощо).

В умовах такого активного інформаційного обміну виникає новий тип культури, в якому зазнають перетворень майже всі історично освоєні форми взаємодії. Характеризуючи цю взаємодію, сучасні дослідники головними її властивостями вказують розширення соціальних інститутів, які формують простір віртуальних комунікацій і нелінійний спосіб їх існування¹. Експонентне зростання інформаційних технологій визначило основні трансформації у формах комунікації в основному завдяки їх повсюдній віртуалізації. Таким чином, багато видів професійної й соціально-культурної діяльності переходять у віртуальний простір. Саме завдяки віртуальним комунікаціям сьогодні здійснюються управління й функціонування суспільства, вони стали важливим інструментом, за допомогою якого реалізується влада. Світ повсякденності змінився завдяки інтерактивним комунікаціям, експансуючи можливості соціалізації, вони ускладнили способи конструювання моделей суб'єктивності й формування ідентичності². Такий крок у нову реальність створює додаткові проблеми, суттю яких стали принципи і норми адаптації людського мислення до умов технічно облаштованих та штучно створених соціальних груп і середовищ існування.

Кожна епоха відображає свій тип комунікації, породжує чільні культурні форми. Інформаційне суспільство відображає очевидну тенденцію до тотального домінування телекомунікаційних та інформаційних технологій. Тотальність інформаційно-комунікативних технологій та їх функції в життєдіяльності сучасного соціуму вказують на їх виняткову роль. Ці технології фактично створюють глобальну

¹ Див.: Прудникова, О. В. Інформаційна культура: концептуальні засади та світоглядний сенс [Текст] : монографія / О. В. Прудникова. – Х. : Право, 2015. – 352 с.; Водопьянова, Н. А. Информационная культура как отражение процессов в социокультурной и образовательной сферах [Текст] / Н. А. Водопьянова // Фундамент. исслед. – 2006. – № 7. – С. 69–71; Культура в сучасних трансформаційних процесах [Текст] : монографія / М. М. Бровко та ін. ; відп. ред. М. М. Бровко. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2011. – 395 с.

² Див.: Пашина, Н. П. Досвід політики ідентичності в полікультурних державах [Текст] / Н. П. Пашина // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Гілея, 2016. – Вип. 104 (1). – С. 178–182.

технологічну інфраструктуру, стають інформаційною суперсистемою життєзабезпечення всього людства. Його стабільне існування стає дедалі залежним від цих технологій, що являють собою базові форми реалізації соціального життя у сучасному світі. Технологічна оснащеність, таким чином, хоча і є умовою розвитку глобалізації, але формує характер аспектів її розвитку.

Технологічна частина глобалізації виявляється у феномені глобалізації технологій як мегатенденції, спрямованої на утворення глобального технологічного порядку. Унікальним він є, зокрема, тому, що подібні прецеденти відсутні в історії розвитку людства. Це стало можливим завдяки розвитку сучасних інформаційно-телекомунікаційних технологій, саме завдяки яким і виникає сама глобалізація та її аспекти.

Інформаційно-телекомунікаційні технології є підставою для глобалізації. Сьогодні вияв технологічності можна побачити і в політичних, і в економічних, і в культурних процесах, оскільки в наші дні вони все частіше формуються з ефектів від безпосереднього використання інформаційно-комунікативних технологій.

Передбачається, що в рамках глобалізації технологій інформаційно-комунікативні технології є найважливішими її агентами, переважно за допомогою яких вона й розвивається. Так, вони виступають інструментом глобалізації технологій, що так само визначає їх сучасне існування, тим самим вказуючи на ще одну роль — роль об'єкта її впливу. Таким чином, інформаційно-телекомунікаційні технології в цьому випадку виступають відразу у двох ролях — як об'єкт і як засіб технологічної глобалізації; реалізація інформаційно-комунікативних технологій методом самовпливу характеризує спосіб її реалізації.

Отже, глобалізація технологій в інформаційно-комунікативному контексті — це процес трансформації інформаційно-комунікативних технологій у систему планетарного масштабу. Технології у цьому процесі актуалізуються в полі практичної діяльності, а інформаційно-телекомунікаційні технології — через комунікацію. Технологічний компонент сучасних комунікацій представлений глобальними системами телебачення і радіомовлення, Інтернетом, мобільними телекомунікаціями. На понятійному рівні інформаційно-комунікативні технології — це сукупність технологій, що забезпечують обробку,

передачу, зберігання й виробництво інформації. Ці технології виявляються як інтегративні системи, функціонування яких здійснюється за рахунок діяльності людей, техніки, мереж та інформаційних ресурсів, що їх об'єднують. Виникнення на основі інформаційно-комунікативних технологій комунікативної інфраструктури соціуму приводить до якісних трансформацій його організації на глибинному рівні¹.

Комунікативна картина світу на початку ХХІ ст. зазнала низки якісних змін, що виражаються у швидкому розвитку унікального типу комунікації, названої мережевою. Такі характеристики мережі, як її принципова відкритість, відсутність централізації, багатопоточність, повторюваність, стільникова структура, що визначає єдність мережі, забезпечують домінуючі позиції для мережевої комунікації в сучасному комунікативному просторі. Переваги мережевої комунікації виявляють себе у процесі інформаційної глобалізації, що відіграє важливу роль у створенні світової спільноти.

Таким чином, можна стверджувати, що інформаційно-комунікативні технології є одним із головних засобів, оскільки саме вони близькі до феномену комунікації як до способу існування суспільства. Його існування утверджується на основі спільної дії індивідів і утворюється за допомогою безперервного відновлення й підтримання контактів між людьми. Комунікативне ядро соціуму утворює сферу усталених значень конвенційного характеру. У цьому сенсі розвиток інформаційно-комунікативних технологій змінює всю комунікативну структуру суспільства, таким чином змінюючи всю фактуру останнього. Порядок комунікативних змін суспільства викликаний стрімким розвитком інформаційно-комунікативних технологій, відкриває сутність змін, що відбуваються всередині нього.

Глобалізація інформаційно-комунікативних технологій виділяє не тільки масштаб інтеграції світової спільноти, а й якість цієї інтеграції, що логічно позначається й на природі соціального. Зростаюча роль сучасних інформаційно-комунікативних технологій у суспільстві приводить до сильної технологізації соціальних комунікацій, що позначається на зростанні технологізації самої соціальної сфери. Ця ситуація найбільше виявляє себе у повсякденному житті віртуальних

¹ Див.: Тоффлер, Э. Футурошок [Текст] : перевод / Элвин Тоффлер. – СПб. : Лань, 1997. – 461 с.

соціумів, для яких головним принципом інтеграції є просто здійсненість доступу індивіда до інформаційно-телекомунікаційних технологій¹.

Віртуалізуючись, сучасне суспільство не припиняє свого існування, а змінюється. Технології віртуальної реальності опосередковані комп'ютерно, створені імперативом раціоналізації суспільства, виявилися найефективнішими інструментами його симуляції. І тепер імператив симуляції приводить до перетворення віртуальних комунікацій в інфраструктуру будь-якої людської дії і переміщення логіки віртуальної реальності у статус парадигмальної для цього дії. Таким чином, визначається роль технологій віртуальних комунікацій: вони являють собою інфраструктуру віртуалізації суспільства за допомогою мережі Інтернет. Інтернет — це середовище і засіб існування, яке знаходиться поза суспільством, існує ніби без нього, якщо трактувати суспільство в класичному для соціальної філософії розумінні як систему інститутів. Нормативна структура суспільства не бере участі в процесі комунікацій, що відбуваються через Інтернет. При цьому важливо відзначити, що інституційна структура опосередковано здійснює вплив на Інтернет, а саме:

- Інтернет як комплекс технічних засобів надає соціальним інститутам основу для здійснення комунікативних функцій;
- Інтернет перетворився у глобальний історичний і соціокультурний феномен тільки після того, як він став зручною платформою для неінституціоналізованих, невідконтрольованих суспільству комунікацій;
- в Інтернеті традиційні соціальні інститути не можуть функціонувати як нормативні структури, а існують у ньому як образи, що піддаються трансляції і такі, якими можливо керувати.

Інституційність в Інтернеті симулюється, а комунікації набувають вигляду інституціоналізованих дій, якщо це потрібно звичкам і стандартам сприйняття комунікантів.

Комунікації, опосередковані Інтернетом, не орієнтовані на групові та інституціональні норми, що визначають діяльність людей у їх повсякденному житті. Навіть більше, Інтернет — це середовище, в якому розвиваються віртуальні спільноти, альтернатива реальним

¹ Див.: Заморкин, А. А. Виртуальные коммуникации как социокультурный феномен современности [Текст] : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Заморкин Антон Алексеевич. – М., 2013. – С. 105.

спільнотам. Активність Інтернет-комунікантів, їх сили і час зазнають змін орієнтування із звичайних взаємодій із реальними колегами, друзями, сусідами і родичами на комунікації, опосередковані віртуально, що дозволяє їм являти собою взаємодію віртуального Его з настільки ж віртуальними партнерами. Таке спілкування за допомогою Інтернету приваблює багатьох своєю знеособленістю, а також здатністю конструювати й перетворювати віртуальну особистість. Інтернет-комунікації пропонують свободу самоідентифікації: віртуальне ім'я, статус, звички, переваги і вади. Однак разом з цим відбуваються і відчуження, втрата реального статусу. Інтернет — це засіб перетворення особистості як індивідуальної характеристики і особистості в масштабі історичного та соціокультурного феномену. Варто відзначити, що особистість — це новоєвропейський соціокультурний феномен. Так, ще 5 століть тому не існувало поняття особистості як суспільного явища. Такі характеристики особистості, як персональний стиль виконання соціальної ролі в суспільстві, стабільна самоідентифікація тощо, активними користувачами віртуальних комунікацій губляться; неусвідомлено або свідомо ними формується мінлива або розмита ідентичність. Відбувається віртуалізація не тільки суспільства, а й породженої ним особи¹.

Сучасне суспільство несе у своїй структурі волю до віртуальності. Наслідком конкуренції і взаємодії образів-стилізацій стає поява нових нерівностей. У свою чергу, вони перетворюють звичну стратифікаційну структуру. Успішно маніпулюючи віртуальними образами або просто залучений у процес індивід зазвичай набуває досить високого соціального статусу. В результаті дана людина орієнтується на імператив віртуалізації суспільства і у власних практиках. Ті ж, чії практики спрямовані на позавіртуальне суспільство, з великою ймовірністю виявляються в нижніх шарах стратифікаційної піраміди.

У контексті цього досить цікавою уявляється модель сучасного суспільства, запропонована М. Паєтау у рамках розробленої ним теорії «віртуалізації соціального». В основі лежить сформульована Н. Луманом пропозиція про розгляд суспільства як глобальної комунікативної системи. Паєтау вважає формування гіперпростору мережі Інтернет результатом застосування суспільством сучасних форм взаємодії з ме-

¹ Див.: Baumann, S. *Cybercultures: Cultures in Cyberspace Communities* [Текст] / Sabine Baumann. – Oxford : Inter-Disciplinary Press, 2012. – 300 p.

тою самовідтворення — «аутопойезису»¹. Одночасно з традиційними формами комунікації — «реальною» організацією й інтеракцією, комп'ютерно-опосередкована взаємодія відіграє помітну роль у створенні соціальності. Зміни суспільства розглядаються як структурна диференціація системи, поштовхом для якої послужили віртуальні аналоги традиційних комунікацій. Теза про перманентну структурну диференціацію займає настільки важливе місце у системній теорії, як уявлення про постійне зростання продуктивних сил у марксистському історичному матеріалізмі. Це дає дослідникам даної проблеми підстави для аналізу феномену віртуалізації як нового системного ефекту.

Сучасне суспільство набуває все більше спільного з віртуальною реальністю. Це дозволяє з повною впевненістю говорити про віртуалізацію соціуму й застосовувати аналогічні характеристики при дослідженні цих двох понять. Можна вважати, що віртуалізація являє собою будь-яку підміну реальності її образом (симуляцією). При цьому симуляція, що заміщає, необов'язково має бути сформована за допомогою комп'ютерних технологій. Єдиною обов'язковою умовою є застосування у процесі формування віртуальних моделей логіки віртуальної реальності. Наприклад, під віртуальною економікою розуміють як процес ведення обліку та контролю операцій за допомогою спеціалізованих комп'ютерних програм і Інтернету, так і економіку, в якій спекуляції на біржі перевищують матеріальне виробництво. У свою чергу, віртуальною політикою можна вважати як агітацію в соціальних мережах, так і боротьбу за владу за допомогою теледебатів і рекламних акцій².

У постмодерністську, постіндустріальну епоху перетворення суспільства набуває іншого характеру, ніж передбачуваний теоретиками інформаційного суспільства³. Їх моделі, як і моделі віртуалізації Вейнстейна, Крокера, Бюля і Паетау, ґрунтуються на стереотипному розумінні суспільства як системи інститутів. Інституційне суспільство,

¹ Луман, Н. Общество общества [Текст]. Ч. I. : Общество как социальная система / Н. Луман. – М. : Логос, 2011. – С. 162.

² Див.: Вартанова, Е. Л. Новые проблемы и приоритеты цифровой эпохи [Текст] / Е. Л. Вартанова // Информ. о-во. – 2001. – № 3. – С. 50–56.

³ Див.: Соціальні та політичні конфігурації модерну: політична влада в Україні та світі [Текст] : матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 3–4 черв. 2015 р. / уклад.: Г. Дерлуг'ян, А. А. Мельниченко, П. В. Кутуєв, А. О. Мігалуш. – К. : Талком, 2015. – 410 с.

таким чином, фактично є тією об'єктивною і стійкою складовою людського життя, яку можна іменувати реальністю. Але, як показали свого часу П. Бергер, Т. Лукман та М. Вебер, інституційний устрій — це соціально-історична реальність, результат самовідчуження людини¹. Останніми десятиліттями перетворення цієї реальності у віртуальну, можна сказати ефемерну, характеризується таким постмодерністським принципом, як «anything goes» (дозволено все), і перш за все визначається її історичністю. Так, в епоху постмодерну людська сутність стає відчуженою у віртуальну, а не в соціальну реальність, причому багато в чому завдяки сучасним способам комунікацій. Мова в даному випадку йде не тільки про кіберпанків, які вже розчинилися в стрімкій експансії віртуального і для яких розчинення у світі комп'ютерних комунікацій та симуляцій, «бродяжництво» Інтернетом перетворилося в сенс життя, а про рішучу більшість людей, для яких віртуальні комунікації не так давно були досить далекими. У віртуальній реальності будь-якого роду людина має справу не з чимось реальним, а з проекцією, симуляцією. Індивід в епоху модерну, що знаходиться в соціальній реальності, сприймає її серйозно, як даність, у якій він змушений жити. В епоху постмодерну, занурюючись у віртуальність, людина захоплена «проживанням» у ній, усвідомлюючи її умовності та механізми її параметрів. Перспектива того, що взаємодії між людьми перейдуть у форму відносин між проекціями, і є перспективою віртуалізації суспільства. У рамках такої перспективи і виникають умови для сприйняття суспільних змін крізь призму відмінностей між старим і новим типами соціальної організації на основі дихотомії «віртуальне/реальне»².

¹ Бергер, П. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания [Текст] / Питер Бергер, Томас Лукман. — М. : Моск. филос. фонд, 1995. — 322 с.; Вебер, М. Избранное. Образ общества [Текст] : пер. с нем. / Макс Вебер. — М. : Юрист, 1994. — 702 с.

² Див.: Дзьобань, О. П. Віртуальна реальність: метафізичний сенс [Текст] / О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2012. — Вип. 2 (12). — С. 97–104; Лугуценко, Т. В. Людина в структурі комунікативної реальності як суб'єкт віртуального простору [Текст] / Т. В. Лугуценко // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ІПП «Видво «Гілея»», 2014. — Вип. 81 (2). — С. 179–183; Прудникова, О. В. Антропологічні обрії інформаційної культури віртуального простору [Текст] / О. В. Прудникова // Політологічний вісник : зб. наук. пр. — К. : ВАДЕКС, 2014. — Вип. 75. — С. 71–80.

Вважаємо за потрібне звернути увагу на ще один важливий у філософському плані аспект. Віртуальна комунікація є досить новим культурним явищем, тому в цьому середовищі ще не встигла сформуватися суворая система етико-моральної регуляції. Деякі дослідники навіть ведуть мову про віртуальну комунікацію як реалізацію лібертаріанського, або навіть анархічного ідеалу¹. Даний вид комунікації, завдяки специфічним характеристикам, надає своїм учасникам унікальні можливості для самовираження й особистої свободи, які певною мірою суперечать природі людини. Це призводить до виникнення помітної кількості етичних проблем як прикладного, так і загально-теоретичного рівня². Прикладами цього може слугувати поширення в Інтернеті порнографії, матеріалів, що пропагують насильство³, факти порушення авторського права й технологічне піратство, а також неодноразові випадки вторгнення у приватне життя, агресивна й примусова Інтернет-реклама.

Сучасна людина живе у просторі тотальної комунікації. Розвиток нових комунікативних технологій, поширення віртуальних спільнот дозволяє говорити про формування так званого постіндустріального суспільства. Поява такого суспільства прогнозувалася в роботах таких відомих соціологів, як Д. Белл, Е. Тоффлер, Т. Стоуньєр, М. Постер, А. Турен. Головною особливістю постіндустріального суспільства, на їхню думку, є переважання інноваційної складової, що базується на розповсюдженні й споживанні інформації, а не матеріальне виробництво. Саме тому низка дослідників поряд із терміном «постіндустріальне» використовують поняття «інформаційне суспільство». Варто відзначити, що Д. Белл у своїй книзі «Прийдешнє постіндустріальне

¹ Див.: Заморкин, А. А. Виртуальные коммуникации как социокультурный феномен современности [Текст] : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Заморкин Антон Алексеевич. – М., 2013. – С. 90.

² Див.: Данильян, О. Г. Інформаційне суспільство: морально-етичний дискурс [Текст] / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань // Інформація і право. – К., 2014. – № 1 (10). – С. 16–25; Дзьобань, О. П. До проблеми морально-етичних аспектів інформаційного суспільства [Текст] / О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х., 2013. – Вип. 5 (19). – С. 104–114.

³ Див.: Дзьобань, О. П. Інформаційне насильство: змістовний аспект [Текст] / О. П. Дзьобань, О. Ю. Панфілов, С. М. Соболева // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х., 2016. – № 1 (28). – С. 136–151.

суспільство» розглядає три технологічні революції, кожна з яких приводила до трансформації існуючого суспільства. Тут дослідник говорить про те, що саме створення комп'ютера у ХХ ст. стало технологічним поштовхом для переходу від індустріального до пост-індустріального суспільства.

Схожу точку зору висловлює і Е. Тоффлер, ведучи мову про три «хвилі» розвитку суспільства. Першою, на думку дослідника, була аграрна хвиля, другою — індустріальна, пов'язана з промисловою революцією, а третьою — інформаційна. Саме остання хвиля привела до формування суспільства, заснованого на інформації та знаннях.

Однак сучасне інформаційне суспільство помітно відрізняється від теоретичних уявлень дослідників, що сформувалися на початку його становлення. Сьогодні багато соціологів і філософів говорять про комунікації, а не інформацію саму по собі, як про смислотворчий базовий елемент постіндустріального суспільства. Зокрема, Д. Іванов висловлює цікаву думку, що «в сучасному нам суспільстві саме ця операція трансляції (комунікація) є визначальною, домінуючою ланкою в тріаді повідомлення — комунікація — інтерпретація. Сьогодні створюється аж ніяк не більше інтелектуальної продукції або знання, аніж в античності або середньовіччі... Принципова відмінність полягає в іншому — зараз незмірно більше комунікацій»¹.

Тут відкривається суттєвий філософський момент. Справа в тім, що багато творців теорій постсучасного суспільства воліють вести мову про якусь нову когнітивну людину, що мало не фізіологічно відрізняється від людини традиційної. Утім поряд із прогресуючою кількістю засвоєваної сучасною людиною інформації, її знаннева якість не зростає, більше того, можливо стверджувати навіть про її зниження, що виражається у так званому «кліповому мисленні», заснованому на інформаційному надлишку, який не супроводжується умінням узагальнювати й аналізувати інформацію, що пояснюється зниженням рівня самостійного мислення². Так що людина фізіологічно залиши-

¹ Іванов, Д. В. Императив виртуализации. Современные теории общественных изменений [Текст] / Д. В. Иванов. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2002. – С. 90.

² Див.: Дзьобань, О. П. Філософія інформаційних комунікацій [Текст] : монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : Майдан, 2012. – 224 с.; Він же. Філософія інформаційного права: світоглядні й загальнотеоретичні засади [Текст] : монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : Майдан, 2013. – 360 с.

лася тією ж, однак при зростанні обсягів інформації сьогодні наявне зниження її якісного засвоєння.

Таким чином, віртуалізація соціальної реальності як наслідок розвитку інформаційних технологій і як соціокультурна характеристика інформаційного суспільства робить неминучим підвищення значущості віртуальних комунікацій у суспільстві. Це веде до віртуалізації як міжособистісних, так і соціетальних взаємодій, посилює соціокультурну диференціацію в суспільстві, створюючи мультиконтентний простір масових комунікацій. Різноманітна тематика мережевих ресурсів повністю відображає різноманітність реального життя, а сам Інтернет вже давно злився зі всіма сферами життя суспільства. Поширеність Інтернету створила ідеальні умови для зростання в новому середовищі принципово нових способів комунікації, однаково потужно застосованих до політики, науки, бізнесу, повсякденного спілкування й розваг.

Віртуальні комунікації — інноваційні, опосередковані Інтернетом технології культурної комунікації в сучасному суспільстві — забезпечують безмежний, мобільний інтерактивний, мультисуб'єктний за характером і універсальний за змістом процес соціокультурної взаємодії, що має як позитивні, так і негативні сторони¹. Важливо те, що віртуальні комунікації стають сьогодні дієвим фактором, під впливом якого якісно змінюється як суспільна свідомість, так і сама соціальна система, і врахування цього фактора, який дедалі нарощує свою силу, у філософських концепціях є необхідним для контролю за соціальною динамікою, управління нею, поєднання теоретичних конструктів із соціальною практикою.

1.5. Інформаційно-комунікативні технології як базовий фактор інформаційного суспільства

Комп'ютерні інформаційні технології міцно інтегрувалися в сучасне глобальне суспільство, вони пропонують ефективне вирішення низки актуальних завдань, які стоять сьогодні перед людством. Пере-

¹ Див.: Жданенко, С. Б. Соціальна комунікація в умовах інформаційного суспільства [Текст] / С. Б. Жданенко // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х., 2016. – № 1 (28). – С. 36–48.

хід від аналогових механічних та електронних технологій до цифрових, який триває дотепер, приводить до докорінних змін у комунікаціях, культурних і соціальних трансформацій. Цифрова технологія працює, на відміну від аналогової, з дискретними, а не безперервними сигналами. Вони головним чином використовуються в обчислювальній цифровій електроніці, перш за все комп'ютерах, у різних сферах електротехніки, в робототехніці, автоматизації, вимірювальних приладах, радіо- і телекомунікаційних пристроях.

Інформаційні технології мають широкий спектр функцій, охоплюють усі галузі створення, передачі, зберігання і сприйняття інформації (не тільки комп'ютерні технології). Задля участі у функціонуванні сучасного суспільства потрібно мати доступ до Інтернету. Інтернет формує віртуальні мережі, які зайняли чільне місце в соціальному просторі, значно впливаючи на процес розвитку суспільства і його перспективи. Необхідно відзначити також зміни, що викликані поширенням мережевого способу комунікації, які впливають не тільки на суспільство в цілому, а й на кожну людину зокрема, провокуючи ряд антропологічних змін. Ці зміни обумовлюються переходом соціальної комунікації на рівень мережевої інформаційної взаємодії. Приймаючи й активно використовуючи новітні інформаційні технології, людина знаходить можливість комунікативної взаємодії, отримує доступ до інформації. Інтернет, таким чином, реалізує права людини, доповнюючи такі, як права на свободу, самовизначення, реалізацію тощо.

Кульмінацією цифрової революції, яка обумовлена розвитком інформаційних комунікативних технологій, виступає можливість здійснення всіх видів соціальної комунікації (масова, міжособистісна, в малих групах) на всіх технологічних рівнях: письмова, вербальна, аудіовізуальна, мережева комунікація тощо. Цей процес реалізується в рамках конвергенції. Конвергенція виступає однією з ключових тенденцій ІТ-галузі, забезпечуючи якісно новий рівень інтеграції технологій на основі зближення функціональних властивостей систем різних класів і істотного розширення спектра ІТ-інфраструктури. Представлені на ринку конвергентні рішення можна умовно розділити на три групи. Перша група — системи, призначені для вирішення певних завдань і оптимізовані для досягнення максимальної продуктивності. Прикладами таких систем можуть служити Oracle Exadata,

призначена для максимальної продуктивності СУБД Oracle; Oracle Exalogic, оптимізована з цією ж метою для додатків сімейства Oracle Fusion Middleware і тих, що працюють на сервері додатків Oracle Weblogic; Oracle Exalytics для максимальної продуктивності систем бізнес-аналізу Oracle Business Intelligence. Друга група — системи, оптимізовані для простоти використання. Прикладом такої системи є Oracle Database Appliance, що дозволяє в найкоротші терміни (кілька годин) розгорнути відмовостійку систему з СУБД Oracle, при цьому для її обслуговування не обов'язкова дуже висока кваліфікація адміністраторів. Таким чином, її можна використовувати тим замовникам, які потребують вирішення проблем відмовостійкості, але не мають в силу різних причин високої кваліфікації в цій галузі. Oracle Big Data Appliance дозволяє в найкоротші терміни розгорнути багатовузловий ефективний кластер для обробки надвеликих обсягів даних (Big Data). Третя група — системи, які не оптимізовані під вирішення якогось одного завдання, але дозволяють працювати з додатками з інтегрованими функціями телефонії.

Така інтеграція дозволяє зв'язати основний канал взаємодії зі споживачами та партнерами з численними інформаційними, математичними моделями і з аутсорсинговими послугами. Створення і використання смартфонів (наприклад, BlackBerry, iPhone) є одним із ключових прикладів конвергенції, в якому один пристрій має декілька функцій і різних додатків: вони об'єднують соціальні мережі, електронну пошту, відео, традиційний стільниковий телефон і в буквальному сенсі можуть розміщуватись в кишені¹.

Інтернет і інші телекомунікаційні мережі мають величезний вплив на стратегії розвитку майбутньої людської взаємодії і комунікації. Завдання, яке стоїть перед філософами: зрозуміти, як зміни, що відбуваються, впливають і будуть продовжувати впливати на всі аспекти соціального життя людини. Йдеться про розуміння як позитивних, так і негативних наслідків такого впливу. В умовах становлення цифрового суспільства мережа Інтернет виконує функцію інтеграції людства через витіснення безпосереднього людського спілкування штучними формами соціальної комунікації, які формуються у віртуальному просторі і приводять до зміни повсякденної соціальної взаємодії індивідів

¹ Див.: Некрасова, Е. Конвергенция ИТ [Текст] / Е. Некрасова // Компьютерра. – 2012, окт. – № 10 (118). – С. 24–26.

і соціальних груп — інформаційної комунікації. На думку Ю. Габермаса, комунікація між людьми здійснюється в трьох сферах. Перша — сфера об'єктивного (маніпулювання об'єктом). Друга — соціальна (спілкування з людьми). Третя — сфера суб'єктивного (вираження себе). Дії в цих сферах виражаються в мові. У своїй теорії комунікативної дії Ю. Габермас протиставляє інструментальну дію дії комунікативній, за якої взаємодія (принаймні двох) індивідів впорядковується згідно з обов'язковими нормами. Інструментальна дія орієнтована на успіх, комунікативна — на взаєморозуміння діючих індивідів, їх консенсус. Ця згода щодо ситуації і очікуваних наслідків заснована, швидше, на переконанні, ніж на примусі¹. Вона передбачає координацію тих зусиль людей, які спрямовані саме на взаєморозуміння. Нове розуміння раціональності пов'язане з «лінгвістичним поворотом» у філософії і соціальних науках, який маніфестує перехід класичного раціоналізму до комунікативної парадигми. За такого підходу раціональність зосереджується не в сфері розуму, а в мовних формах взаєморозуміння. Ю. Габермас розрізняє раціональність інструментальну і комунікативну. Проблеми, що виникають на тлі комунікацій і інформаційних взаємодій, посилюються такими процесами, як цифровий розрив (бар'єр, прірва) — обмеження можливостей соціальної групи через відсутність у неї доступу до сучасних засобів комунікації в силу різних причин економічного, ідеологічного та інших характерів. З'явилося таке поняття, як «цифрова нерівність». На тлі привілеїв, які отримує людина з розвитком цифрових технологій, виникають побоювання з приводу напруженої конкуренції з метою здійснення контролю над цифровими технологіями. Цифрова перевага посилює можливості невеликої групи людей мати домінуючий вплив на рішення щодо подальшого використання глобальних ресурсів. Курс технологічного інформаційного розвитку формується людьми з невизначеними інтересами і цілями, тому необхідно осмислити перш за все те, що потрібно побудувати суспільству в майбутньому, і виходячи з цього розробляти і впроваджувати нові технології і способи, які приведуть до наміченої мети. У зв'язку з цим відзначимо, що особливо важливим аспектом сучасних технологічних інновацій є пошук нових способів зберігання, обробки, транспортування і відображення інформації. Ін-

¹ Хабермас, Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие [Текст] / Ю. Хабермас. — СПб. : Наука, 2000. — 379 с.

формаційні технології розвиваються настільки стрімко, що передбачити майбутні соціальні та економічні наслідки впровадження і поширення нових інформаційних і комунікативних технологій досить важко, і ці побоювання створюють серйозну проблему. Ульріх Бек називає сучасне суспільство суспільством ризику. Суспільство ризику можна розглядати як вид суспільства індустріального, оскільки більшість з існуючих ризиків, на думку У. Бека, пов'язані з індустріальним розвитком.

Процес модернізації приводить до свободи від традиційних взаємозв'язків, наприклад, вплив класового становища не є визначальним, індивід стає більш незалежним від нього. У. Бек стверджує, що «місце спільності потреби займає спільність страху». На зміну залежно від традиційних зв'язків приходить залежність від ринку праці та споживання, страх від екологічних катастроф, бажання позбутися небезпеки. Ця мета є вкрай негативною, тому що це не прагнення до кращого, а спроба уникнути гіршого¹. Репресивний соціальний і антропологічний вплив взаємодії науки і техніки актуалізує панування техносфери. Науковість претендує на статус єдиного типу раціональності. За таких умов, згідно з Ю. Габермасом, необхідно формувати комунікативну раціональність, бо комунікація рівноправних сторін — основа суспільного життя; інтерес і інтеракція (взаємодія суб'єктів) — елемент комунікації. Комунікативна дія виступає в ролі наукоподібної раціональності, і примусові сторони суспільного життя можуть бути компенсовані розвитком комунікативної демократії, заснованої на комунікації, яка вільна від примусу. Зв'язок комунікації і дії здійснюється таким чином: комунікація націлена на здійснення дії, дія так само має комунікативну сторону. Ю. Габермас когнітивізм, універсалізм і формалізм виводить із морального принципу, який обґрунтовує засобами етики дискурсу. Зміст цього принципу він розкриває таким чином: «кожна дієва норма має задовольняти тим умовам, що прямі й побічні дії, які ймовірно можуть виникнути для задоволення інтересів кожного окремого індивіда, можуть бути без будь-якого примусу прийняті усіма, кого вона стосується»².

¹ Бек, У. Общество риска на пути к другому модерну [Текст] / У. Бек. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.

² Хабермас, Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие [Текст] / Ю. Хабермас. – СПб. : Наука, 2000. – С. 179.

Стрімкий розвиток інформаційних технологій обумовлено інтеграцією телекомунікаційних і комп'ютерних технологій. Спочатку ці дві технології були розроблені і використовувались у різних напрямках. Сучасний етап у розвитку інформаційних і комунікативних технологій пов'язаний із заміною аналогового режиму обробки інформації більш надійним, гнучким і потужним, який здійснюється в цифрових системах. Наступні покоління сучасних супутників будуть сумісні зі стандартами інтегрованих цифрових мереж. Інформаційні та комунікативні технології (ІКТ) охоплюють усі технології, що дозволяють обробку інформації і забезпечення різних форм зв'язку. Розвиток інформаційних технологій здійснюється на базі конвергенції. Конвергенція — це зближення технологій, яке формує нові способи обробки інформації (наприклад, цифрові маніпуляції звуками і зображеннями), що робить інформаційні пристрої багатофункціональними. Наприклад, персональний комп'ютер, телевізор і телефон інтегруються в мультимедійну станцію.

Основні причини для розвитку інформаційно-комунікативних технологій були пов'язані із проблемами, пов'язаними з викликами, що виникли після Другої світової війни. Тому більшість нововведень в електронній обробці даних і телекомунікаційних технологій значною мірою стимулювалося потребами військових операцій. Військові дії перш за все передбачають збір, передачу та обробку інформації. Практично всі сучасні системи зброї засновані на розгортанні передових інформаційних систем обробки інформації. Для оптимізації продуктивності системи зброї (точність в орієнтації і т. ін.), багато елементів обладнання містять смарт-компоненти. Цифрові технології поліпшили здатність до спостереження і виявлення, а також управління і зв'язку. Військові інтереси мотивували формування перших електронних мереж і їх конструкцій. У наш час існують різні системи супутникової навігації, одна з найбільших GPS належить Міністерству оборони США. Ця система забезпечує вимірювання відстані, часу, визначає місцезнаходження у всесвітній системі координат WGS 84, дозволяє в будь-якому місці Землі (виключаючи приполярні області), майже за будь-якої погоди, а також у навколоземному космічному просторі визначати місце розташування і швидкість об'єктів.

Спочатку ця система розроблялась як військовий продукт, зараз активно використовується з науковою і цивільною метою. GPS скла-

дається з трьох основних сегментів: космічного, керуючого і того, що призначене для користувача. Космічний сегмент складається з 32 супутників, які обертаються на середній орбіті Землі. Керуючий сегмент являє собою головну керуючу станцію і кілька додаткових станцій, а також наземні антени і станції моніторингу, ресурси деяких поєднуються з іншими проектами. Призначений для користувача сегмент представлений тисячами приймачів GPS, що знаходяться у користувачів військових США і десятками мільйонів пристроїв, власниками яких є звичайні користувачі¹. Супутникова система ГЛОНАСС, що належить Міністерству оборони Росії, до 2002 р. практично повністю занепала, у наш час знаходиться у стадії розвитку².

Технічна конвергенція призвела до концентрації ключових інформаційних послуг у руках декількох мегапровайдерів. Боротьба за контроль у найбільш динамічному секторі економіки у світі ще не завершена, найбільші світові компанії потребують цифрових технологій, які замінять мідні дроти, що традиційно використовуються в телефонних системах на волоконно-оптичні кабелі та нові супутникові системи. Це, у свою чергу, потребує розробки нових комутаторів і нового програмного забезпечення, щоб управляти безпрецедентно великим потоком інформації. Ці процеси актуалізують важливі питання в сфері політики, економіки, піднімають на порядок денний проблеми централізації, доступу до інформаційних ресурсів і їх контролю. У цьому аспекті актуалізуються моральні питання. Цифрові технології дозволяють без обмежень образити мільйон чоловік, здійснювати акти маніпуляції свідомістю тощо. Зокрема, моральні проблеми, пов'язані з упровадженням цифрових технологій, визначають коло питань, які мають стосунок до інтелектуальної власності й конфіденційності. Транснаціональний характер цифрових мереж створює ситуації, в яких інформація може бути перехоплена і використана з корисливою метою. Це створює базу для вторгнення у приватне життя людей, перехоплення аудіо-, відеоматеріалів, отримання доступу до електронної пошти, моніторинг відображення відеоклемами (наприклад, щоб перевірити ефективність роботи персоналу), а також широке поширення прослуховування телефонів.

¹ NAVIGATION CENTER [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.navcen.uscg.gov/?pageName=GPS>.

² ГЛОНАСС [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://glonass-iac.ru/>.

Нові інформаційно-комунікативні технології можуть істотно посприяти соціальним і культурним змінам. Приміром, розробка і впровадження таких діагностичних методів, як генетичний скринінг, дозволить розкривати інформацію про майбутні захворювання, через що існує небезпека втрати роботи, якщо фірми зможуть продавати генетичні профілі страховикам і роботодавцям. Також цифрові технології можуть сприяти деяким країнам стати вразливими для зовнішніх сил, які можуть підірвати їх суверенітет. Цифрові технології мають ризики. Помилки у програмному забезпеченні, технологічні проблеми можуть призвести до авіакатастрофи, смерті пацієнтів, банкрутства компаній тощо. Хто має брати на себе відповідальність за збої цифрових систем: виробники обладнання, розробники програмного забезпечення, користувачі? Відповіді на ці питання ускладнюються, коли рішення приймаються електронними засобами, інтелектуальним програмним забезпеченням або базуються на основі інформації, наданої експертними системами. Нарешті, нові моральні проблеми виникають при можливості об'єднання людей і електронних систем, у кібернетичні організми. Риси, що розмежують людські й нелюдські системи, починають розмиватися і виникають питання з приводу моральних підстав цього нового існування.

Ю. Габермас у роботі «Майбутнє людської природи» досліджує етичні питання в контексті розвитку нових технологій. Він ставить питання: як нам слід розуміти самих себе, хто ми є і ким хочемо бути?¹. Відповіді на ці питання, на думку Ю. Габермаса, лежать у площині моральних переконань, які ефективно обмежують волю лише в тому випадку, якщо вони вкорінені в етичному саморозумінні, що сполучають турботу про власний добробут із зацікавленістю в справедливості. Ю. Габермас виводить, що деонтологічні теорії, що з'явилися після Канта, цілком вичерпно пояснюють, як слід обґрунтовувати і застосовувати моральні норми; але на питання про те, чому ми взагалі повинні бути моральними, вони відповісти не можуть. Ключовими темами в міркуваннях Ю. Габермаса виступає преімплетаційна діагностика і дослідження стовбурових клітин, які, на його думку, однаковою мірою наближаються до нас із далекої перспективи самоінструменталізації і самооптимізації, яку людина, виходячи з біологічних основ

¹ Хабермас, Ю. Будущее человеческой природы [Текст] / Ю. Хабермас. – М. : Весь Мир, 2002. – С. 3.

свого існування, повинна постійно понятійно осмислювати. Тут актуалізуються проблема нормативного взаємозв'язку між морально заповіданою і гарантованою правом недоторканністю особистості і невідчужуваністю іншим особам природно зростаючого модусу її тілесного втілення¹. «Бурхливий прогрес молекулярної генетики все більш залучає до сфери біотехнологічного втручання те, чим ми є “за природою”. З позиції експериментальних природничих наук ця технізація людської природи лише продовжує відому тенденцію прогресуючого підпорядкування людині природного навколишнього середовища. І як тільки технізація долає кордони між “зовнішньою” і “внутрішньою” природою, то, виходячи з перспективи життєвого світу, зрозуміло, змінюється і наше ставлення до самих себе»².

На тлі стандартних стратегій розвитку інформаційних технологій: збільшення швидкості, мініатюризації, більш ефективного використання енергії, великої місткості і зниження витрат, на додаток до цих тенденцій розвиваються нові розробки, такі як оптичний комп'ютер, який обробляє інформацію за допомогою світлових хвиль замість електричних імпульсів. Універсальні цифрові волоконно-оптичні мережі можна об'єднати з бездротовими мережами для розширення комунікативного потенціалу, що, у свою чергу, відкриває горизонти для розвитку інтелектуальних систем. Так звана «розумна» технологія все частіше використовується у виробництві роботів, які можуть замінювати ручну працю. Розвивається технологія паралельної обробки, при якій кілька процесорів працюють одночасно над кількома завданнями, що відкриває перспективу для інновацій у сфері штучного інтелекту: оптичне розпізнавання символів, аналізу зображень тощо. Розвиток так званих нейронних мереж (паралельні обчислення) здатен імітувати структуру людського мозку. Штучні нейронні мережі являють собою систему з'єднаних і взаємодіючих простих процесорів — штучних нейронів³. Кожен процесор такої мережі має справу тільки з сигналами, які він періодично отримує, і сигналами, які він періодично посилає іншим процесорам. З'єднані в досить велику мережу з керованою

¹ Хабермас, Ю. Будущее человеческой природы [Текст] / Ю. Хабермас. – М. : Весь Мир, 2002. – С. 13.

² Там само. – С. 14.

³ Див.: David, V. K. Pattern Recognition Using Neural and Functional Networks [Текст] / V. K. David // Studies in Computational Intelligence. – Springer ; 2nd ed., 2010, 2014. – 184 p.

взаємодією, такі локально прості процесори разом здатні виконувати досить складні завдання. Така мережа, в основному, використовується як алгоритм для робототехніки. Нейронні мережі у звичайному сенсі не програмуються, а навчаються. Звичайні комп'ютери використовують алгоритмічний підхід, тобто комп'ютер виконує набір інструкцій для того, щоб вирішити завдання. Якщо не відомі конкретні кроки, яких має дотримуватися комп'ютер, то завдання не може бути вирішене. Комп'ютери були б набагато корисніші, якби вони могли вирішувати завдання, конкретні кроки з вирішення яких — невідомі. Нейронна обробка інформації подібна тій, що здійснюється в головному мозку. Нейронні мережі здатні вчитися на прикладах. З другого боку, вони не можуть бути запрограмовані для виконання конкретного завдання, більше того, якщо мережа умовно може сама дізнатися, як вирішити проблему, її робота може бути непередбачуваною.

Тому нейронні мережі і звичайні алгоритмічні комп'ютери не конкурують, а доповнюють одне одного. Існують завдання, які більше підходять для алгоритмічного підходу, наприклад арифметичні операції, і є завдання, які більше підходять для нейронних мереж. Більш того, велика кількість завдань потребують системи, які використовують комбінацію цих двох підходів. Ці системи націлені на формування нових інформаційно-комунікативних технологій, які забезпечать соціальний розвиток і можуть привести до культурних змін¹. Застосування таких систем досить широке, наприклад: здійснення персональної ідентифікації голосу, визначення почерку, відбитків пальців, ідентифікація зображення осіб, розпізнавання мови, письмових знаків, ідентифікація, потрібна з військовою метою; розпізнавання зображень, необхідне в геологічних, кліматичних, метеорологічних дослідженнях, розпізнавання мікроскопічних зображень клітин і макроскопічних зображень різних регіонів Землі, отриманих із супутників, тощо². Усі сучасні застосування штучного інтелекту вирішують практичні завдання, але жодна дослідницька група, що працює в цьому напрямі, не вирішила фундаментальну проблему, пов'язану із розумінням того, що таке свідомість, розум, інтелект. Проблеми, що виникають на цьо-

¹ Див.: Heaton, J. Introduction to the Math of Neural Networks Heaton Research [Текст] / J. Heaton // Inc., 2012. – 119 p.

² Див.: Dan, Cho. Space Tracker. The earliest satellite watchers' ideas led to GPS. Technology Review (2004-12-01) [Електронний ресурс] / Cho Dan. – Режим доступу: <http://www.technologyreview.com/article/403435/space-tracker/>.

му шляху, вирішуються в руслі філософського знання. Філософи, які займаються цією проблематикою, намагаються визначити межі «розумного», вирішують питання про принципову можливість повної заміни людського інтелекту штучним. Обговорюється питання подолання міфу про витіснення людського інтелекту штучним, аналізуються філософсько-методологічні основи людського інтелекту як єдності природного і штучного компонентів, що вкорінені в природі й сутності людини; людської свідомості, здійснюються пошуки таких особливостей людського мозку і організму, які принципово обмежують застосування систем і технологій штучного інтелекту в моделюванні мислення й поведінки людини. Штучний інтелект і цифрова революція, на думку Л. Монте, можуть обернутися загрозами, спрямованими на вимирання людства. «Чи будуть у майбутньому машини розумніші за людей? Штучний інтелект: ворог чи друг? Що буде далі? Чи будуть машини продовжувати служити людству на його користь? Відповіді на ці запитання, на думку Л. Монте, досить актуальні, бо націлюють на майбутнє, яке може не бути безпечним¹.

Сучасні інформаційні технології, комунікації, що формуються на їх основі, можна розглядати, з одного боку, як потенціал для культурної колонізації, небезпеки втрати робочих місць, втручання у приватне життя, з другого боку — відмова від інформаційних технологій може призвести до ізоляції від несформованого глобального цифрового суспільства. Без доступу до глобальної системи держави, що розвиваються, не можуть бути конкурентоспроможними. Таким чином, у багатьох країнах, що розвиваються, формування цифрового простору націлене на створення й розширення електронних зв'язків у галузі торгівлі, фінансів, транспорту і науки. Така позиція визначає очевидні переваги, які цифрові інформаційно-комунікативні технології пропонують. Наприклад, систему освіти може бути значно вдосконалено за рахунок використання ІКТ, полегшуючи дистанційне навчання, відкриваючи доступ в онлайнві бібліотеки. Іншою важливою перевагою, яка може бути отримана від існуючих комунікативних технологій: легкість, з якою можна створити публічну сферу в кіберпросторі. Завдяки використанню персональних комп'ютерів, модемів і мобільних телефонів створюються нові глобальні спільноти, які за-

¹ Monte, L.A. Del. The Artificial Intelligence Revolution: Will Artificial Intelligence Serve Us Or Replace Us? [Текст] / Louis A Del Monte. – 1 ed., 2014. – 210 p.

рекомендували себе як протистояння цензурі та дезінформації. Інформаційні та комунікативні технології все більше стають невід'ємною частиною національних програм розвитку.

На тлі переваг, які пропонують інформаційні технології, потрібно відзначити і небезпеки, які існують у гегемонії розвинутих країн у сфері індустрії розваг. Спостерігається глобальне поширення стандартизованих продуктів харчування, одягу, музики і програм передач, поширення парків розваг, англосаксонський діловий стиль і англійська мовна конвенція сприяють безпрецедентній культурній гомогенізації. Таке культурне завоювання може мати серйозні наслідки для формування моделей економічного розвитку і може створити серйозні перешкоди для вибору самостійного курсу розвитку. Крім того, така гегемонія формує споживацьке ставлення до життя.

Г. Маклюен і Р. Барт застосували культурологічно-антропологічний підхід до вивчення суспільства, вони сформували концепцію споживання в масовій культурі. Р. Барт використовує символічний підхід при аналізі повсякденного оточення людини, роблячи акцент на семіотичній «навантаженості»¹. У роботі «Система моди» він викладає свою концепцію сучасних міфів як одиниць сенсу, що продукуються масовою культурою і приводять до формування особливої, вторинної реальності, яка відображає символічно-ментальний світ людини. Барт дотримувався критичної точки зору на масову культуру, яка, на його думку, являє собою не дійсний світ людини, а лише ідеологічну конструкцію. Ці ідеї знайшли своє продовження в роботах У. Еко «Відсутня структура» і Ж. Бодрійяра «Система речей» (пізніше в його праці «Суспільство споживання»). На думку У. Еко, будь-які структурні моделі — не що інше, як чисті оперативні фікції саме тому, що реальність є багатшою і суперечливішою за все те, що про неї говорять структурні моделі. Таким чином, якщо реальність пізнати неможливо, то завданням пізнання буде маніпулювання її фіктивними образами, що відкривають доступ до таємничих «витоків цієї суперечливої реальності, яка від нас тікає»². У. Еко цікавили загальні принципи семіологічного аналізу. Ж. Бодрійяр вважає, що кожен із

¹ Барт, Р. Избранные работы. Семиотика: Поэтика [Текст] / Р. Барт. — М. : Прогресс, 1989. — 616 с.

² Эко, У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию [Текст] / У. Эко. — ТОО ТК «Петрополис», 1998. — 432 с.

предметів нашого побуту пов'язаний з одним або декількома структурними елементами, але при цьому обов'язково вислизає від технологічної структурності у сферу вторинних значень. Усе, що оточує людину в побуті, на думку Ж. Бодрійяра, залишається значною мірою «абстрактною» системою: як правило, в життєвому світі людини уживається безліч функціонально роз'єднаних речей, і лише людина, виходячи зі своїх потреб, змушує їх співіснувати в одному функціональному контексті, в малоекономічній і малопов'язаній системі, подібно до архаїчного пристрою примітивних бензинових моторів¹. Зрештою кожна річ, додаючись до вже існуючих, відповідає своїй власній функції, зате суперечить єдності цілого, а іноді навіть одночасно і відповідає, і суперечить своїй же функції. Таким чином, на думку Бодрійяра, формується ідеологія споживання. Для нього споживання — це не пасивний стан поглинання і присвоєння, яке протиставляють активному стану виробництва, щоб врівноважити таким чином дві найвищих схеми людської поведінки (і відчуження). Споживання — активний модус відношення не тільки до речей, а й до колективу і до всього світу. У ньому здійснюються систематична діяльність і універсальний відгук на зовнішні впливи, на ньому ґрунтується вся система нашої культури.

У роботі «Механічна наречена» Маклюєн поклав початок вивченню предметів і явищ масової культури як артефактів, культурних феноменів, вбудованих у складну систему відносин між мистецтвом, літературою і повсякденним життям людини. У наступних роботах, «Галактика Гутенберга» і «Розуміння медіа», Маклюєн будує концепцію про артефакти як «зовнішні розширення» сучасної людини, які не тільки формують щоденне оточення, а й впливають на характер його сприйняття і мислення.

На думку Маклюєна, всі засоби масової інформації, незалежно від їх виду, переконливо впливають на людину й суспільство. «Доісторична», або племінна, людина існувала в гармонійному балансі, сприймаючи світ рівною мірою через слух, нюх, дотик, зір і смак. Тут Маклюєн солідарний з ідеями Джона Зерзана, який розглядав розвиток цивілізації як сукупність нагромадження відчуження людини. Однак на відміну від Маклюєна Зерзан пропонує свій шлях вирішення цієї

¹ Бодрійяр, Ж. Система вещей [Текст] / Ж. Бодрійяр. – М. : Рудомино, 2011. – 224 с.

глобальної проблеми — повернення до побудови оригінальних товариств епохи палеоліту. Спираючись на дані антропології, Зерзан стверджує, що подібні товариства, які збереглися сьогодні (наприклад, кунг і мбути), живуть без почуття відчуження, у них немає «гнітючого» настрою, тому що їх форма життя заснована на примітивному достатку і близькості до природи. Зерзан підносить такі суспільства як політичний ідеал і критикує сучасні (особливо промислові) суспільства¹. Він зображує сучасне суспільство як світ страждань, який побудований на психологічному почутті дефіциту. Історія цивілізації, за Зерзаном, — це історія зречення. У своїх поглядах Зерзан виступає як філософ-анархіст, точніше — анархопримітивіст. Він відкидає всі форми ієрархічних і авторитарних відносин, виступає проти будь-якої влади. Для Маклюена рішення сучасних проблем суспільства лежить не у примітивізмі, а в усвідомленні тих проблем, які з'являються разом із науково-технічним прогресом, який є неминучим. Він розглядає технологічні інновації як «розширення» людських здібностей і органів почуттів, які змінюють сенсорне сприйняття, що призводить до зміни того суспільства, яке придумує ці самі технології. Маклюен вивчає основні «розширення» і деякі викликані ними психічні та соціальні наслідки. Він доходить висновку, що людина живе в сучасному суспільстві фізично, проте продовжує мислити у відповідності зі старими, фрагментованими просторовими і тимчасовими зразками доелектричної епохи. Маклюен виділяє три основні технологічні інновації, які привели до докорінних трансформацій суспільства: винахід фонетичного алфавіту, який вивів первісну людину з її чуттєвого сприйняття; винахід друкарства і телеграфу в 1844 р., який знаменував собою електронну революцію².

Маклюен вводить поняття «гарячий» і «холодний засіб комунікації». Наприклад, радіо, кіно — гарячий засіб комунікації, телефон, телебачення — холодний. Гарячий засіб — це такий засіб, який розширює одне-єдине почуття до ступеня «високої визначеності». Висока визначеність — це стан наповненості даними. Фотографія, на думку Маклюена, з візуальної точки зору, характеризується «високою визначеністю». Комікс же — «низькою визначеністю», оскільки він

¹ Zerzan, J. Future Primitive Revisited [Текст] / J. Zerzan. — Feral House, 2012. — 240 p.

² Маклюэн, М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека [Текст] / М. Маклюэн. — М. ; Жуковский : КАНОН-пресс-Ц : Кучковополе, 2003. — 464 с.

дає дуже мало візуальної інформації. Телефон є холодним засобом комунікації, або засобом із низькою визначеністю, через слух людина отримує мізерну кількість інформації. Мова теж є холодним засобом із низькою визначеністю, оскільки слухачеві передається дуже мало, і дуже багато йому доводиться додумувати самому. З другого боку, гарячі засоби комунікації залишають аудиторії не дуже багато простору для заповнення або довершення. Гарячі засоби характеризуються низьким ступенем участі аудиторії, а холодні — високим ступенем її участі, або добудовування того, що недостає. А тому природно, що гарячий засіб комунікації, наприклад радіо, чинить на користувача абсолютно інший вплив, ніж холодний засіб, наприклад телефон. Дослідник виводить, що всі засоби масової інформації, починаючи від фонетичного алфавіту на комп'ютері, є розширеннями людини, які викликають глибокі й тривалі зміни. Таке розширення — це інтенсифікація почуттів, яка призводить до того, що центральна нервова система не може захиститися, перебуваючи в стані стресу, що призводить до «витіснення» відповідно до фрейдистської концепції. Стан стресу, на думку Маклюена, тільки посилюється, тому що в минулому вплив масової інформації був поступовим, що дозволяло людині і суспільству пом'якшити його вплив певною мірою. Сьогодні, у столітті електронного миттєвого зв'язку виживання людини, її комфорт ґрунтується на розумінні природи нового середовища. Швидка трансформація породжує втрату ідентичності, яка може бути знайдена через усвідомлення її динаміки. Маклюен вважає, що якщо ми розуміємо революційні перетворення, викликані новими медіа, ми можемо передбачити і контролювати їх; але якщо ми будемо продовжувати жити в підсвідомому трансі, ми будемо їх рабами¹. Засоби комунікації, або, згідно з Маклюеном, розширення людини, є силами, що діють «раптово», а не «продумано». Гібридизація, або поєднання, цих сил відкриває особливо сприятливу можливість для виявлення їх структурних компонентів і властивостей. Специфічною схильністю тих, хто оперує засобами комунікації замість їх власників, є стурбованість змістовним наповненням радіо, преси або фільму. У той же час, відзначає дослідник, самі власники більш стурбовані засобами комунікації як такими і не схильні виходити за рамки того, «чого хоче публіка». Власники

¹ Маклюэн, М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека [Текст] / М. Маклюэн. — М. ; Жуковский : КАНОН-пресс-Ц : Кучковополе, 2003. — С. 127.

створюють засоби комунікації як владу і знають, що ця влада майже не пов'язана зі «змістом» засобів комунікації, або з вбудованими всередині них іншими засобами комунікації¹. Тут Маклюєн піднімає важливу проблему, пов'язану з можливостями мас-медіа маніпулювати людиною. С. А. Зелінський продовжує ідеї Маклюєна про ЗМІ як про «розширення». Він зазначає, що всі форми і засоби комунікації є «продовженням людського тіла», доповнюючи і підсилюючи недостатні функції, особливо зору і слуху. Наприклад, гучномовці та засоби передачі звуку посилюють голос, скорочуючи відстань між комунікантами. Ефективність масової комунікації визначається не тільки цілями і завданнями впливу на читачів, слухачів, глядачів переданих повідомлень, а й відповідністю їх змісту і форми постійним і поточним інформаційним потребам людей².

С. А. Зелінський виділяє такі фактори впливу масової комунікації:

- соціологічні фактори, що сприяють впливу масової комунікації;
- інформаційні чинники, що визначають ефективність масової комунікації;

- комунікативні чинники масової комунікації;

- особливості адекватного сприйняття інформації.

Об'єктивні та суб'єктивні чинники, що забезпечують комунікацію.

На відміну від Маклюєна, Зелінський вважає, що масова комунікація сприяє взаємодії людей, розвиває в індивіда почуття приналежності до суспільства і створює відчуття особистої безпеки. ЗМІ дозволяють індивіду ідентифікувати себе як особистість — упевнитися в правильності свого розуміння соціальних цінностей, познайомитися зі зразками поведінки, ніби «приміряти» їх на себе або, навпаки, відкинути, зберігаючи свою індивідуальність. Це прагнення до самопізнання служить запорукою розвитку гармонійного суспільства в умовах соціальної стабільності³. У той же час Зелінський також зазначає, що ЗМІ можуть використовуватися з метою пропаганди. Цільові аудиторії можуть складатися з уряду, організацій, груп та окремих осіб.

¹ Маклюєн, М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека [Текст] / М. Маклюєн. – М. ; Жуковский : КАНОН-пресс-Ц : Кучковополе, 2003. – С. 37.

² Зелінський, С. А. Информационно-психологическое воздействие на массовое сознание [Электронный ресурс] / С. А. Зелінський. – Режим доступу: <http://psyfactor.org/lib/zelinski-07.htm>.

³ Маклюєн, М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека [Текст] / М. Маклюєн. – М. ; Жуковский : КАНОН-пресс-Ц : Кучковополе, 2003. – 464 с.

Згідно із Зелінським, ЗМІ є найбільш потужним інструментом, використовуваним правлячим класом, щоб маніпулювати масами. Вони формують думки і погляди, визначають, що є нормальним і прийнятним. З урахуванням наростаючої техніко-технологічної оснащеності сучасних ЗМІ інформаційний простір перетворюється сьогодні в специфічну реальність, і чим більше ускладнюються технології, тим більш багатовимірною і специфічною є реальність, яка формується ними. У цілому, проблеми інформаційних процесів в соціумі розглянуті досить широко у працях Зб. Бжезинського, Д. Белла, М. Кастельса, І. Ф. Кефели, М. Маклюена, Е. Тоффлера та ін. Також проаналізовано маніпулятивний аспект функціонування ЗМІ, наприклад, у теоретичних дослідженнях П. Бурдьє, У. Ліппмана, Д. Рашкова, М. Фуко, Н. Хомського. Однак є потреба у дослідженнях, які б розкривали структуру та інформаційно-комунікативні функції ЗМІ в соціокультурній реальності й аналізували особливості функціонування комунікативних технологій у різних суспільствах, які характеризуються своєю неповторною національною специфікою.

Маклюен зазначає, що електромагнітна технологія вимагає від людини повної покори і споглядального спокою, і це дає переваги організму, що носить тепер свій мозок за межами черепної коробки, а нерви — за межами шкірного покриву. Людина повинна служити своїй електричній технології з такою ж відданістю, з якою вона колись служила своєму рибальському човну, своєму каное, своїй друкарні і всім іншим розширенням своїх фізичних органів. Але є і одна відмінність, яка полягає в тому, що колишні технології були частковими і фрагментарними, тоді як електрична — тотальна та інклюзивна. Зовнішній консенсус (або совість) стає тепер настільки ж необхідним, як і приватна свідомість.

Критика теоретиків Адорно, Габермаса, Хоркхаймера, Маркузе була спрямована на викриття перешкод для розвитку суспільства. Їх критика належить до експертизи соціальних інститутів, ідеологій, дискурсів (способів побудови та міркування про світ за допомогою конкретної мови) і форм свідомості щодо уявлення і панування. Критична теорія Маркузе орієнтована на негативний вплив капіталізму і конкретні ЗМІ. Для нього технологія має два потенційних наслідки для суспільства і соціальних систем, які або можуть співіснувати, або перебувають у суперечності один з одним. Андрій Фінберг стверджує

у своїй критичній теорії технології, що технологію можна розглянути як двоїстий процес між різними можливостями. Таким чином, технологія — це сцена боротьби. Андрій Фінберг пропонує нову версію соціалізму, що не зосереджується на централізованому плануванні, на національному виробництві, а фокусується на відносинах між технологією і людьми. Фінберг вважає, що технології дозволяють реалізацію соціально справедливої цивілізації. Основні пункти його теорії фокусуються навколо таких положень. Технологія не є нейтральною, вона формує наше суспільство і не виступає незалежним чинником. Технологічні артефакти втілюють у своїй конструкції цілі, задля яких вони побудовані. Отже, ми повинні розробити технології у правильному напрямі, з огляду на бажані соціальні досягнення. Таким чином, він створює новий напрям для розвитку цивілізації: визначення нових соціальних цінностей як центральних значень, як заміна для нинішніх економічних цінностей, що дозволяє розробити новий набір технологій, які втілюють ці нові цінності¹.

Агресивний, ресурсомісткий потенціал інформаційних технологій, контроль над інформаційними потоками, довгострокові наслідки екологічно шкідливого способу життя, агресія проти конкурентної переваги можуть сприяти скороченню локального національного культурного простору. Це не означає, що в наш час остаточно сформувалася глобальна культура. Очевидно, національні культури досить сильні (навіть на межі розпалювання міжетнічних конфліктів). Проте цифровий пейзаж поки що схожий на калейдоскоп. Цілісної картини ще не склалося. З одного боку, існують всі підстави очікувати, що цифрові технології будуть створювати позитивне майбутнє. З другого боку, існують досить песимістичні прогнози, які вказують на серйозні соціальні й економічні проблеми. Проблеми в цій заплутаній ситуації можуть бути вирішені тільки у площині політичних рішень, виправданих варіантів політики. З точки зору технологічного утопізму (Е. Тоффлер та ін.) цифрова революція знаменує еволюцію в постіндустріальну стадію. Глобальне інформаційне суспільство, що формується, характеризується позитивними рисами: більш ефективною стає охорона здоров'я, досконалішою освіта, великим розмаїттям представлена культура. У цьому сенсі технологічний процес сприймається

¹ Feenberg, A. Transforming technology: A critical theory revisited [Текст] / A. Feenberg. — Oxford : Oxford University Press, 2002. — 232 p.

як неминучість. Техноорієнтована точка зору ігнорує соціальний аспект. Інформаційні та комунікативні технології формуються в соціально-економічному вакуумі. На думку Е. Тоффлера, технологічний розрив (цифрова революція) викликає соціальний розрив. Технологічні розробки зазвичай ніколи не приводять до радикальних проривів¹. Історія технологічних винаходів вчить, що інновації мають тривалий розвиток. Таким чином, сучасні технології розвиваються цілком логічно на основі раніше створених технологічних систем. Розмір зменшується, швидкість збільшується і ємність розширюється — це не революційні зміни, а цілком закономірний поступовий процес розвитку техніки.

Для істотного прориву в технологіях необхідно досить багато часу, перш ніж нові концепції і методи стануть впроваджуватися в соціальному житті, в політичні і економічні структури і життєздатні віртуальні спільноти.

Більшість сучасних дискусій із цифрових технологій відбуваються в руслі двох позицій: оптимістичної і песимістичної. Оптимістична позиція (Джон Нейсбіт, Білл Гейтс, Ніколас Негропonte, Елвін Тоффлер, Кевін Келлі, Говард Рейнгольд, Джордж Гілдер та ін.) висвітлює перспективи інвестиційних можливостей на новому глобальному електронному ринку. Розширення і покращення продуктивності праці, можливості працевлаштування, підвищення якості роботи. Крім того, описуються перспективи для малого бізнесу, формування незалежних і децентралізованих форм виробництва. У політиці — децентралізація влади, розширення доступу до безпрецедентних обсягів інформації, удосконалення демократичних процесів, можливості всім громадянам брати участь у процесі прийняття державних рішень. У галузі культури широкі можливості для взаємного розуміння і діалогу.

Серед критиків цієї позиції (Герберт Шиллер, Ян Рейнеке, Франк Вебстер, Кевін Робінс, Теодор Роззак, Марк Дері та ін.) маніфестується ідея про утопічність розвитку техніки, яка призведе до кризових явищ у суспільстві і його остаточного розпаду. Впровадження та розвиток інформаційних технологій з точки зору цієї позиції зміцнить історичні тенденції до соціально-економічної диспропорції, нерівності в політичній владі. На економічному рівні цей сценарій прогнозує увічнення капіталістичного способу виробництва з метою подальшого

¹ Тоффлер, Э. Третья волна [Текст] / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 2004. – 781 с.

вдосконалення управлінського контролю над виробничими процесами. У політиці використання ІКТ призведе до псевдодемократії, дозволяючи людям брати участь у виборі маргінальних рішень і некомпетентних оцінок. ІКТ дозволять урядам більш ефективно, ніж раніше, здійснювати нагляд за своїми громадянами. І, нарешті, у культурі будуть формуватися антагоністичні тенденції: гомогенізація, з одного боку, і з другого — агресивна культурна фрагментація. Дискусії між прихильниками двох підходів корисні в розробці політичних стратегій і програм розвитку, які призначені для реалізації і впровадження цифрових технологій. Найбільш важливим недоліком обох точок зору є їх нездатність, а також принципова неможливість передбачити майбутні соціально-економічні наслідки технологічних інновацій.

Розвиток інформаційно-комунікативних технологій, комунікацій, їх можливостей, які вони відкривають перед людством, мають істотний вплив на всі сфери людської діяльності. В умовах становлення інформаційного суспільства розвиток і впровадження інформаційних комп'ютерних технологій приводить до формування інтернет-спільнот, мережевої економіки, розвитку електронної комерції, появи нових видів девіантної поведінки в формі різних виявів хакерства. Інформаційні комунікації багаторазово збільшують можливості і швидкість здійснення комунікацій, що можуть вирішити головну проблему інформаційного суспільства, яка полягає в генерації, обробці, передачі величезного масиву інформації.

1.6. Інформаційна безпека в інформаційному суспільстві: філософська рефлексія

Людина створила ноосферу завдяки здатності розумно мислити й перетворювати навколишнє середовище, світ. Ноосфера має всі ознаки антропогенного середовища, в якому виділяються три основні сфери людської діяльності, що визначають соціальний розвиток: виробнича, технологічна та інформаційна. На сучасному етапі суспільного розвитку, завдяки своєму визначальному значенню для подальшого глобального розвитку цивілізації, домінуючою стає саме інформаційна сфера.

Глобалізація, бурхливе зростання інформаційних технологій і телекомунікацій, взаємодія культур і цивілізацій останніми десятиліттями викликали кардинальні перетворення соціального устрою, економіки, політики, культури як на рівні окремих держав, так і техногенної цивілізації в цілому. Зміни, що відбулися в результаті комп'ютеризації за останні 30 років, виявилися такими глибокими й масштабними, що вони торкнулися серцевини соціального буття, способу життя людей, їх безпеки. Ці соціальні зміни знайшли теоретичне висвітлення у низці нових концепцій суспільного розвитку, що з'явилися наприкінці ХХ ст.

У ХХ ст., як справедливо зазначає Є. Горошко, формування глобальних інформаційних мереж та систем, поява нових комунікативних технологій вперше в історії людства створили умови пов'язати буквально кожного з кожним, об'єднати інформаційні ресурси нашої цивілізації та забезпечити доступ до них практично будь-якому жителю Землі¹. Такий стан речей дозволяє говорити про існування нової фази форми існування людини — інформаційного суспільства.

Сьогодні поняття *інформаційне суспільство* міцно увійшло до світового наукового і суспільно-політичного термінологічного поля. У наш час існує велика кількість визначень феномену «інформаційне суспільство». Його називають індустріальним, епохою постмодерну, суспільством знання, науковим, телематичним, постнафтовим тощо². Як зазначає Л. Компанцева, смислові модифікації поняття інформаційне суспільство в різних країнах демонструють соціально-політичні, суспільні, наукові перспективи розвитку цього феномену: «*національна інформаційна інфраструктура*» (США), «*інформаційне суспільство*» (Рада Європи), «*інформаційна магістраль*» (Канада, Великобританія)³.

¹ Горошко, Е. Интернет и становление информационного общества в Украине [Текст] / Е. Горошко // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 1 (12). – С. 407.

² Див.: Пилипчик, В. Г. Інформаційне суспільство: філософсько-правовий вимір [Текст] : монографія / В. Г. Пилипчук, О. П. Дзьобань. – Ужгород : ТОВ «ІВА», 2014. – 282 с.

³ Компанцева, Л. Концепт «Информационное общество» как когнитивная основа измененной языковой картины мира современного общества [Електронний ресурс] / Л. Компанцева. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nz/89_1/statii/56.pdf.

В інформаційному суспільстві основним чинником розвитку є виробництво й використання людиною науково-технічної та іншої інформації. Кодифікація знання й технічний прогрес визначаються як системотворчі фактори соціального прогресу. Формування економіки, культури і суспільної психології відбувається за певних інформаційних умов, що складаються під впливом техніки, електроніки, інформаційних технологій, і вимагає чіткого нормативно-правового регулювання¹.

Цілісної теорії інформаційного суспільства на сьогодні не існує. Це обумовлено перш за все тим, що дослідженням інформаційного суспільства займається ціла низка наук — філософія, політологія, соціологія, теорія комунікації, соціолінгвістика, психолінгвістика та ін. Тому теорія інформаційного суспільства повинна мати міждисциплінарний характер і знайти своє наукове оформлення під егідою філософії.

Визначальні характеристики інформаційного суспільства як моделі є по суті ідентичними характеристикам постіндустріального суспільства. Головним чинником суспільних змін стають виробництво та використання інформації; теоретичне знання як вища цінність і основний товар є чинником формування нової соціальної структури суспільства, а також нових моделей управління². Якщо в індустріальну епоху в умовах капіталістичної економіки вирішальне значення мали власність і капітал, то в інформаційному суспільстві відбувається перехід до обслуговуючої економіки, коли домінуючу роль починає відігравати сфера послуг, причому послуг передусім інформаційних³.

Уперше в оформленому вигляді ідея інформаційного суспільства була сформульована наприкінці 60-х — на початку 70-х рр. XX ст. Упровадження терміна «інформаційне суспільство» приписується професору Токійського технологічного інституту Ю. Хаяши. Загальні контури інформаційного суспільства були окреслені у звітах до япон-

¹ Див.: Мукомела, І. В. Правові засади інформаційного суспільства: загальнотеоретичний аналіз [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / І. В. Мукомела. – Х., 2016. – 20 с.

² Див.: Дзьобань, О. П. Мережево-комунікативний простір управління [Текст] / О. П. Дзьобань, О. В. Соснін // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : зб. наук. пр. / за ред. В. Г. Воронкової. – Запоріжжя : РВВ ЗДІА, 2015. – Вип. 63. – С. 174–186.

³ Див.: Дубов, Д. В. Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості [Текст] / Д. В. Дубов, М. А. Ожеван, С. Л. Гнатюк. – К. : НІСД, 2010. – С. 5.

ського уряду декількома організаціями: Агентством економічного планування (ЕРА — Economic Planning Agency) — «Японське інформаційне суспільство: теми і підходи»; Інститутом розробки та використання комп'ютерів (JACUDI — Japan Computer Usage Development Institute) — «План інформаційного суспільства»; Радою зі структури промисловості (ISC — Industrial Structure Council) — «Контури політики сприяння інформатизації японського суспільства». У цих звітах інформаційним називалося суспільство, в якому процес комп'ютеризації дає людям доступ до надійних джерел інформації, забезпечує високий рівень автоматизації виробництва. При цьому відзначалося: зміниться і саме виробництво — продукт його стане більш «інформаційно-ємним», що означає збільшення частки інновацій, дизайну і маркетингу в його вартості. Дійсно, у наш час інформація поступово перетворюється в масовий продукт, перестає бути безкоштовним товаром, виникає інформаційний ринок, де інформація продається і купується, а операції з нею приносять прибутки і збитки. Комунікація окремої особистості набуває глобального масштабу, для неї знімаються обмеження у просторі.

Наукові витоки теорії інформаційного суспільства лежать у концептуальних положеннях теорії постіндустріального суспільства, яка розвивалася на Заході у міру осмислення кардинальних зрушень, що відбувалися в суспільстві починаючи з середини 1950-х рр. У рамках концепції постіндустріального суспільства поступово оформилося теоретичне ядро положень, які підкреслювали центральну роль знання (і взагалі інформації) і констатували зрушення, що прискорюється, від виробництва матеріальних благ до виробництва послуг та інформації¹. Це теоретичне ядро і становило концептуальну основу теорії інформаційного суспільства².

¹ Див.: Дзьобань, О. П. Інформаційне насильство та безпека: світоглядно-правові аспекти [Текст] : монографія / О. П. Дзьобань, В. Г. Пилипчук ; за заг. ред. В. Г. Пилипчука. — Х. : Майдан, 2011. — 244 с.; Дзьобань, О. П. Філософія інформаційного права: світоглядні й загальнотеоретичні засади [Текст] : монографія / О. П. Дзьобань. — Х. : Майдан, 2013. — 360 с.; Пилипчук, В. Г. Інформаційне суспільство: філософсько-правовий вимір [Текст] : монографія / В. Г. Пилипчук, О. П. Дзьобань. — Ужгород : ТОВ «ІВА», 2014. — 282 с.

² Див.: Дзьобань, О. П. Зародження концептуальних підходів до розуміння сутності і специфіки інформаційного суспільства [Текст] / О. П. Дзьобань, Е. А. Кальницький // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. — Х., 2013. — Вип. 5 (19). — С. 3–15.

Основи теорії постіндустріального суспільства свого часу заклав американський соціолог Д. Белл¹, ідеї якого набули подальшого розвитку в концепції «Трьох хвиль» Е. Тоффлера². Крім того, суттєвий внесок у теорію постіндустріалізму зробили У. Дайзард³, Г. Кан⁴, Т. Стоуньєр⁵, А. Турен⁶ та інші відомі дослідники. Так, наприклад, засновник інституту інформаційного суспільства Е. Масуда у своїх працях досить повно представляє теоретичний образ нового типу людського суспільства, основою розвитку якого є інформаційні цінності⁷. М. Кастельс нову епоху, світову культуру, соціальну та економічну ситуацію, в яку входить людство, називає «інформаційною»⁸.

Усі автори є єдиними у думці, що світ вступає в епоху грандіозних соціальних змін, технологічних і культурних перетворень і прогностичні позиції їх є досить близькими. Потенціал техніки, який постійно й незмінно нарощується, справляє визначальний вплив на всі сфери життєдіяльності людського суспільства. Зростає продуктивність праці, в сотні разів змінюється її смисл. Зміни, що відбуваються, торкаються ладу культури і впливають на формування всієї цивілізації. Людський інтелект, його міць багаторазово збільшуються завдяки комп'ютерній революції, що розгортається. Соціальна структура суспільства зазнає надмірного впливу технологічних нововведень. Суть трансформацій, які відбуваються, полягає в тому, що народжується новий цивілізаційний устрій, у якому сфера праці, наука й освіта, державне управління, культура матимуть принципово інший характер⁹.

¹ Bell, D. The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting [Текст] / D. Bell. – N. Y., 1973. – 234 p.

² Тоффлер, Э. Третья волна [Текст] / Э. Тоффлер ; пер. с англ. К. Ю. Бурмирова и др. – М. : АСТ, 1999. – 795 с.

³ Дайзард, У. Наступление информационного века [Текст] / У. Дайзард // Новая технократическая волна на Западе. – М. : Мысль, 1986. – С. 343–356.

⁴ Кан, Г. Грядущий подъем: экономический, политический, социальный [Текст] / Г. Кан // Новая технократическая волна на Западе. – М. : Мысль, 1986. – С. 169–206.

⁵ Стоуньєр, Т. Информационное богатство: профиль постиндустриальной экономики [Текст] / Т. Стоуньєр // Новая технократическая волна на Западе. – М. : Мысль, 1986. – С. 393–421.

⁶ Турен, А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии [Текст] / А. Турен. – М. : Науч. мир, 1998. – 204 с.

⁷ Masuda, Y. Information Society as Postindustrial Society [Текст] / Y. Masuda. – Wash., 1983. – 234 p.

⁸ Кастельс, М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура [Текст] / М. Кастельс. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.

⁹ Див.: Дзьобань, О. П. Інформаційно-освітнє середовище: до проблеми концептуалізації феномена [Текст] / О. П. Дзьобань // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України

На відміну від індустріального суспільства, яке в своїй основі містить машинну технологію, специфіка постіндустріального суспільства криється у використанні інформаційно-інтелектуальних технологій. Як зазначає Д. Белл, «Постіндустріальне суспільство не є продовженням існуючих тенденцій у західному суспільстві, це новий тип соціально-технічної організації та способів життя...»¹. Д. Белл розглядає як основне джерело всіх видів обміну, здійснюваних у суспільстві, інформацію й знання². Характерною рисою постіндустріального суспільства є те, що процес обміну інформацією та знаннями здійснюється за допомогою інформаційних і телекомунікаційних технологій. П'ять характеристик постіндустріального суспільства з одинадцяти, виділених Д. Беллом, безпосередньо пов'язані з розвитком науково-технічної революції.

У постіндустріальному суспільстві, як зазначає Д. Белл, формується нова еліта, цей прошарок суспільства реалізується завдяки компетентності й високій кваліфікації, яких індивіди набувають завдяки освіті. Тепер становище в суспільстві не визначається кількістю наявної власності, що успадковується або набувається в результаті підприємництва, або певною політичною позицією, підтримується з допомогою громадських рухів. У результаті головна роль теоретичного наукового знання, на думку Д. Белла, визначається становищем вченого як центральної фігури у постіндустріальному суспільстві. «Постіндустріальне суспільство являє собою суспільство знання у подвійному значенні: по-перше, джерелом інновацій дедалі більшою мірою стають дослідження й розробки...; по-друге, прогрес суспільства...

ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х., 2013. – Вип. 3 (17). – С. 3–11; Він же. Розвиток ідей синергетики як нової парадигми у природничо-науковому і соціальному пізнанні [Текст] / О. П. Дзьобань // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х., 2011. – Вип. 9. – С. 3–16; Дзьобань, О. Інформаційне суспільство як мережево-комунікативний простір управління [Текст] / О. Дзьобань, О. Соснін // Віче. – 2015. – № 10. – С. 7–13; Дзьобань, О. П. Соціальна реальність в контексті бінарностей «управління – самоврядування» та «самоорганізація – організація» [Текст] / О. П. Дзьобань // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 61 (№ 6). – С. 345–350.

¹ Bell, D. The third technological revolution and its possible socioeconomic consequences [Текст] / D. Bell // Dissent. – New York, 1989. – Vol. 367, № 2. – P. 167.

² Белл, Д. Грядущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования [Текст] / Д. Белл ; пер. с англ., под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 2004. – 783 с.

визначається успіхами в галузі знання»¹. Таким чином, Д. Белл визначає інформацію та знання як стратегічний ресурс — основну силу, яка породжує докорінні зміни у постіндустріальному суспільстві.

Автор заводить розмову про необхідність законодавчого регулювання у сфері забезпечення вільного доступу до інформації, усунення загрози політичного та адміністративного контролю над соціальними суб'єктами за допомогою застосування інформаційних технологій. Важливо відзначити, що не применшуючи визначальної ролі технологій у розвитку сучасної цивілізації, Д. Белл багаторазово виділяє думку про те, що технологія не може прогнозувати соціальні зміни, але має можливість надати необхідні інструменти для цього. «Технологія не детермінує соціальних змін; технологія надає інструментальності й потенційності»². У цьому контексті особливо підкреслимо висновок Д. Белла про те, що всі результати використання технологій цілком залежать від подальшого розвитку суспільства, а точніше — від цінностей, які керують поведінкою людини. Сьогодні, на наш погляд, цю ідею потрібно розглядати як основотворчу при формуванні філософської концепції інформаційної безпеки.

Важливо відзначити, що робота Д. Белла належить до числа перших досліджень, які вивчають нове суспільство, й орієнтована на пошуки й узагальнення його характерних ознак. У рамках цієї концепції визначено основні напрями, що концентрують увагу на різних суспільних відносинах, зосереджених навколо інформації й технологічних засобів її зберігання і передачі, розглянуто їх можливі соціальні перспективи. Необхідно підкреслити, що теорія Д. Белла є досить цікавою у сенсі розглядуваних питань і свого часу відкрила великі дослідницькі перспективи.

Проте, як свідчить дійсність, прогнози автора про найближчий майбутній соціальний лад у порівнянні з нинішніми реаліями виявляються певною мірою утопічними. Наприклад, виникнення нової еліти суспільства, заснованої на особливому статусі освіти, нівелювання поняття кількості власності й політичних позицій, становлення нової концепції праці, заснованої виключно на творчому підході до

¹ Белл, Д. Грядущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования [Текст] / Д. Белл ; пер. с англ., под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 2004. – С. 288.

² Bell, D. The third technological revolution and its possible socioeconomic consequences [Текст] / D. Bell // Dissent. – New York, 1989. – Vol. 367, №2. – P. 167.

праці, тощо. У той же час формування такої еліти, варто відзначити, має не тільки позитивні ефекти, тут криються великі небезпеки. Основним класом у системі постіндустріальної економіки стає клас, який володіє головним капіталом — знаннями. У результаті цього постіндустріальне виробництво наділило домінуючий клас правами на визначені ними блага, що лягло в основу суперечливої ситуації, яка знову повертає суспільство до мрій про справедливість і рівність.

Далі зазначимо, що термін «постіндустріальне» не визначає соціальної й політичної організації сучасних нам спільнот, його застосування є зручним здебільшого як описання технологічного й господарського базису. При цьому описуване Д. Беллом суспільство є досить абстрактним, звідси не виключається можливість його виявів у різних формах. З цього випливає, що, маючи за основу фундамент постіндустріальної економіки, сформується декілька спільнот, описуючи внутрішню організацію яких, варто насамперед керуватися не економічними, а соціально-політичними структурними принципами. У результаті розвитку постіндустріального суспільства Д. Белла як основи інформаційного не виключає економічних, соціальних та інших проблем людства.

Як і Д. Белл, Т. Стоуньєр у своїй концепції нового суспільства вважає, що стратегічним ресурсом тепер стає інформаційний¹. Він визначає його як такий, що містить найбільшу економічну цінність, основне джерело багатства. Більше того, автор дає детальну характеристику поняття «інформація» і вперше заводить мову про формування інформаційної економіки.

Інформація, подібно до економічних ресурсів людського суспільства, піддається накопиченню, зберіганню для подальшого використання й поширення. Т. Стоуньєр підкреслює, що вже в капіталістичному суспільстві XVIII і XIX ст. існувала думка про те, що уречевлена праця людини представлена в технічних зразках. Він вкладає у це поняття нову думку про те, що технічні винаходи, являючи собою матеріалізовану працю, є одночасно і упредметненою інформацією.

Крім того, автор концепції визначає наукове знання як основний фундамент майбутнього прогресу в розвитку суспільства. Від науки до

¹ Стоуньєр, Т. Информационное богатство: профиль постиндустриальной экономики [Текст] / Т. Стоуньєр // Новая технократическая волна на Западе. – М. : Мысль, 1986. – С. 393–421.

виробництва — у подібному напрямі йде сьогодні потік інформації, на відміну від минулого, коли шлях науки прокладав практичний досвід.

Т. Стоуньєр виділяє основний обмежувальний фактор для постіндустріального суспільства з його інформаційною економікою — знання. Зростання національного продукту в економіці прямо пропорційне зростанню наукового знання й технологій у суспільстві, оскільки інформаційна компонента є основною складовою кожного виду діяльності. Техніка, яка приходить у життя людини через технологічні знання й організаційні удосконалення, створює багатства, вона є засобом її життєдіяльності. Найважливіший ресурс постіндустріального суспільства — людський капітал, тобто знання, досвід, здоров'я людини. Т. Стоуньєр робить важливе зауваження: в основі професійних компетенцій, рівня кваліфікації кожної людини в постіндустріальному суспільстві лежить освіта. «Удосконалення освіти необхідне для все більшого збагачення знаннями людського капіталу, підвищення продуктивності робочої сили, починаючи від працівників фізичної праці й закінчуючи вченими-теоретиками; нарешті, для становлення інформаційного суспільства, члени якого вільно орієнтуються в тонкощах інформаційної економіки і аж ніяк не стають невротиками в умовах швидко мінливого інформаційного середовища»¹, — пише Т. Стоуньєр. Усе суспільство стає системою освіти, протягом усього життя людина зобов'язана отримувати нову освіту.

Т. Стоуньєр визначає інформаційну епоху як еру достатку, де соціум перестають хвилювати матеріальні потреби. Як індустріальне суспільство викоренило голод, рабство й епідемії, так і постіндустріальна економіка викоринить війну й авторитаризм. Уперше в історії людського суспільства швидкість вирішення проблем випередить їх виникнення.

На підставі вищенаведеного ми можемо зробити висновок, що філософська рефлексія розглянутої концепції є також утопічною. Важливо підкреслити, що Т. Стоуньєр характеризує зміну історичних формацій крізь призму економічного розвитку суспільства. Він описує характерні тенденції назриваючих змін, але не відображає конфлікту, що лежить в основі еволюції нового суспільства. Крім того, неможли-

¹ Стоуньєр, Т. Информационное богатство: профиль постиндустриальной экономики [Текст] / Т. Стоуньєр // Новая технократическая волна на Западе. — М. : Мысль, 1986. — С. 394.

во назвати виправданою його оцінку переходу політичної та економічної влади до виробників інформації. Мова йде, швидше, про формування інформаційної еліти та її вплив на регулюючі процеси, що породжує контроль над суспільною свідомістю та не сприяє стійкому стану інформаційної безпеки у новому суспільстві.

Продовжуючи розвивати погляди Д. Белла, Е. Тоффлер розглядає еволюцію постіндустріального суспільства з точки зору зростання можливостей техніки, а також її впливу на перебіг соціальних процесів у суспільстві¹. Головним системоутворювальним фактором його концепції є технологія як основний компонент суспільних відносин.

Розвиток технологій у людському суспільстві, на думку Е. Тоффлера, має схожість із хвилями, серед яких виділяються три основні. Технологічні хвилі змін торкаються насамперед аграрної революції, потім — індустріальної й постіндустріальної революції, що розгортається в наш час. Е. Тоффлер описує її як хвилю, що проникає всюди, приносить зміни в сім'ю, у трудовий процес, вона торкається етики, соціального життя, економіки й політики, змінює свідомість: «третя хвиля ... виводить нас за межі концентрації енергії, грошових коштів і влади»².

Вивчення нового суспільства у взаємозв'язку й цілісності його сторін, особистості, технології, культури, економіки і т. д., уважне ставлення до нормативних орієнтацій і ціннісних критеріїв належать до основних переваг роботи Е. Тоффлера. На нашу думку, Е. Тоффлер більш виразно, ніж інші філософи, описав важливу особливість прийдешньої соціальної парадигми — все наростаюче розуміння, що людство наблизилося до небачених перетворень. Точніше, наближення такого суспільства, яке не входить у рамки лінійної еволюції, або поступове поліпшення вже наявного. Описувані якісні перетворення в суспільстві, пов'язані з високими технологіями, несуть глибокий сенс і сподівання на те, що вони дадуть людству справжню свободу. Виробництво потужних компактних комп'ютерів, виробництво роботів в аерокосмічній промисловості, медицині, генній інженерії і т. д. — у перерахованих сферах діяльності насамперед переважають дані

¹ Тоффлер, Э. Третья волна [Текст] / Э. Тоффлер ; пер. с англ. К. Ю. Бурмирова и др. – М. : АСТ, 1999. – 794 с.

² Там само. – С. 85.

технології, відмінні риси яких виділяє Е. Тоффлер: енергозберігаючі можливості, штучний інтелект, мініатюризація.

Е. Тоффлер передбачає в недалекому майбутньому утворення нових суспільних відносин, що складаються на основі формування об'єднань людей на певних територіальних автономіях, пов'язаних спільними поглядами, можливо, на ґрунті релігійних, культурних або інших інтересів. Станеться це завдяки новим технологіям, які допоможуть у побудові самостійного способу життя. Потреба в некваліфікованій праці зникає, одночасно з цим зростає потреба у фахівцях, здатних мислити творчо, самостійно приймати рішення і професійно використовувати складну техніку. Таким чином, ми приходимо до висновку, що соціокультурні трансформації в новому суспільстві, згідно з думкою Е. Тоффлера, вимагають від людини не старанності, а уміння миттєво реагувати на зміни. Автор говорить про людей, які не володіють цією здатністю, що вони ламаються або відходять убік, тим самим піднімаючи одне з найактуальніших питань інформаційної безпеки особистості. На жаль, Е. Тоффлер не пропонує способів вирішення цієї проблеми, він розглядає ситуацію, що складається лише з точки зору перспектив для розвитку компетентних індивідів¹. Вищевикладене визначає третю хвилю Е. Тоффлера як етап становлення цивілізації, що тягне за собою безліч соціально-психологічних, зокрема безпекових проблем, вирішення яких необхідно шукати вже в наш час.

Крім того, важливо відзначити, що основна ідея концепції концентрується на передчутті необмежених можливостей для розвиненого світу, в ньому не розглядається тема рівноправного входження країн у глобальне інформаційне співтовариство. Так, Е. Тоффлер, як і Д. Белл, у своїй теорії відштовхується тільки від розвитку європейської цивілізації, що надає його концепції вузькоспрямованого, позбавленого універсальності відтінку. У зазначених роботах простежуються міркування про досягнення розвинених цивілізацій, при цьому інтереси менш прогресивних країн не беруться до уваги.

Так, розглянувши загальні тенденції соціального розвитку нового суспільства, роль інформації та інформаційних технологій у ході

¹ Тоффлер, Э. Третья волна [Текст] / Э. Тоффлер ; пер. с англ. К. Ю. Бурмирова и др. – М. : АСТ, 1999. – С. 99.

цього процесу, є сенс виділити з низки провідних постіндустріалістичних теорій концепції, основні положення яких чітко відображають ідеї про необхідність безпечного застосування технологій, що розвиваються. Наприклад, французький соціолог А. Турен, проводячи аналіз стану справ сучасного суспільства, дійшов висновку, що у своєму розвитку індустріальне суспільство досягло своєї найвищої точки, у результаті чого стає неминучим перехід до нового типу суспільства. Він попереджає про складний, небезпечний шлях, у кінці якого як нагорода людство очікує суспільний лад, що буде мобільним і перспективним¹.

Змальовуючи контури постіндустріального суспільства і маючи на увазі весь механізм виробництва в цілому, А. Турен зазначає, що в постіндустріальному суспільстві управлінський рівень відрізняється більшою глобальністю. Він виділяє дві головні форми, яких набуває дана дія: по-перше, нововведення в результаті інвестицій у науку і техніку; по-друге, управління, зміст якого полягає в умілому використанні складних систем інформації й комунікацій. «Програмоване суспільство» — таке визначення пропонує А. Турен для нового суспільства, оскільки в ньому закладена можливість виробляти моделі всіх етапів економічного процесу². На його думку, саме такі відносини, як соціальні й економічні, можуть стати творчими моментами в уявленнях про образ програмованого суспільства, звідси особлива роль у ході інформаційної революції покладається на нову управлінську та інвестиційну політику.

Як негативні сторони постіндустріального ладу автор відзначає небезпеку соціального контролю над людьми і суспільством у цілому з боку держави та правлячої еліти за допомогою ЗМІ та доступу до комунікацій. Технократичний характер нового суспільства виявляється в тому, що «особливість правлячих сил полягає в можливості їх ототожнення з управлінням системами інформації»³. Крім того, він підкреслює екологічну спрямованість поточних трансформацій у новому суспільстві. Людина вже не прагне підкорювати природу, завдяки

¹ Турен, А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии [Текст] / А. Турен. — М. : Науч. мир, 1998. — 204 с.

² Там само. — С. 23, 129–130.

³ Там само. — С. 134.

технологіям перед нею відкрилися нові горизонти для вільної творчої діяльності, тепер вона намагається реалізувати себе. Суспільне буття в інформаційному суспільстві визначено свідомістю суб'єкта, який розуміє відповідальність за свої дії, усвідомлює свої цілі й цінності. Життя соціуму «спрямовується дією тих, хто бореться й домовляється про те, щоб надати певної суспільної форми значущим для них культурним орієнтаціям»¹, — пише А. Турен. Автор підводить нас до думки про необхідність визнання відповідальності суспільства за всі вироблені модифікації та їх можливі наслідки, які так чи інакше позначаються на соціумі та природі. Таким чином, відзначимо найважливіший аспект з точки зору забезпечення інформаційної безпеки: піднімаючи питання про відповідальність за використання сучасних технологій з метою безпечного розвитку соціуму та навколишнього середовища, А. Турен визначає одну з ключових категорій концепції інформаційної етики зокрема й загальної теорії інформаційної безпеки в цілому.

Особливої уваги заслуговує також робота У. Дайзарда, яка описує сценарії переходу до інформаційного суспільства і можливі проблеми у сфері інформаційної безпеки, що супроводжують такий процес². Автор цієї теорії, вивчаючи перехід до інформаційного суспільства, зазначає, що досягнутий рівень технології в особі інформаційно-комунікативних ресурсів пропонує людству раніше незвідані можливості. Перспективи використання описуваних ресурсів є настільки великими, що незаперечним є факт: суспільство стоїть на порозі нової ери — інформаційної. На його думку, чітко вимальовується загальна модель змін, що містить три стадії: розвиток економічних галузей, пов'язаних із виробництвом і розподілом інформації, збільшення кількості інформаційних послуг, орієнтованих на забезпечення промисловості та уряду, формування масової інформаційної мережі для широкого споживача³.

У. Дайзард погоджується з концепціями розвитку суспільства Е. Тоффлера та Д. Белла, але при цьому припускає, що в інформацій-

¹ Турен, А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии [Текст] / А. Турен. — М. : Науч. мир, 1998. — С. 31.

² Дайзард, У. Наступление информационного века [Текст] / У. Дайзард // Новая технократическая волна на Западе. — М. : Мысль, 1986. — С. 343–356.

³ Там само. — С. 345.

ному суспільстві вирішення соціально-економічних питань вимагатиме певних зусиль. Важливим, із точки зору нашої проблематики, є той факт, що У. Дайзард починає вести мову про майбутні проблеми інформаційної безпеки: неосяжні можливості нової технології приховують у собі не одну небезпеку, боротися з якими людству доведеться щодня. Це може бути дратівна плутанина з кредитними картками, помилки оголошень банку, телефонні дзвінки, збої в режимі роботи транспорту тощо. У результаті може скластися занепокоєння від того, що техніка переступила певну межу, за якою немає зворотного шляху. Таке занепокоєння невблаганно наростає від нагромадження серйозних питань — збільшення витрат енергетичних ресурсів, захисту навколишнього середовища від забруднення, в яких технологічна революція виступає, швидше, в ролі причини їх виникнення, аніж у ролі панацеї.

Думка У. Дайзарда є цілком справедливою, адже ситуація, що складається, «гостро ставить питання про необхідність ефективної політики перехідного періоду. Така стратегія лише частково повинна залежати від технічних або економічних рішень. Основними мають стати політичні рішення, які відображають нашу готовність змінити фундаментальні соціальні інститути відповідно до можливостей інформаційного століття»¹.

Отже, розглянуті проблеми інформаційної безпеки у філософській концепції У. Дайзарда не є лише перешкодою на шляху формування нового суспільства, це неминучий результат необдуманих рішень, що веде до руйнування соціально-економічної рівноваги. Припущення ще раз переконує в необхідності вироблення узгоджених заходів і методів контролю та нейтралізації негативних ефектів використання інформаційних технологій у рамках державної системи інформаційної безпеки.

Аналіз доробок провідних постіндустріалістів наводить на думку, що назва нового суспільства, яке настає за індустріальним, не відображає головних характеристик майбутнього ладу, в якому інноваційним чинником стане інформація. Крім того, префікс «пост» виражає деяку обмеженість свідомості для нової спільноти (що будується на нових засадах). Тому, як справедливо стверджує Є. Хаяши, цілком очевидно, що основну суть суспільства, яке базується на використан-

¹ Дайзард, У. Наступление информационного века [Текст] / У. Дайзард // Новая технократическая волна на Западе. – М. : Мысль, 1986. – С. 355.

ні інформаційної технології, найповніше здатне передати поняття «інформаційне суспільство»¹.

Теоретичний образ інформаційного суспільства докладно описаний у працях японського вченого Є. Масуди². Він порівнює інформатизацію з індустріальною революцією, приписуючи їй ту ж всеохоплюючу глибину. Автор принципово виділяє відмінності між двома моделями суспільного розвитку: «виробництво не матеріальних благ, а інформаційних цінностей — основа розвитку та формування нового типу людського буття»³. Є. Масуда позначає основоположні начала інформаційної епохи: комп'ютерна технологія заміняє працю людини; відбувається масове виробництво когнітивної інформації і знання; інтелектуальне (наукомістке) виробництво стає ключовою галуззю економіки.

У концепції Є. Масуди інформаційне суспільство — це насамперед «вільне співтовариство». Використання комп'ютерів у сфері торгівлі, банківської та управлінської діяльності веде до загальної автоматизації робочих місць і масштабної комп'ютеризації, невід'ємно пов'язаної з комунікативними мережами. Тим самим породжується збільшення кількості вільного часу, від чого роль комп'ютерів та зв'язку в новому суспільстві буде значно зростати. При цьому роботи та біотехнології підвищать інтелектуалізацію індустрії інформаційного суспільства. Суспільство, описане Є. Масудою, є безкласовим і безконфліктним, інакше кажучи, є суспільством згоди, йому характерні невеликий уряд і державний апарат. Індустріальному суспільству притаманне споживання товарів, у трансформованому суспільстві на перший план виходить час. У людському житті цінність часу височіє над такими базисними економічними цінностями, як матеріальні, що визначає нову концепцію економіки, лідируючими галузями якої будуть інтелектуальні індустрії. Однак Є. Масуда надто ідеалізує суспільство, що формується, переконуючи в тому, що процес формування інформаційного суспільства буде супроводжуватися зникненням класів, зміною соціальних структур і гармонізацією людських відносин, сприятиме цьому й зміна цінностей.

¹ Hayashi, Y. Johoka shakai: Hado na shakai kara sofuto na shakai [Текст] / Y. Hayashi. — Tokyo : Feo, 1969. — 189 p.

² Masuda, Y. The information society as post – industrial society [Текст] / Y. Masuda. — Washington : World Future Society, 1983. — 171 p.

³ Там само. — С. 29.

Разом з тим соціокультурний досвід становлення інформаційного суспільства дозволяє стверджувати, що нове суспільство не стало суспільством згоди. Йому притаманні ті ж соціальні суперечності, що й індустріальному, з тією лише відмінністю, що соціальні відносини в нових умовах стали складнішими, оскільки в їх систему включився інформаційний фактор, а отже, — загострилися проблеми забезпечення безпеки особистості, суспільства й держави¹.

У той же час, незважаючи на зазначене вище, Є. Масуда досить чітко уявляє проблеми і труднощі у сфері інформаційної безпеки суспільства, яке формується. Так, однією з ключових загроз він виділяє небезпеку, яка полягає у вторгненні інформаційних технологій у внутрішній світ особистості й соціальних організацій. Особисте й суспільне життя індивіда знаходиться під загрозою вторгнення завдяки тому, що інформація про народження, здоров'я, його роботу, бізнес, банківські рахунки міститься в банках даних. Автор переконаний у необхідності подолати зазначені труднощі: «Я вірю, що ми уникнемо цього катастрофічного автоматизованого курсу... Ми не маємо права застосовувати комп'ютер і науку для знищення духовного життя людини й людства»². Він вбачає вирішення окреслених проблем у демократизації інформації, державному захисті громадян, цілеспрямованій роботі щодо запобігання комп'ютерним злочинам.

Загалом, Є. Масуда визначає правильні орієнтири для вирішення актуальних проблем інформаційної безпеки, у той же час на сьогодні державна система жодної країни світу поки що не створила ефективного механізму їх реалізації. У подібній ситуації усвідомлення всієї міри важливості проведених перетворень дає стимул до їх подальшого всебічного дослідження. Наприклад, сьогодні процес демократизації інформації у суспільстві стикається із серйозними перешкодами, у вигляді існування політичних, правових, комерційних, ідеологічних, технічних, релігійних та інших бар'єрів, подолання яких є серйозним завданням для інформаційного суспільства.

Суттєво важливий у контексті проблем безпеки аналіз тенденцій сучасного інформаційного суспільства дає відомий іспанський філософ

¹ Див.: Дзьобань, О. П. Інформаційні аспекти безпеки у соціокультурних процесах [Текст] / О. П. Дзьобань, О. Ю. Панфілов, Р. А. Чемчекаленко // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право : наук. журн. – 2015. – № 2 (79). – С. 229–240.

² Там само. – С. 153.

М. Кастельс¹. На відміну від Д. Белла, який у 1970–1980-х рр. ХХ ст. міркував про прогнози та перспективи інформаційної епохи, М. Кастельс мав можливість аналізувати соціальні зміни, що відбуваються на стику ХХ–ХХІ ст. Він аналізує основні цивілізаційні процеси, принципово пов'язані з розвитком інформаційної технології сучасного світу. У його роботі у вигляді цілісної теорії наведена модель переходу людства в інформаційну епоху, що дозволяє оцінити масштаб інформаційної революції, яка привела до докорінних змін практично у всіх царинах людської діяльності. М. Кастельс вбачає у революції, яка сталася у сфері інформаційних технологій, відправний пункт при аналізі всіх економічних, суспільних і культурних процесів², щоразу підкреслюючи думку про те, що в описі суспільства неможливо обійтися без характеристики його технологічних інструментів. Кастельс переконаний, що технологія — це свого роду потенційний ресурс розвитку історичних процесів і соціальних змін у суспільстві, який живить різні варіанти їх подальшого спрямування. Згідно з цим ресурсом людське суспільство є виразно вільним у виборі шляху свого подальшого розвитку, оскільки високі технології є лише засобами здійснення життєдіяльності. У цьому ключі думка М. Кастельса збігається з точкою зору Д. Белла стосовно основної ідеї концепції забезпечення інформаційної безпеки.

М. Кастельс розглядає виробництво комп'ютерних технологій як чинник, який здійснює основний вплив на відносини влади і більшість культурних процесів, що відбуваються в людському суспільстві. У його розумінні в новому суспільстві роль знання та інформаційних процесів підняті на досі небачену висоту, що вже описували Д. Белл, А. Турен, Е. Тоффлер та ін. У той же час М. Кастельс підкреслює відмінність між своєю теорією «інформаціонального суспільства» (informational society) з озвученими раніше концепціями «інформаційного суспільства» (information society). Під інформаціональним способом еволюції автор розуміє «технологію генерування знань, обробки інформації й символічної комунікації»³. Тут визначальна відмінність криється у значенні інформації для суспільства. М. Кастельс підтвер-

¹ Кастельс, М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура [Текст] / М. Кастельс. — М. : ГУ ВШЭ, 2000. — 608 с.

² Там само.

³ Там само. — С. 39.

джує важливу роль інформації, а також її обміну для людства протягом усього історичного процесу.

М. Кастельс визначає головні характеристики інформаційно-технологічної парадигми. Згідно з першою, технологія безпосередньо впливає на виробництво інформації, інакше кажучи, інформація — це свого роду продукт технології. Друга стосується всіх видів людської діяльності, що перебувають під технологічним впливом. Третя полягає в мережевій логіці трансформацій соціальної системи, ініційованої інформаційною технологією. Четверта свідчить про гнучкість інформаційно-технологічної парадигми за рахунок високої здатності до реконфігурації. Остання характеристика криється в конвергенції певних технологій у високоінтегровані розробки, прикладом тому служать інформаційні системи з телекомунікаціями, комп'ютерами й оптичною електронікою. Об'єднані разом перераховані вище риси інформаційно-технологічної парадигми є фундаментом інформаційного суспільства.

Справедливо відзначити, що М. Кастельс, ґрунтуючись на широкому історіографічному та статистичному матеріалі, проводить всебічне оцінювання цивілізаційних процесів, народжених принципово новим значенням інформаційних технологій. Фундаментальна праця М. Кастельса визначає ціннісні та світоглядні орієнтири науково-теоретичного аналізу соціальної дійсності. Його аналіз супроводжується оптимістичними припущеннями про майбутнє суспільства, що пов'язане, насамперед, із непохитною вірою автора в силу науки й освіти, в осмислені соціальні дії суб'єкта, який адекватно реагує на зміни навколишньої дійсності, і раціональну політику перетворень.

У свою чергу, з числа соціальних проблем, описаних М. Кастельсом, у нашому контексті потрібно виділити такі, як аномальна влада над суспільством нових способів комунікацій і поширення інформації, що веде до ситуації контролю над людиною. Засоби масової інформації, за своєї повної політичної безвідповідальності, тепер стають головною політичною ареною. Він вбачає виробництво комп'ютерних технологій фактором, який здійснює основний вплив на відносини влади і більшість культурних процесів, що відбуваються в людському суспільстві. Ця ситуація змушує автора концепції визнати той факт, що інформаційна епоха породжує нові форми нерівності. Залежність соціокультурних процесів, що проходять у суспільстві, від виробництва й використання технологій надає технократичного забарвлення

розвитку нової цивілізації, однак М. Кастельс, на жаль, не пропонує шляхів вирішення усіх зазначених вище проблем.

Крім того, назва М. Кастельсом нового соціального ладу — «мережеве суспільство», передбачає передусім входження в інформаційну еру знову-таки більш розвиненої частини людства. У даному словосполученні відображається лише така характеристика інформаційної епохи, формування глобальних інформаційно-комунікативних мереж, що пов'язують між собою окремих людей і держави, для розвитку яких потрібно володіти необхідним рівнем науково-технічного потенціалу. Як і багато інших західних концепцій, теорія нового суспільства М. Кастельса не пропонує можливості альтернативного шляху формування інформаційної цивілізації. Країни Заходу абсолютно переконані у своїй перевазі і в цій сфері також, причому настільки, що не беруть до уваги ймовірність створення самобутніх концепцій інтеграції інших культур у глобальний інформаційний простір.

Розглядаючи хронологію теоретичних поглядів на процеси інформатизації та проблеми безпеки, пов'язані з масштабним впровадженням інформаційних технологій, слід зазначити, що для перших концепцій несформованого суспільства (Д. Белл, Т. Стоуньєр, А. Турен та ін.) властивим є сподівання на проникнення науково-технічної раціональності у всі сфери життєдіяльності суспільства, яка дозволить гармонізувати його і максимально упорядкувати. Це пора технократичного оптимізму, віри в успіх влади технократів і нестримного науково-технічного прогресу. У свою чергу, наукові доробки більш пізнього періоду (М. Кастельс, Т. Росзак та ін.¹) відрізняються вже меншим ступенем науково-технічного фанатизму й великою увагою до психологічних, духовно-моральних, гуманістичних сторін розвитку інформаційної цивілізації.

Деякі наукові доробки стосовно проблеми безпеки в постіндустріальному й інформаційному суспільстві містяться і у працях вітчизняних науковців. Наприклад, А. Сухорукова вважає, що «... постіндустріальне суспільство приносить кардинальну зміну в системи цінностей як загальнодержавних, так і особистісних. Так, на рівні

¹ Кастельс, М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура [Текст] / М. Кастельс. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.; Roszak, T. The Cult of Information. The Folklore of computers and the True Art of Thinking [Текст] / T. Roszak. – New York : Pantheon Books, 2000. – 764 p.

держави припиняється контроль безпеки духовності й остаточний результат у її розвитку покладається безпосередньо на саму людину чи суспільство, тобто на самого носія. Основною характерною рисою безпеки духовності стає зміна зовнішнього контролю на самоконтроль. Виключно внутрішній набір якостей носія духовності стає фактором як її безпеки, так і небезпеки одночасно. Найефективнішим суб'єктом безпеки духовності тут виступає еліта.

Складною проблемою інформаційного суспільства постає проблема його цінностей. Вони набувають характеру загальнолюдських, остаточно утверджуючись серед усіх верств суспільства та, завдяки глобалізації, серед усіх країн світу. Спадковість системи цінностей переходу до інформаційного суспільства здійснюється через ідеали творчої особистості, прав людини, наукової раціональності. За цих умов суб'єктом небезпеки виступають масова культура та маргіналізація суспільства, що деструктивно впливаючи на духовність руйнують самі підвалини духовного життя суспільства через спотворення істинних загальнолюдських цінностей і заміну їх або аморальними, або матеріальними¹.

Н. Зшиток, аналізуючи проблеми інформаційного суспільства через комунікативно-освітні аспекти, зазначає, що інформаційне суспільство — це не лише споживання інформації, а й її формування і поширення, а для цього потрібні висококваліфіковані фахівці. У контексті цього Н. Зшиток пропонує гасло: «Успішною буде та країна, в якій люди будуть здатні продукувати і поширювати конкурентоспроможну інформацію», і зазначає, що це висуває освіту на передній край боротьби за домінування серед країн на сучасному історичному етапі. «Лише конкурентоспроможна освіта здатна сприяти формуванню лінгвалізованої картини світу — конкурентоспроможного соціокультурного знання, тісно пов'язаного з практичною діяльністю, в яку залучаються його носії. Формування такої картини доцільне, з одного боку, тому, що це засіб кодування мінімального знання про світ, необхідного індивідові для того, щоб жити в нім, з другого боку, потреба у словах для позначення певних сутностей, з якими ми стикаємося у своїй діяльності, обумовлена тим, що ми рідко включені в цю ді-

¹ Сухорукова, А. В. Специфіка забезпечення безпеки духовності в різних типах суспільства [Текст] / А. В. Сухорукова // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2010. — Вип. 35. — С. 197.

ьяльність поодинці, а отже, необхідність у словах зростає з потреби спілкуватися зі своїми партнерами з приводу спільної діяльності»¹.

І. Шавкун, аналізуючи управлінські аспекти інформаційного суспільства підкреслює, що головним його капіталом стає інтелектуал, здатний ефективно використовувати можливості інформаційних технологій. Інвестиції в нього, в його освіту вважаються пріоритетом у провідних країнах світу.

Зростання обсягів і доступності інформації актуалізувало питання про її оптимальне використання. Потрібні, очевидно, нові, невідомі раніше вимоги до системи освіти, роботи засобів масової інформації задля забезпечення їхньої відповідності вищим виявам культури і розуму людини. Саме в цьому слід вбачати виклик людству з боку розвитку сучасного світоустрою. Першорядного значення набувають проблеми не тільки збереження, а й розвитку традицій національних культур і духовності загалом. Інформаційна революція трансформує принципи організації суспільства. На зміну вертикальним ієрархіям приходять горизонтальні зв'язки, що встановлюються людьми за їхнім власним вибором і бажанням. Формується суспільство глобальних мереж. Знаходячись у постійному русі, вони швидко змінюють свою конфігурацію². На відміну від науково-технічних революцій минулого, об'єктом соціального менеджменту стає не стільки матеріальне виробництво, скільки сама людська свідомість. Змінюються самі механізми формування індивідуальної, групової, суспільної свідомості³. В епоху інтернаціоналізації глобальне співтовариство складалося з вузьких, елітарних соціальних і професійних груп. Це були видатні політики й інтелектуали, міжнародні чиновники і дипломати, проповідники тощо, орієнтовані на зовнішній світ. Сьогодні у вир

¹ Зшиток, Н. І. Комунікативно-освітній аспект формування мовної картини світу в умовах інформаційного суспільства [Текст] / Н. І. Зшиток // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2010. – Вип. 37. – С. 232.

² Окреслена проблема стала однією з центральних у науковій дискусії на міжнародній конференції у червні 2015 року (див.: Соціальні та політичні конфігурації модерну: політична влада в Україні та світі : матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф. м. Київ, 3–4 черв. 2015 р. / укладачі: Г. Дерлуг'ян, А. А. Мельниченко, П. В. Кутуєв, А. О. Мігалуш. – К. : Талком, 2015. – 410 с.).

³ Див.: Соснін, О. В. Філософія гуманістичного менеджменту (соціально-політичні, соціально-економічні, соціально-антропологічні виміри) [Текст] : навч. посіб. / О. В. Соснін, В. Г. Воронкова, М. А. Ажана. – Запоріжжя : Дике Поле, 2016. – 356 с.

глобалізаційних процесів залучаються масові верстви населення¹. Усе це не може не позначитися на суб'єктному складі систем безпеки, ускладнюючи та розгалужуючи їх².

В умовах посиленого впливу інформатизації на професійну сферу важливо, щоб фахівець з управлінської діяльності досяг певного ступеня досконалості у всіх можливих видах роботи з інформацією: її отриманні, накопиченні, кодуванні й переробці будь-якого виду, у створенні на цій основі якісно нової інформації, її передачі, практичного використання, ухвалення менеджерських рішень. Інформатизація суспільства приводить до якісного вдосконалення, радикального посилення за допомогою сучасних інформаційно-технологічних засобів когнітивних соціальних структур і процесів. Вона нерозривно пов'язана з процесами соціальної інтелектуалізації, що істотно підвищують творчий потенціал особистості і її інформаційного середовища. Можна говорити про те, що сучасне суспільство є й інформаційним, тобто таким, що базується на переробці, зберіганні і трансляції великих об'ємів інформації, значущих для забезпечення різних його сегментів, і таким, що будується на знаннях, бо саме вони забезпечують вдосконалення цілісності соціального і культурного життя глобального співтовариства на сучасному етапі³.

Отже, інформаційне суспільство породило саму можливість розширеного використання знання як засобу трансформації соціокультурного світу, у чому полягає суттєва небезпека для соціальних суб'єктів.

¹ Див.: Шавкун, І.Г. Соціальний менеджмент: суб'єкти, особливості, спрямованість [Текст] / І.Г. Шавкун // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В.М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2010. – Вип. 38. – С. 264.

² У контексті зазначеного викликає занепокоєння так званий «відтік мізків» з України. Так, за роки незалежності кількість вітчизняних науковців зменшилась практично в 3,5 разу. За кількістю науковців на тисячу зайнятого населення Україна опустилась до найнижчого в Європі рівня – 3,3 чол. (у Польщі – 6,4, Чехії – 8,8, Німеччині – 11,5, по країнах ЄС-27 – 9,2), що суперечить як світовим тенденціям, так і потребам науково-кадрового забезпечення модернізації економіки України на інноваційній основі (див.: Чупрій, Л.В. Концептуальні засади політики національної безпеки Української держави в гуманітарній сфері [Текст] : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 21.01.01 / Л.В. Чупрій. – К., 2015. – С. 25).

³ Див.: Чупрій, Л.В. Концептуальні засади політики національної безпеки Української держави в гуманітарній сфері [Текст] : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 21.01.01 / Л.В. Чупрій. – К., 2015. – С. 265.

В. Береза, аналізуючи політичні аспекти інформаційного суспільства, зазначає, що «інформаційне суспільство породило підозру “всепіднадзорності” людського життя, коли кожен член спільноти здійснює контроль за своєю діяльністю від імені суспільства, породжуючи та примножуючи тим самим “безособову” владу структур людського буття. Нарешті, прагнення повернути людині її гідність спонукало до витворення специфічного розуміння природи влади. Влада стає атрибутом людської спільноти, де спілкуються і взаємодіють між собою рівні відмінності»¹.

Р. Олексенко вважає, що в інформаційному суспільстві надмірне споживання інформації характеризується як великими її обсягами, так і значною динамікою, швидкістю надходження. Звідси випливає й неможливість засвоєння та переробки отриманої інформації. Як результат — контрпродуктивна культурна активність, за якої процес — все, а мета — ніщо. Невситима жага інформації пояснюється мозаїчністю свідомості. Така свідомість не має структури, внутрішньої логіки, стрижня. Вона не може бути завершеною, збудованою, тому пізнання не приносить почуття інтелектуального прояснення, не завершується катарсисом.

Виходячи з положення про універсальність масової культури для масового суспільства, слід розмежовувати низькопробний маскульт (з 50-х рр. ХХ ст. за ним закріпилась назва «кітч») та масову культуру в позитивному розумінні цього терміна, яка набуває масового характеру не тому, що широкомовні канали охоплюють щоразу більш масову аудиторію, а тому, що умови життя широких мас людей набувають дедалі масовішого характеру.

Засоби масової комунікації увиразнюють модель реальності, а сама комунікація є одним із визначальних складових сучасного суспільства. Особливого значення набувають засоби масової інформації. Формуючи інформаційний простір, саме ЗМІ сьогодні є найбільш ефективним інструментом формування ціннісних орієнтацій суспільства.

У наш час на зміну п'ятисотлітньому пануванню гутенбергівської Галактики як домінанти інформаційних потоків і комунікативних відносин індустріального суспільства прийшла Всесвітня павутина, яка

¹ Береза, В. О. Довіра до влади як показник політичної соціалізації особистості [Текст] / В. О. Береза // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Гілея, 2015. – Вип. 98 (7). – С. 267.

радикально змінила архітектоніку, основні закономірності й регулятори соціального життя попередніх епох. Для багатьох користувачів Інтернет перетворюється з царства знань у царство інформації, інакше кажучи, у «другу реальність», яка поступово витісняє зі свідомості конкретне людське життя, перетворюючись на подобу fast-food — fastthinking — готову «їжу» для роздумів. При цьому інформація як підступно-оманливий віртуальний «двійник» знання здебільшого не стає, на відміну від реальної матриці когнітивного процесу, стимулом до дії. Більше того, її циркуляція все частіше є фантомом, самоціллю, відірваною від критерію користі, а тим більше — від вдосконалення внутрішнього світу людини¹.

О. Селезньова, досліджуючи генезу інформаційного суспільства, доходить висновку, що для зародження та подальшого його становлення першочергову роль відіграє інформаційна свідомість². О. Селезньова обґрунтовує думку, що формування інформаційної свідомості — це фундаментальна передумова для використання інформаційно-комунікативних технологій у житті кожного громадянина, адже не усвідомивши роль та значення, а отже, потребу використання інформаційних технологій у побуті та суспільному житті, про існування і тим більше подальшу розбудову інформаційного суспільства не може бути й мови.

У контексті проблеми безпеки категорія інформаційної свідомості містить у собі суттєвий евристичний потенціал, оскільки дає можливість розкрити поняття «споживач» та «неспоживач» інформації. Відокремлюючись від інформаційного надбання суспільства або володіючи занадто низьким рівнем інформаційної свідомості, людина являє собою «неспоживача» інформації, тим самим випадаючи з інформаційного простору³ і стаючи слабoproгнозованим елементом у системі забезпечення безпеки. Зазначене поняття («неспоживач» інформації) не є новим і вже розглядалося в науці у 80-х рр. ХХ ст., проте з кожною новою фазою інформаційного суспільства воно на-

¹ Див.: Олексенко, Р.І. Філософія розвитку інформаційного суспільства в епоху глобалізації [Текст] / Р.І. Олексенко // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. — К. : Гілея, 2015. — Вип. 98 (7). — С. 231–232.

² Селезньова, О. М. Інформаційне суспільство: сутність, особливості, становлення [Текст] / О. М. Селезньова // Інформація і право : наук. журн. — 2013. — № 3 (9). — С. 91–96.

³ Там само. — С. 93.

буває оновленого значення та осучасненого змісту. Особливим завданням є зменшення кількості неспоживачів інформації, що сприятиме тим самим безпечному розвитку інформаційного суспільства.

Таким чином, резюмуючи викладене, зазначимо, що для обґрунтування сутності й сенсу інформаційного суспільства в контексті забезпечення безпеки наукових доробок є вдосталь. Результати аналізу навіть частини з таких доробок надають підстав стверджувати, що як і будь-яке інше, інформаційне суспільство є вкрай недосконалим — усвідомлюючи всі переваги інформаційного суспільства, не можна, однак, не визнати, що воно несе з собою не тільки нові рішення і можливості, а й нові проблеми та ризики. Сучасне суспільство є суспільством ризику, тобто таким, що виробляє технологічні та соціальні ризики, з одного боку, і «споживає» їх — з другого. Ризики виникають у всіх сферах життєдіяльності суспільства — економічній, політичній, соціальній та ін. Особливо суттєвими вказані ризики виявляються у безпековій сфері.

З одного боку, інформаційне суспільство відкриває нові можливості для¹:

- вдосконалення устрою держави, розвитку демократії;
- оптимального використання місцевих умов і ресурсів;
- економії природних ресурсів та захисту навколишнього середовища;
- розвитку сфери послуг і освіти;
- значного підвищення ефективності виробництва;
- переходу до сталого розвитку;
- розвитку середнього класу, який є основним суспільним прошарком і найбільш мобільним у всіх передових країнах;
- оперативного доступу до потрібної інформації для наукових досліджень, освіти, культури, високотехнологічних та наукоємних виробництв, складних видів послуг і вільного поширення інформації;
- можливості зберігання великих обсягів інформації на зовнішніх носіях — формування зовнішньої системної пам'яті;
- появи нових форм діяльності з використанням інформаційних мереж: робота, творчість, виховання та освіта, медицина.

¹ Див.: Голубовська, В. С. Інформаційне суспільство: можливості, проблеми та перспективи розвитку [Текст] / В. С. Голубовська // Інформація і право : наук. журн. – 2013. – №2 (8). – С. 100.

Але нові можливості мають інший бік і можуть бути використані не на користь розвитку суспільства. У контексті цього В. Голубовська виділяє такі проблеми¹:

– проблема «цифрової нерівності», тобто непропорційне використання мережі Інтернет та інформаційно-комунікативних технологій. Проблема доступу до нових інформаційних технологій гостро стоїть не тільки на міжнародному рівні, а й на мікрорівні всередині кожної держави — відбувається своєрідний поділ суспільства на тих, хто має комп'ютер і вміє ним користуватися, і тих, хто не володіє ані відповідною технікою, ані відповідними навичками роботи з інформацією;

– виникнення потужних монополій і транснаціональних корпорацій, які концентрують у своїх руках неосяжні багатства і велику владу. Формується впливовий прошарок інформаційної олігархії, яка прагне диктувати свої умови ринку, отримуючи величезні монопольні надприбутки (інформаційну квазіренту);

– проблема правового регулювання в інформаційному просторі, насамперед в Інтернеті. Сучасні технології дозволяють людям отримувати в режимі «он-лайн» доступ до інформації, користуватись послугами електронної торгівлі, дистанційної освіти, взаємодіяти з державними структурами. Однак при цьому виникають проблеми, пов'язані з поширенням заборонених матеріалів, авторськими правами, шахрайством, несанкціонованим доступом до конфіденційної інформації тощо;

– екзистенційні проблеми в умовах інформатизації (психологічні, соціальні, етичні, ціннісні). Людина є джерелом інформації і її споживачем, отже, і нові можливості розвитку суспільства, і нові ризики пов'язані з людиною, з її життям і діяльністю;

– проблема втрати національної ідентичності. Основною суперечністю і рушійною силою розвитку нового суспільства, заснованого на мережевих структурах, є суперечність між глобалізацією світу й ідентичністю конкретної спільноти. Виникають співтовариства, які об'єднуються навколо ідентичності опору. Цей опір спрямовано проти основної тенденції розвитку сучасного суспільства — глобалізації;

¹ Голубовська, В. С. Інформаційне суспільство: можливості, проблеми та перспективи розвитку [Текст] / В. С. Голубовська // Інформація і право : наук. журн. – 2013. – № 2 (8). – С. 100–102.

– проблема інформаційних війн, атак, операцій. Інформація завжди використовувалась як зброя у війнах і інструмент політичної боротьби (збір секретних даних, агітація, дезінформація, пропаганда). За умов глобалізації інформаційного простору ця боротьба виходить на новий рівень. Інформаційні операції, атаки загрожують виведенням із ладу всіх електронних систем управління країною, її збройними силами, державною інфраструктурою. Можуть бути зруйновані транспортна та енергетична системи. Армія і флот виявляються безпорадними у відбитті агресії. Керівники країни не в змозі отримувати необхідну інформацію, приймати й реалізовувати будь-які рішення. Використання такої зброї за своїми катастрофічними наслідками цілком можна порівняти із застосуванням засобів масового ураження. Як показує реальна дійсність, інформаційна зброя передусім може бути спрямована безпосередньо на людей. Вплив різної інформації через телебачення, мережу Інтернет та інші засоби на підсвідомість може бути настільки великим, що його можна порівняти із «зомбуванням» людей. А це призводить до того, що широкомасштабні війни в класичному розумінні взагалі втрачають сенс.

Отже, в інформаційному суспільстві проблема безпеки стає надпріоритетною і вимагає перш за все комплексного осмислення на рівні філософського узагальнення.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ БУТТЯ ЛЮДИНИ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

2.1. Специфіка буття людини в інформаційному суспільстві: морально-етичне тло проблеми

Розвиток інформаційного суспільства на його сучасній стадії, яка усе частіше отримує назву «суспільство знання», має суперечливий характер, пов'язаний з об'єктивними потребами розвитку людини й суспільства і тими антропологічними ризиками, які при цьому виникають¹. Найбільш значущими потребами є: потреба в самоідентифікації, новому знанні й відповідних йому видах діяльності, довірі. Реалізація цих потреб породжує специфічні ризики: втрати ідентичності, гіперактивності, втрати довіри, які є визначальними для сучасної стадії розвитку інформаційного суспільства, оскільки є сутнісними виявами інформаційної епохи².

За сучасних умов різкого зростання потенційної відповідальності кожної людини за свою діяльність, у зв'язку з різким збільшенням можливостей окремої людини необмежено впливати на векторність та сутність соціальних і культурних процесів, зважаючи на рівень деструктивного впливу людства на природу, який досягає таких небачених масштабів, що руйнується і соціальне середовище людського існування, в умовах існування інших глобальних загроз (техногенні,

¹ Див.: Данильян, О. Г. Людина в інформаційному суспільстві: деякі штрихи до усвідомлення проблеми [Текст] / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань // Настоящи изследвания и развитие : материалы за 11-а международна научна практична конференция, 15–22.01.2015. Т. 5 : Закон. Политика. Философия. – София : «Бял ГРАД-БГ» ООД, 2015. – С. 71–73.

² Див.: Москалик, Г. Ф. Ідентифікація людини в інформаційному суспільстві [Текст] / Г. Ф. Москалик // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Гілея, 2015. – Вип. 103 (12). – С. 118.

космічні катастрофи, цивілізаційна криза, стихійні лиха) підвищується значення етичного виміру людського буття у світі, і це змушує людство переосмислювати спосіб нашого ставлення до природного й соціального середовища, виробляти загальні ціннісні пріоритети, загальноприйнятні форми взаємостосунків, створювати спільний соціокультурний простір, метою якого має стати збереження цивілізації та закладання майбутнього фундаменту для розвитку людства¹.

Більшість авторитетних дослідників характеризують сучасну фазу існування людства у термінах «принципово нового чинника світової історії». Можна навести думку К. Ясперса, одного з найбільш відомих філософів ХХ ст., який осмислив проблему техніки як принципово нового устрою сучасної європейської цивілізації, з якою не зіставне ніщо, що раніше існувало в людській історії взагалі. Філософ, називаючи сучасну епоху «століттям техніки», пише: «Лише в масштабі світової історії стає зрозумілим, які глибокі зміни, підготовлені протягом двох останніх століть, відбулися у наш час; зміни, які за своїми наслідками незрівняні ні з чим, що нам відомо з історії минулих п'яти тисячоліть»².

За безперечних успіхів сучасної техніки, що досягла найбільш вражаючих результатів у сфері інформаційних технологій, у середовищі філософської спільноти зростає невідомості тривога у зв'язку з етичними загрозами людському існуванню, які є наслідком науково-технічного розвитку. Свою стурбованість сьогодні висловлюють не тільки професійні філософи-етики, а й представники гуманітарної і технічної інтелігенції, політичні і громадські діячі, взагалі всі мислячі і переживаючі люди.

Ключовим поняттям сучасних соціокультурних процесів є поняття інформації. Поки ми розмірковуємо про сутність і властивості інформації, про різні підходи до її визначення, про її функцію, ми ще не виходимо на філософський рівень розгляду проблеми. Проблема набуває достовірно філософського характеру лише тоді, коли ми осмис-

¹ Див.: Бушман, І. О. Ціннісні орієнтири сучасного суспільства [Текст] / І. О. Бушман // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Гілея, 2015. – Вип. 102 (11). – С. 202.

² Ясперс, К. Смысл и назначение истории [Текст] : сборник / К. Ясперс ; пер. с нем, вступ. ст. П. П. Гайденоко ; коммент. В. Н. Катасонова. – 2-е изд. – М. : Республика, 1994. – С. 99.

люємо феномен інформації в морально-етичних категоріях¹. Тут відкривається широка перспектива дослідження.

Річ у тім, що інформація сама по собі — це аксіологічно нейтральне повідомлення про факти, вона має виключно підпорядковану й несамодостатню функцію. Якщо ж у суспільстві кількісний аспект інформативного зростання виходить за межі, то кількісний аспект інформації перетворюється на якісний: інформація стає знаряддям влади, засобом маніпуляції свідомістю, просто порожньою і безглуздою грою і забавою.

Крім того, наявність інформації далеко не всіма сприймається як абсолютне благо². Іноді питання набуває достатньо гострої форми, коли береться під сумнів цінність інформації як такої. Відомий філософ П. Гуревич у вступній статті до збірки «Нова технократична хвиля на Заході» пише: «Стрімке піднесення техніки як чинника соціальних перетворень актуалізує складний спектр світоглядних питань. Що таке техніка як феномен? Які форми і межі її впливу на людське буття? У чому виявляється суспільна обумовленість техніки? Чи є вона благом для людства або таїть у собі непередбачені фатальні визначення?»³

Ці питання були поставлені дослідником ще у 1986 р. Сучасні автори продовжують таку понятійну лінію. Щодо інформаційного суспільства часто зазначається, що тут є декілька проблем: принципова невизначеність суті інформації; взаємодія техніки і природи: чи є перша продовженням другої або її антиподом; взаємини техніки, інформації й людини — чи повинна людина пристосовуватися до шквалу інформації, що бурхливо і стрімко зростає, техніки або ж слід загальмувати розвиток і шукати іншого шляху. І ці питання чекають на своїх дослідників, вони вимагають не просто філософського, а й етико-філософського вирішення. Саме тут і формується етична проблематика, пов'язана зі становленням і розвитком інформаційних технологій,

¹ Див.: Дзьобань, О. П. До проблеми морально-етичних аспектів інформаційного суспільства [Текст] / О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. — Х., 2013. — Вип. 5 (19). — С. 104–114.

² Див.: Иванов, В. Г. Информации – благо? [Текст] / В. Г. Иванов // Информационное право: Информационная культура и информационная безопасность. – СПб., 2002. – С. 24–32.

³ Гуревич, П. С. Закономерности и социальные перспективы научно-технического прогресса [Текст] / П. С. Гуревич // Новая технократическая волна на Западе : сб. ст. : пер. / сост. и вступ. ст. П. С. Гуревича. – М. : Прогресс, 1986. – С. 3.

що привели до появи того, що сьогодні звичайно називається інформаційною картиною світу. Розглянемо етичний контекст інформаційної картини світу.

Сучасний підхід до дослідження інформаційного суспільства передбачає розгляд питання про те, яким чином система етичних цінностей цього суспільства співвідноситься із традиційними моральними цінностями. Сама криза культури має багато в чому етичний характер, а отже, необхідно розглянути взаємовідношення цінностей інформаційного суспільства і традиційних пріоритетів моралі.

Як уже неодноразово підкреслювалося, інформаційні технології, глобальна інформатизація сучасного життя є однією з домінуючих тенденцій сучасності. Іншою, не менш значною тенденцією є наростання кризових процесів у всіх сферах життя, що у філософській і культурологічній літературі одержало назву «криза культури». Як відзначає відомий фахівець у цій галузі Г. Тавризян, «тема загальної кризи західної культури — одна з очільних і найбільш стійких у філософсько-історичній літературі нашого століття»¹.

К. Ясперс безпосередньо пов'язує розвиток техніки з духовною кризою культури. Він пише: «Чи може трапитися, що техніка, відірвавшись від сенсу людського життя, перетвориться на засіб несамовитого безумства людей або що вся земна куля зі всіма людьми стане єдиною гігантською фабрикою, мурашником, який все поглинув, і тепер... залишається в цьому вічному кругообігу порожнім циклом таких, що змінюють одна одну й позбавлені будь-якого сенсу, подій»².

Технічне мислення, вважає Ясперс, поширюється на всі сфери людської діяльності, і людина перетворюється на частину машини. Машинізація стає тотальним явищем, захоплюючим все буття. Ситуація машинізації призводить до знищення традиції, що і становить суть головного етичного конфлікту цінностей інформаційного суспільства, яке заходить у конфлікт із цінностями традиційної культури. Ясперс пише: «Тому традиція тією мірою, якою у ній кореняться абсолютні вимоги, знищується, а люди у своїй масі уподібнюються піщинкам і,

¹ Тавризян, Г. М. О. Шпенглер, Й. Хейзинга: две концепции кризиса культуры [Текст] / Г. М. Тавризян. – М. : Искусство, 1989. – С. 3.

² Ясперс, К. Смысл и назначение истории [Текст] : сборник / К. Ясперс ; пер. с нем., вступ. ст. П. П. Гайденко ; коммент. В. Н. Катасонова. – 2-е изд. – М. : Республика, 1994. – С. 140.

будучи позбавлені коріння, можуть бути саме тому використані найкращим чином. Відчуття життєвості служить зазвичай межею між перебуванням на службі і приватним життям. Проте це приватне життя саме стає порожнім, механізується і дозвілля, задоволення перетворюються на різновид роботи»¹.

Філософ сполучає техніку і кризу, що утворює тим самим простір для етичного дискурсу. Інформатизація є одним із найбільш сильних виявів технічного розвитку, тому за сучасних умов правомірно вести мову про кризу, що виникла із розвитком інформаційних технологій².

Таким чином, дві провідні тенденції сучасності — глобальний розвиток інформаційних технологій і поглиблення кризи культури — виявляються глибоко взаємопов'язаними. Дійсно, феномен інформаційного суспільства виникає в контексті тієї духовної ситуації, яку називають кризою культури. Ці явища взаємовизначають і взаємодоповнюють одне одного; не можна сказати точно — що причина, а що наслідок: розвиток інформаційних технологій породив кризові явища в духовній сфері або зубожіння культуротворчого потенціалу призвело до розвитку духовно збиткового, виключно інформаційного простору життя.

Головне те, що ці явища взаємопов'язані, вони породжені однією логікою розвитку західної цивілізації, про кризу якої говорили багато впливових філософів, зокрема О. Шпенглер, Е. Гуссерль, Х. Ортега-і-Гассет, Й. Хейзінга, К. Ясперс, М. Гайдеггер, Г. Марсель, М. Горкгаймер, Т. Адорно, Л. Мемфорд, Г. Маркузе, Ю. Габермас та ін. Незмінним чинником, постійно присутнім у всіх роздумах на тему кризи, є західноєвропейська техніка. Розвиток техніки у переважній більшості наукових доробок у контексті даної проблематики виступає сполучною ланкою між розвитком інформатики й наростанням кризи.

Відомий філософ В. Стюпін із позицій сьогодення відзначає, що «антропологічна криза, процеси відчуження і зростаючі проблеми збереження особистості вимагають пошуку нових стратегій людських комунікацій», оскільки «науково-технічний розвиток у колишньому

¹ Ясперс, К. Смысл и назначение истории [Текст] : сборник / К. Ясперс ; пер. с нем., вступ. ст. П. П. Гайденко ; коммент. В. Н. Катасонова. – 2-е изд. – М. : Республика, 1994. – С. 138.

² Див.: Данильян, О. Г. Інформаційне суспільство: морально-етичний дискурс [Текст] / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань // Інформація і право. – К., 2014. – № 1 (10). – С. 16–25.

напрямі загострюватиме глобальні кризи і наблизатиме людство до самознищення»¹. Дослідник вважає, що ці стратегії вимагатимуть не тільки знання, а й етичних принципів.

Сучасні російські дослідники здебільшого налаштовані песимістично і тлумачать технічний прогрес у термінах «етичного вакууму»: «технічний прогрес з його новим знанням, ставши чимось на зразок “опіуму для народу”, нейтралізував спочатку цінність природи, а потім і людини, породивши нігілізм особливого роду, що перетворився на етичний вакуум — відсутність етичних теорій і систем, релевантних сучасному стану цивілізації»².

Багато в чому цю тенденцію уловив ще Й. Хейзінга у своїй книзі «В тіні завтрашнього дня» (1935), яка має характерний підзаголовок «Діагноз духовної недуги нашої епохи». Услід за О. Шпенглером Хейзінга висловлює «поширену точку зору на сучасність як на всебічну кризу західної культури, що розпочалася»³. У міркуваннях Й. Хейзінги можна знайти пояснення тому, чому гіпертрофовані інформаційні технології можливі лише в культурі з глибокою духовною вадою. Нижченаведений фрагмент із роботи Хейзінги наочно це ілюструє: «Судячи з усього, ми переживаємо зараз найсерйознішу смугу — цілий комплекс небезпек загрожує нашій культурі. Культура перебуває у стані послабленого імунітету проти інфекції й інтоксикації — стан, порівняний із сп'янінням. Дух марнується даремно. З поступальною ходою культури нестримно девальвується слово, ця розмінна монета думки, поширюючись дедалі легше і у все зростаючих масштабах. Прямо пропорційно знеціненню друкарського або усного слова зростає байдужість до істини. У міру того, як ірраціональна позиція духу завойовує простір, межі помилкових концепцій у будь-якій сфері розсуваються до обширної зони. Негайна гласність, що підбурюється меркантильним інтересом і гонитвою за сенсацією, роздуває просту відмінність думок до масштабу загальнонаціонального марення. Ідеї дня вимагають сьогохвилинної реалізації. Тим часом великі ідеї утвер-

¹ Степин, В. С. Стратегии ненасилия и развитие цивилизации [Текст] / В. С. Степин // Философия и этика : сб. науч. тр. к 70-летию акад. А. А. Гусейнова. – М. : Альфа-М, 2009. – С. 556–557.

² Козлова, Н. П. Научно-технический прогресс и утопия [Текст] / Н. П. Козлова // Правственность и хлеб насущный : сб. материалов науч.-практ. конф. – Пенза : РИО ПГСХА, 2006. – С. 78.

³ Тавризян, Г. М. О. Шпенглер, Й. Хейзінга: две концепции кризиса культуры [Текст] / Г. М. Тавризян. – М. : Искусство, 1989. – С. 5.

джували себе в цьому житті завжди дуже поволи. Над усім світом висить хмара словесного сміття, як пари асфальту й бензину над нашими містами»¹. У цій просторовій цитаті міститься вся подальша програма інформаційної етики, покликаної подолати моральні дилеми інформаційного суспільства. Такі ідеї Хейзінги, як «девальвація слова», «байдужість до істини», «негайна гласність», «меркантильний інтерес», «гонитва за сенсацією», «сьогохвилинна реалізація», стали головними моральними вадами інформаційного суспільства, породженого загальною кризовою ситуацією культури.

При цьому важливим є те, яке значення Хейзінга надає етичному началу культури, ставлячи його непомірно вище за інтелектуальне, естетичне й технічне. Зокрема, він зазначає таке: «загальна оцінка культури як висока або низька визначається, мабуть, у глибині своїй не інтелектуальним і не естетичним мірилом, а етичним і духовним. Культура може називатися високою, якщо навіть вона не створила техніку або скульптури, але її так не назвуть, якщо їй не вистачає милосердя»².

Важливо й те, що Хейзінга розвінчує сциєнтичні претензії на створення повноцінної культури. Його погляди виглядають програмними і визначальними для побудови нових етичних моделей. Мислитель запитує себе: звідки можна чекати порятунку для сучасної ситуації? Відповідає на нього так: «Від Прогресу як такого чекати його марно. Ми вже достатньо “прогресували” у своїй здатності руйнувати цей світ і нашу спільноту. Поступальна хода науки і техніки, якою би потрібною і надихаючою вона не була, не принесе порятунку культурі. Науки і техніки недостатньо для створення фундаменту культурного життя. Явища духовної анемії лежать набагато глибше, настільки глибоко, що наукова думка і виробничий потенціал не можуть обіцяти одужання, розраховуючи лише на власні сили»³.

Таким чином, Хейзінга оголяє суперечність між моральністю й розвитком техніки, суперечність, що стала визначальною в культурі ХХ ст. і породжувачем не тільки інформаційної етики, а й узагалі пошуку нових духовних парадигм подальшого людського існування.

¹ Хейзінга, Й. Homo ludens; В тени завтрашнього дня [Текст] / Й. Хейзінга ; пер. с нидерл. и примеч. В. В. Ошиса ; общ. ред. и послесл. Г. М. Тавризян. – М. : Прогресс : Прогресс-Академия, 1992. – С. 394.

² Там само. – С. 259.

³ Там само. – С. 358.

Слід відзначити, що вітчизняні дослідники ще за радянських часів також указували на безперспективність виключно технологічного розвитку цивілізації. Так, наприклад, Г. Батигін зазначає, що «здавалося б, ідея загальної “науковості” і всепроникаючої організації заповнила весь без залишку духовний простір. Але будівництво “Вавилонської вежі” спочатку приречене на те, щоб стати стовпотворінням, посяганням на основи людського буття»¹.

Ще одним показником кризового стану культури, що увійшла у стадію інформаційного розвитку, є інтенсивна трансформація ціннісних систем, яка породжує значні розбіжності індивідуальних і групових ціннісних пріоритетів. Інформаційне суспільство — це суспільство, в якому відбулася втрата згоди, що призводить до неможливості знайти загальний стандарт поведінки, загальні ідеї, єдину мову. Це сприяє зростанню різних субкультур, що збільшує рівень конфліктогенності соціуму. Причому такий ціннісний плюралізм є не стільки проявом свободи, скільки неможливістю дійти спільних ідей через «розсіюючий» вплив інформації². За своєю суттю інформація ціннісно й семантично індиферентна, тоді як спільні ідеї — це концентрація сенсу й цінності. Засилля інформації призводить до витіснення ціннісно-сміслових установок; сьогохвилинність і сенсаційність виходять на передній план, усуваючи сам прецедент серйозної рефлексії.

Інформаційне суспільство — це новий тип суспільства, структурований на основі визначального значення інформації в житті сучасної людини. С. Кара-Мурза у своїх роботах визначає суть цього явища таким чином. На його думку, свобода слова («гласність»), а ширше — свобода розповсюдження інформації, декларується як ключовий принцип громадянського суспільства й ліберального порядку життя. Ухвалення цієї ідеї було культурною й духовною мутацією колосального значення. Це і означало перехід до сучасного західного суспільства, до Нового часу — усунення всіх властивих

¹ Батигін, Г. С. *Метаморфози утопического сознания* [Текст] / Г. С. Батигін // *Квинтэссенция* : философ. альм. – М. : Политиздат, 1991. – С. 291.

² Див.: Дзьобань, О. П. Бінарна опозиція «свобода-відповідальність» в інформаційному суспільстві: до постановки проблеми [Текст] / О. П. Дзьобань, Є. М. Мануйлов // *Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»*. Серія: *Філософія* / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х., 2016. – № 1 (28). – С. 15–26.

традиційному суспільству заборон (табу) і єдиної («тоталітарної») етики, перехід від людини суспільної до вільного індивіда (атому)¹.

Як впливає з цих міркувань, багато в чому цінності інформаційного суспільства — це цінності ліберального, громадянського суспільства, які за своєю якнайглибшою суттю увійшли в конфлікт із традиційними цінностями. Сам принцип свободи, що проголошується філософією лібералізму, спрямований на розрив із традиційними цінностями культури, на їх модернізацію й реформацію. У той же час саме інформаційне суспільство має низку ознак, що характеризують виключно його ціннісну основу. Відмітною характеристикою інформаційного суспільства стає зміна характеру міжособистісних відносин, які виявляються все менш стійкими. Із трьох типів зв'язків — тривалі (споріднені, сімейні), середньострокові (дружні, сусідські, професійні), короткочасні контакти — домінуючого становища набувають саме останні — короткочасні модульні відносини функціонального характеру, кожен з учасників яких є взаємозамінним (Еріх Соловйов)².

Е. Тоффлер у своїй книзі «Футурошок» називає сучасну людину модульною людиною за швидкоплинний характер її стосунків з іншими людьми. Він пише: «Зниження середньої тривалості людських стосунків, імовірно, є наслідком збільшення кількості цих стосунків. Число людей, з якими сучасний городянин почне контактувати за тиждень, перевищує число тих, кого зустрічав феодальний селянин за рік, а може, й за все життя»³.

Тоффлер вважає, що урбанізація, що продовжується, є географічною мобільністю, збільшення кількості подорожей — одним із чинників, завдяки якому сучасна людина рухається в напрямі до більшої скороминущості стосунків.

Установлення на зміну довгостроковим короткостроковим відносин — це, безумовно, ціннісний пріоритет інформаційного суспільства, за яким стоїть послаблення етичної свідомості людини, не здатної на тривалі відносини, основу яких становить етичне почуття обов'язку й

¹ Кара-Мурза, С. Г. Правильная революция! [Текст] / С. Г. Кара-Мурза. — М. : Алгоритм : Эксмо, 2010. — 332 с.; Він же. Манипуляция сознанием [Текст] / С. Г. Кара-Мурза. — М. : Алгоритм, 2000. — 681 с.

² Див.: Дзьобань, О. П. Філософія інформаційного права: світоглядні й загально-теоретичні засади [Текст] : монографія / О. П. Дзьобань. — Х. : Майдан, 2013. — С. 245.

³ Тоффлер, Э. Футурошок [Текст] / Э. Тоффлер. — СПб. : Лань, 1997. — С. 75.

відповідальності. У цьому виявляється невідповідність ціннісних установок інформаційного суспільства й традиційної моралі.

Ще одна характерна особливість ціннісних пріоритетів інформаційного суспільства: наймовірно зростають можливості вертикальної і, особливо, горизонтальної мобільності індивідів — розвиток комунікацій і збільшення добробуту дає можливість вільно змінювати місце проживання. У політичній сфері прогноуються ослаблення ролі національної держави, рішуча децентралізація структур управління, розпад ієрархічних структур лідерства, посилення ролі етнічних, культурних, релігійних і т. ін. меншин, а також очікується поступовий перехід від представницької до напівплебісцитарної або навіть плебісцитарної форми демократії (концепції «теледемократії» і т. д.)¹.

У традиційній системі моральних цінностей, на відміну від цінностей інформаційного суспільства, сильна прихильність до Батьківщини, рідного краю. Також система цінностей має строго ієрархізовану форму. В індивідуальному плані це призводить до сакралізації традицій, в політичному — до сакралізації влади.

Про загрозу традиційним інститутам культури з боку науково-технічних нововведень ведуть мову західні дослідники. Так, наприклад американський філософ науки Р. Коен зазначає, що «вузькість наукової і культурної освіти може бути уподібнена декваліфікації промислових працівників у тому сенсі, що у технічних фахівців зникає внутрішня потреба в цілісному погляді на технічні й соціальні проблеми, в гуманістичній і різнобічній освіті. Звідси випливають небезпеки для традиційних культурних інститутів, для політичної й суспільної демократії; ці небезпеки стають ще більш зловісними, що більшою мірою стає можливим вузькотехнічне оволодіння всіма планетними ресурсами»².

Важливим аспектом інформаційного суспільства є його комунікативна природа. Які б форми організації інформації ми не розглядали, реальний соціально-культурний сенс і практичну реалізацію вони знаходять у системі комунікативних відносин. Але саме тут і проходить

¹ Див.: Дзьобань, О. П. Філософія інформаційного права: світоглядні й загально-теоретичні засади [Текст] : монографія / О. П. Дзьобань. — Х. : Майдан, 2013. — С. 246.

² Коэн, Р. Социальные последствия современного технического прогресса [Текст] : пер. / Р. Коэн // Новая технократическая волна на Западе : сб. ст. / сост. и вступ. ст. П. С. Гуревича. — М. : Прогресс, 1986. — С. 222.

основна суперечність між цінностями інформаційного суспільства і традиційними цінностями.

Комунікативні практики є визначальними для системи відносин, що склалася в постіндустріальному суспільстві. Це така соціальна організація, в якій велика частина людської активності спрямовується не на взаємодію людини з перетвореною нею природою, а на людські взаємини. Д. Белл охарактеризував цей тип суспільних зв'язків таким чином: «Постіндустріальне суспільство, оскільки воно концентрує увагу на послугах — людських, професійних і технологічних, є грою між людьми, організацією дослідницьких груп, відносинами між лікарем і пацієнтом, вчителем і учнем, урядовим службовцем і прохачем, коротше кажучи, світом, у якому поєднуються наукове знання, висока освіченість, суспільна організованість і все те, що припускає, швидше, кооперацію і взаємодію, аніж координацію й ієрархію. Таким чином, постіндустріальне суспільство є також і комунікальним суспільством, тобто суспільством, у якому соціальною одиницею є, швидше, організована група, аніж індивід»¹.

Д. Белл відзначає, що кооперація людей є досить складним завданням, оскільки «абсолютно несподіваним чином життя людей стало визначатися їх взаєминами»². Дійсно, основою комунікації є діалог як спосіб реалізації комунікативної потреби; проте саме тут і є істотні збої. Ще екзистенціалісти серйозно заговорили про недостовірність людського буття і недостовірність спілкувань між людьми. Ця недостовірність набула катастрофічних масштабів. Саме тут і відбувається зіткнення релятивістських установок інформаційного суспільства і абсолютистських домагань традиційної моралі.

Традиційна мораль володіє перш за все рисами абсолютності й безумовності. Відомий теоретик етики й культури А. Гусейнов пише, що «мораль, якщо мати на увазі вищі безумовні заповіді, чекає від людини якоїсь духовної стерильності, святості, пропонує їй можливості, що перевищують її, і в цьому сенсі нелюдські вимоги. За логікою моралі, людина повинна дотримуватись її норм навіть усупереч власній вигоді, тиску обставин... Вона вимагає від людини самозречення, самовідданості»³.

¹ Белл, Д. Культурные противоречия капитализма [Текст] / Д. Белл // Этическая мысль : науч.-публицист. чтения. – М. : Политиздат, 1990. – С. 224–225.

² Там само. – С. 247.

³ Гусейнов, А. А. Золотое правило нравственности [Текст] / А. А. Гусейнов. – М. : Молод. гвардия, 1988. – С. 268.

Із приводу абсолютного характеру моральних цінностей Валерій Фетисов пише: «На відміну від подій, що то з'являються, то зникають, небесні ідеали і цінності сприймаються як абсолютні, тобто такі, які існують скрізь і завжди. Емпірична мораль, наприклад, змінюється залежно від місця й часу, а пронизливі її абсолютні принципи завжди ті самі... Життя завжди однакове не тому, що однакові умови й характери людей, а тому, що за мінливими умовами і характерами вгадуються єдині надлюдські принципи буття, які накладають відбиток на все тимчасове»¹.

Таким чином, цінності духовного світу людини, такі, як істина, добро, краса, утворюють саме духовне буття людини, істинно людське життя. Людина не тільки здобуває і використовує істину, а й живе істиною. В усякому разі, вона повинна жити нею, повинна дорожити нею як вищою цінністю. Причому з точки зору філософського узагальнення під істиною, як правило, мається на увазі не те або інше конкретне знання, досягнуте в певній галузі науки, а узагальнене життєве (світоглядне) знання, так або інакше пов'язане з відповіддю на питання — що є світ і яке у ньому місце людини.

Є сенс вести мову і про абсолютні властивості моралі. Добро виявляється як істина в ідеалі, правда в ідеалі, краса в ідеалі, вищий синтез цих вищих ідеальних цінностей, що втілюється реально творчою діяльністю суспільно-історичної людини у всі можливі блага в новому, олюдненому світі і новій же, олюдненій людині. Як вищий ідеальний синтетичний принцип, добро і є вищий принцип усілякої людської діяльності взагалі.

Ведучи мову про окреслену вище тріаду абсолютних духовних цінностей, слід звернути увагу на відмінність в їх положенні і навіть значенні в основних сферах духовного життя людини: релігії, науці, мистецтві. У кожній сфері домінує один із цих компонентів, але в них присутні і його партнери, які, проте, видозмінюють своє значення, пристосовуючись до домінанти. Так, релігія, опираючись на центральне для неї поняття добра, розуміє істину як дійсне віровчення, а знання — як віру, й відносить красу перш за все до духовного світу. Наука перетворила істину на істиннісну оцінку думок і теорій, зближувала добро з користю й доцільністю (утилітарною оцінкою), а красі прагне

¹ Фетисов, В. П. Земля и Небо. (Приглашение к разговору) [Текст] / В. П. Фетисов. – Воронеж, 2004. – С. 14–15.

додати геометричності, перетворивши її на правильну схему, виправивши природні вигини й нелінійності. Мистецтво, навпаки, висунуло красу в центр, відвернуло її від «утильсировини» і зближувало з тим видом майстерності, яка є невіддільною від осяяння, тобто прозріння істини, і хоча реалісти говорять про виховну користь мистецтва, мистецтво не обмежує нею свої мети. У мистецтві краса подібна до істини в науці. Це відношення між змістом і формою, відповідність одного іншому, що допускає дотик до невидимих глибин життя й до інших світів.

Розглянемо духовно-етичну ситуацію інформаційного суспільства, викликану зіткненням традиційних моральних цінностей, унаслідок чого відбулися катастрофічні трансформації у сфері людського духу. Ю. Давидов, аналізуючи духовну ситуацію західноєвропейської культури, пише, що екзистенційне відчуження перетворило людей на «чужих один одному егоїстів, посилюючи захворювання смертю. Воно ставало хронічним або вело до відмирання всіх людських властивостей душі»¹. Можна сказати, що відчуження виникає тоді, коли відносини стають несправжніми, штучними. В. Малімон із приводу цього справедливо зазначає, що, незважаючи на значний прогрес у сфері технічних та інформаційних технологій, сучасний індивід схильний до переживання таких екзистенційних проблем, як відсутність мети й сенсу життя, втрата свободи, любові, дружби й можливості самореалізації, відчай і тривога перед майбутнім, відчуття самотності. Сучасна людина, відчуваючи екзистенційний вакуум і самотність, шукає шляхи та засоби їх подолання. Одним із таких засобів виступає віртуальна реальність, у якій індивід шукає спілкування та інформацію, що допоможуть подолати соціальну деривацію у прямому й переносному змісті².

Про втрату достовірності буття, відчуження й абсурдність, які приносять *mass media*, пише сучасний німецький філософ П. Слотердайк, підтверджуючи правоту поставленого діагнозу: «Пристосовництво стало психополітичною заповіддю дня. Але де можна було б навчитися йому краще, як не у спілкуванні з міськими *mass media*? Вони на-

¹ Давыдов, Ю. Н. Этика любви и метафизика своеволия: Проблемы нравственной философии [Текст] / Ю. Н. Давыдов. – М. : Молод. гвардия, 1982. – С. 31.

² Малімон, В. І. Віртуальне спілкування і самотність людини [Текст] / В. І. Малімон // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : зб. наук. пр. / за ред. В. Г. Воронкової. – Запоріжжя : РВВ ЗДІА, 2015. – Вип. 63. – С. 108.

повнюють свідомість своїм щоденним обов'язковим для засвоєння уроком сірої різноманітності, строкатої “одного і того ж” і нормальної абсурдності... У того, кому хронічно доводиться жити в оточенні цих помилкових еквівалентів, очі у такому вічно похмурому світлі втрачають здатність розрізняти речі в їх індивідуальності й істотності; кризь кожну окрему річ він бачить тільки основний тон, сірість, турботу, абсурдність»¹.

Один із найбільш впливових представників екзистенційної філософії ХХ ст., італійський філософ Н. Аббаньяно таким чином визначає суть людського буття у світі. Для нього саме відносини і становлять суть людської достовірності: «Справжня екзистенція — це справжнє відношення з буттям: з буттям індивіда, який через неї є у справжньому сенсі *Я*, тобто особою, суб'єктом, судячим розумом; з буттям світу, який через неї постає у своєму порядку й виступає у справжньому сенсі як об'єкт; із буттям суспільства, яке через неї відкриває себе у своїй солідарній єдності, у своїй історичній долі»².

Для М. Гайдеггера відношення людини до світу, зв'язок з усім Всесвітом є визначальною характеристикою її буття, що свідчить про її достовірність. Дослідник творчості Гайдеггера В. Бімель так характеризує погляди мислителя: «Людина ж не тільки є, вона розвиває відношення-зв'язок з собою, а також відношення-зв'язок із собі подібними і з не-людським буттєвим»³.

Таким чином, справжні людські відносини є однією з провідних проблем екзистенційної філософії, яка самим своїм пошуком засвідчила про серйозні духовні й етичні проблеми у цій сфері. Невирішені ще в першій половині ХХ ст. проблеми несправжнього спілкування екстраполювалися на духовну ситуацію інформаційного суспільства, де набули загрозливого характеру. В інформаційному суспільстві, де встановлюються короткострокові зв'язки між людьми, ця недостовірність досягає значних розмірів.

¹ Слотердаjk, П. Критика цинического разума [Текст] / П. Слотердаjk ; пер. с нем. А. Перцева. – Екатеринбург : У-Фактория ; М. : АСТ, 2009. – С. 740–741.

² Аббаньяно, Н. Структура экзистенции. Введение в экзистенциализм. Позитивный экзистенциализм [Текст] / Н. Аббаньяно ; пер. с итал., вступ. ст., коммент. и имен. указ. А. Л. Зорина. – СПб. : Алетейя, 1998. – С. 41.

³ Бімель, В. Мартин Хайдеггер, сам свидетельствующий о себе и о своей жизни [Текст] / В. Бимель ; пер. с нем., предисл. А. Верникова. – Челябинск : Урал, 1998. – С. 72.

Критика морального стану сучасного суспільства міститься в роботах багатьох вітчизняних дослідників¹. Системна критика етичних вад сучасного масового суспільства наведена у працях О. Панаріна. Зупинимось на книзі «Глобальне політичне прогнозування», оскільки в ній містяться ідеї, які є близькими до проблемного поля протистояння моральних цінностей інформаційного суспільства цінностям традиційним.

Філософ називає дві головні ознаки, що характеризують етичний стан сучасного суспільства модерну: «байдужість до природи і байдужість до моралі»². Ці головні властивості нової моралі цілком визначають зовнішність інформаційного суспільства. Традиційна ж мораль вибудовується на благоговійному відношенні до природи і на шанобливому відношенні до етичних цінностей попередніх поколінь.

У суспільстві модерну ситуація є абсолютно зворотною. Згідно з точкою зору О. Панаріна, модерн із такою стійкістю насаджує психологію одновимірної споживчої людини на планеті, що у цього типу формується атрофована потреба у високому, складному й унікальному. Моральні цінності модерну виявляються настільки скупими, що паралізують культурну творчість людства.

Найбільш істотним моментом критики філософом західної технологічної культури є виявлення двох обставин, які посприяли становленню й поширенню культури цього типу. По-перше, виключення модерном із поля культури фундаментально-універсальних ідей, що випливають із великої тріади: істини, добра і краси. І, по-друге, формування специфічного замовлення на суто інструментальне знання, покликане служити практичній користі. У результаті здійснилося головне завоювання модерну, яке можна вважати фундаментальною якістю інформаційного суспільства: здатність переводити дескриптивну інформацію в технологічну.

О. Панарін вбачає величезний культуротворчий потенціал слов'янської цивілізації, заснованої на традиційних духовних ціннос-

¹ Див.: Копійка, В. Стан і перспективи духовності українського суспільства [Електронний ресурс] / В. Копійка, В. Лісовий. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/914687.html>; Моральні цінності сучасної української молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу: vivposter.com/news/73-Moral-ni-cinnosti-suchasnoj-ukrajins-koji-molodi; Криза моральності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/4680>.

² Панарин, А. С. Глобальное политическое прогнозирование [Текст] : учеб. для студ. вузов / А. С. Панарин. – М. : Алгоритм, 2002. – С. 264.

тях із пріоритетом на аскетичну, а не гедоністичну мораль. Він виділяє дві смислоутворювальні ідеї, які можуть сформувавши нову (насправді традиційну) систему цінностей, здатну подолати існуючу нині духовну кризу. Перша — це міцне підґрунтя, відчуття природи на протигагу віртуальностям лукавої океанічної свідомості; друга — ясність духовного світу, система яскравих натхненних цінностей замість постмодерністської хвороби «розсіяного склерозу», що породжує незрозумілість сенсів і мотивів.

У перекладі на мову етики, яка враховує реальність інформаційного суспільства, автор формулює новий варіант інформаційної етики, який виглядає так: «нове нормотворче знання перш за все покликане заповнити відповідні порожнечі й ініціювати інформаційні потоки, пов'язані зі становленням нових галузей етики — космоцентричної, культуроцентричної, екоцентричної»¹. У цій новій етичній системі особливу роль відіграватиме інформація; але мається на увазі не безособова й ціннісно нейтральна інформація глобального суспільства, а інформація, що транслює найважливіший духовно-культурний досвід традиції, який, будучи структурованим у парадигму нового світоустрою, придбає необхідний інноваційний потенціал, здатний відповісти і на виклики часу, і зберегти цінності традиції.

Проте сучасне становище є таким, що саме інформаційні потоки не сприяють збереженню цінностей культури, а лише їх розтраті. Основна проблема полягає в тому, що комунікація стала несправжньою, принципи діалогізму втратили свою етичну суть.

Інтенсивність трансформаційних процесів у різноманітних сферах життя досягла дуже високих темпів. Формується новий образ соціокультурної дійсності, в якій на передній план виходять мережево-комунікативні стратегії². Сьогодні вчені-гуманітарії говорять про комунікацію в термінах «онтології культури», а «комунікативну онтологію» вважають основою соціальної реальності. Об'єктивно вона постає як необхідність кореляції, взаємоузгодженості окремих актів активності

¹ Панарин, А. С. Глобальное политическое прогнозирование [Текст] : учеб. для студ. вузов / А. С. Панарин. — М. : Алгоритм, 2002. — С. 336.

² Див.: Дзьобань, О. П. «Мережева» людина в сучасному соціокультурному просторі [Текст] / О. П. Дзьобань // Компетентність особистості в контексті сучасних соціальних трансформацій : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 28 лют. 2014 р. / редкол.: О. П. Бушан, О. Р. Дашковська, С. В. Куцепал, Ю. В. Перебийніс. — Полтава : ТОВ «Фірма «Техсервіс»», 2014. — С. 30–37.

в цілісний потік життя: від початково колективного несвідомого утвердження себе в суцюзму до неясно мерехтливогo майбутнього самоцентрованого людства.

У контексті інформаційного суспільства комунікація зводиться до використання вже готової інформації, що не потребує осмислення, переживання, відчуття. Тому сучасні дослідники стосовно сфери комунікації використовують навіть термін «зомбування»: «Сучасна суб'єкт-суб'єктна комунікація все більше нагадує відносини людей, “зомбованих” соціальним “прогресом”, особливо невмотивованими цілями і програмами, людей, які вступають у взаємодію один з одним не на основі індивідуальних знань і переконань, а за призначенням спільної соціальної буттєвості, зовні смислової заданості»¹.

Ця ситуація вимагає серйозного звернення до філософії діалогу², до можливостей його застосування в контексті реалій інформаційного суспільства. Роль діалогу в сучасній культурі виявляється величезною, такою, що має стратегічне значення. У зв'язку з цим В. Стюпін зазначає, що «діалог, взаємні поступки при виробленні узгоджених дій виступають у сучасному світі тією стратегією, яка забезпечить виживання людства»³.

Розглянемо деякі побудови діалогічної філософії, що стосуються нашої проблеми. М. Бубер, один із найавторитетніших мислителів ХХ ст., розкриває специфіку людського буття, виявляючи її діалогічну природу. Його знаменита дихотомія «Я-Ти — Я-Воно» характеризує подвійну структуру людського Я, в якій Я-Ти і Я-Воно — антропологічні константи, мовою Бубера — «основні слова», які «виходять від сутності людини»⁴.

Людське Я завжди впадає у стан відчуження в разі об'єктивування його сутності. Це відбувається тоді, коли втрачається фундаментальний принцип діалогічного спілкування, у результаті якого інший стає

¹ Лазаревич, А. А. Глобальное коммуникационное общество [Текст] / А. А. Лазаревич. – Минск : Беларус. наука, 2008. – С. 49.

² Див.: Степико, К. М. Формування діалогічності української культури як пріоритет гуманітарної безпеки держави [Текст] : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 21.03.01 / К. М. Степико. – К., 2015. – 18 с.

³ Степин, В. С. Стратегии ненасилия и развития цивилизации [Текст] / В. С. Степин // Философия и этика : сб. науч. тр. к 70-летию акад. А. А. Гусейнова. – М. : Альфа-М, 2009. – С. 563.

⁴ Бубер, М. Я и Ты [Текст] / М. Бубер // Два образа веры. – М. : Республика, 1995. – С. 21.

чужим, відчужуючись на нескінченність у відвернуту об'єктивність своєї анонімності й закритості для істинного (дружнього, чесного) спілкування. Інакше кажучи, коли спілкування здійснюється у третій особі, то воно втрачає свою діалогічність, а значить — і достовірність¹.

Абсолютна безпередумовна щирість і етична чистота характеризують відносини Я-Ти. Бубер виражає це в таких словах, які є своєрідним кредо діалогічної філософії: «Відношення до Ти нічим не опосередковане. Між Я і Ти немає... ніякого попереднього знання й ніякої фантазії; сама пам'ять перетворюється, спрямовуючись з окремоті у цілісність»².

Центральна тема Бубера — онтологія діалогу, розвинена переважно в книзі «Я і Ти», стала теоретичним джерелом сучасних численних дискусій про природу діалогу й міжособистісної комунікації в інформаційному суспільстві. Досвід діалогічної філософії Бубера, що має універсальний характер, є дуже цінним для практики побудови діалогу культур, оскільки його філософсько-релігійний досвід, який «конвертується» у систему соціокультурних цінностей, і філософія трансцендентного діалогу Я-Ти може стати реальною основою для емпіричної філософії діалогу між культурами. Як зазначає дослідниця творчості М. Бубера Т. Ліфінцева, «Бубер вважав, що універсальні та спільні для християнства й іудаїзму ідеї — відкритість до трансценденції, визнання за людиною статусу моральної істоти, ідея досконалості й блага — повинні сприяти діалогу між двома релігіями і їх взаємному збагаченню»³.

Я-Воно як сфера тотального відчуження людини від живих діалогічних основ свого буття є сутнісною межею технократичного поневолення людини, що особливо яскраво виявляється в інформаційному суспільстві. Тут думка Бубера зближується з філософією Г. Марселя, що розмірковував у тій же смисловій тональності. Французький філософ вважає, що людське буття є можливим лише в комунікації, у спілкуванні з іншими людьми.

У філософії Марселя комунікації додається онтологічний сенс. Вона іменується терміном «інтерсуб'єктивність», який припускає від-

¹ Див.: Степико, К. М. Формування діалогічності української культури як пріоритет гуманітарної безпеки держави [Текст] : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 21.03.01 / К. М. Степико. – К., 2015. – 18 с.

² Там само. – С. 21.

³ Ліфінцева, Т. П. Философия диалога Мартина Бубера [Текст] / Т. П. Лифинцева. – М. : ИФРАН, 1999. – С. 6.

криття особистого трансцендентного Абсолюту, у світлі якого можливе справжнє спілкування з іншими людьми. Філософське кредо Марселя, екзистенціальна підстава його діалогічної філософії, може бути виражене такими словами з його роботи «Людина, що стала проблемою»: «...кожен із нас повинен дізнатися або знайти себе у всіх інших, нічого не втрачаючи при цьому з того, що утворює його внутрішню самотність»¹.

Найважливішим поняттям у філософії Марселя є поняття «зустріч», за допомогою якого реалізуються справжні діалогічні відносини між людьми, які знаходять своє джерело у трансцендентній реальності². Цей стан описується Марселем у християнській парадигмі свідчення, про що він сам говорить таким чином: «Думаю, що немає такої людини, навіть безвідносно до релігійної практики і, більше того, до скільки-небудь визначених релігійних переконань, якій не доводилося у житті безпосередньо відчути цей прилив буття: його джерелом для кожного з нас може стати сказане нам слово, часом — тільки усмішка або жест. Тут ми — зовні і над усякою психологією, оскільки це слово, цей жест є по суті носіями чогось іншого, що, зазвичай, неможливо укласти в поняття, формулу. Тут важливо, що той, хто адресував нам це слово або цю усмішку, сам того не бажаючи або навіть не усвідомлюючи, виступає для нас як свідок якоїсь трансцендентної реальності»³.

«Прилив буття», що має трансцендентний витік, у той же час проєктується і в соціальну реальність і виступає у класичному варіанті умовою людської свободи, в якій тільки й можливо будувати справжні відносини. У постіндустріальному (інформаційному) суспільстві такою умовою виступають симулякри, можливість побудови віртуальних просторів і т. д.⁴

¹ Марсель, Г. Трагическая мудрость философии: Избранные работы [Текст] / Г. Марсель ; пер. с фр. и вступ. ст. Г. Тавризян. – М. : Изд-во гуманитар. лит., 1995. – С. 141.

² Відзначимо, що саме таке розуміння даного феномену в умовах розвитку інформаційного суспільства практично нівелюється внаслідок віртуалізації спілкування.

³ Марсель, Г. Трагическая мудрость философии: Избранные работы [Текст] / Г. Марсель ; пер. с фр. и вступ. ст. Г. Тавризян. – М. : Изд-во гуманитар. лит., 1995. – С. 142.

⁴ Див.: Дзьобань, О. П. Соціокультурний простір інформаційного суспільства як середовище буття сучасної людини [Текст] / О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х., 2014. – № 2 (21). – С. 12–21.

Відомий історик філософії і католицький священник ордена єзуїтів Ф. Коплстон, висловлюючи погляди Марселя, дає квінтесенцію діалогічній філософії. Як людська особа Я сутнісно відкритий «іншому». Ця сутнісна відкритість корениться у переконанні, що людська участь у Бутті реалізується не в сенсі фізичного матеріального космосу, але відносно ставлення до інших людей може мати різний характер. По-перше, це «пастка суб'єкт-об'єктного відношення, в якій “інший” тільки “об'єкт”, “цей”, інструмент, тобто чужий в абсолютному сенсі. І це є найбільш типовий і поширений спосіб соціальної комунікації, в основі якої лежить принцип відчуження. Викриваючий пафос філософії Ніцше, який прийнято характеризувати в термінах “імморалізму”, направлений у бік цього несправжнього типу міжлюдських відносин»¹.

Інший тип відношення має принципово відмінний характер. Коплстон пише: «людина може бути для мене не просто “об'єктом”, “цим”, або “ним”, або “нею”, а “тобою” (tu, Du). Тут ми знаходимося в плані інтерсуб'єктивності. І в цьому плані, де я трансцендую, виникають особисті відносини, типу любові, вірності і “передвідповідальності” (доступності для іншого), які можуть бути досліджені вторинною рефлексією. Щодо інтерсуб'єктивності я свідомо реалізую і набуваю своєї участі в Бутті на рівні особистого спілкування й комунікації»².

Таким чином, інтерсуб'єктивність вирішує проблему хворобливої напруженості між «своїм» і «чужим», яка виникає в ситуації забуття релігійно-етичних основ особистості, яке, у свою чергу, і характеризує інформаційну епоху. У справжній комунікації чужий, не припиняючи бути іншим, втрачає ворожу відчуженість і стає «духовним дзеркалом», у якому свій знаходить себе і своє, в комунікації за допомогою віртуальної реальності — може залишатися і залишається вороже відчуженим.

Ще одне підтвердження згубного впливу віртуальних міжособистісних взаємодій на процеси комунікації й на етику спілкування в цілому знаходимо у видатного представника західної думки, що розвивав тему «іншого», — французького філософа Е. Левінаса. На його

¹ Коплстон, Ф. История философии: XX век [Текст] : пер. с англ. / Ф. Коплстон. – М. : Центрполиграф, 2002. – С. 197.

² Там само. – С. 198.

думку, міжлюдська комунікація і є самою ситуацією буття у часі, тобто самою історією. Спосіб історичного існування людини полягає в тому, що «інший» є конституюючим елементом буття і часу, відношення до якого і становить єдину можливість існування і поза відношенням до якого існування просто немає. Е. Левінас у роботі «Час і інший» стверджує таке: «зв'язок із майбутнім, присутність майбутнього у сьогодніні здійснюються віч-на-віч з іншим. Захоплення сьогодніні майбутнього — не акт (життя) самотнього суб'єкта, а міжсуб'єктний (intersubjective) зв'язок»¹.

Таким чином, «Інший» у концепції Левінаса є універсальною зв'язкою людського буття (у часі, просторі, історії), яка виявляє свою онтологічну потужність тільки в етичній ситуації «любові до ближнього», яка, у свою чергу, припускає не інструментальні (характерні для інформаційного суспільства), а достовірно гуманні відносини.

Крім того, у контексті нашої проблеми цікавими є роздуми Е. Левінаса стосовно відповідальності. Французький мислитель веде мову саме про відповідальність, яка «не впливає зі свободи», а передує їй. Як зазначає дослідниця творчості Е. Левінаса Н. Гринчишин, «найважча й найпосутніша людська відповідальність є саме такою: по-людськи, згідно з власним сумлінням, ми не можемо не відчувати себе відповідальними не просто за свої власні рішення і вчинки, а й, щонайперше, за своїх ближніх... Людська близькість і є цариною такої відповідальності, що не відсилає до моєї свободи, “відповідальності за те, що я не вчинив, — за біль та помилки Інших”»². Цілком очевидно, що в умовах віртуалізації людської комунікації втрачається така царина, а значить — і нівелюється поняття відповідальності.

Ю. Хабермас говорить про етико-екзистенційний дискурс як справжню комунікацію. «Необхідні комунікативні передумови універсально розширеного дискурсу, у якому по можливості брали б участь усі люди... Тільки за таких умов конституюється суб'єктивність вищого рівня, де перспектива кожного сплітається з перспективою всіх»³.

¹ Левінас, Э. Время и другой; Гуманизм другого человека [Текст] / Э. Левінас ; пер. с фр. А. В. Парибка. – СПб. : Высш. религиоз.-филос. шк., 1998. – С. 81.

² Гринчишин, Н. І. Конститування свободи суб'єкта в етичній концепції Емануеля Левінаса [Текст] / Н. І. Гринчишин // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 63 (№ 8). – С. 302.

³ Хабермас, Ю. Демократия. Разум. Нравственность: Московские лекции и интервью [Текст] / Ю. Хабермас. – М. : АО «Ками» : Изд. центр «Academia», 1995. – С. 23.

У вітчизняній гуманітарній традиції особливе місце в розробці діалогічної філософії належить М. Бахтіну. Поняття діалогу в його теорії набуває фундаментального характеру; це і художній стиль, і концепція світу й людини. Поза діалогічними відносинами з іншими людьми людина не може існувати і реалізувати себе в повній людській мірі, — такий принциповий погляд Бахтіна на людину, його метод, який може бути охарактеризований у цьому сенсі як діалогічна герменевтика.

Аналізуючи літературознавчі категорії («просторова форма героя», «часове ціле героя», «сміслові цілі героя»), Бахтін виходить на проблему онтологічної й аксіологічної значущості «іншого» вже не тільки в контексті художньої творчості, а й у реальному житті. У роботі «Автор і герой в естетичній діяльності» він пише: «Позитивно значущим у своїй суцільній даності світ стає для мене лише оточенням іншого... Всі характеристики й визначення наявного буття, що приводять його у драматичний рух, від наївного антропоморфізму міфу (космогонія, теогонія) до прийомів сучасного мистецтва і категорій естетизованої інтуїтивної філософії: початок і кінець, народження — знищення, буття — становлення, життя і інше — горять запозиченим ціннісним світлом іншого»¹.

Тільки на тлі «іншого» «моє» набуває цінності й сенсу, інакше кажучи, воно набуває буття. У цьому сенсі можна говорити про неабсолютну самодостатність Я в умовах інформаційного суспільства, яке стає собою лише у міру безпосереднього співвідношення з іншим. Без іншого виявляється онтологічна збитковість особи, що не розкриває внутрішньої потенції своєї самобутності.

Диспозиція «Я-Інший» набуває у Бахтіна і етичних, і соціально-психологічних характеристик. «І в житті ми це робимо на кожному кроці, оцінюємо себе з погляду інших, через іншого прагнемо зрозуміти і врахувати трансгредієнтні власній свідомості моменти: так, ми враховуємо цінність нашої зовнішності з точки зору її можливого враження на іншого — для нас самих безпосередньо ця цінність не існує (для дійсної і чистої самосвідомості), — враховуємо фон за нашою спиною, тобто все те, що оточує нас, чого ми безпосередньо не бачимо і не знаємо і що не має для нас прямого ціннісного значення,

¹ Бахтин, М. М. Работы 20-х годов [Текст] / М. М. Бахтин. — Киев : Наук. думка, 1994. — С. 195.

але що, мабуть, є значущим і знаним для інших, що є ніби тим фоном, на якому ціннісно сприймають нас інші, на якому ми виступаємо для них; нарешті, передбачаємо і враховуємо й те, що відбудеться після нашої смерті, результат нашого життя в її цілому, звичайно, вже для інших; одним словом, ми постійно і напружено підстерігаємо, ловимо віддзеркалення нашого життя щодо свідомості інших людей, і окремих її моментів і навіть цілого життя, враховуємо і той абсолютно особливий ціннісний коефіцієнт, з яким подане наше життя для іншого, абсолютно відмінний від того коефіцієнта, з яким воно переживається нами самими в нас самих»¹.

Тим самим створюється фундаментальний онтологічний контур існування людини тільки в глибинному взаємозв'язку з іншими людьми, які не можуть виступати лише як засіб, інструмент («дзеркало»), але як самодостатня етична особа, до якої необхідні тільки етично-шанобливі відношення.

Естетика слова М. Бахтіна, на думку німецького дослідника Х.-Р. Яусса: «...розвиває діалогічний принцип у погляді на поняття істини, на будову свідомості, на функції мови, на жанри мови і особливо літератури і цим дає нові приводи не одному літературознавству, а також лінгвістиці й семіотиці»². Таким чином, діалогічна теорія Бахтіна може стати фундаментом усіх сучасних гуманітарних стратегій розуміння і розвитку морально-етичних конструкцій інформаційного суспільства.

Резюмуючи основні ідеї Бахтіна, можна сказати, що герменевтичні категорії його філософії («не-алібі в бутті», «архітектоніка буття-події», «позазнаходження», «іншість», «інший для мене», «культура людини-іншого», «кругозір зовнішнього спостерігача», «ціннісно-смысловий контекст», «трансгредієнтний момент свідомості» та ін.) є необхідним інструментарієм, за допомогою якого можливе найбільш адекватне вивчення феномену комунікації і моральних аспектів цього феномену в інформаційному суспільстві.

Таким чином, із проведеного аналізу комунікативного стану сучасного інформаційного суспільства видно, що уміле застосування

¹ Бахтин, М. М. Работы 20-х годов [Текст] / М. М. Бахтин. – Киев : Наук. думка, 1994. – С. 99.

² Яусс, Х.-Р. К проблеме диалогического понимания [Текст] / Х.-Р. Яусс // Вопр. философии. – 1994. – № 12. – С. 97.

класичних принципів філософії діалогізму (перш за все ідей М. Бахтіна) сприятиме зниженню недостовірності спілкування, відчуження, егоїстичної замкнутості, хворобливої самоти, гіпертрофованого гедонізму, всього того, що стає головною моральною вадою сучасності, того, що Й. Хейзінга називав «духовною аномією».

Отже, моральні колізії інформаційного суспільства мають свій витік у ціннісних підставах цього суспільства, які входять у конфлікт із традиційними моральними цінностями. Інваріантними ціннісними установками інформаційного суспільства можна вважати такі: високий ступінь індивідуальної і соціальної мобільності; ціннісний релятивізм; розпад ієрархічних структур у політиці і моралі; переведення дескриптивної інформації в технологічну; зведення комунікації до безособової трансляції готової інформації.

Ці установки заходять у конфлікт із традиційними моральними цінностями, які виглядають таким чином: високий ступінь укоріненості в духовній і географічній архітектоніці рідного ландшафту; моральний абсолютизм; прихильність ціннісної ієрархії в політиці і моралі; прагнення до сенсу, а не інформації; прагнення до етично відкритого типу спілкування.

Традиційні цінності засновані на етико-аскетичних ідеях і принципах, тоді як ціннісні установки інформаційного суспільства є гедонізмом.

Таким чином, основна моральна проблема інформаційного суспільства полягає в тому, що комунікація перестала бути справжньою. Інтенсивність інформаційних потоків, швидка зміна ціннісних і ідеологічних пріоритетів, ставка на фактичність і сенсаційність, байдужість до духовних цінностей призводять до того, що комунікація стає формальною і вихолощеною, позбавленою людського начала.

Міжособове відчуження, яке було відзначено екзистенціалістами на рівні спілкування між окремими людьми, в епоху інформаційних технологій набуло глобального характеру, що загрожує основам людського буття. Характерна для інформаційного суспільства несправжня комунікація породжує ще одну моральну проблему — проблему самотності.

Отже, несправжнє спілкування, відчуження, самотність — моральні вади сучасного інформаційного суспільства. У цій ситуації особливої гостроти і потреби набуває відродження базових етичних принципів і етичних першооснов людського буття і культури.

На підставі викладеного вище можна стверджувати, що інформаційна картина світу з властивими їй ціннісними установками радикальним чином відрізняється від картини світу традиційної моралі. Більше того, основні духовно-етичні кризові процеси, що відбуваються в сучасній інформаційній цивілізації, пов'язані саме із гіпертрофованим технічним розвитком людства і далеко не в останню чергу з безконтрольним і хаотичним зростанням інформації в сучасному суспільстві. Можна сказати, що стало аксіоматичним таке положення: сучасна моральна ситуація склалася внаслідок дистанції, яка дедалі збільшується, між науково-технічним прогресом і етичним станом суспільства. Сучасність кидає виклик не тільки традиційним моральним інститутам культури, вона кидає виклик самій раціональності, раціоналістичному світогляду, який переживає зараз складні часи.

Зубожіння духовного буття на тлі гігантського зростання інформації, про яке говорять і пишуть у засобах масової інформації, свідчить про те, що інформаційне суспільство не є безпроблемною й позитивною реальністю, про яку говорять його апологети, а розкриває новий рівень моральної безвиході і суперечностей, яких не знали попередні епохи. Зубожіння духовного буття в суспільстві розкриває наявність проблем, які доречно позначити в термінах традиційної етичної теорії як моральні дилеми.

У певному значенні можна сказати, що моральні дилеми інформаційного суспільства пов'язані з певними формами кризи культури. Розглянемо основні моральні дилеми, які найбільше стосуються етичних пластів проблеми. Аналіз наукових розробок у цій царині свідчить, що доцільно виділити п'ять базових дилем інформаційного суспільства: 1) дилема свободи й сенсу; 2) дилема технологічного детермінізму і технофобії; 3) дилема глобального інформаційного простору і локального культурного світу; 4) дилема інформаційного блага і інформаційного зла; 5) дилема свободи і відповідальності працівника мас-медійної культури.

Таким чином, інтенсивний розвиток інформаційних технологій породжує соціальну систему з високою соціальною мобільністю. Це має свої переваги, оскільки сприяє адаптації сучасної людини до інформативних реальностей культури¹.

¹ Характеристика окреслених моральних дилем інформаційного суспільства наведена у монографії: Дзьобань, О. П. Філософія інформаційного права: світоглядні

З другого боку, як свідчить філософський аналіз, інформаційне суспільство містить у собі моральні дилеми, які значно знижують етичне самопочуття індивіда¹. У цій ситуації потрібно створювати етичні теорії, найбільш адекватні духовним запитам людини інформаційної культури. Для цього потрібно знати й розуміти ці запити.

Тому ми можемо визначити моральну дилему інформаційного суспільства як результат виклику, одержаного в ході кризи, пов'язаної з розвитком техніки. У цьому сенсі сама моральна дилема є викликом традиційній культурі, в якій виявляється невідповідність технічного прогресу й моральності суспільства.

Разом з тим слід ще раз підкреслити, що як і протягом усієї людської історії, в інформаційному суспільстві мораль також органічно пов'язана з правом. Ця історико-філософська традиція зберігається і в умовах глобальної інформатизації і набуває ще більшого значення. Це пов'язано з тим, що глобальне інформаційне суспільство є більш небезпечним, аніж попередні, воно має жахливі, небезпечні технології та зброю. Ця реальність потребує глибокого синтезу права й моралі кожної людини для забезпечення нормального існування людства. Мораль і право в небезпечному інформаційному суспільстві у своїх відносинах набувають ще більшої необхідної додатковості та детермінації.

Ідея права в інформаційному суспільстві — це фундаментальна ціннісна його основа. Однак проблемою глобальної інтеграції залишається те, що світ не є культурним монолітом, у ньому діє безліч різних культур. Науковою проблемою стає пошук розв'язання проблеми співвідношення універсально-цивілізаційного та специфічно-культурного в глобальному процесі інформатизації. Мораль і право — це дві універсально значущі нормативні системи суспільства, пов'язані з національним менталітетом і системою цінностей.

й загальнотеоретичні засади [Текст] : монографія / О. П. Дзьобань. — Х. : Майдан, 2013. — С. 258–266.

¹ Див.: Дзьобань, О. П. Homo informaticus: до проблеми осмислення сутності [Текст] / О. П. Дзьобань // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2014. — № 1 (20). — С. 13–21.

2.2. Комунікативні практики особистості в умовах інформаційного суспільства

Сучасне суспільство — це суспільство масових комунікацій. Засоби масової комунікації, постійно трансформуючись під впливом загальнокультурних змін принципів та критеріїв масового спілкування, виробництва нових стилів інформаційної взаємодії, локалізують чи збільшують свої соціальні та просторові параметри та конструюють інформаційний простір соціуму. Як справедливо стверджує Ю. Краснокутська, засоби масової комунікації володіють значною символічною владою, адже вони репрезентують циркулюючі у соціумі знання, норми, ідеали, символи, образи, ціннісні ієрархії, які незалежно від того, адекватно вони відображають реальність, чи є нееквівалентними їй, завжди відтворюють доміанти та атрибути суспільного устрою, соціального порядку та культури, надаючи легітимності ціннісним категоріям колективної та індивідуальної свідомості¹.

За останні кілька років під впливом розвитку віртуальних засобів взаємодії сталася серйозна трансформація соціальних відносин взагалі і комунікації зокрема, виникли новий контекст соціальної взаємодії та нові комунікативні практики в інформаційному суспільстві. Сьогодні особистість буквально оточена інформацією. Зростає кількість каналів комунікації, засоби передачі інформації постійно спрощуються, стають більш компактними і доступними. Швидкість передачі інформації впливає на швидкість і частоту підвищення або зниження актуальності того чи іншого явища. Суспільство, завдяки мережі Інтернет, щодня може створювати незбагненні для окремого людського розуму обсяги даних. У результаті всього цього може створитися помилкове враження, ніби людство вже вступило в нову фазу свого розвитку — інформаційне суспільство. У зв'язку з цим вже зараз гостро стоять питання опосередкованого спілкування, комп'ютерної злочинності, інформаційної безпеки, контролю над

¹ Краснокутська, Ю. С. Інтернет як агент політичної соціалізації: сучасні тенденції [Текст] / Ю. С. Краснокутська // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. — К. : ВІР УАН, 2012. — Вип. 66 (№ 11). — С. 621.

особистим життям, відповідності поведінки індивіда в реальному й віртуальному просторах, створення віртуальних (псевдо) особистостей тощо¹.

Інформаційне суспільство визначається через параметр нової особистості: простір мультиплікації можливостей людини, що несе нові виклики особистісної ідентичності, при яких зовнішні (технологічні) розширення людини перестають нею сприйматися як штучні. Інтервенція нових способів символізації, віртуалізація соціальних просторів, децентрація соціальних зв'язків посилюють динаміку і трансформують характер спілкування. Симбіоз людини з порожніми технологіями став розглядатися як такий, що здатний докорінно покращити людину, перетворивши її в якийсь новий вид. Деякі автори, що свідомо подолали технократизм, також прогнозували соціальні, соціокультурні та особистісні наслідки техніко-технологічних змін інформаційного суспільства: трансформація біологічних фаз життєдіяльності людини, неминучість адаптації індивіда логіці і коду електронної системи та ін. Інформаційне суспільство є епохою інформаційного індивіда в умовах перемоги електронної (аудіовізуальної) комунікації, багаторазово підсилює інтелектуальні здібності та творчі можливості особистості².

Серед характеристик інформаційного суспільства, висунутих концепціями інформаційного суспільства, — зміни соціальних ролей і ідентичності особистості, а також зміна головних суб'єктів і об'єктів управління, коли місце матеріальних об'єктів зайняли ідеї і символи. Проблеми особистості в інформаційному суспільстві вписані в постмодерністський дискурс. Відповідність постмодерністського світогляду ідеології інформаційного суспільства виявилася у прогностичному осмисленні постмодерністами (перш за все, Ж. Бодрійяром) різноманітності модифікацій людської суб'єктивності в електронно-цифровому середовищі, віртуальної трансформації і сімулякризації індивіда, набуття ним свого «віртуального тіла», нібито безпосеред-

¹ Див.: Данильян, О. Г. Інформаційне суспільство: морально-етичний дискурс [Текст] / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань // Інформація і право. – К., 2014. – № 1 (10). – С. 16–25; Дзьобань, О. П. Інформаційне насильство та безпека: світоглядно-правові аспекти [Текст] : монографія / О. П. Дзьобань, В. Г. Пилипчук ; за заг. ред. В. Г. Пилипчука. – Х. : Майдан, 2011. – 244 с.

² Див.: Маклюэн, Г. М. Галактика Гутенберга. Становление человека печатающего [Текст] / Г. М. Маклюэн. – М. : Акад. Проект : Фонд «Мир», 2005. – 495 с.

ності комп'ютерно-опосередкованого спілкування учасників кіберпростору й актуалізації безлічі комунікативних загроз, які супроводжують заміщення реальності сімуляцією і ведуть до електронно-цифрового ескапізму¹.

Швидкі зміни в галузі розвитку технічних засобів комунікації призводять до стрімких змін сучасних форм комунікації, а також модифікації головного суб'єкта комунікації — особистості: комунікативні технології служать продовженням людини, його «розширенням». Існує глибинний зв'язок між особистістю і комунікативними процесами, який виступає як імпліцитний. Сучасний тип особистості формувався досить тривалий час. Найважливішими факторами, що модифікують особистісні характеристики, є діяльність і спілкування. У просторі сучасних комунікацій збереглися елементи дотеперішніх комунікативних форм. Але сучасні комунікативні засоби вносять у процес комунікації абсолютно нові оцінки.

Термін «комунікація» (лат. *communicatio*), який спочатку розуміли як повідомлення, шлях повідомлення, передача, з плином часу змінив своє значення. Сучасне розуміння змістовного боку соціальної комунікації включає такі моменти: а) комунікація відбувається між двома (або більше) учасниками в рамках однієї семіотичної системи (мови); б) у комунікації завжди присутній мотив, що спонукає до спілкування; в) усі учасники процесу комунікації намагаються зрозуміти ситуацію. Зазначені складові процесу комунікації є базовими при визначенні даного поняття.

Визначення, що більшою мірою характеризує сучасну комунікативну ситуацію, належить В. В. Васильковій, яка робить акцент на інформаційній складовій комунікації і розуміє її як «багатовимірний, складно організований процес передачі і обміну соціально значимою інформацією між різними соціальними суб'єктами, який сприяє створенню, функціонуванню і підтриманню соціальної цілісності (соціального порядку)»². Але таке визначення не враховує важливий аспект —

¹ Див.: Бодрийяр, Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального [Текст] / Ж. Бодрийяр. — Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2000. — 385 с.

² Василькова, В. В. Исследовательские стратегии социальной коммуникации и их использование для описания общества знания [Текст] / В. В. Василькова // Общество знания: от идеи к практике : кол. моногр. в 3 ч. Ч. 2. Социальные коммуникации в обществе знания / под ред. В. В. Васильковой, Л. А. Вербицкой. — СПб. : Скифия-принт, 2009. — С. 28.

проблему розуміння (нерозуміння) при обміні інформацією. Цей аспект був усвідомлений ще в 70-ті рр. ХХ ст. і актуалізував класичні міркування Ф. Бекона про «ідолів», що заважають людям розуміти один одного. Тому коректніше комунікацію визначати як процес обміну соціально значущою інформацією, зміст якої може бути зрозумілим усіма учасниками.

Філософське дослідження комунікативних процесів завжди актуалізує проблематику особистості. У західноєвропейській філософії комунікація мала статус філософської категорії. Екзистенціалісти (в першу чергу, К. Ясперс) і персоналісти (зокрема, Е. Муньє) протиставляли комунікацію ідеї суспільного договору, розробленій французькими просвітителями. На думку прихильників принципу комунікації (К. Ясперс, Е. Муньє), учасники договору взаємно обмежені і сприймають один одного безособово, абстрактно. Комунікація встановлюється в дискусії, у ході якої люди переконуються, що їх роз'єднують суб'єктивні установки і загальноприйняті норми мислення, але ріднить внутрішній «етос». Таким чином, комунікація розумілася як умова формування самосвідомості індивіда, адже сам індивід не є самостю для себе, а стає нею у взаємодії з іншою самістю. Комунікація є умова також і особистого буття. Продовжувачем цієї лінії став А. Камю, який, як відомо, розглядав світ як трагічне явище в силу неможливості в ньому «справжньої» комунікації. Згідно з А. Камю, подолання роз'єднаності індивідів можливе тільки в акті «бунту» проти «абсурдності» буття¹. Марксисты розуміли комунікацію крізь призму суспільних відносин, опосередковуваних речами; як функцію спілкування, обміну думками. У марксистській сфері комунікації, спілкування була віднесена до надбудовних явищ, які не мають великого впливу на соціум.

Соціолог Н. Луман, який досліджував проблему розуміння, вважав, що сутність суспільства полягає в комунікації її членів. Подібно до життя і свідомості комунікація також є, на його думку, емерджентною реальністю². Вона існує за допомогою «селекції інформації, селекції повідомлення цієї інформації і селективного розуміння або нерозумін-

¹ Камю, А. Бунтующий человек [Текст] / А. Камю. – М. : Политиздат, 1990. – 415 с.

² Луман, Н. Что такое коммуникация? [Электронный ресурс] / Никлас Луман. – Режим доступа: <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2954>.

ня цього повідомлення і його інформації». Саме завдяки комунікації відбувається перехід від особистісного до соціального. Акцентуючи комунікацію, Н. Луман вважав, що «комуніцирує комунікація», проходячи через розрізнення невимовного (невербального) і сказаного (вербального), знання і інформації, людського і суспільного¹.

Комунікація дозволяє людині відчувати свої кордони, відчуття буття Іншого, домовитися про співпрацю або про ворожнечу і т. д. На думку Ю. Хабермаса, без комунікації неможлива і мораль, адже комунікація є сполучною ланкою людського суспільства². Таким чином, звертаючись до проблеми комунікації, ми маємо можливість піти від технологічного детермінізму, перекошу в бік інструментальної складової комунікативних процесів і сучасного суспільства на користь гуманітарного вектору проблеми.

Склався ряд підходів до вивчення комунікації. Історично перший підхід — інформаційний — був розроблений у рамках кібернетики Н. Вінером. Кібернетика проголосила нову модель суспільного устрою «відкрите суспільство», особливістю якого наголошена вільна циркуляція інформації в суспільстві. Незважаючи на її фантастичність, ця ідея з ентузіазмом була сприйнята гуманітарною спільнотою, згодом оформивши її як «комунікативне» мислення, головну особливість якого становить вимога прозорості інформації. У рамках цього підходу комунікація розуміється як процес обробки і передачі інформації.

Соціокультурний підхід визначає комунікацію як взаємодію індивідів у процесі соціокультурної діяльності. У цьому підході «інформація розглядається переважно як основа культури і всіх культурних цінностей». Такий підхід наведений у роботах Р. Парака, Д. Белла, Е. Тоффлера, М. Кастельса, які осмислили соціальні та культурні зміни, що відбуваються, і підготували теоретичну і методологічну базу для переходу розвинутих суспільств до нової якості³. Інший підхід

¹ Луман, Н. Что такое коммуникация? [Електронний ресурс] / Никлас Луман. – Режим доступу: <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2954>.

² Хабермас, Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие [Текст] / Ю. Хабермас. – СПб. : Наука, 2000. – 218 с.

³ Див.: Тоффлер, Э. Шок будущего [Текст] : пер. с англ. / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 2001. – 557 с.; Тоффлер, Э. Революционное богатство: как оно будет создано и как оно изменит нашу жизнь [Текст] / Элвин Тоффлер, Хейди Тоффлер ; пер. с англ. М. Султановой, Н. Цыркун. – М. : АСТ : Профиздат, 2008. – 669 с.; Белл, Д. Социальные рамки информационного общества [Текст] / Д. Белл // Новая технократическая волна

представлений розуміючою соціологією: в його основі — розгляд проблематики міжособистісного розуміння.

Зближення науки і практичної діяльності актуалізує необхідність дослідження існуючих вже сьогодні комунікативних практик, що засновані на інформаційно-комунікативних технологіях. Функції інформаційно-комунікативних процесів у суспільстві досить суперечливі: вони є дзеркалом, яке відображає всі нюанси соціальних змін, будь то економіка, політика, культура. У той же час це відображення не пасивне, вони (тобто комунікативні практики) впливають на суспільство і самі зазнають впливу суспільства.

Наявність великої кількості авторитетних досліджень сучасних комунікативних форм і практик (Н. Луман, Ю. Габермас, Дж. Семпіс, М. Кастельс, М. Маклюен, А. Турен, У. Еко та ін.) відображає складність, фрагментарність і непередбачуваність подальшого розвитку самого об'єкта дослідження. У суспільстві соціальне і технологічне починають взаємодіяти по-новому, оскільки технології стають важливими учасниками і посередниками комунікації. У даних дослідженнях існує два підходи. По-перше, розвиток інформаційно-комунікативних технологій розглядається як продукт комунікативних практик. Обслуговування запитів комунікантів ініціює створення нових комунікативних пристроїв і технологій (skype, viber тощо), комунікативні мережі виступають як відповідь на виклики часу. Комунікативні практики, будучи, за суттю, частиною віртуального світу, стають віртуальним інструментом у реальному світі. Комунікативні технології є частиною більш великих соціальних практик. По-друге, нові форми комунікації легко передають будь-яку інформацію в глобальному плані, неминуче впливаючи на поширення особливих життєвих стилів. Інформаційно-комунікативні технології реформують самоідентифікацію особистості, норми, цінності і самі комунікативні форми.

Поява персональних комп'ютерів стала подією, не менш значущою в історії людства, ніж поява друкарського верстата. Швидко сформовані комп'ютерні мережі стають і символом інформаційного суспільства, і реальним інструментом, що радикально змінив комунікативні практики. Рішучий поворот до соціальних, політичних, економічних,

на Западе / под ред. П. С. Гуревича. – М. : Прогресс, 1986. – С. 330–342; Кастельс, М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура [Текст] / М. Кастельс ; [пер. с англ., под науч. ред. О. И. Шкаратана]. – М. : Гос. ун-т Высш. шк. экономики, 2000. – С. 339.

культурних змін відбувається тоді, коли відбувається об'єднання інформаційних, комп'ютерних, мультимедійних та телекомунікаційних технологій.

Активний розвиток інформаційно-комунікативних технологій викликав інтерес до гуманітарних аспектів. Поява мережевих комп'ютерних комунікацій піднімає комунікативні можливості на новий рівень. Вони включають у себе всі можливості попередніх комунікацій, але крім цього, наділені зовсім новими рисами. Їх поява трансформувала сучасне суспільство, і полем найбільш широкого застосування комунікативних практик стає повсякденність. Комунікативні практики стали буденними операціями із сучасними засобами комунікації, причому вони можуть здійснюватись на різних рівнях — від персонального до мас-медійного. При цьому комунікативні практики можуть бути охарактеризовані таким чином:

1) значно зріс пріоритет інформації, знання та інноваційної діяльності. Вихід мережевих комунікацій в ринкові відносини показує, що найбільш популярний товар на ринку — це інформація;

2) технологічний характер комунікації відіграє найважливішу роль в її функціонуванні, багато в чому визначаючи її можливості. Однак не слід фетишизувати технологічність сучасної комунікації: яким би високим не був рівень її прогресу, сутність комунікації залишається соціальною;

3) важливою характеристикою комунікативних практик є зміна просторово-часових орієнтирів. Традиційний хронотоп частково відходить на задній план, замінюючись віртуальними уявленнями про час і простір, які починають впливати на реальні координати. Звільнення від традиційних просторово-часових обмежень дає можливість будувати нові, іноді несподівані, як лінійні, так і мережеві комунікації, створювати нові творчі колективи, розширювати коло дослідних тем і можливостей. Різні комунікативні потоки непередбачуваним чином перетинаються, доповнюючи і збагачуючи один одного;

4) комунікації, перенесені у віртуальний простір, починають самостійне існування. Їх самостійність у момент появи була непередбачувана, хоча пізніше з'являються програми для спільнот (типу «Однокласники», «ВКонтакте» та ін.), які можуть давати несподівані для їх ініціаторів результати;

5) особистості учасників віртуальної комунікації зазнають трансформації, виявляючи приховані можливості творчого зростання, таєм-

ні комплекси, конфлікти з реальністю та ін. Це складний процес, який важко оцінити однозначно: для когось — це можливості особистісного зростання, для інших — загострення тривожних станів, депресій і т. ін. Але завжди — це живий процес зміни особистості.

Розгляд нових комунікативних практик виявляє ряд реальних проблем сучасності, які потребують подальшого дослідження. Можливо, найбільш характерною, актуальною і перспективною комунікацією є мережева. Інтернет і інші мережеві утворення несуть із собою ідеологію свободи інформації і неформальність мережевого спілкування. На першому етапі мережі виникають і існують як некомерційний проект, покликаний обслуговувати перш за все наукові центри та університети. Специфіка і стилістика перших років мережевих комунікацій впливає на мережеве спілкування і сьогодні, хоча мережа поступово комерціалізується. Але, незважаючи на це, Інтернет не втрачає децентралізовану структуру, в ньому відсутня ієрархія, що зрівнює як людей, так і інформацію. Основна увага зосереджена на новинній інформації, на тому, що «тут і зараз», а також на віртуальній презентації особистості в мережі.

На наступному етапі розвитку мережевих комунікацій переважаючим стає особистісний фактор. Комп'ютерні технології адаптуються до невисокого рівня користувацької грамотності. Нові технології швидко засвоюють люди до двадцяти років, транслюючи їх старшому поколінню. Нові комунікативні технології освоюються за все більш короткий термін, організація мережевих комунікацій стає неодмінною частиною соціальних та економічних проектів. Домашній Інтернет перетворюється на звичайну деталь сімейного побуту. Зближується усна і письмова мова, комунікація в мережі все більше доповнюється графікою, часто виражає те, що не в змозі відобразити текст. Мережева комунікація завдяки таким рисам, як анонімність, невидимість, безпека, дає можливість особистості створювати мережеву ідентичність, за своїм вибором досягаючи у віртуальній самопрезентації майже абсолютного управління враженнями про себе. Віртуальність, що призначена для ігор, стає новою реальністю і фактором людської діяльності як «людини, що грає». Інтерактивний принцип широко працює у сфері послуг, де впроваджені «клієнтські системи», а також в освіті і науці. В інформаційному суспільстві комунікативна практика розширилася і за структурою, і за складом.

Настільки швидкий успіх сучасних комп'ютерних технологій у галузі комунікативних практик має ряд соціально-психологічних причин. По-перше, комп'ютерна комунікація задовольняє ряд біогенних потреб особистості, наприклад, у свободі самоствердження, у контакті, у грі; а також ряд соціогенних потреб (пізнавальних, етичних, естетичних) — потреба в самопізнанні й саморозвитку.

Філософське дослідження комунікацій включає проблему відношення глобальних мереж і людини. Аналіз даної проблеми дозволяє виділити відношення між мережею й людиною, визначаючи тим самим спосіб розгляду концепції М. Кастельса. Для виявлення перспектив модифікацій природи людини М. Кастельс провів фундаментальне дослідження, присвячене розгорненому аналізу сучасних тенденцій, що приводять до формування основ суспільства, яке він назвав «мережевим». Нові інформаційні й комунікативні технології, будучи необхідним інструментом такої багатоаспектної трансформації, не є її причиною. Генезис мережевого суспільства значною мірою обумовлений ходом історії. На цей процес вплинули три найважливіших процеси 1970-х рр.: інформаційно-технологічна революція, культурні й соціальні рухи, криза соціально-економічних систем. У цьому процесі визначальну роль у житті людини відіграє інформація, утім потрібно розуміти, що інформація й обмін інформацією супроводжували розвиток цивілізації впродовж усієї історії людства. Тому нова людина формується в такому суспільстві, яке, на думку дослідника «вказує на атрибут специфічної форми соціальної організації, в якій завдяки новим технологічним умовам, що виникають у цей історичний період, генерування, обробка і передача інформації стали фундаментальними джерелами продуктивності і влади»¹.

Передвісником поняття мережевого суспільства може бути вислів А. Ракітова: «Будь-який індивід, група осіб, підприємство або організація в будь-якій точці країни і у будь-який час можуть одержати за відповідну платню або безкоштовно на основі автоматизованого доступу й систем зв'язку будь-які інформацію і знання, необхідні для їх життєдіяльності й вирішення особистих і соціально значущих

¹ Кастельс, М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура [Текст] / М. Кастельс ; [пер. с англ., под науч. ред. О.И. Шкаратана]. – М. : Гос. ун-т Высш. шк. экономики, 2000. – С. 42.

завдань»¹. Тому мережеве суспільство — це не просто суспільство, де є інформація й людина, а й суспільство, де соціальні і технологічні форми соціальної організації пронизують усі сфери життєдіяльності людини — від економіки до повсякденного життя.

У віртуальних мережевих комунікаціях можна виділити особливого роду відносини, відносини так званої легкої соціальності: загроза співрозмовнику в чаті не призведе до реального вбивства, так само, як і вираз співчуття не зобов'язує до надання реальної допомоги. Мережа служить джерелом виникнення нових, часом досить тривалих зв'язків і комунікацій, що спираються на мережеві комп'ютерні технології, які формують свій інформаційний і соціальний простір, що є невід'ємним елементом структур сучасного суспільства, з одного боку, а з другого — утворює власний світ «унікальних закономірностей». А саме:

1. Циркулююча в мережі інформація за допомогою організації комунікативних потоків, а також формування на їх основі можливих груп і співтовариств у мережі, створює ймовірність перетворення інформації у знання, тобто в щось, що має практичну цінність. У сучасному суспільстві соціальна стратифікація відбувається залежно від володіння інформацією і знанням.

2. Мережеві ресурси мають колосальний запас знань для вдосконалення і розширення реального виробництва. Інформація стає важливим елементом виробництва. Але мережа породжує і власні віртуальні форми професійної діяльності — конструювання ігор, інтернет-дизайн, мережева журналістика тощо.

3. Інформаційні компанії в мережах впливають на реальну політику, економіку, культуру і т. ін.

У змістовному аспекті мережеві комп'ютерні комунікації в суспільстві виконують функції накопичення інформації. До типових форм комп'ютерної комунікації сьогодні належать: телеконференції, дискусійні клуби, розсилки, чати, форуми, блоги, спільноти, соціальні мережі. У рамках мережевої комунікації розрив між реальним і віртуальним долається шляхом створення «віртуальними» грошима максимально «реальної» інформаційно-комунікативної структури. Тут можна побачити ознаку наростаючої особистісної віртуалізації.

¹ Ракитов, А. И. Философия компьютерной революции [Текст] / А. И. Ракитов. – М. : Политиздат, 1991. – С. 32.

У численних наукових працях, присвячених інформаційній ері, здебільшого підкреслюється, що змінюються не тільки технологічна база й інформаційно-технологічні можливості людини, а й сама людина, її самосвідомість. Сучасна людина стає немислимою без інформаційних технологій, які здійснюють величезний вплив на все її існування — як біологічне, так і соціальне. Предметом дискусій стає лише те, що несуть ці зміни, і при всій суперечності точок зору практично всі вчені погоджуються в одному: особливу роль у сучасному світі й становленні нової людини відіграє інформація.

Відомий теоретик інформаційного суспільства Е. Тоффлер у своєму бестселері «Третя хвиля» розглядає «особистість майбутнього», котра глибоко вкорінена в динаміку соціокультурних перетворень. Він зазначає, що третя хвиля є продуктом драматичних змін рис, нав'язаних суспільством, — не нова людина, а новий соціальний характер¹. А це означає, що відповідно до різноманітності, поліваріативності, багаточентровості інформаційної соціальної системи особистість теж являтиме собою розмаїтість рольових моделей і життєвих стилів. Зрештою, поява «конфігуративного» чи «модулятивного Я» — це необхідність в умовах інформаційного суспільства. «Модульна людина» — це людина, яка здатна змінювати типи діяльності, може потенційно вписуватись у будь-які сфери соціальної системи: організації, угруповання, співтовариства, а також легко їх полишати, змінювати власні переконання. «Третя хвиля змінює природу ідентичності... Перехід до гетерогенного, диференційованого суспільства передбачає те, що індивід все менше зв'язаний контекстом свого народження і володіє великим вибором у самовизначенні. Прихід Третьої хвилі пов'язаний також із помітним прискоренням темпів соціальних та культурних змін, так що ідентифікації, які обираються, стають короткочаснішими, а люди приймають чи відмовляються від якихось компонентів своїх ідентичностей швидше, аніж будь-коли»². Тому «Третя хвиля найбільше винагороджує за пізнавальні здібності та освіту, а також людей, які здатні до швидкого пристосування, до змін... Вона винагороджує

¹ Тоффлер, Э. Третья волна [Текст] / Элвин Тоффлер ; [пер. с англ. К. Ю. Бурмистрова и др.]. — М. : АСТ, 1999. — 795 с.

² Тоффлер, О. Раса, власть и культура [Текст] / О. Тоффлер ; [пер. Поляковой Н. Л.] // Новая технократическая волна на Западе : сб. ст. : пер. / сост. и вступ. ст. П. С. Гуревича. — М. : Прогресс, 1986. — С. 281–282.

ватиме людей допитливих, цікавих, які прагнуть з'ясувати, що відбувається, і впливати на те, що відбувається, людей, які здатні володіти собою в умовах хаосу та незрозумілості. Їй знадобляться люди, які... можуть не мати навиків у якійсь одній спеціальності, але володіють досвідом у деяких різних сферах і здатністю екстраполювати ідеї з однієї сфери в іншу. Вона буде винагороджувати індивідуальність та підприємливість»¹.

В інформаційному суспільстві змінюється можливість часткової присутності людини в процесі комунікації. Така можливість з'явилася у людства після винаходу технічних засобів, які є посередниками людського спілкування. У даному типі комунікації присутні не всі аспекти людської особистості: тільки голос, текст. Хоча сучасні технології і намагаються максимально створити ілюзію присутності співрозмовника в комунікації, не всі поспішають ними скористатися. Саме спілкування часто має «частковий», «побічний» характер, тобто під час виконання будь-якої роботи людина може обмінюватися короткими фразами в «асьці» або чаті, спілкуватися телефоном і дивитися телевізор. Неповнота тілесної присутності співрозмовника, яка спочатку була лише наслідком недосконалості техніки, тепер стала на диво релевантна неповноті психологічної присутності людини в спілкуванні. Таким чином, коли живе, безпосереднє спілкування замінюється голосом і текстом, це стає показником того, що людина не має наміру бути присутньою в комунікації «душею і тілом», уникає емоційної співучасті. Те, що спочатку було наслідком обмежених можливостей техніки, тепер стало засобом забезпечення своєрідного психологічного комфорту завдяки тому, що співрозмовники позбавляються від емоційних навантажень і відповідальності живого спілкування. Оскільки засоби комунікації приховують людину, створюються передумови того, що суб'єкт комунікації виявиться не тим, за кого він себе видає.

Найпарадоксальніше полягає в тому, що сьогодні суб'єктом спілкування може виявитися взагалі не людина. За одним суб'єктом інтернет-комунікації може ховатися цілий колектив, організація, програми і т. ін. Яскравим прикладом такого роду учасника комунікації можна

¹ Тоффлер, О. Раса, власть и культура [Текст] / О. Тоффлер ; [пер. Поляковой Н. Л.] // Новая технократическая волна на Западе : сб. ст. : пер. / сост. и вступ. ст. П. С. Гуревича. – М. : Прогресс, 1986. – С. 287.

вважати президентів і інших очільників сучасних держав, за якими стоїть цілий штат людей, що забезпечує таку псевдокомунікацію.

Отже, яким би чином не трансформувалася комунікація у своїй технологічній, ігровій, виробничій та інших характеристиках, в соціальному аспекті проблеми домінуючим моментом залишається особистісна комунікація. Незважаючи на різноманіття і доступність засобів комунікації, потреба людини у спілкуванні продовжує зростати. Частина користувачів «мережі» на початкових етапах розвитку мережевої спільноти, будучи захоплена можливостями віртуального світу, створювала в мережевих комунікаціях нереалістичні, відверто фантастичні й неправильні уявлення про себе.

На сьогодні накопичено деякий досвід особистісних комунікацій у мережах, що дозволяє зазначити, що особистість не встигає за розвитком технічних засобів, а можливо, і не прагне цього. Гуманітарна компонента людини — система цінностей, переваг, захопленнь — розвивається повільніше, ніж прогрес технічних засобів комунікацій. Але в результаті комунікативного «буму» в суб'єкта комунікації відбувається розвиток нових граней особистості. У процесі вживання в нові ситуації, програвання нових ролей, освоєння різних часових і мультикультурних пластів індивід долучається до плюралістичних форм соціальної взаємодії. Відбувається освоєння нових здібностей, таких, як відкритість, толерантність, товариськість. Цінність цих змін належать майбутньому.

Періоди соціальних трансформацій руйнують сформовані в минулому підстави особистісної ідентифікації з будь-якою соціальною групою, змушують особистість до переосмислення колишніх ідентичностей і формування нових. Перехідні періоди суспільного життя можна уподібнити віковій ідентичності особистості, яка у процесі індивідуального життєвого шляху змінюється від етапу до етапу.

Поняття кризи ідентичності передає втрату особистістю уявлення про себе і своє життя, що є реакцією на інтенсивність соціальних змін, в яких індивіду необхідно здійснити особистісний вибір. Розмита ідентичність характеризує поки недосконалий вибір, в той час як «неоплачена ідентичність» позначає «автоматичне» прийняття нової ідентичності особистістю у процесі самоаналізу. Внутрішній зміст особистості, її суб'єктивний світ формується не за допомогою зовнішніх впливів на свідомість, але внаслідок інтенсивної внутрішньої роботи самої особистості.

Вплив інформаційної компоненти на соціум різко посилюється з появою інтерактивних медійних технологій, а особливо Інтернету, який дозволяє не тільки споживати інформацію, а й брати активну участь у процесах вироблення та циркуляції інформаційних потоків. Як наслідок, за справедливим зауваженням О. Дзьобаня, інформація набуває цінності не тільки завдяки загальнодоступності, пізнавальності, економічному або політичному потенціалу, а й тому, що відкриває нові можливості для персоналізації та самоідентифікації особистості. Таким чином, новий інформаційний простір, генерований Інтернет-технологіями, виступає одночасно і засобом, і середовищем соціального розвитку та становлення особистості.

Основними, найбільш значущими соціальними проблемами, пов'язаними з особистістю, в умовах інформатизації є¹:

- проблема мовної комунікації, що становить ядро інформатизації;
- проблема інформаційної безпеки особистості, під якою розуміється стан захищеності інформаційного середовища суспільства, що забезпечує її формування й розвиток на користь громадян, організацій і держави. Проблема забезпечення інформаційної безпеки особистості означає її право на отримання об'єктивної інформації і припускає, що одержана людиною з різних джерел інформація не перешкоджає вільному формуванню й розвитку особистості.

Як свідчать результати сучасних наукових розвідок у царині інформаційних процесів, впливами на особистість можуть виступати²:

- цілеспрямований інформаційний тиск з метою зміни світогляду, політичних поглядів і морально-психологічного стану людей;

¹ Див.: Уханов, С. В. Мережеві комунікації та соціальне самовизначення індивіда [Текст] : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / С. В. Уханов. – Х., 2010. – 16 с.; Дзьобань, О. П. Номо informaticus: до проблеми осмислення сутності [Текст] / О. П. Дзьобань // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х., 2014. – № 1 (20). – С. 13–21.

² Див.: Анпилогова, Л. В. Особенности информационной природы человека в современном социуме [Електронний ресурс] / Л. В. Анпилогова // Современные проблемы массовой коммуникации. – Режим доступу: http://conference.osu.ru/assets/files/conf_info/conf8/s23.pdf; Жидкова, О. О. Проблемы взаимодействия человека и информационной среды [Електронний ресурс] / О. О. Жидкова. – Режим доступу: sps.kture.kharkov.ua/articles/Статья6.doc; Куцепал, С. В. Комунікація та діалог у контексті освітніх викликів сучасності [Текст] / С. В. Куцепал // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Васькевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 66 (№ 11). – С. 531–534.

– розповсюдження недостовірної, спотвореної, неповної інформації;

– використання неадекватного сприйняття людьми достовірної інформації. Інформаційні впливи є небезпечними або корисними не стільки самі по собі, скільки тим, що управляють могутніми речовинно-енергетичними процесами. Суть впливу інформації полягає саме в її здатності контролювати речовинно-енергетичні процеси, параметри яких є на порядок вищими за саму інформацію;

– комп'ютерна злочинність, віруси. Спроба творців вірусів, як правило, молодих людей реалізувати себе у вірусотворчості пов'язана з низкою причин: бажанням самостверджуватися, «прогриміти», а також відсутністю усвідомлених життєвих цілей.

У наукових доробках М. Кастельса представлений синтез емпіричних досліджень і аналітичної роботи, проведених автором у цілій низці країн. Вчений відправною точкою своїх роздумів використовує комунікації, як основні ознаки нового світопорядку, що формується. Виходячи з цього, основне положення концепції М. Кастельса полягає в тому, що інформаційна епоха позначає появу нової людини, яка виникає завдяки розгортанню мереж і пріоритетному значенню інформаційних потоків. Дослідник вважає, що «визначальні дії у всіх сферах людської практики роблять на основі інформаційних технологій, що такі дії організовані (у глобальному масштабі) в інформаційні мережі і зосереджені на обробці інформації (символів)». М. Кастельс представляє державу інформаційної епохи як новий тип мережевої держави, заснованої на мережі національного, регіонального, місцевого й локального рівнів. Він підкреслює, що таке використання інформації і знань веде до виникнення нової людської трансформації, причому значення даного переходу для історії людства таке велике, що він не може навіть бути зіставлений з переходами ані від аграрного до індустріального, ані від індустріального до сервісного господарства. Така інформаційна революція, за словами А. Ракітова, «здійснює зростаючий вплив на перебіг історичних подій, поступово змінюючи систему цінностей, світогляд і уявлення людей про саму людину, сенс її буття й призначення. Тому філософська рефлексія над комп'ютерною революцією переростає у завдання осмислення соціально-історичної долі людства»¹.

¹ Ракитов, А. И. Философия компьютерной революции [Текст] / А. И. Ракитов. – М. : Политиздат, 1991. – С. 14.

Сучасні технології, включаючись у середовище суспільних відносин, стають важливим чинником соціальних трансформацій. Створення глобальних телекомунікаційних мереж і систем породжує нову інфраструктуру планети — інфосферу. Людина втрачає свою індивідуальність унаслідок впровадження електронних документів на основі пластикових карток — паспорти, податкові, страхові, медичинські, кредитні та інші посвідчення, які, з одного боку, мають покращити комфортність життя, а з другого — зводять людську особистість до цифрової комбінації — коду. Розробляються все нові технологічні пристрої, які повинні стати основними елементами системи тотального контролю і абсолютної влади над людиною з боку держави. Широкого застосування набувають біометричні системи ідентифікації особистості за унікальними для кожної людини біологічними даними — відбитками пальців, радужкою ока, генетичним кодом тощо. У сучасному інформаційному просторі поки що обережно, але наполегливо просувається ідея «чипізації» населення¹.

Крім того, зафіксовані зміни у сфері духовної культури, викликані не свідомими діями її творця — людини, а безособовою логікою технічного розвитку, процесами самоорганізації техногенного середовища. Наприклад, інформаційні технології, за допомогою структуризації інформації й забезпечення її доступності здійснюючи глибокі трансформації індивідуальної й масової свідомості, уніфікують соціальні практики, забезпечують включення людей у глобальний інформаційний обмін і стають інструментом психологічного тиску, насильницьки втручаючись в емоційно-вольову сферу людини. У сучасному інформаційному суспільстві бурхливо поширюються сублімовані форми агресивності. У наш час агресія й насильство набули нового вигляду, соціальна агресія стала неминучим та закономірним результатом надмірно тривалого перехідного періоду, що супроводжується розвалом економічних зв'язків, надзвичайно глибоким соціально-економічним розшаруванням населення, регіональними конфліктами, різким падінням рівня життя, кризою моральності. Стало очевидним, як підкреслює О. Жидкова, що створення загальнопланетарного поля інформації, окрім прискорення взаємообміну

¹ Див.: Сорокин, В. В. Юридическая глобалистика [Текст] : учебник / В. В. Сорокин. – Новосибирск : Изд-во НГТУ, 2010. – 916 с.

культур і їх творчих змін, призводить до розхитування традиційних цінностей¹.

Наскільки ширшою є сфера застосування технічного, настільки менше аспектів людської діяльності залишаються незалежними від неї. Постійне зростання матеріальних і культурних потреб — причина розвитку промисловості і головний стимул технологічних удосконалень. Але технологічні інновації, крім досягнення своєї прямої мети — підвищення ефективності матеріального виробництва — одночасно розхитують і традиційні основи суспільного життя, і базу традиційної культури. Ці технологічні зміни істотно перетворюють не тільки місце існування людини, а й впливають на саму людину, на організацію всіх видів її діяльності, на взаємини між спільнотами людей на ринку сировини, товарів і послуг, на систему освіти і, нарешті, на норми й закони, що фіксуються і розвиваються законодавчою, судовою і виконавчою владою.

Усе вищезазначене свідчить про те, що сьогодні різко актуалізується необхідність філософського обговорення самої проблеми взаємодії людини з інформаційним середовищем. На перший план виходить проблема успішної адаптації людини в сучасному інформаційному середовищі. Проблема адаптації людини невіддільна від питання про саму її суть, актуальну для філософів у всі часи. Вітчизняні й зарубіжні дослідники неодноразово звертаються до цієї проблематики. Інформаційне середовище, стаючи все більш важливою і невід’ємною частиною навколишнього середовища, пред’являє до людини зростаючі адаптивні вимоги. Людство було вимушене адаптуватися до природного й штучно створеного інформаційного середовища протягом усього свого розвитку, проте життя сучасної людини визначається новими реаліями, новими екологічними й соціальними обставинами.

2.3. Полікультурний вимір правової ідентичності

Політико-правова ситуація в сучасній Україні постає як дискурс, а іноді і конфлікт ідентичностей, як мультикультурність у межах од-

¹ Жидкова, О. О. Проблемы взаимодействия человека и информационной среды [Електронний ресурс] / О. О. Жидкова. – Режим доступу: sps.kture.kharkov.ua/articles/Статья6.doc.

нієї політичної нації і має своїм наслідком феномен симуляції ідентичності. Глобалістична тенденція транснаціоналізації анулює культурний традиціоналізм, зокрема ті його форми, які не відповідають політичній кон'юнктурі, що загострює проблему органічної самоідентифікації індивідів і розуміння ними цінності права. Самоідентифікація постсучасної особистості формує креативний імідж, що дозволяє їй чутливо пристосовуватися до віртуальності права.

Питання антропологічної деконструкції особистісного буття, а також проблема морально-правових пошуків вільного децентрованого індивіда певної культури в умовах відкритого мережевого суспільства набувають останнім часом значної актуальності. Факт симуляції ідентичності переважною частиною населення решти регіонів нашої країни підтверджує обмежені можливості їх самореалізації в умовах урочистості легітимної ідеології. Абсолютно очевидно, що право не здатне впоратися зі своєю функцією незалежної примирювальної сторони, гарантуючої вільну ідентифікацію усім національним, етнічним, культурним та релігійним прошаркам суспільства. Складається ситуація, коли не право підлаштовується під реалії полікультуралізму, а, навпаки, носії певних культур вимушені змінювати свою ідентичність заради набуття повноцінного правового статусу в суспільстві. Звідси ще одна із актуальних сьогодні проблем — проблема невизнання цінності права.

Дослідження має на меті, по-перше, обґрунтувати й виправдати нетрадиційний, симулятивний спосіб буття індивіда певної культури, історії та правової традиції. По-друге, здійснити антропологічний й методологічний аналіз феномену національної і культурно-цивілізаційної ідентичності, зокрема постсучасних їх форм, а також довести взаємовплив самоідентифікації та праворозуміння в умовах радикальних соціально-культурних трансформацій у вітчизняному суспільстві.

Пошук ідентичності українців на сучасному етапі розвитку є важливим чинником реалізації внутрішньодержавної стратегії. Одну із визначальних ролей у процесі культурно-цивілізаційної ідентифікації суспільства, безумовно, відіграє політична еліта. Але від напряду ідентифікації більшості населення також значною мірою залежать політичний та соціально-економічний розвиток держави, стабільність, солідарність, стан примиреності й духовної еволюції суспільства.

Культурно-цивілізаційна ідентичність українців історично була і залишається різноманітною. Дискурс ідентичностей, що триває в українському суспільстві, спровокував суперечливі й досить непередбачувані наслідки. За розрахунками політтехнологів, національна ідея мала об'єднати спільноту у «дружбі проти» спільного ворога. Проте саме вона несподівано обернулася нарошуванням внутрішньої ворожнечі в державі, виявивши ціннісні суперечності між двома більш дрібними історико-культурними ідентичностями громадян — східно- і західноукраїнською.

Національно-культурна ідентичність включає в себе не тільки адміністративно-правовий компонент самовизнання у статусі члена певної громадянської спільноти. В наших вітчизняних реаліях вона включає в себе також право говорити рідною мовою і заборону говорити чужою («ворожою»). Українська національно-культурна ідентичність передбачає право шанувати своє минуле і водночас обов'язок зневажати традиції ворога; право самореалізуватись у творчості рідного мистецтва паралельно із ганьбою до здобутків мистецтва чужого. Так виглядає «ідентичність проти», яка стверджується зараз у свідомості українців — ідентичність у її негативному змісті. Саме цей сенс заборони постає перешкодою на шляху до глобалістичного мультикультуралізму.

Компромісний мультикультуралізм є одним із специфічних проявів глобалізаційних процесів. Так, канадський філософ Ч. Тейлор розглядає мультикультуралізм як ідею примату культурного розмаїття над етнокультурною гомогенністю держав¹. Це ідея визнання самобутніх особливостей різноманітних культур, а інакше кажучи, визнання демократичних прав їх представників. Проте апологізація в Україні цінностей європейської демократії, ідеологічного плюралізму й полікультурності зовсім не заважає політичній еліті насаджувати офіційні стандарти суспільної свідомості, ревно культивуючи «ідентичність проти». У ролі такої легальної ідентичності ангажується націоналізм. Ототожнена із антирадянською, національна ідея значно радикальніше винищує традиції недалекого минулого, ніж винищувала б їх справжня хвиля національно-культурного відродження. Нетерпимість і завзятість, з якими виконується на місцях

¹ Тейлор, Ч. Мультикультуралізм і «Політика визнання» [Текст] / Ч. Тейлор ; пер. з англ. Р. Димерця. – К. : Альтерпрес, 2004. – 172 с.

закон про декомунізацію, не залишає сумнівів виключно у політичному сенсі поняття «нація».

Більш за все від стратегії диверсифікації суспільної свідомості страждають культура, мораль, людяність, і без того травмована історична пам'ять українців. Офіційно-легальна ідентичність змушує людей, добровільно або із страху, зректися девальвованих ідеалів і цінностей, знищити своє коріння, проклясти своє минуле і відчутти власну провину за нього. Проте, здається, знищення символів і атрибутів попередньої епохи ще не гарантує інтимного відчуття належності до історії та культури нації. Не варто сприймати радянську суспільну свідомість як альтернативу національній, адже вона мала і своє національно-культурне забарвлення. Радянський період не був відвертою прогалиною в історії генетичної нації українців, у її духовній традиції. Знуцання з непопулярної сьогодні епохи та її системи цінностей означає гноблення цілої генерації етнічних українців, провина яких лише у тому, що вони народилися півстоліття тому.

Логіка суперечності демонструє черговий парадокс історії: політика сили сьогоднішніх активістів нагадує за своїм характером відому політику «радянзації» комуністів сторічної давнини. Самоідентифікація сучасних українців має партикулярний характер, адже виявляє досить дрібні спільноти й світогляди в межах нації. Проте не сам по собі факт мультикультуралізму є проблемою на шляху духовної та соціальної еволюції України. Швидше, сама національна ідея, що набула сьогодні функції ідеології та знаряддя політичного популізму, стає перешкодою для демократії та полікультурного виховання людини глобалізованого світу.

Розмірковуючи про природу демократії, Х. Арендт зазначала, що кожен має бути тотожний своєму інтересу і в такій якості зрозумілий, очевидний для інших — інакше в роботі демократичної машини можливі небажані ускладнення й збої¹. Якщо цінність — це те, в ім'я чого людина діє і живе, то інтерес являє собою всього лише спрямованість самого його життєвого процесу, його домагання бути, бути оптимально і комфортно. Ринок відчуває потребу в «економічному егоїсті». Однак має бути в людському житті дещо таке, що не вичерпується інтересом та прагненням суб'єкта до самоствердження. На егоїстичних

¹ Арендт, Х. *Vita activa, или О деятельной жизни* [Текст] / Х. Арендт ; пер. с нем. и англ. В. В. Библихина. — СПб. : Алетей, 2000. — С. 263.

установках суспільної свідомості, що передбачаються як даність, і ґрунтується «формальна раціональність». У межах моделі ринкової демократії масовий егоїзм виявляється станом не тільки бажаним, а й необхідним — свого роду загальним еквівалентом, не менш основоположним, ніж гроші. Саме егоїстичні прагнення — «прагнення кожного до власної користі» — за наявності певних «механізмів врівноваження» веде до «загального блага», як зазначає В. Гьосле¹.

Вітчизняний філософ В. Малахов на підставі аналізу західних мислителів доходить висновку: природа демократії така, що, набувши у суспільній свідомості статусу цінності, вона негайно починає зазіхати на роль цінності основоположної, виключної. Демократія як така не потребує цінностей, що перевершують її моральну міру². Однак філософ піддає подібні висновки критичній оцінці. Їм усупереч, він наводить вислів одного із ідеологів 20-х рр. — лідера кадетської партії П. Новгородцева, який на порозі великих реформ писав: «Демократія є не шлях, а тільки роздоріжжя... не досягнута мета, а прохідний пункт. Для того, щоб її досягнення стали на благо реальній людській спільноті, потребується ще вільне підкорення розбуджених нею сил певному вищому началу, що їх зобов'язуватиме, потребується відома висота моральної свідомості народу»³. Тому уявляється малоімовірним, як зауважує В. Малахов, щоб шукану «висоту моральної свідомості» демократія, навіть сучасна, продукувала безпосередньо із себе⁴.

Отже, раціональний індивідуалізм не є достатнім ідеальним підґрунтям для справжнього демократичного, громадянського, гуманістичного суспільства, яке визнане за мету. Успіх політичної стратегії залежить від успіху самобутньої і свободної духовної ідентифікації кожної окремої людини, а також єдності певних традиційних груп. Із обіймів індивідуального, автономного, раціонального та мережевого вектор культурного розвитку повертає нас до сфери свідомого співробітництва заради загального блага, дружньої причетності до творення

¹ Гьосле, В. Практична філософія в сучасному світі [Текст] / В. Гьосле ; пер. з нім., післямова та приміт. А. Єрмоленко. — К. : Лібра, 2003. — С. 137–138.

² Малахов, В. Філософія и время: Вектор сопротивления [Текст] / В. Малахов // Вопр. философии. — 2011. — № 1. — С. 56.

³ Новгородцев, П. И. Об общественном идеале [Текст] / П. И. Новгородцев. — М. : УРСС, 1991. — С. 548.

⁴ Малахов, В. Філософія и время: Вектор сопротивления [Текст] / В. Малахов // Вопр. философии. — 2011. — № 1. — С. 58.

спільної країни, світу, життя. При цьому подібні зусилля зовсім не обов'язково повинні віддавати ностальгічним поклонінням минулому.

Справжні цінності культури — це не те, що нам «диктує час», а те, що зараз потребує нашої співучасті, те, що загальнодосяжне й примирююче — смислоутворювальна основа буття. Що приваблює сьогодні у найбільш розвинутих демократіях Заходу, так це саме їх культурна укоріненість. Тільки дієва причетність глибинним смислам культури здатна надати морального обґрунтування сучасним політико-правовим проектам. У значенні «філософського опору Часу» В. Малахов навіть робить конкретну пропозицію: «розробка ідеї союзу демократії та культури»¹.

Який же зв'язок між ідентичністю і праворозумінням? Ідентичність у даному випадку розуміється у значенні усвідомленості особою самої себе і, зокрема, себе як частини певного етосу, хроносу, культури; своїх особистих природних прав, реалізація яких робить її тим, хто вона є. Праворозуміння ж особи обумовлене її істотними уявленнями про справедливість та заборони, що закладені в її рідній культурі та історії, з якими вона себе ідентифікує. Праворозуміння ґрунтується на самому імперативі права як справедливості в тому сенсі, в якому ми особисто її розуміємо. Для вільної реалізації своєї самості, для задоволеності особистісних потреб у самовираженні, саморозвитку, духовній спільності з близькими особа вимагає захисту і гарантій свободи, очікуючи цього від права. Саме можливість вільної самоідентифікації особи дає їй уявлення про правову справедливість. І навпаки, розуміння особою права як цінності, як безумовного справедливого закону, повністю обумовлене успішною реалізацією цією особою своєї культурної ідентичності.

Отже, інтегральні й глобалізаційні процеси безумовно трансформують традиційні форми ідентичності. У людей зникає відчуття причетності до певного архаїчного оточення, сталих, визначених та виправданих цінностей, настанов і орієнтирів. Глобалізація привносить інший вимір у процес пошуку ідентичності, надає ідентичності транснаціонального характеру. Ситуація невизначеності й відкритості постає як новий рівень свободи, однак відчужує людину від близьких їй моральних традицій та природних основ права, яких так бракує сучасній

¹ Малахов, В. Философия и время: Вектор сопротивления [Текст] / В. Малахов // Вопр. философии. – 2011. – № 1. – С. 59.

демократії. Що стосується України, постнекласичні тенденції в галузі аксіології та суспільної свідомості не надто обережно торкаються тутешньої правової реальності, зокрема сфери реалізації особистих прав людини, до якої належить і національно-культурна ідентифікація громадян.

Фундаментальний дослідник Є. Бистрицький, аналізуючи сучасну ситуацію в Україні, виявляє пропагандистські технології відстоювання національної ідентичності за рахунок організованого насильства. Вітчизняні ідеологи діють за відомою істиною: ніщо не об'єднує краще, ніж спільний ворог. Унікальність і єдність тієї чи іншої спільноти доводяться через її рішучість бути «разом проти». Проте ставка на війну у боротьбі за єдність ідентичності уявляється занадто невиправданою. В українських реаліях виявляється правильною формула: «ідентичність для проекту війни»¹.

Нераціональний схематизм сприйняття ідентичностей, який є звичайним у повсякденному досвіді комунікації, спирається на пересуди. Найлегше сприймаються негативні характеристики Іншого, навіть якщо вони — суцільна вигадка. Це також стосується засобів масової інформації, які технічно закріплюють і тиражують усереднене розуміння. Публічно закріплені пересуди, покладаючись на суспільну думку, заповнюють та знищують те місце, де перебувала совість, створюючи плацдарм аморалізму². Такий схематизм у поєднанні з віртуальними технологіями являє собою ефективний агрегат пропаганди війни.

Популярна сьогодні гібридна війна різновимірною у своїх проявах, серед яких поширеним є віртуальне знищення світоглядних цінностей супротивника, екзистенційних можливостей його культури, шляхом маніпуляції усіма можливими медійними засобами. У цьому сенсі гібридна війна зіштовхує криваву реальність численних смертей від військового та супровідних різновидів насильства (бандитизму, терору) з віртуальною реальністю пересудів про війну. Вона відрізняється від попередніх війн пропагандистським опертям не стільки політичним ідеологіям, скільки гіпертрофовано посиленому образу захисту власної ідентичності³.

¹ Бистрицький, Є. Проект війни: від ідентичності до насильства [Текст] / Є. Бистрицький // Філософська думка. – 2015. – № 1. – С. 61–74.

² Там само. – С. 71.

³ Там само. – С. 73.

Навіть у випадку нацизму належність до вищої арійської раси не-сла у собі модерну ідеологічну апеляцію до універсальності раси. Гібридні ж війни прямо посилаються на потребу захисту партикулярної культурної ідентичності. Гібридна війна є війною ідентичностей у тому сенсі, що використовує особливості переживання ідентичності та її предметних проявів для політичного та пропагандистського виправдання агресії, для руйнування історично-ментальної єдності нації та її сили.

«Чи означає це, що захист ідентичності є торуванням шляхів до війни? Чи означає це, що модерний проект універсальної культури — універсального консенсусу цінностей життєвих світів — має повернутися?» — запитує Є. Бистрицький¹. Утім офіційні заяви про невдачу політики мультикультуралізму разом із національним захистом власних суверенітетів у рамках європейської спільноти, передусім національно-культурних ідентичностей (мови, традицій), свідчать про певні межі такого міжнаціонального консенсусу. Так, ідентичність, спроектована на «захист», «відсіч Іншому», досить легко використовується для проектування війни у сучасному світі глобальної комунікації. Проект сучасної війни вказує на нагальну потребу у філософському розумінні онтологічної різниці (тобто ідентичності) як умови, як миру, так і війни.

Результат самоідентифікації особистості в культурному, національному, соціальному планах по суті є визнанням цією особистістю своїх природних прав: права не приховувати власного походження, пишати своєю історією, спілкуватися рідною мовою, жити скарбами вітчизняної спадщини, виховувати дітей у традиціях своєї родини, захоплюватись тими кіно та літературою, які знаходять відгук у серці, ностальгувати за цінностями свого дитинства. Неможливість людей вільно реалізовувати зазначені права та одночасне небажання їх позбутися — демонструють у багатьох із них схильність до симуляції ідентичності — феномену надто схожого із фроммівською «втечею від свободи»: коли заради можливості самореалізації у нових умовах людина свідомо відмовляється від частини своїх особистих прав і свобод, які можуть завадити її успішній інтеграції у «нове» суспільство. У вигляді таких вольностей, зокрема, виступають: свобода не відмов-

¹ Бистрицький, Є. Проект війни: від ідентичності до насильства [Текст] / Є. Бистрицький // Філософська думка. — 2015. — № 1. — С. 73.

лятись від своєї історії, не засуджувати своїх минулих вчителів, не розділяти сучасних ідеалів, розширивши власний ціннісний вибір, тощо. Або ти можеш собі усе це дозволити — або ти маєш шанс стати повноцінним членом суспільства. Компроміс, у тому числі із совістю. Це справжня проблема екзистенційної «свободи для». На жаль, у свідомості переважної більшості сучасних українців стверджується ще визначена Кантом «свобода від» — ідентичність у її негативному сенсі (сенсі гарантії захисту від загроз).

Симуляція ідентичності, що цинічно здійснюється зараз багатьма особами, змушеними робити свій вибір, стає причиною болісного для них самознешкодження, неможливості духовної самореалізації. Така ситуація нагнітає внутрішній конфлікт у суспільстві — розкол на аутсайдерів, тих, хто прагне ними бути, та маргіналів. Гуманний спосіб вирішення цього конфлікту є правовим. Право, якщо воно дійсно демократичне й гуманне, має рівною мірою гарантувати права і можливості усіх сторін. Альтернативою війни як насильства є урочистість права, у значенні ліберального договору. Тільки правове врегулювання конфлікту в Україні надасть можливість сподіватись на культурну еволюцію суспільства, яка, у свою чергу, обумовлена рівнем правосвідомості населення.

Правосвідомість як розуміння цінності й самої природи права громадянами пов'язана з їх адекватною і неупередженою самоідентифікацією в суспільстві. Проте спроба такої ідентифікації виявила сьогодні культурну неоднорідність українців. Звичайно, одного факту поліідентичності недостатньо для розв'язання громадянської війни, однак достатньо для її підтримання, тим більше на фоні політичної гри.

У цей час триває самоідентифікація жителів Донбасу. Більшість цих людей не визнає себе прибічниками ані ДНР, ані офіційної України — вони за тих, хто принесе їм мир. Найжахливіше у цій ситуації те, що вони вже не ідентифікують себе з українським народом. Теоретики констатують зародження нової культурної спільності — субкультури Донбасу. Навіть якщо вона маргінальна, люмпенська, кримінальна, вона не ототожнює себе з українською. Тепер навіть територіальна єдність (включення Донбасу до складу унітарної України) не буде здатна утворити єдності культурної, духовної, ментальної. Та сама проблема культурної інеродності лежить в основі геополітичного

конфлікту навколо Криму, і вона набагато важливіша, ніж проблема кордонів.

Парадокс ідентифікації полягає в тому, що легше загубити духовну єдність нації через топологічне відчуження території, аніж гарантовано відновити її шляхом зворотного возз'єднання цих територій. Зміна політико-правових реалій не здатна радикально вплинути на природну компоненту праворозуміння — остання значно інертніша за історію. Тому ані Революція Гідності, ані офіційний пріоритет полікультурності в державі поки не принесли українцям свободу ідентичності. Нові політичні пріоритети тягнуть за собою нові пріоритети історії, моралі, духовності, права і навіть ідентичності. У новому антагонізмі активісти і маргінали міняються місцями. А моральні проекти ідеологів «зависають» у просторі популістської риторики.

Не існує сучасності без «господарів сьогодення». Примирення ідентичностей уявляється сьогодні можливим виключно через всезагальне визнання цих «господарів» та їх легітимного світогляду. Вітчизняна демократія має плюралізм ідеологій, але серед цього плюралізму — одну легітимну. Криза ідентичностей, що була констатована взимку 2014 р., досить швидко змінюється урочистістю національної ідеї українців. Це свідчить про те, що населення поступово змінює свою ідентичність, заміщаючи її симулякрами. Самосвідомість, що з'являється в результаті, не може вважатись ідентичністю у справжньому сенсі цього слова, адже вона виражає неусвідомленість особою необхідності бути собою, а усвідомленість нею меркантильної необхідності просто бути, бути якомога зручніше і довше. Зміна ідентичності є реалією сучасності, способом буття людини транзитивного суспільства. Саме на симулякрах ідентичності тримається зараз крихкий мир у решті регіонів.

У кожному індивідуальному випадку подібна оновлена ідентичність більшою чи меншою мірою страждає та очікує вибуху своєї природності у разі зміни «господарів сьогодення». Тут постають головні питання, зокрема: у чому ж полягає заслуга права? Якщо більшість страждає як через зміну ідентичності, так і через відмову це зробити, то яку ж справедливість гарантує право? Як іще можна розуміти справедливість, окрім як право і можливість бути тим, хто ти є і пишатися цим? Якщо вітчизняна реальність свідчить про те, що значна кількість людей сьогодні відмовляється від такої

можливості, то, мабуть, їх думка про цінність права далека від ідеалу. Отже, зв'язок між ідентичністю і праворозумінням виявляється, по-перше, очевидним, а по-друге, значним і вагомим для суспільного розвитку.

Миттева й свідома зміна ідентичності є зрада людиною свого минулого. Цей крок може бути спричинений різноманітними факторами: розсудливою зміною переконань та цінностей («прозрінням»), романтичною ідеалізацією нового й фанатизмом, утилітарним прагненням комфорту й безпеки, підкоренням колективній волі й небажанням бути у меншості, або, нарешті, тривіальним побоюванням розправи з боку «господарів сьогодення». Проте будь-який із варіантів є досить болісним для людей у морально-психічному плані, та усі вони аж ніяк не свідчать про правове врегулювання ситуації. Тож очевидно, що праворозуміння громадян України надто далеке від демократичного ідеалу. Сподіватись сьогодні на правовий захист може лише той, хто має «правильну», «легальну» ідентичність. Людина, яка змушена ламати свою людську природу для самозахисту, не розраховуючи на підтримку з боку права, не може цінувати таке право. Однак ідентичність — складна і динамічна структура, яка розвивається протягом усього життя людини. Отже, є шанс, що національно-політична ідентичність українців рано чи пізно узгодиться із мінливим сенсом правової справедливості.

Один із наших сучасників, В. Малахов, який називає себе «філософським працівником пострадянської і новоукраїнської формації», стосовно ідеологічного самовизначення сучасних українців відверто й неприховано говорить про величну силу духу тих, хто в змозі «слідувати вектору опору велінням Часу». На його думку, услужіння можновладцям та насилля над інтелектуальною совістю починається із «поденщини на услужінні у Часу». На порядку ж денному може опинитися як удосконалення розвинутого соціалізму, так і пристосування до європейських цінностей, або, наприклад, ствердження національної ідентичності. Так, опір Гітлеру й Сталіну набував загартування там і тоді, де на союз із часом розраховувати було неможливо. Навіть тепер здатність зайняти чесну позицію громадянина і мислителя передбачає як свою неодмінну умову рішучість у випадку необхідності йти супротив течії часу, готовність чинити опір його могутнішим тенденціям, у тому разі, якщо вони ставлять

під удар цінності, без яких ми не в змозі увітати власне життя. Адже є речі, важливіші за час¹.

В. Малахов закликає до тверезості духовного опору данині Часу. Духовний опір — це імпульс, що виводить далеко за межі власне політичної та ідеологічної площини. Саме сьогодні, зауважує філософ, коли стільки копій ламається навколо ідентичності національної, конфесійної, партійно-політичної тощо — має хто-небудь нагадувати усім про незрівнянно глибшу, власне людську ідентичність, про крихку й загадкову якість людяності². Сучасний транзитивний світ, на думку В. Малахова, не пропонує такої ідеї, якій варто присвятити своє життя. Тимчасова користь і миттєва насолода — єдині мотиви поведінки постсучасного індивіда, з якими варто рахуватися. «Атомом» соціальності визнається тепер навіть не індивід, а деперсоналізоване інформаційне повідомлення; людьми ж, що втратили внутрішню стійкість, можна маніпулювати як завгодно³.

Інший співвітчизник, сучасний прогресивний теоретик і блогер С. Дацюк по-своєму бачить оригінальні перспективи вирішення конфлікту ідентичностей в Україні. На його думку, Україна має стати основою екуменічного руху всередині християнства і сучасної його реформації⁴. Із цього руху може постати нова Україна. Відтак країні потрібна нова генералізація. С. Дацюк переконаний, що Україна — це не нація, не держава і не територія — це «мережеві громади», які самоорганізуються в різних способах комунікації та беруть під контроль управлінські, економіко-фінансові, політичні, соціальні, культурні, наукові та освітні інфраструктури. Так, основою мережевої нетериторіальної самоорганізації має стати не держава, а самоврядування, яке відбиратиме у держави усі її монополії на фіксацію ідентичності, а також управління та використання публічних ресурсів, збір і розподілення податками тощо. Це топологічна, але не територіальна фрагментація світу. У цьому сенсі «Майдан як мережа громад, що своїми діями змінили історію України, — це прообраз нового світу», — вважає С. Дацюк⁵.

¹ Малахов, В. Філософія и время: Вектор сопротивления [Текст] / В. Малахов // Вопр. философии. — 2011. — № 1. — С. 49–50.

² Там само. — С. 54.

³ Там само. — С. 53.

⁴ Дацюк, С. Нариси української ідентичності: сенсуалізація [Електронний ресурс] / С. Дацюк. — Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/53f5b37dc14b2/>.

⁵ Там само.

Ідея нагадує «федерацію громад» у соціалізмі І. Франка, однак головним суб'єктом духовного й культурного відродження там виступала нація як етнос, а не певна транснаціональна ідентичність. Як вважає С. Дацюк, війна Росії та України є протистоянням різних смислових ідентифікаційних організованостей (національних та імперських). Саме вони породжують антагонізми, війну, у той час, як мережева самоорганізація соціального життя знімає конфлікт, породжуючи замість національних та ідеологічних ідентичностей-смишлів нові смисли — мережеві. Країни, які кладуть в основу організації свого світу смисл «нація» або смисл «імперія», приречені на поразку і руйнування. Отже, С. Дацюк переконаний, що ідея нового світу ґрунтується на мережевих громадах людства. Це спільноти, які об'єднуються і з'єднують топологічні фрагменти світу за допомогою телекомунікацій та інтернету¹. Щось схоже на загальносвітовий перформанс.

Вітчизняні теоретики офіційно констатували позитивний ефект національно-державницької, а не національно-етнічної парадигми самовизначення України сьогодні, а також територіальний, а не етнонаціональний варіант громадянства. Проте останнім часом фактичні реалії суттєво розходяться із офіційними принципами національної політики, про що свідчить криза ідентичності українців. У сподіваннях уникнути зайвої «етнізації» науковці беруть за перспективу транснаціональну ідентичність глобального світу, на зразок розвинутих демократичних держав Заходу.

Філософ Л. Хашиєва називає сучасну українську ідентифікаційну модель «множинною ідентичністю», вважаючи її однією з найсуперечливіших і найпопулярніших у глобалізованому світі. На жаль, в Україні спостерігається тенденція до політизації ідеї культурних відмінностей, слабкість інтегруючих ідей, відсутність спільних основ соціальної згуртованості, нестабільність ціннісних орієнтирів, розкол між ідейним і культурним. Автор припускає перспективу поєднання в структурі національної ідентичності — громадянської та етнічної ідентичностей, примирення яких у межах єдиної національно-культурної свідомості здатне утворити «демократичне громадянство»².

¹ Дацюк, С. Нариси української ідентичності: сенсуалізація [Електронний ресурс] / С. Дацюк. – Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/53f5b37dc14b2/>.

² Хашиєва, Л. В. Множинна ідентичність: реалії глобалізованого суспільства [Електронний ресурс] / Л. В. Хашиєва. – Режим доступу: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2013-1/doc/5/04.pdf>.

Глобалізація привносить наступний вимір у процес пошуку ідентичності. Є потреба у формуванні нової ідентичності, яка враховувала б ті можливості для реалізації індивіда, що їх надає доба глобалізації. Професор Інституту філософії НАН України В. Лях констатує, що відносини індивіда з іншими людьми стають дедалі фрагментарнішими, суто функціональними. Зведення існування до набору функціональних відносин робить із людини «модульну особистість», яка складається із тисячі модулів, що залежно від ситуації «вмикаються» і «вимикаються». На відміну від цілісної особистості, ці модулі (а разом з ними й сама «модульна людина») можуть бути легко замінені один одним як незалежні. Самотність та ізоляція — плата за таку свободу¹.

В. Лях шукає нових форм ідентичності, які набуватимуть особливо-го значення у зв'язку з тим, що глобалізація створює ситуацію невизначеності як новий рівень свободи. Вона розвиває не лише традиційні ідентичності, пов'язані із сім'єю, історією, місцем проживання, нацією, релігією, не лише ідентичності, вироблені в період становлення індустріального суспільства (праця, клас, корпорація), а й такі, що пов'язані з нацією-державою. Глобалізація змінює соціокультурні, психологічні, моральні форми існування людей. Втрачена певна стабільність, визначеність індивіда в соціальному середовищі. Розриваються сталі зв'язки і приналежність людини до традиційних ідентичностей. Відповідно зростає загальна невизначеність життя, що спричиняє розгубленість людини, оскільки у неї зникає впевненість у надійності навколишнього світу. Утворюється «світ без опори», в якому важко визначити пріоритети і однозначні світоглядні орієнтири².

Глобалізація примножує шанси розвитку і водночас сприяє появі загрозливих тенденцій, а саме ствердження космополітичного світогляду, і паралельно провокує відродження різного роду фундаменталізмів. Вона знешкоджує існуючі ідентичності і водночас спонукає до постійного пошуку нових, співвідносних із глобалізаційними викликами. Нова ідентичність формується в надрах мережевого суспільства. Під ідентичністю В. Лях розуміє властивість, завдяки якій соціальний агент усвідомлює себе і конструює смисли навколишньої реальності.

¹ Лях, В. В. Свобода і пошук нових форм ідентичності в добу глобалізації [Текст] / В. В. Лях // Мультиверсум. Філософ. альм. — К. : Укр. Центр дух. культури. — 2006. — Вип. 57. — С. 8.

² Там само. — С. 6.

Негативні ж наслідки глобалізації, за словами автора, ведуть до фрустрації та кризи ідентичності. Зокрема, якщо говорити про суспільство США як авангард глобалізаційних процесів, то слід зазначити, що в цій країні мільйони людей несамовито шукають свою справжню індивідуальність або певну магічну терапію, щоб знову стати цілісною особистістю (налічують близько 8000 терапій подібного типу)¹.

Часто пошук нових ідентичностей призводить до відродження патріархальних, які знову набирають силу. Подібні відроджені ідентичності називають ідентичностями опору, оскільки їхнє спрямування — антиглобалістське. Вони можуть містити й небезпечний, асоціальний зміст, на зразок нової ідентичності Донбасу. В. Лях вважає, що цінність моральної норми, яка була підґрунтям права, зараз руйнується мережевим суспільством. Виникає суспільство, де індивідуальна ідентичність знову поступається місцем колективній (новому колективному «Я»). Саме тут видаються запитаними традиційні колективні ідентичності, чим можна пояснити появу різного роду фундаменталізмів як вияв традиціоналізму в культурі.

З другого боку, глобалізація приносить із собою безліч проблем, які не можна вирішити на національному рівні. Глобальна демократія тяжіє до транснаціональності. Тому, зокрема, Р. Дарендорф висловлює занепокоєність із цього приводу: незрозуміло, яким чином можливо здійснювати контроль за тими, хто приймає відповідні рішення у глобальному масштабі. Тобто спроба вийти з-під глобальної влади мережевого суспільства стимулює створення різних ідентичностей спротиву, породжуючи нові фундаменталізми, націоналізми, сепаратизми, локалізми, етнічні та культурні співтовариства. Проте, як зазначає Р. Дарендорф, «правда, яка багатьом не до вподоби, така: людство не дуже чисто розподілене по земній кулі в групи з однією ідентичністю... отже, нові можливості, які відкриває глобалізація, стають підставою для появи нових конфліктів»².

Сьогодні наявний пошук нової системи зв'язків, що будуватиметься навколо поділюваної ідентичності. Виникають все нові ідентичнос-

¹ Лях, В. В. Свобода і пошук нових форм ідентичності в добу глобалізації [Текст] / В. В. Лях // Мультиверсум. Філософ. альм. — К. : Укр. Центр дух. культури. — 2006. — Вип. 57. — С. 7.

² Дарендорф, Р. У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики свободи у ХХІ столітті [Текст] / Р. Дарендорф ; пер. з нім. А. В. Орган. — К. : Києво-Могилян. акад., 2006. — С. 31.

ті, які формуються не зверху вниз, а зсередини назовні, тобто «ті, хто є нашими» проти «тих, хто нашими не є». Попередні форми ідентичності (патріархальність, релігійність, індивідуалізм) все ж не були глобальними, чи такими, що утворені на основі універсальних, абсолютних цінностей¹. Тому пропозиція В. Ляха: створити нові проекти, де ідентичності формуватимуться не на основі спротиву глобалізаційним процесам, а на цінностях, що включали б у себе своєрідний космополітичний компонент, який містить глобалізація.

Нові ідентичності мають виникнути в умовах відсутності стабільних культурних характеристик, тому що, згідно з М. Кастельсом, сама багатолика культура набуває іншого — віртуального — характеру. В ній немає нічого сталого. Це безперервний процес створення і руйнування — деконструкція. Попередні форми причетності до сталих спільнот, стабільної структурованості життєсвіту та традиційних культур у такому суспільстві поступаються місцем ефемерним формам, які весь час змінюються. Своєрідний дух інформаційного суспільства становить «хакерська етика». М. Кастельс гадає, що можна було б навіть припустити, що в інформаційному суспільстві взагалі немає культури у звичному для нас розумінні².

Докладно розглядаючи ідентичність як вимір індивідуального буття людини як суто людську здібність до обґрунтування своєї сутності, не можна не враховувати антропологічного змісту категорії «ідентичність», і водночас деконструктивних метаморфоз, що останнім часом трапилися в людській природі та антропології. Разом зі зміною людини змінився і суб'єкт права.

Традиційний, який став уже архаїчним, зміст ідентичності полягає у визнанні особистістю своєї природної та духовної належності до певної соціально-культурної спільноти. У діалектичному розумінні ідентифікація частини з цілим здійснюється за принципом співвідношення елемент — система. Тому виключно ідентифікація індивіда з певною антропологічною цілісністю надає сенсу його існуванню. Тільки у складі даної цілісності він набуває свого призначення, функ-

¹ Дарендорф, Р. У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики свободи у XXI столітті [Текст] / Р. Дарендорф ; пер. з нім. А. В. Орган. — К. : Києво-Могилян. акад., 2006. — С. 13.

² Кастельс, М. Інформаційне суспільство та держава добробуту. Фінська модель [Текст] : пер. з англ. / М. Кастельс, П. Хіманен. — К. : Ваклер, 2006. — С. 197.

ції. Однак нова методологія дозволяє досягнути такі актуальні сьогодні явища, як індивідуалізм, особистісна автономія та хаосотична саморегуляція індивіда у багатовимірному просторі: соціальному, інформаційному, комерційному, споживчому, ідеологічному, культурному тощо. Це робить необхідним переосмислення ідентичності у відповідності з сучасними стандартами життя людини і її антропологією.

Актуальним методом організації й осмислення сучасної антропологічної структури і водночас новою формою ідентифікації індивіда виявляється деконструкція. Філософи констатують заміщення глибинності та ієрархічності самовизначення людини — імітацією та симуляцією у різноманітних формах: симулякр, імідж, маска, аватар. Отже, ідентичність втрачає свій звичний посыл до глибинності й укоріненості в традицію, свій натяк на фундаменталізм і стаціонарність. Сучасна, нетрадиційна ідентичність має відповідати деконструктивній особистості. Теперішня реальність отримала назву антропосистемної, де підсистемною одиницею виступає людина, яка зайнята перманентним самовідтворенням, практичним пристосуванням до мінливих умов. За нових умов виробництву підлягає сама людяність, або ідентичність, що свідчить про значні антропокультурні метаморфози.

Ідентичність у значенні належності до історії, до традиції передбачала утворення й живлення власного міфу. Такого роду міфи радянської, пострадянської, національної ідентичності сплїталися в єдиний історико-культурний простір-фундамент, що обґрунтував саме існування пересічної вітчизняної особи. У наш час особистісний простір людини не має потреби у вертикальному визначенні та виправданні своїм корінням, традицією, міфом. Постмодерний суб'єктивний простір народжується у конструктивно-логічній мережі символів, що рівноцінно співіснують.

Ігор та Людмила Усанови у своїй статті «Неоміфологія постсучасної особистості» взагалі визначають епоху пост як «наявну відсутність, що прагне стати вічністю на всі часи»¹. Постсучасна особистість жертвує своїм онтологічним буттям заради символічного самобуття — жвавої імітації своєї культурної, політичної, національної ідентичності. Така особистість є принципова невизначеність, безпідставність, відмова від власного місця в історії. Вона деміфологізована. Констру-

¹ Усанов, І. Неоміфологія постсучасної особистості [Текст] / І. Усанов, Л. Усанова // Філософ. обрії. – 2010. – №24. – С. 157.

ювання «нової людяності», як зазначають Усанови, відбувається переважно через задоволення, яке є системним упередженням вольового начала. Ситуативне й негайне задоволення власних потреб та інтересів — це алгоритм самовизначення децентрованої і автономізованої ідентичності.

Ситуація пост складається саме через власну безвідносність, неподороженість, негенеологічність, позаісторичність особистості. Вона не має свого походження, а отже, і свого майбутнього, вона взагалі не має нічого свого, проте користується усім як своїм власним без остраху згубитися у чужій образності, бо саме завдяки цій безродності проникає за будь-які межі, кордони, закони, заборони, бо вони ж не її стосуються і не їй писані. Вона нізвідки і нікуди, вона не має власного імені, бо імен у неї безліч, вона не має власного вигляду і оформленості, бо вона є остання точка і як точка вона усюди, вона не є початком і кінцем, бо безначальна і безкінечна. Вона іманентно належить вічності, втім вічність слід розуміти не як трансцендентну висоту, а як випадіння з часу через його нескінченну повторюваність і тожсамість — симулякри буття¹.

Обличчя особистості виступає не виразником глибини, а маскою себе самого із безліччю атрибутивних властивостей, як функціональна і змінна складчастість. Неоміфологізм особистості є втратою глибини та висоти, вертикалі та ієрархії, нарешті єдності. Як плата за це вона перетворюється на свою тінь — одновимірність, принципову системну однаковість, що забезпечує наявну відсутність себе — симуляцію ідентичності. Проти абсолюту постала глобальність, проти вічності — тривалість, а маска звільнилася від першообразу. Особистість системи пост має саму себе як підґрунтя існування. Стратегія імітації означає, що не потрібно шукати в собі нічого, достатньо лише неприхованої явленості, цинічності, нарочитості, безпардонності, яким немає меж. Імітація є анігіляцією старих міфів, живлення ними через їх викриття, розвінчання, коли вони потрапляють у ігровий простір. Іміджеві технології продукують розвінчані прототипи людського образу. Маска, тінь, аватар, симулякр стають головними сурогатами особистості, які живуть у нескінченних серіях деміфологізації історії².

¹ Усанов, І. Неоміфологія постсучасної особистості [Текст] / І. Усанов, Л. Усанова // Філософ. обрії. – 2010. – № 24. – С. 157.

² Там само. – С. 158–159.

Симуляція тепер не є актом відносним, вона є абсолютним способом буття. Не є вона також актом підробки та залежності від справжньої, істинної реальності. Симуляція нічого не підробляє. Вона є знаком самого знаку, відкритістю і оголеністю одновимірного, проте багатозначного¹. Особистість обирає деконструктивні способи творчості за рахунок переозначення або демонтажу, нескінченного реформатування і перезавантаження. Варіантом деконструктивної культури є також правова культура, яка інваріантно покладає тимчасову локальну справедливість креативного суб'єкта глобального простору. І ця справедливість не обґрунтована ані минулим, ані майбутнім, ані фундаментальним, ані колективним, а лише оптимальним індивідуальним задоволенням у численних іміджах. Особистість творить середовище власної свободи, через що і самореалізується. Її зусилля спрямовані на конструювання власного світу, що відповідатиме її особистому запиту.

Деконструкція родових міфів постає як обґрунтування актуально-го іміджу особи. Пошук і демонстрація актуальних іміджів активізується, зокрема, у трансформаційних суспільствах невизначеної ідеології, де тривають самоідентифікація індивідів та суперництво ідеалів, на зразок сучасної України. Загублена у хаосі особистість залишається на самозабезпечення й самовизначення, відмовляючись від себе минулої, конструює, як їй здається, себе нову, застосовуючи при цьому принцип інаковості. Проте інаковість можлива лише як переробка оригінального начала, утворення його протилежності, а не сутнісно іншого. Досягається інаковість через просту структурну деконструкцію і звільняє від приналежності. Кожен новий крок деконструкції є принципово імовірним. Такого роду імовірнісне дієве буття уособлює в собі ілюзію свободи. Ілюзорно свободна, самокерована особистість конструює свій віртуальний світ абсолютних можливостей, згодом набуваючи власного віртуального буття.

Однак технологія імітації іміджів не є ідентифікацією у тому сенсі, в якому ми звикли її розуміти. Якщо ідентичність — це результат самовизначення особою її внутрішньої причетності до певної духовної традиції та соціально-історичної єдності, то імідж є безвідносною симуляцією духовних ідеалів та порожньою одиничністю. Імідж від-

¹ Див.: Дельоз, Ж. Различие и повторение [Текст] / Ж. Дельоз ; пер. с фр. Н. Б. Маньковской, Э. П. Юровской. – СПб. : ТОО ТК «Петрополис», 1998. – 384 с.

криває простір нескінченної безпідставності, інтерпретованої як свобода. Свобода — єдино можливий стан буття людини у множинності альтернативних реальностей глобального світу.

Філософи сходяться у думці, що технологічні можливості постіндустріального суспільства доповнюють і продовжують природні можливості людини, довершують її первинну натуру, виводячи її за власні межі — у постприродне. Сучасність вимагає антропологічної креативності, адже людина існує у нескінченній безлічі можливих світів. Індивід власноруч має моделювати гіперреальність, заселяючи її власними адептами. До складу зазначеної гіперреальності входить і реальність права як один із імовірнісних світів — віртуальне середовище особистої свободи й самореалізації людини.

Саме альтернативна множинність іміджів кожного окремого індивіда облаштовує його місце у світі, одночасно підлаштовуючи світ під індивіда як креативну персону. Віртуальна «матриця» реальності міститься в індивідуальній свідомості. Фактично сучасна особистість вбудовує світ у себе, оволодіває ним та робить його розширенням власного образу. У той самий час прихована імовірнісна воля самої «матриці» здатна звести особистість до повної інструментальної пасивності, тому як особистісний мікрокосм є одиницею глобальної віртуальної системи, на волю якої він не може вплинути¹.

Ідентичність сучасного індивіда є платою за його абсолютну потенційність. Замикаючи принципову відкритість системи на себе, іміджева особистість надає системі власного обличчя, власного образу буття, проте не може передбачити поведінки системи, до якої належить, відчуває залежність від неї. Свобода особистості виявляється неабсолютною, такою, що обмежена спонтанною необхідністю, мережевою раціональністю метапростору. Топографічно децентрована особистість стає центральною, але не визначальною фігурою гіперреальності.

Імідж як поверхневий статус не обтяжує особу статичним фундаментом натуральності й генетичності. Креативна особистість здатна мати безліч іміджів та необмежений потенціал здібностей. Імідж стає логічно виправданою заміною ідентичності. Він дорівнює симульова-

¹ Див.: Жижек, С. Матрица, или Две стороны извращения [Текст] / С. Жижек // «Матрица» как философия : эссе / пер. с англ. О. Трухиной. — Екатеринбург : У-Фактория, 2005. — С. 329–371.

ній ідентичності, про яку йшлося раніше. Імідж є безвідповідальною імітацією антропологічної сутності, чистий образ, який пристосовує індивіда до чергової нестійкої реальності.

Отже, симулятивна соціальна реальність вимагає від індивідів для їх адаптації не сутнісної ідентифікації, а тільки іміджевих технологій самовизначення. Деконструктивно-антропологічний аналіз дозволяє переконатися у симулятивній природі самої національно-культурної ідентичності сучасних індивідів. Класична ідентичність зникає услід за ґрунтовним змістом особистості. Постсучасна особистість є «стікетованим» символом популярного віртуального світу, яка «постить» себе на сучасному етапі гри належним чином, щоб не перестати бути гравцем. Доречно було б вважати імідж новою ідентичністю, проте не остаточною. Імовірна логіка віртуальної матриці закономірно спричиняє нову систему норм належного. Вільні від правових стереотипів об'єктивної справедливості суб'єкти самі творять постсучасне право за вимогами доцільності. Правове рішення постає як результат деконструювання трьох елементів: правової ситуації, символічної системи законодавства та ціннісних систем креативних суб'єктів права.

Ідентифікуючись, особистість утворює середовище власної свободи, завдяки чому і самореалізується. Тенденція глобалізації провокує невизначеність, у якій триває пошук дедалі нових форм ідентичності. Люди втрачають почуття причетності до духовно близького оточення, гублять визначені й стійкі орієнтири. Глобалізація розмиває не лише традиційні ідентичності як такі, а й сам механізм їх утворення. Ідентифікація починає бути перманентною і незавершеною, як спосіб буття людини у сучасному мережевому просторі. Креативність індивіда спрямована на деконструкцію ним власного світу, який має відповідати його запитам. Обґрунтування актуального іміджу здійснюється через ігри із родовими міфами.

Імідж — безвідповідальна імітація антропологічної сутності індивіда — чистий симулятивний образ. Множинність ненатуральних іміджів не обтяжує індивіда історичністю, а, навпаки, відкриває безмежний потенціал можливостей. Такого роду антропологія радикально змінює зміст та методи розуміння права і правової ідентичності людини.

Самоідентифікація особистості у культурному, національному, соціальному відношеннях по суті є визнанням і обґрунтуванням даною особистістю своїх природних прав, зокрема права не приховувати

своїї генеалогії і громадянської історії. Проте саме це звичне тлумачення «самоідентифікації» суперечить моделі сучасного мережевого глобального світу, який постає як гіперреальність децентрованих індивідів. У свою чергу, факт інертності свідомості значної кількості погано адаптованих індивідів трансформує онтологічну суперечність людини і середовища у такі явища, як криза ідентичності, маргіналізація і загострення соціальних конфліктів.

Як висновок слід зауважити, що урахування моменту трансгресивності й мінливості правової реальності, і в тому числі симулятивності індивідів, радикально змінює зміст і методи розуміння права та правової ідентифікації. Саме тому усвідомлення віртуальної креативності людини принципово замінює її самовизначення через ідентифікацію — самовизначенням через імідж. Проте безумовним виявляється сам причинно-наслідковий зв'язок ідентичності (або іміджу) і праворозуміння суб'єкта. Також цілком очевидна гнучкість самої системи норм належного у деонтологічному віртуальному світі права, в якому ми мешкаємо. Національно-культурній ідентичності належить особлива роль не тільки у розбудові громадянського суспільства, консолідованого ціннісною системою, а й у вихованні інтегрованих лояльних особистостей, вільних у самовизначенні не тільки у вимірі сучасності, а й у своєму історичному минулому.

2.4. Соціальна відповідальність суб'єктів діяльності в інформаційному суспільстві

Аналіз досліджень та публікацій показує, що проблема відповідальності різних суб'єктів діяльності досліджується як зарубіжними, так і вітчизняними авторами. В основному відповідальність розглядається в межах етичної, юридичної або політичної проблематики. В умовах розвитку інформаційного суспільства особливого значення набуває соціальна відповідальність суб'єктів інформаційної діяльності у зв'язку з їх потужним впливом на громадську думку, різноманітні суспільно-політичні та економічні процеси.

Логіка нашого дослідження передбачає з'ясування сутності та особливостей соціальної відповідальності як цілісного феномену й екстра-

поляцію отриманих висновків на суб'єктів діяльності в інформаційному суспільстві.

Важливий внесок у розробку проблеми відповідальності з позицій соціальної філософії зробили В. Андрущенко, І. Бойченко, Л. Губерський, М. Краснов, А. Плахотний, О. Тітаренко, Т. Яшук.

Відповідальності як особливому типу взаємодії людини та суспільства присвячено праці Л. Грядунової, Г. Заболотної, І. Савченко, П. Симонова, В. Степаненко, В. Сперанського, А. Панова та ін.

Дослідження соціальної відповідальності в контексті теорії соціальної правової держави та громадянського суспільства відображено у працях А. Башняка, М. Василька, В. Давидовича, В. Ільїна, В. Карнієнка, О. Мельника, Ю. Мигаль, С. Перегудова та ін.

Окремі аспекти соціальної відповідальності суб'єктів діяльності в інформаційному суспільстві розглянуто в науковому доробку В. Конаха, І. Малини, В. Мартинюка, В. Пархомова, Л. Філіпової та ін.

Разом з тим у наукових працях вищезначених дослідників комплексно не представлена проблема соціальної відповідальності суб'єктів діяльності в інформаційному суспільстві.

На наш погляд, соціальна відповідальність є найважливішим елементом взаємозв'язку особистості та суспільства, вона здійснює функцію регуляції поведінки індивіда відповідно до вимог суспільства, інформаційного зокрема. З розвитком суспільства соціальна відповідальність набула провідної ролі в політичних, духовно-ідеологічних, інформаційно-комунікативних та інших відносинах. Підвищення рівня соціальної відповідальності за сучасних умов є необхідною умовою суспільного прогресу, розвитку демократичних відносин.

Аналізуючи проблеми соціальної відповідальності, А. Плахотний зазначає, що ні юридичні, ні моральні норми не можуть регламентувати усі сторони поведінки людини в суспільстві, не здатні повністю визначити її ставлення до своїх обов'язків. Звідси й випливає необхідність вкладати у поняття «відповідальність» більш широкий смисл, який не пов'язаний із системою санкцій. Така відповідальність називається «соціальною».

Соціальна відповідальність, за А. Плахотним, — це соціальний механізм контролю, користуючись яким, суспільство забезпечує узгодження особистих і суспільних інтересів, спрямовує поведінку людей у необхідне, суспільно корисне русло. Зворотний напрям цього зв'язку

(від особи до суспільства) характеризує відповідальність як найважливішу моральну і соціально-психологічну якість особистості. У цьому, на його думку, виявляється об'єктивна і суб'єктивна сторона соціальної відповідальності¹.

А. Шабуров розглядає соціальну відповідальність як вольове соціально зумовлене ставлення суб'єкта до панівних у суспільстві норм і цінностей, що виражаються в обранні суспільно значущого варіанта поведінки і його активної реалізації².

Крім того, майже всі автори, що досліджували соціальну відповідальність, цілком справедливо, на наш погляд, визнають методологічною основою вироблення цього поняття через аналіз співвідношення категорій свободи і необхідності, соціальної активності, діяльності. Соціальна відповідальність нерозривно пов'язана з необхідністю дотримання приписів, правил поведінки, узгодження своїх дій з об'єктивними законами суспільства.

Соціальна відповідальність є показником соціальної зрілості особистості. Так, у юності відбувається якісний стрибок особистісного розвитку від усвідомлення себе дорослим до розуміння власної відповідальності за вибір поведінки, значущої ролі, цінностей, цілей і засобів їх досягнення. Важливим компонентом соціальної відповідальності є мотиваційний, який дає змогу розкрити когнітивний і поведінковий компоненти. При визначенні особливостей мотиваційного компонента соціальної відповідальності доцільно використовувати методичний прийом «вивчення Я-ідеалу».

Соціальна відповідальність виникає одночасно з суспільством. Вона трансформується, за певними показниками, зі зміною типу суспільних відносин. Зокрема, в інформаційному суспільстві особливого значення набуває відповідальність суб'єктів різноманітної діяльності за якість, повноту, своєчасність та об'єктивність наданої інформації, зростає роль знань у міжсуб'єктній взаємодії. Буття інформаційного суспільства зумовило появу нового типу соціальної відповідальності, який можна означити як «інформаційна відповідальність» суб'єктів діяльності.

¹ Плахотный, А. Ф. Свобода и ответственность: социальный аспект проблемы [Текст] / А. Ф. Плахотный. – Харьков : Изд-во Хark. гос. ун-та, 1972. – С. 5, 74.

² Шабуров, А. В. Социальная ответственность личности и уголовное право [Текст] / А. В. Шабуров // Вопросы совершенствования уголовно-правовых норм на современном этапе : межвуз. сб. науч. тр. – Свердловск, 1986. – С. 68.

Формування соціальної відповідальності пов'язане з розвитком людини як соціальної істоти, суспільних відносин, коли поведінка особи набуває суспільної значущості і тому починає регулюватися за допомогою соціальних норм. У соціальній відповідальності, на думку Д. Бернштейна, слід розрізняти два аспекти, два значення стосовно всіх соціальних норм: по-перше, відповідальність за виконання обов'язку, що передбачено соціальною нормою; і по-друге, відповідальність за порушення такого обов'язку.

Відповідальність за порушення соціальних норм означає обов'язок суб'єкта відповідальності прийняти на себе негативні наслідки невиконання чи неналежного виконання вимог соціальної норми, тобто стати об'єктом осуду, об'єктом застосування заходів виправного впливу (з боку суспільства, держави, колективу, соціальної групи та ін.) і своїми діями відшкодувати, компенсувати спричинену шкоду¹.

Крім того, як вважає І. Ребрій, у змісті соціальної відповідальності відображаються три аспекти взаємодії соціальних суб'єктів: характер виконання соціальним суб'єктом свого призначення та обов'язків; суспільне оцінювання дій або бездіяльності соціального суб'єкта (правова, моральна, політична, естетична та ін.); соціальні санкції, що застосовуються соціумом до соціального суб'єкта за соціальні наслідки діяльності або бездіяльності².

Становлення демократичного суспільства в Україні нерозривно пов'язане з необхідністю виховання громадянськості нової генерації, становлення нової свідомості, нового мислення, нової людини з такими найважливішими рисами, як самовизначеність, самостійність, соціальна відповідальність та соціальна активність. Для цього потрібне сприяння формуванню спроможності людини самостійно осмислювати об'єктивні процеси в макросоціумі, усвідомлено приймати відповідальність за вибір індивідуально значущих принципів, цінностей, цілей, форм і засобів поведіння в соціальній і політичній сферах³.

¹ Бернштейн, Д. И. Правовая ответственность как вид социальной ответственности и пути ее обеспечения [Текст] / Д. И. Бернштейн. – Ташкент : ФАН, 1989. – С. 35–36.

² Ребрій, І. М. Сутність і зміст соціальної відповідальності військовослужбовців Збройних Сил України [Текст] / І. М. Ребрій // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2011. – Вип. 9. – С. 136.

³ Див.: Бех, І. Д. Відповідальність особистості як мета виховання [Текст] / І. Д. Бех // Початк. шк. – 1994. – №9–10. – С. 2–6.

Отже, соціальна відповідальність як внутрішня особливість індивіда — це складне соціальне явище, яке включає в себе усвідомлення необхідності діяти згідно із суспільними вимогами та соціальними цінностями, усвідомлення своєї суспільної ролі, критичність і постійний контроль за своїми діями, готовність відповідати за свої вчинки та соціально значиму діяльність.

Відповідальна діяльність як сутнісна характеристика індивіда, що розкривається через володіння ним достатніми знаннями і волею, здатність протистояти зовнішнім обставинам та визначати свої можливості, постає як процес опанування природи, так і створення світу предметів культури. У контексті даного підходу, акцентуючи увагу на цілісній формі організації відповідальної діяльності, у межах якої реалізується єдність потреб, цілей і дій, ми й можемо говорити про соціальну відповідальність суб'єкта діяльності, інформаційної зокрема.

Аналізуючи соціальну відповідальність суб'єктів діяльності в інформаційному суспільстві, слід погодитися з поглядами О. Тітаренко, що соціальна відповідальність завжди пов'язана з нормами діяльності і може бути введена тільки там, де вони існують. Історично сформовані напрями досліджень відповідальності можуть бути в цьому зв'язку визначені як окремі аспекти відповідальності, пов'язані з існуючими юридичними, професійними і морально-етичними нормами діяльності. І оскільки відповідальність вводиться там, де існують норми, які по суті мають раціональний характер і, як правило, мають тенденцію змінюватися під впливом факторів життєдіяльності, то відповідальність регулює відношення суб'єкта до наявної норми в контексті існуючих умов. Звідси слідує, що для введення відповідальності необхідно розглядати відносини у трикутнику «контекст — норма — поведінка». Відповідальність вказує на існування норми, пропонуючи суб'єкту діяльності співвідносити свою поведінку з останньою — підкорятися або порушувати її. Тому відповідальність існує і тоді, коли порушення норми не відбулося. Незнання конкретних норм не звільнює суб'єкта від відповідальності, оскільки вона пов'язана більше не зі знанням самих норм, а зі знанням того, що вони існують і це є значущим¹.

У контексті цього підходу важливою є наявність контролю агента діяльності над своїми вчинками, що обов'язково потребує реалізації

¹ Тітаренко, О. Г. Відповідальність в управлінні (соціально-філософський аналіз) [Текст] : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / О. Г. Тітаренко ; ХУПС ім. І. Кожедуба. – Х., 2006. – С. 132.

принципу свободи волі. Поза власним вибором не можна говорити про відповідальність індивіда, оскільки відсутність альтернатив дії означає відсутність відповідальності за обраний шлях самореалізації. Дії індивіда в такій ситуації варто розглядати не як вияв свідомого вибору життєвої стратегії, а як реакцію об'єкта на застосування до нього примусу. Тільки там, де має місце дійсна можливість вибору, обумовлена вільною волею, може бути введена відповідальність суб'єкта діяльності. Крім того, якщо суб'єктами діяльності розглядати тільки індивідів, що було, наприклад, характерно для класичних етичних концепцій, то можна говорити тільки про індивідуальну відповідальність, яка виявляється у взаємозв'язку правового, функціонального (професійного) і морально-етичного аспектів. І тут можна стверджувати, що соціальна відповідальність суб'єкта діяльності тісно пов'язана з мораллю. Моральна складова, на думку дослідників цієї проблеми, є внутрішньою складовою відповідальності, котра характеризує людину як «приватну» істоту поза її публічною роллю.

У інформаційному суспільстві відповідальність суб'єктів комунікативно-інформаційної діяльності може не регламентуватися правом у повному обсязі: транснаціональна інформаційна діяльність, відсутність законодавчих норм, що регулюють окремі різновиди інформаційної діяльності тощо. Саме тому роль моралі, ступінь розвиненості внутрішньої культури учасників інформаційної діяльності набуває особливого значення.

Мораль як регулятор людської поведінки виконує такі основні функції: регулятивну, виховну, відображувальну, оціночну, ціннісно-орієнтаційну, мотиваційну, комунікативну та ін.¹

Важливим елементом моралі як регулятора людської поведінки є спілкування. Як незмінний компонент особистісної структури, спілкування виступає універсальним засобом гуманізації самої людини. Воно потребує від людини вміння орієнтуватися в різноманітних, часто суперечливих, ситуаціях, знаходити вирішення поставленої проблеми на основі моралі. Усе це, на думку О. Клепікова, потребує усвідомленого обрання індивідуальної поведінки, яка вимагає розвитку

¹ Див.: Мануйлов, Є. М. Філософський аналіз моральної відповідальності соціального суб'єкта [Текст] / Є. М. Мануйлов // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2012. – Вип. 4(14). – С. 4.

творчого мислення, усвідомлення цілей, завдань, мотивів не тільки самих вчинків, а й їх наслідків¹.

Моральні відносини як невід’ємна складова міжособистісних взаємостосунків відіграють керівну роль у формуванні нової людини, і присутні у всіх взаємозв’язках людей. Моральні відносини — це сукупність особливого виду зв’язків і залежностей, що відновлюються в результаті стосунків з іншими людьми, із суспільством. У реальному процесі спілкування міжлюдські відносини безпосередньо відображають моральність, яка не може існувати поза цими відносинами. Процес спілкування, вважає Г. Зіммель, утворює ідеальний світ, в якому радість кожного безпосередньо пов’язана з радістю інших, і ніхто принципово не може задовольнити своє прагнення за рахунок незадоволення іншого².

Отже, моральність у контексті спілкування є тим самим виміром, який визначає поведінку людини, її ставлення до співрозмовника, охоплює внутрішню потребу особистості до здійснення моральних дій і вчинків. Саме моральні дії і вчинки становлять зміст соціальної відповідальності суб’єктів діяльності, у інформаційному суспільстві зокрема. Ця відповідальність несе у собі суспільно ціннісний зміст, виступає способом детермінації поведінки суб’єкта діяльності, накладає на нього певні обов’язки.

Кожний вчинок суб’єкта діяльності як наслідок обраного рішення в ситуації морального вибору так чи інакше порушує інтереси інших суб’єктів суспільства. Оскільки моральний вибір виражає реальний зв’язок особистості з іншими людьми, а одержаний результат набуває певного значення для інших людей, це завжди накладає відповідальність на особистість. Ця відповідальність, як вважає Г. Балл, умовно може бути поділена на внутрішню та зовнішню. Внутрішня відповідальність є атрибутом такої моральної категорії, як совість. Вона виражає прагнення особистості усвідомлювати наслідки своїх вчинків, діяти відповідно до цих усвідомлень, керуючись нормами моралі. Зовнішня відповідальність виявляється у вигляді санкцій суспільства на дії особистості³.

¹ Клепіков, О. І. Основи творчості особи [Текст] / О. І. Клепіков. – К. : Вища шк., 1996. – С. 237.

² Зіммель, Г. Избранное [Текст] : в 2 т. / Г. Зіммель. – М. : Юрист, 1996. – Т. 2: Созерцание жизни. – С. 5.

³ Балл, Г. О. Феномен вибору в контексті соціальної поведінки [Текст] / Г. О. Балл // Соц. психологія. – 2005. – № 1(9). – С. 13.

Таким чином, можна стверджувати, що соціальна відповідальність суб'єктів діяльності в інформаційному суспільстві у своєму внутрішньому змісті тісно пов'язана з моральною відповідальністю особистості. Крім того, соціальна відповідальність суб'єкта діяльності, на наш погляд, пов'язана не тільки з мораллю, а й із професійною етикою. Ще Сократ приділяв велику увагу моральності і вважав її одним із критеріїв професійної діяльності. Платон і Арістотель також зазначали, що метою будь-якої професії є утвердження моральності. Але кожна епоха виробляє свої вимоги до моралі і професійної етики особистості. За сучасних умов соціальна функція моралі і професійної етики полягає у регулюванні діяльності людини та допомозі в успішному розвитку особистості саме як професіонала своєї справи. І в цьому контексті дуже важливо, аби людина у своїй професійній діяльності усвідомлювала власну моральну відповідальність щодо виконання своїх професійних обов'язків та інших людей своєї професії. Така відповідальність перетинається з такими близькими поняттями, як «професійна честь», «професійна гідність», «професійна справедливість», «професійний такт». У цьому контексті варто зауважити, що нагальною проблемою сучасної науки є розробка, систематизація й удосконалення принципів та норм професійної етики суб'єктів діяльності в інформаційному суспільстві.

Так, на думку В. Мартинюка, інформаційна етика на відміну від професійної етики інших фахівців означає не що інше, як моральні принципи не лише комп'ютерних професіоналів, а й усіх користувачів комп'ютерних систем. Науковець акцентує увагу на важливості вироблення етичних норм для всіх суб'єктів інформаційного суспільства¹.

У свою чергу, Л. Філіпова, досліджуючи компетенції фахівців із документальних комунікацій, підкреслює, що вкрай необхідною є культурно-етична компетенція, яка охоплює знання та навички морально-етичних та правових норм поведінки в комп'ютерно-мережевому просторі як для всіх суб'єктів інформаційного суспільства, так і для усвідомленого їх використання фахівцями сфери інформаційно-документної діяльності².

¹ Мартинюк, В. М. Морально-етичні норми спілкування в мережевих комунікаціях [Електронний ресурс] / В. М. Мартинюк. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/15_APSN_2010/Philosophia/67238.doc.htm.

² Філіпова, Л. Професійні компетенції фахівців з документальних комунікацій: освітній аспект [Текст] / Людмила Філіпова // Вісн. Кн. палати. – 2009. – № 1. – С. 26.

Отже, у кожній сфері суспільних відносин головним суб'єктом діяльності є людина, яка має право сподіватися на ставлення до себе не як до об'єкта зовнішнього впливу, а саме як до особистості, тобто розраховувати на повагу, співчуття, розуміння. За сучасних умов діють кодекси честі лікаря, юриста, педагога, офіцера та ін., які регулюють їх професійну поведінку.

Тому основним призначенням професійної етики є допомога суб'єкту діяльності успішно виконувати свої професійні обов'язки та чітко окреслити його завдання в контексті даної діяльності. Однак, у свою чергу, вона залишає вільний простір для прийняття самостійних рішень. Тобто професійна етика жодним чином не заважає суб'єкту діяльності, інформаційної зокрема, розвиватися як фахівцю, не ставить його в якісь певні рамки, а лише скеровує його у моральне русло.

Як зазначав Блез Паскаль: «Розум суто математичний правильно працюватиме, тільки якщо йому заздалегідь відомі усі визначення і начала, інакше він збивається з пантелику і стає нестерпним. Розум, який пізнає безпосередньо, не здатний терпляче дошукуватися первинних начал, що лежать в основі суто спекулятивних, абстрактних понять, з якими він не стикається у буденному житті і йому “незвичних”, несе нісенітницю, коли питання стосується явищ іншого порядку»¹. Звідси випливає, що суб'єкти діяльності в інформаційному суспільстві повинні чітко уявляти свої обов'язки і усвідомлювати свої дії, і в цьому їм допомагає професійна етика. Крім того, на наш погляд, вибір діяльності поєднується з великою моральною і соціальною відповідальністю за наслідки цього вибору. Тому справжній вибір відрізняється від свавілля тим, що в процесі вибору розкриваються справжній зміст, духовне і моральне багатство особистості. Саме вільний вибір є випробуванням на міцність таких компонентів особистості, як совість, гідність, честь, відповідальність тощо. Як тільки самі цілі або цінності стають проблематичними, ситуація вибору виводить особистість за межі раціональності. Тут ідеться про важливі ціннісні рішення, які, починаючи з Аристотеля, розглядаються як кардинальні питання життя, котрі треба прожити. Тут вибір робиться з позиції блага, і особистість тим самим вступає у сферу етики².

¹ Паскаль, Б. Думки [Текст] : пер. з фр. / Блез Паскаль. – К. : Дух. л-ра, 2009. – 704 с.

² Аристотель. Никомахова етика [Текст] / Аристотель ; пер. с древнегреч. под ред. А. И. Доватур и Ф. Х. Кессиди // Сочинения : в 4 т. – М. : Мысль, 1976–1984. – Т. 4. – 1983. – С. 6.

Отже, соціальна відповідальність суб'єктів діяльності в інформаційному суспільстві в контексті моралі і професійної етики органічно пов'язана зі свободою прийняття рішень, вибору цілей та способів, методів та стилів її реалізації. У цьому контексті зазначимо, що свобода — це простір для відповідальності. Людині притаманні свобода вибору, свобода дії, вона здатна обміркувати, проектувати дії, обрати засоби для досягнення результату, а тому вона має відповідати за обране, вчинене нею¹.

Виходячи з вищезначеного, важливою є проблема меж відповідальності. У багатьох дослідженнях (А. Башняка, М. Василика, В. Давидовича, В. Ільїна, В. Карнієнка, О. Мельника, С. Перегудова та ін.) межі відповідальності розглядаються перш за все з юридичної точки зору, наприклад, межі матеріальної відповідальності, кримінальна відповідальність, або межі господарсько-правової відповідальності.

На наш погляд, стосовно відповідальності суб'єктів діяльності, правомірно говорити про межі відповідальності в різних сферах життєдіяльності людини. Як не парадоксально це звучить, але кожна людина несе певну відповідальність навіть за ті вчинки, які вона не здійснила, оскільки вона є частиною суспільства. Хоча це й деякою мірою не зовсім справедливо, однак без цього неможливо досягти поставлених цілей, вивести спільноту на вищий рівень моральності.

Нині в Україні поступово та іноді суперечливо відбувається розвиток демократії, ринкової економіки, громадянського та інформаційного суспільства. І за цих умов є дуже важливим визначити межі відповідальності суб'єктів діяльності у різних сферах суспільних відносин.

Як свідчать дослідження, залежно від виду відповідальності її межі також можуть бути різними². Так, професійна відповідальність — це перш за все персональна відповідальність фахівця, і вона зумовлює

¹ Див.: Морфологія культури: тезаурус [Текст] / за ред. В. О. Лозового. — Х. : Право, 2007. — С. 232–233.

² Див.: Козлова, Н. П. Концепция моральной ответственности в философии Г. Йониса [Текст] / Н. П. Козлова // Вестн. Моск. ун-та. Серия 7. Философия. — 2006. — № 2. — С. 132–141; Мануйлов, С. М. Філософський аналіз проблеми професійної відповідальності [Текст] / С. М. Мануйлов // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2011. — Вип. 8. — С. 11–18; Савченко, І. Г. Соціальна відповідальність в контексті розбудови соціальної держави в Україні [Текст] / І. Г. Савченко // Актуальні проблеми державного управління : наук. пр. — Х. : ХорРі НАДУ «Магістр», 2005. — 32 (24). — Вип. 1. — С. 454–461.

межі відповідальності в межах професійної діяльності, компетентності суб'єкта діяльності.

У більшості професій здавна існують вимоги, норми, за порушення яких фахівці даного виду діяльності можуть бути притягнені до відповідальності й зазнати деяких негативних санкцій, аж до заборони займатися подібною діяльністю, наприклад, лікарі, адвокати. Проте ще не всі професії мають свої професійні кодекси, хоча ця потреба вже виникла. Як зазначалося вище, є необхідність розроблення та наукового обговорення професійного кодексу суб'єктів інформаційної діяльності, яка є швидкоплинною та постійно прогресуючою.

Схожі проблеми з етичним унормуванням діяльності існують й у представників інших професійних груп. Скажімо, сьогодні у середовищі інженерів і менеджерів точаться серйозні дискусії про необхідність розробити основні принципи професійної поведінки й етику відповідальності, оскільки влада як політична, так і економічна, технологічна, зосереджена в руках фахівців різного рівня, постійно зміцнюється, що без духовного спрямування може мати негативні наслідки для суспільства. Якщо проаналізувати, які професійні співтовариства найбільш інтенсивно ведуть дискусії з проблем професійної відповідальності, то виявляється, що це групи, які володіють «значною технологічною владою»¹.

Дійсно, можна навести масу аргументів, що саме технізація таких галузей, як медицина, журналістика, державне управління і менеджмент, наука, інженерія, призвели до виникнення проблематики професійної відповідальності та етики поведінки у цих галузях. Дану проблему аналізувала низка вчених, зокрема, К. Мітчем розглядав історію становлення професійної відповідальності вчених та інженерів, у свою чергу, А. Огурцов вивчав її у сфері медицини, а У. Дункан досліджував її специфіку у менеджменті.

Виникає запитання: чому саме значна технологічна влада зумовлює інтенсивність спроб розробити професійну етику і механізм професійної відповідальності? Річ у тім, що понятійне оформлення відповідальності виникає в результаті необхідності створити раціональні регулятори.

У дослідженнях проблеми професійної відповідальності фахівців технологічної влади можна виділити три достатньо самостійних на-

¹ Митчем, К. Что такое философия техники [Текст] : пер. с англ. / К. Митчем. – М. : Аспект Пресс, 1995. – С. 28.

прями: відповідальність влади, відповідальність менеджменту (бізнесу) та відповідальність інженерів, що корелюється з напрямками розгляду професійної відповідальності, які склалися у сучасних дослідників.

Відомо, що дослідження з проблем професійної відповідальності в основному здійснюються в руслі аналізу професійної етики. Фахівці, що розробляють цю тему, важливе місце в цьому проблемному полі відводять саме сутності та ознакам професійної відповідальності.

Низка дослідників при аналізі проблеми професійної відповідальності виходять із суто етичних вимог, тобто професіонал має бути відповідальним, поводитися морально, оскільки такими є загальнолюдські імперативи.

Деякі вчені пов'язують професійну відповідальність з персональною відповідальністю, зводять її до відповідальності за доручену справу. Виходячи з цього, К. Бельський застосовує процесуальне визначення професійної відповідальності, стверджуючи, що вона реалізується за допомогою процесуальних правил, які спонукають суб'єктів відповідальності пройти ланцюг стадій: 1) дати звіт про виконану роботу; 2) вислухати (прийняти) оцінку компетентного органу; 3) понести у разі негативної оцінки які-небудь несприятливі наслідки¹.

У свою чергу, О. Лейст увів поняття управлінської відповідальності, яка, як він вважає, має природу позитивної відповідальності, відмінну від природи відповідальності за правопорушення. О. Лейст пропонує структуру управлінської відповідальності, що базується на трьох елементах: 1) «конститутивна відповідальність», яка впливає з самого факту появи в установленому порядку відповідального органу або особи (обрання, призначення тощо); 2) «функціональна відповідальність», яка виникає з визначення завдань, наділення необхідними повноваженнями, за належну реалізацію яких суб'єкт несе відповідальність; 3) «персональна відповідальність», що означає точну визначеність кола справ для працівника, доручених йому операцій, робіт, завдань².

Таким чином, персональна відповідальність у тлумаченні О. Лейста є по суті функціональною відповідальністю, тільки не на рівні функцій, а на більш низькому рівні — окремих операцій, завдань

¹ Бельский, К. С. Персональная ответственность и дисциплина в государственном управлении [Текст] / К. С. Бельский // Сов. государство и право. – 1984. – № 3. – С. 68.

² Лейст, О. Э. Санкции и ответственность по советскому праву [Текст] / О. Э. Лейст. – М., 1981. – С. 218–223.

та ін., тобто там, де може бути встановлена персональна відповідальність. Більше того, подібна конструкція відповідальності може бути запропонована для суб'єктів будь-якої діяльності, а не тільки для суб'єктів управління. Тому не зовсім зрозумілим є значення введення терміна «управлінська» в назву такої структурованої відповідальності.

Отже, межі професійної відповідальності детермінуються повноваженнями, якими наділений той чи інший суб'єкт діяльності.

Що стосується меж правової відповідальності, то вона, на наш погляд, залежить від норм права і законодавчих актів. Більшість дослідників вважають, що у рамках кримінальної відповідальності простежується тенденція до поглиблення і звуження поняття відповідальності, оскільки від первісного тлумачення кримінальної відповідальності як порушення зовнішнього прописаного закону перейшли до обмеження об'єктивного характеру сучасної провини внутрішніми намірами суб'єкта, що її вчинив. Зокрема, якщо в момент вчинення злочину людина була неосудною, тобто індивідуальною до норми, то вона не може нести кримінальну відповідальність. На підставі цього можна відзначити, що поняття юридичної відповідальності базується не тільки на співвідношенні норма — поведінка, а на більш складному співвідношенні контекст — норма — поведінка¹.

Таким чином, поза розглядом контексту порушення правової норми неможливо не тільки ввести загальне уявлення про відповідальність, а й встановити межі цієї відповідальності, що є одним із важливих моментів правової відповідальності.

Роль юридичної відповідальності, як вважає М. Краснов, полягає не у формулюванні якої-небудь вимоги до суб'єкта, оскільки для цього існує сама норма. Відповідальність не може бути зведена і до реалізації «позитивної» (заохочення) і «негативної» (покарання) санкції. Правова відповідальність — це самостійне добровільне порівняння своєї поведінки з наслідками користування свободою².

Отже, у сфері кримінальної відповідальності суб'єктом відповідальності може бути тільки конкретна особа, а межами відповідальності є вчинена протиправна дія.

¹ Див.: Тітаренко, О. Г. Відповідальність в управлінні (соціально-філософський аналіз) [Текст] : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / О. Г. Тітаренко ; ХУПС ім. І. Кожедуба. – Х., 2006. – С. 60.

² Краснов, М. А. Ответственность власти (государство в открытом обществе) [Текст] / М. А. Краснов. – М. : Магистр, 1997. – С. 13.

Дещо інакше тлумачаться межі відповідальності у сфері цивільного права. На відміну від сфери кримінального права, де межі відповідальності звужуються, у сфері цивільного права вони розширюються. Цивільна правова відповідальність полягає або в позбавленні особи певного суб'єктивного права, або в покладанні на неї додаткових юридичних обов'язків чи поза еквівалентними обов'язками майнового характеру. Крім цього, у сфері цивільної правової відповідальності суб'єктом відповідальності може бути як індивід (персональна відповідальність), так і соціальна група (фірма, корпорація та ін.). Вони несуть відповідальність не тільки за результат, а й за наслідки своїх дій, якщо ті призводять до заподіяння збитків. Час відповідальності може бути локальним, дискретним, і минулим (що характерно в основному для сфери договірної права), локальним, безперервним та прийдешнім.

У свою чергу, юридична відповідальність суб'єктів діяльності в інформаційному суспільстві визначається характером та особливостями існуючих у державі норм, що регулюють відносини інформаційно-комунікативного характеру. Наприклад, відповідно до ст. 24 Закону України від 13.01.2011 р. №2939-VI «Про доступ до публічної інформації» відповідальність за порушення законодавства про доступ до публічної інформації несуть особи, винні у вчиненні таких порушень:

- 1) ненадання відповіді на запит;
- 2) ненадання інформації на запит;
- 3) безпідставна відмова у задоволенні запиту на інформацію;
- 4) неоприлюднення інформації відповідно до ст. 15 цього Закону;
- 5) надання або оприлюднення недостовірної, неточної або неповної інформації;
- 6) несвоєчасне надання інформації;
- 7) необґрунтоване віднесення інформації до інформації з обмеженим доступом;
- 8) нездійснення реєстрації документів;
- 9) навмисне приховування або знищення інформації чи документів¹.

¹ Про доступ до публічної інформації [Текст] : Закон України від 13.01.2011 №2939-VI // Офіц. вісн. України. – 2011. – №10.

На думку фахівців, що аналізують особливості реалізації юридичної відповідальності суб'єктів інформаційної сфери в Україні, нині майже всі відносини, пов'язані зі збиранням, обробкою, передачею та іншим використанням інформації в електронній формі, не врегульовані правом, а на нормативному рівні навіть не визначені дефініції основних понять, на формально визначеній основі яких має будуватися правове регулювання¹.

Продовжуючи вищезначену логіку, В. Конах констатує, що в інформаційному законодавстві України вживається низка термінів, що недостатньо коректні та/або не мають чіткого визначення свого змісту. Такими, зокрема, є «інформаційно-психологічна безпека», «інформаційно-психологічні впливи» тощо, що дає змогу часто використовувати їх довільно. Відсутнє в нормативно-правовому полі України і визначення поняття «державної інформаційної політики». Так, відповідно до ст. 6 Закону України «Про інформацію» (у редакції від 02.10.1992 р. № 2658-ХІІ), який є базовим щодо нормативного регулювання в інформаційній сфері держави, зазначалося, що «державна інформаційна політика — це сукупність основних напрямів і способів діяльності держави по одержанню, використанню, поширенню та зберіганню інформації» (ст. 6). Проте в чинній редакції Закону України «Про інформацію» (у редакції від 13.01.2011 р. № 2938-VІ) згадане визначення вилучене².

Розглядаючи особливості меж морально-етичної відповідальності суб'єктів діяльності в інформаційному суспільстві, слід зазначити, що вони є внутрішньою складовою відповідальності і характеризують суб'єкта діяльності як «приватну» особу. Тому зміст цієї відповідальності та її межі суттєво залежать від моральних норм та їх реалізації у різних ситуаціях життєдіяльності людини. Моральні норми у цьому разі мають форму зумовленого імперативу, їх імперативний сенс може бути інтерпретований як відносна повинність. Подібна моральна норма говорить про те, що «повинно» чи що «необхідно» зробити для реалізації певних цілей.

¹ Див.: Малина, І. В. Відповідальність за порушення інформаційного законодавства [Текст] / І. В. Малина // Митна справа. — 2013. — № 4(2). — С. 281.

² Конах, В. К. Національний інформаційний простір України: проблеми формування та регулювання [Текст] / В. К. Конах // Стратег. пріоритети. — 2013. — № 2 (27). — С. 101.

Вибір із позиції блага, як слушно вважає О. Тітаренко, вимагає розуміння людиною самої себе, що залежить не тільки від того, як вона сама себе описує (deskриптивного компонента), а й від тих зразків, які вона наслідує (нормативного компонента). Вибір у цій ситуації орієнтований на деяку абсолютну мету, благо самодостатнього життя, що тут «повинно» чи «необхідно» робити, означає і для індивіда поступати таким чином «добре», причому «добре» завжди чи, принаймні, протягом тривалого часу, поки зберігається самототожність «Я». Саме у зв'язку з цим Арістотель говорив про шляхи досягнення гарного і щасливого життя.

Проблема відповідальності з позицій утилітарної етики пов'язана з ідеалом утилітаризму: більше користі для більшої кількості людей¹. Ця позиція пов'язує поняття користі (добра) тільки з результатом, і моральні норми мають характер відносної повинності. Суб'єкти управління можуть нести морально-етичну відповідальність тільки за результати певних дій, виходячи, наприклад, із спеціально розробленого для цього аналізу «прибутку і витрат». Вони не несуть будь-якої морально-етичної відповідальності за запобігання будь-чійх збитків чи за просування тих чи інших товарів і послуг. Вони відповідальні тільки за раціональний вибір засобів для досягнення певних цілей. Питання про цілі залишаються тут за межами етичної відповідальності.

Отже, межі морально-етичної відповідальності залежать від деонтологічних чи утилітаристських підстав. Що стосується відповідальності суб'єкта діяльності, то він, на наш погляд, має діяти усвідомлено і як людина обов'язку, і як людина користі. Крім того, залежно від видів діяльності, межі відповідальності можуть бути різними.

У цьому контексті зазначимо, що морально-етична та соціальна відповідальність суб'єктів діяльності в інформаційному суспільстві має бути пов'язана з необхідністю додержання приписів, узгоджених з об'єктивними законами природи та суспільства, тобто вона виникає тоді, коли поведінка суб'єкта такої діяльності має суспільне значення і регулюється соціальними нормами.

За сучасних умов громадськість та наукова спільнота активно обговорюють проблеми соціальної та моральної відповідальності

¹ Див.: Болецкий, Е. Социальные инвестиции компаний: закономерности и парадоксы [Текст] / Е. Болецкий // Экономист. – 2005. – № 1. – С. 64–81.

суб'єктів «всесвітньої павутини». Вислів «етика Інтернету», як і словосполучення «мережний етикет» або «етикет» (англ. net — «мережа»), можна зустріти й у електронних практичних посібниках для користувачів Інтернету, і в правилах, установлених на веб-сайтах, наприклад, у «чатах» і в дискусіях на форумах мережі. Один з американських сайтів так і називався — «Webethics», тобто «етика Інтернету» (американці називають Інтернет словом «Веб»)¹.

Матеріали, що стосуються етичних аспектів професійного поведіння у глобальній мережі, містяться на сайтах американських комп'ютерних та інженерних асоціацій, наприклад, Асоціації обчислювальної техніки (Association for Computing Machinery). Основу подібних матеріалів становлять здебільшого етичні кодекси, що визначають базові цінності та норми, на підставі яких виробляються рекомендації щодо поведінки в певних ситуаціях. Так, у преамбулі до мережного кодексу етики зазначається: Інтернет не підлягає цензурі та керується правилами нетикету, згідно з якими не рекомендується робити речей, що не схвалюються в цивілізованому суспільстві, — лягати, ображати людей, розпалювати національну ворожнечу, зламувати паролі (коди доступу) тощо. Забороняється поширення реклами через групи новин. Користувач, що порушує нетикет, ризикує одержати багато непотрібної інформації, що може цілком позбавити його можливості роботи в мережі².

Таким чином, соціальна відповідальність обов'язково пов'язує різних суб'єктів діяльності: індивідів, соціальні групи і соціальні інститути, а також наслідки їх діянь. Соціальна відповідальність суб'єктів діяльності відбиває конкретно-історичні аспекти суспільного розвитку — взаємодію різних типів суб'єктів діяльності. Вона є відповідальністю більш високого рівня, ніж індивідуальна, оскільки стосується різних суб'єктів діяльності. У змісті соціальної відповідальності відображається три аспекти взаємодії соціальних суб'єктів: характер виконання їхнього призначення, суспільна оцінка дій або бездіяльності соціального суб'єкта та соціальні санкції щодо соціального суб'єкта за наслідки його діяльності.

¹ Див.: Філіпова, Л. Морально-етичні заходи запобігання інформаційній небезпеці в Інтернеті [Текст] / Л. Філіпова // Вісн. Кн. палати. – 2013. – №3. – С. 43.

² Див.: Пархомов, В. А. Компьютерная этика [Електронний ресурс] / В. А. Пархомов. – Режим доступу: <http://www.etasu.isea.ru/attorn/s4.htm>.

Виходячи з вищенаведеного, зауважимо, що соціальна відповідальність суб'єктів діяльності в інформаційному суспільстві за сучасних умов обумовлена більшою мірою моральними, ніж правовими нормами. З одного боку, такий стан справ пов'язаний із тим, що інформаційна діяльність має транснаціональний характер і не підпадає під законодавство лише однієї країни. З другого боку, нормативна база низки країн, України зокрема, є не достатньо розвинуеною й не врегульовує належним чином діяльність різноманітних суб'єктів саме в інформаційній сфері. Аналіз соціальної відповідальності суб'єктів діяльності в інформаційному суспільстві актуалізує проблему розвитку духовної культури всіх учасників інформаційно-комунікативних взаємодій, які своїм ставленням до морально-етичних аспектів формують їх ціннісне підґрунтя.

2.5. Громадянська відповідальність особистості у правовому суспільстві: державотворчий контекст

Динамічна розбудова демократичної держави потребує якісних змін у суспільних відносинах, зокрема принципово іншого, ніж у тоталітарних й авторитарних країнах ставлення до права, його ролі у соціальному житті. Саме тому вкрай актуальною для посттоталітарних країн стає проблематика становлення та розвитку правового суспільства як уособлення горизонтальних, самоорганізаційних зв'язків та відносин між громадянами на основі чинного законодавства, правових традицій, звичаїв та процедур. Як свідчить світовий досвід демократичного державотворення, розвиток вільного суспільства неможливий без поваги до прав людини, чіткого дотримання правових процедур, зміни ролі державного апарату в житті соціуму, посилення впливовості громадянсько-правового суспільства на прийняття державних рішень.

Необхідно зазначити, що існування правового суспільства базується на відтворенні у соціальній практиці та державній політиці низки цінностей, серед яких визначальними є свобода, відповідальність, рівність, безпека, справедливість та ін. У процесі переходу суспільства від тоталітарного типу правосвідомості й правової культури до демократичного, особливого значення набуває розвиток громадянської відповідальності всіх учасників соціальних змін. Принциповим моментом у цьому контексті є саме розуміння поняття «громадянська

відповідальність». У демократичному, правовому суспільстві акцент робиться на взаємній відповідальності держави та громадянина. Особливо важливими для буття правового суспільства є громадянські якості особистості, яка своєю активною життєвою позицією сприяє утвердженню демократичних зразків правової культури, сприяє реалізації правових цінностей. Відповідальні громадяни та їх об'єднання є дієвими суб'єктами демократичного державотворення, які контролюють дії влади, стають ініціаторами суспільно важливих рішень, є прикладом для менш активних і свідомих співгромадян.

Досліджуючи сутність громадянської відповідальності, на наш погляд, варто виокремити базові характеристики концепту «відповідальність». У загальному розумінні відповідальність — це поняття, що відображає об'єктивний історично-конкретний характер взаємин між особистістю, колективом, суспільством з точки зору свідомого здійснення пред'явлених взаємних вимог. Перші спроби осмислення проблеми «відповідальності» були зроблені ще античними філософами. Пріоритет вивчення цієї проблеми належить давньогрецькому філософу-софісту Антифону (V ст. до н. е.). Аналіз категорії «відповідальність» у філософії був спрямований на розгляд її як форми взаємозв'язку особистості та суспільства. При цьому вивчались джерела відповідальності та її історичні прояви, проблема співвідношення об'єктивного та суб'єктивного в даному феномені. Категорія відповідальності була пов'язана з проблемами моралі та права, що є важливим для розуміння генези правового суспільства¹.

Всебічно обґрунтував та висунув оригінальне трактування поняття «відповідальність» І. Кант. Філософ із позицій «чистого розуму» справжньою інстанцією відповідальності визначає не державу (самодержця), а абсолютний моральний закон, носієм якого є людина. Цей абсолютний моральний закон втілюється в людській совісті. Совість є внутрішній суддя над усіма вільними вчинками, совість повинна мислитися як суб'єктивний принцип відповідальності перед богом за свої вчинки, поняття ж відповідальності (хоча й примарно) завжди міститься у моральній самосвідомості².

¹ Див.: Гарасимів, О.І. Філософсько-правове розуміння соціальної відповідальності у контексті побудови демократичної правової держави [Текст] / О.І. Гарасимів // Форум права. – 2010. – №4. – С. 184.

² Кант, И. Основы метафизики нравственности [Текст] / И. Кант // Соч. : в 6 т. – М. : Мысль, 1965. – Т. 4. – 378 с.

Необхідно зазначити, що в демократичній державі та правовому суспільстві людина керується як юридичними нормами, так і моральними принципами, спираючись на веління власної совісті. Саме тому вкрай важливою для буття правового суспільства є наявність у громадянина розвиненої правової та моральної свідомості (самосвідомості). У свою чергу, громадянська відповідальність має і моральний, і правовий виміри.

Досліджуючи в цьому контексті сутність громадянської відповідальності, проаналізуємо різні точки зору та сутність цього поняття. Так, фахівець В. Примак підкреслює, що громадянська відповідальність — це моральна якість особистості з високорозвиненим громадянським обов'язком¹. Як відомо, у правовому суспільстві базовими є горизонтальні взаємодії суб'єктів, однією з рушійних сил яких є почуття громадянської відповідальності, громадянського обов'язку, громадянськості як такої. У свою чергу демократичні традиції та норми передбачають взаємну відповідальність громадянина й держави.

Становлення громадянської відповідальності відбувається за певних правових й історичних умов та повинно спиратися на приклади служіння суспільству, захисту національних інтересів, яскраві прояви патріотизму. Так, відомі науковці М. Костомаров, П. Куліш, С. Миропольський вважали, що великий виховний вплив на становлення особистості, розвиток її патріотичних та громадянських якостей має звернення до історичного минулого. Хоча необхідно зазначити, що свого часу вони розглядали формування громадянськості, ураховуючи передусім державні запити становлення громадянина Російської імперії, а вже потім — потреби національного самовизначення. Висловлювання щодо громадянського формування особистості в Україні у другій половині XIX ст. не обговорювалось широко серед педагогічної громади, швидше, це були одиничні погляди прогресивних представників національної і наукової еліти².

Отже, буття громадянської відповідальності обумовлено історичним контекстом, типом політико-правової системи певної держави,

¹ Примак, В. П. Громадянська відповідальність як предмет філософських і педагогічних досліджень [Електронний ресурс] / В. П. Примак // Вісн. Нац. акад. Держ. прикордон. служби України. – 2012. – Вип. 4. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnadps_2012_4_19.pdf.

² Див.: Кучинська, І. Прогресивні представники національної еліти про формування громадянської особистості (II пол. XIX ст.) [Текст] / І. Кучинська // Укр. л-ра у загальноосвіт. школах. – 2007. – № 8. – С. 54.

рівнем розвитку правосвідомості та моральної свідомості суспільства тощо. Виникнення правового суспільства як моделі цивілізованої взаємодії людини, соціуму та держави вимагає корекції розуміння громадянської відповідальності порівняно, скажімо, з неправовими суспільствами (тоталітарні країни), де також культивувався громадянський обов'язок, певний тип громадянськості.

У цьому контексті слушно зауважують Н. Драгомирецька та І. Матвєєнко про те, що поєднанням відповідальності та активності є громадянська відповідальність, яка зумовлена потребою участі в діяльності держави та вирішенні спільних завдань. Громадянська відповідальність має індивідуалізований та інституціональний характер. Її основне призначення — дієвий результат у побудові відносин громадянського суспільства та держави. Як результат — способи побудови процесів життєдіяльності, а також їх ціннісні характеристики, спрямовані на досягнення конкретних результатів. Особливе місце в цьому процесі посідають формуючі впливи, які здатні підтримувати стабільність суспільства, розширювати межі суспільного простору, активізувати процеси взаємодії держави та громадянського суспільства тощо¹.

Відповідно виникають питання щодо складових формуючих впливів для розвитку громадянської відповідальності: інформація, що виробляється суб'єктами державного управління, політичними партіями, суспільством; ЗМІ та ЗМК як інституції або організаційні структури різних форм власності, їх діяльність як ретрансляційний вплив; інформаційні та комунікативні впливові проекти; діяльність громадських організацій; нормативне правове та організаційне забезпечення функціонування суспільства тощо. Континуум таких впливів розміщується у діапазоні між «суспільством зрілих громадян» та громадянською відповідальністю і має особистісні характеристики, оскільки передбачає високий рівень економічної, соціальної, духовної, політичної культури; розвинені правові відносини; взаємодію вільних громадян з державою заради спільного блага; самоорганізоване суспільство².

¹ Драгомирецька, Н. Громадянська відповідальність як віддзеркалення розвитку громадянського суспільства [Текст] / Н. Драгомирецька, І. Матвєєнко // Вісн. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – 2009. – Вип. 1. – С. 258.

² Див.: Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні [Текст] : навч. посіб. / Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, Ю. С. Ганжуков та ін. – К. : Либідь, 2008. – С. 15–16.

В умовах розвитку інформаційного суспільства особливого значення для популяризації зразків громадянської відповідальності та вдосконалення механізмів взаємодії людини й держави набувають різноманітні засоби масової комунікації та інформаційно-комунікативні технології.

На думку фахівців, характеризуючи проблему становлення громадянської відповідальності, яка повинна сформуватись під впливом інформаційно-комунікативних технологій у її загальному вигляді, доцільно звернути увагу на сучасні тенденції побудови відносин між владними структурами та громадянським (правовим) суспільством. Взаємні впливи передбачають не тільки взаємодію у виробленні державних рішень, взятті участі в управлінні державою, вони вимагають відповідальності за результати прийнятих рішень та їх впровадження у всі процеси життєдіяльності суспільства. Громадянська відповідальність як результат соціального ефекту може виявлятися у збільшенні кількості каналів і джерел поширення інформації, зростанні числа акторів комунікативних процесів, які враховують інтереси різних груп стратифікованого суспільства¹.

Для формування громадянської відповідальності у демократичному правовому суспільстві держава повинна проводити таку інформаційну політику, яка б сприяла отриманню людиною об'єктивної інформації для вироблення власної громадянської позиції, а також забезпечувала вільний доступ громадян до інформаційно-комунікативних технологій. Як приклад зазначимо, що політика країн ЄС в інформаційній сфері базується на таких принципах:

- сприяння розширенню суспільного доступу до передових інформаційно-комунікативних технологій шляхом створення локальних центрів доступу до них у бібліотеках, школах;
- розширення переліку соціальних послуг, що надаються в електронній формі, та підвищення рівня їх доступності;
- запровадження інформаційно-комунікативних технологій у державну систему освіти та перепідготовки кадрів і допомога з боку держави в адаптації до нових можливостей;
- проведення досліджень у сфері соціальних наслідків, викликаних розповсюдженням інформаційно-комунікативних технологій,

¹ Див.: Матвєєнко, І. В. Теоретичні аспекти впливів інформаційно-комунікативних технологій на становлення громадянського суспільства [Текст] / І. В. Матвєєнко // Наук. вісн. Акад. муніципал. упр. Серія: Управління. – 2010. – Вип. 2. – С. 323.

у сфері можливостей адаптації усіх категорій громадян до нових умов життя;

– виконання просвітницько-демонстраційних функцій і підвищення рівня ознайомлення суспільства з можливостями інформаційно-комунікативних технологій, що запроваджуються (державні органи влади повинні бути лідерами з використання інформаційно-комунікативних технологій у своїй щоденній діяльності, стимулюючи цим прискорення інформаційного розвитку усього суспільства; роль лідерів має сприяти накопиченню критичної маси активних споживачів всередині державної адміністрації, усього державного сектору, а також за його межами);

– сприяння процесу стандартизації технічних систем з метою забезпечення сумісності різноманітних мереж, а також мережних послуг, що надаються;

– контроль за розробкою відповідного законодавства та дотриманням юридичних гарантій¹.

Для розвитку громадянської відповідальності вищезначені принципи є вкрай важливими, оскільки вони передбачають доступ усіх суб'єктів правового суспільства до різноманітної інформації, а як наслідок — прийняття виважених рішень у різних сферах суспільної діяльності за участю активних громадян та органів державної влади.

Можна констатувати, що за сучасних умов розвитку правового суспільства в Україні є необхідність принципово нової темпорально-технологічної взаємодії громадянина та держави. Скажімо, є потреба у впровадженні електронного врядування, що збільшить можливості для громадян контролювати діяльність бюрократії, а також буде сприяти підвищенню рівня громадянської й правової відповідальності чиновників. Отже, у правовому суспільстві ми повинні вести мову про обопільну громадянську відповідальність як представників влади, так і народу. Вочевидь, рівень громадянської відповідальності можновладців значно зростає, коли громадяни мають широкий спектр можливостей для контролю за їхньою діяльністю.

У цьому контексті, на нашу думку, варто порівняти параметри діяльності традиційного та електронного урядів, з метою демонстрації більших можливостей останнього для співпраці з громадянським

¹ Див.: Макаренко, Є. А. Європейська інформаційна політика [Текст] / Є. А. Макаренко. – К. : НВЦ «Наша культура і наука», 2000. – С. 43.

(правовим) суспільством як механізму розвитку двосторонньої відповідальності у процесі прийняття та виконання рішень. Характеристики традиційного і нового, електронного уряду є діаметрально протилежними. Традиційний уряд характеризується складністю структур, електронному ж урядові притаманна простота структур і процесів, що відкриває більше можливостей для контролю з боку громадськості. Електронний уряд протиставляє централізації й залежності гнучкість і автономію. Нинішні звіти про роботу державних органів складаються переважно з цифр: скільки саме коштів витрачено на ті чи інші цілі, скільки коштів недоотримано. На сьогодні у нашій державі окремі елементи електронного урядування спрямовані, на жаль, не на оцінку витрат, а на фіксацію певних результатів діяльності органів влади. В Україні державне управління здійснюється за допомогою правил і директив. Для електронного уряду характерне управління з акцентом на організаційну культуру та цінності. Як один із компонентів інформаційного суспільства електронний уряд переносить акцент із фінансових і матеріальних ресурсів на людські. І ще одна характеристика елемента відкритої соціальної системи: електронний уряд ліквідує традиційну орієнтацію на внутрішні (бюрократичні) процеси. В нових умовах головним є врахування зовнішніх факторів і орієнтація на споживачів¹. Вочевидь, запровадження електронного урядування сприяє дебюрократизації управлінської діяльності, підвищенню рівня громадянської відповідальності всіх суб'єктів, задіяних у прийнятті суспільно важливих рішень.

Технологія електронного урядування складається з двох компонентів — це внутрішня урядова інформаційна інфраструктура, аналог корпоративної мережі та зовнішня інформаційна інфраструктура, що взаємодіє з громадянами й організаціями. Головними завданнями кардинальної, довготермінової інновації під назвою «електронне урядування» є такі:

– організація інформаційних комунікацій між суб'єктами державної влади всіх рівнів, створення централізованих баз даних із технологіями розподіленої обробки даних для забезпечення роботи та електронного документообігу на всіх гілках та структурних підрозділах влади;

¹ Див.: Уманський, Ю. В. Інформаційне забезпечення системи державного управління [Текст] : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 / Ю. В. Уманський. – Запоріжжя, 2008. – С. 8.

– надання повного спектру інформаційних послуг державними органами всім категоріям громадян електронними засобами в доступній та зручній формі без часових і просторових обмежень;

– сприяння розвитку електронного ринку товарів та послуг в інтересах забезпечення державних замовлень, організації тендерів, ефективності управління виробництвом, реалізації товарів і послуг із метою зростання конкурентоспроможності вітчизняних виробників на міжнародному ринку;

– впровадження електронної демократії як форми забезпечення прозорості, довіри у відносинах «громадянин — держава», «приватний бізнес — держава», «громадські організації та інститути — держава», відкритості державного управління для громадянського і суспільного обговорення, контролю й ініціативи;

– підвищення якості життя громадян за рахунок удосконалення системи соціальних послуг, системи охорони здоров'я, надійного забезпечення правової та особистої безпеки, збільшення можливостей для освіти, екологічної безпеки;

– функціонування системи електронного голосування як форми забезпечення прозорості у відносинах «виборець — депутат»¹.

Упровадження комунікативних технологій у сферу державного управління в зазначених аспектах має забезпечити не декларовану, а дійсну публічність влади, чітке виконання нею законодавчих норм, що безумовно буде сприяти розбудові правового суспільства, демократичному поступу нашої країни. У свою чергу, публічність влади є питомим тлом для посилення її відповідальності перед громадянами, підняття рівня правової культури чиновників. Публічність може бути визначена у двох основних значеннях:

– режим відкритості функціонування влади та прозорості прийняття політичних рішень (основний історичний алгоритм представницької демократії);

– участь громадськості у формуванні політичного порядку денного та прийнятті рішень (новітні форми та практики).

Публічність у сфері державного управління вимагає впровадження стилю роботи у режимі динамічної комунікації, коли кожен суб'єкт,

¹ Див.: Клименко, І. Інновації державного управління як стратегічні напрямки подолання системної кризи [Текст] / І. Клименко // Публ. упр.: теорія та практика. – 2010. – Вип. 3–4. – С. 50.

що надає суспільно значущу інформацію, відчуває громадянську відповідальність за її якість та наслідки оприлюднення. Основними стратегіями політики публічності влади як підґрунтя розвитку правового суспільства, що можуть бути реалізовані за допомогою комунікативних технологій, є такі:

- підвищення рівня громадянської компетенції, що передбачає необхідну стадію інформування громадськості про альтернативи вирішення суспільних проблем;
- розвиток громадянської культури участі й інформування громадян про можливі законні способи їхньої участі в обговоренні та прийнятті важливих для суспільства рішень;
- адаптація (без гарячкового фанатизму, що перероджується в модну ритуальність) новітніх технологій;
- оптимізація нового формату взаємовідносин у трикутнику «влада — професійна й соціальна експертиза — суспільство», де професійні соціальні експерти можуть і повинні стати представниками громадських інтересів та громадянського суспільства в Україні;
- чесний, відкритий діалог влади з суспільством про труднощі та проблеми нинішнього періоду, послідовність й обов'язковість виконання декларованих обіцянок, чесність у дрібницях (припинення практики кумівства, неухильне дотримання закону в таких питаннях, як державно-парламентське сумісництво, реальне розділення бізнесу та політики)¹.

Продовжуючи попередню логіку, зазначимо, що громадянська відповідальність особистості формується на базі громадянської компетентності, що у сукупності дозволяє зміцнювати ціннісні підвалини існування правового суспільства, пришвидшує демократичні трансформації у країні. Як зазначає Л. Слінченко, громадянська компетентність характеризує такий стан політичної освіченості громадянина, його переконань і вмотивованості до дій, який є достатнім, щоб відстоювати власні права та свободи, задовольняти інтереси, здійснювати спільні справи, забезпечувати дотримання суспільного порядку та безпеки. Адже громадянин — це не лише юридичний статус особи, а й сутнісна її характеристика, що передбачає певний рівень компетент-

¹ Див.: Гаврилюк, Д. Ю. Публічність та ефективність як ознаки легітимності політичної влади в Україні [Текст] / Д. Ю. Гаврилюк // Наук. пр. МАУП. – 2010. – Вип. 3 (26). – С. 140–141.

ності та громадянської участі у політиці та громадському житті. Визначальними рисами громадянської компетентності є правосвідомість, політична освіченість, патріотизм, моральність, трудова активність. Їх формування може бути реалізоване за активною участю держави, її відповідних органів та установ, суспільства в цілому. Особлива роль належить фахівцям системи освіти¹.

Набуття людиною громадянської компетентності триває протягом усього життя й залежить від цілої низки факторів екзистенційно-вольового, суспільно-політичного та правового характеру. Саме правове суспільство, з нашої точки зору, створює необхідні передумови для розвитку громадянської компетентності та громадянської відповідальності особистості.

Значну увагу проблемі виховання громадянської відповідальності приділяв відомий педагог В. Сухомлинський. У своїй науковій праці «Методика виховання колективу» вчений розмірковує над формуванням ідейно-громадянських переконань колективу й кожного його представника. Відомий науковець акцентує увагу на різних типах стосунків, які розвивають і утверджують почуття громадянської відповідальності, а саме:

– інтелектуальні стосунки. Це робота у предметних гуртках під керівництвом старшокласників. Інтелектуальні взаємостосунки — найміцніші, найтриваліші зв'язки між старшими і молодшими школярами, завдяки їм збагачується духовне життя колективу;

– ідейно-виховні стосунки. Вони тісно пов'язані з інтелектуальними, але тут на перше місце виходить турбота про суспільну активність, громадянську діяльність, спрямовану на утвердження громадянської гідності. Кожен вихованець має передати свої ідейні громадянські переконання молодшим товаришам, щоб їхня участь у громадському житті була водночас турботою про духовне збагачення інших людей. В ідейно-виховних взаєминах на перше місце виходить утвердження однією людиною ідейних переконань у свідомості, діяльності й поведінці іншої. Почуття громадянської відповідальності — це продуктивні ідейно-виховні та навчально-трудова стосунки;

¹ Див.: Слінченко, Л. В. Державна політика формування громадянської компетентності в контексті інтеграції України у європейський освітній простір [Текст] / Л. В. Слінченко // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. – Вип. 72 (№5). – С. 860–861.

– виховна цінність трудових стосунків полягає в тому, що громадянські ідеї втілюються в конкретній праці, знаходять свій вияв у взаємній відповідальності;

– самодіяльно-творчі та ігрові взаємини. Однією з важливих форм цієї діяльності є відпочинок. Від того, чим він насичений, як організовується, значною мірою залежить життя вихованців. Але всі взаємостосунки — тільки азбука, перші елементарні уроки громадянськості, перша школа громадянської відповідальності людини за людину¹.

Отже, багатоканальні соціальні взаємодії, сам процес соціалізації людини як такий перманентно впливають на формування у неї громадянської відповідальності у різних її проявах: правовому, політичному, екзистенційному, соціальному та ін.

Громадянська відповідальність обумовлена загальним державо-творчим контекстом, стратегією розвитку конкретної країни. Виходячи з цього, становлення громадянської відповідальності як суспільного феномену має свою логіку, послідовність та рівні. Так, дослідники виокремлюють такі рівні розвитку громадянської відповідальності особистості:

– активна громадянська позиція (високий рівень громадянської відповідальності), яка характеризується соціальною ініціативністю, сформованістю цілісних та системних знань про ідеї громадянського суспільства; відповідальним ставленням до виконання своїх обов'язків; вимогливістю до себе та інших; високим рівнем розвитку самосвідомості, становленням унікальної творчої індивідуальності (Я-громадянин, Я-патріот, Я-член громади, колективу);

– громадянська позиція репродуктивного рівня (середній рівень громадянської відповідальності), яка характеризується знанням і відповідальним ставленням до прав і обов'язків, знанням і дотриманням правил поведінки, наявністю елементарних уявлень про цінності громадянського суспільства, розвиненим прагненням знайти своє місце в житті, хоча активна громадянська позиція стосовно діяльності і вчинків інших членів суспільства, самостійність та ініціатива виявляються не завжди;

– пасивна громадянська позиція (низький рівень розвитку громадянської відповідальності): розрізненість елементів громадянської

¹ Сухомлинський, В. О. Методика виховання колективу [Текст] / В. О. Сухомлинський // Вибр. твори : у 5 т. – Т. 1. – К. : Рад. шк., 1976. – С. 420.

позиції; наявність загального уявлення про ідеї громадянського суспільства, розпливчате уявлення про цінності громадянського обов'язку та громадянської відповідальності; низький рівень громадської активності; низький рівень розвитку самосвідомості; відсутність адекватної «Я-концепції»; соціальна поведінка індивіда детермінується актуальною ситуацією¹.

Розмірковуючи над природою громадянської відповідальності людини як чинника розвитку демократичної держави й правового суспільства, підкреслимо, що ця якість є складовою такої характеристики особистості, як громадянськість. Остання, на нашу думку, вбирає в себе такі елементи, як громадянські знання, громадянська відповідальність, громадянська компетентність, громадянський обов'язок, громадянська справедливість, громадянська рівність та свобода тощо.

Громадянськість розглядається у різних аспектах: і як здатність людини виконувати певну роль у рамках інституалізованих відносин (як особистісних якостей), і як соціальний інститут, який за допомогою норм, правил, нормативних ролей та статусів упорядковує відносини між владними інститутами та суспільством, погоджує інтереси влади з громадянськими благами, а також виражає морально-правовий стан життя суспільства, члени якого беруть участь у державних і суспільних справах завдяки наявності в них прав та свобод.

Загальними компонентами громадянськості в дослідженнях науковців визначаються: громадянський обов'язок, активність, патріотизм, відповідальність, соціальне новаторство, єдність прав і обов'язків. Змістовна наповнюваність громадянськості відображається через окремі ідеї, такі, наприклад, як «права людини», «гарантії безпеки особистості», «соціальна справедливість», «громадянське суспільство» та ін. Як єдине ціле із громадянським суспільством, громадянськість включає природні права його членів: гарантії життя, свободи та власності, рівність перед законом. Підкріплена системою громадянського порядку та звичайного права разом із громадянською владою, громадянськість передує державі, яка виражається в правлінні, що стоїть над громадою².

¹ Див.: Бичко, О. В. Психологічні засади формування громадянської відповідальності (від теорії моделювання до теорії реалізації) [Текст] / О. В. Бичко // Вісн. Чернігів. держ. пед. ун-ту. – Чернігів, 2009. – Вип. 74. – Серія «Психологічні науки». – Т. 1. – С. 41.

² Див.: Климівич, В. Розвиток громадянськості як основи консолідації суспільства та зміцнення держави [Текст] / В. Климівич // Державне управління та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. – 2014. – Вип. 1(20). – С. 17.

Варто погодитись із думкою Н. Осипової, яка виокремлює загальну сукупність якостей особистості, що визначають стан і рівень її громадянськості. Вона має такий вигляд:

- життєва і діяльнісна цілеспрямованість;
- особистий авторитет у певних ланках громадянського суспільства;
- здатність до ефективної праці;
- самостійність в ухваленні рішення;
- готовність відповідати за ухвалені рішення;
- наявність професійних знань або прагнення їх здобути;
- життєвий, громадянський, соціальний досвід, необхідний для участі у громадянському житті;
- досвід участі у функціонуванні політико-правових інститутів або громадських об'єднань;
- здатність, аналізуючи явища, бачити головне;
- швидкість орієнтації стосовно як буденних, так і державницько-правових явищ і ситуацій;
- здатність до використання різних джерел інформації;
- здатність до використання знань фахівців різних галузей;
- здатність до об'єктивного оцінювання подій та явищ суспільного життя;
- почуття професійної й громадянської гідності¹.

Отже, наявність у особистості такої якості, як громадянськість, передбачає автономію та відповідальність у процесі прийняття нею певних рішень. Реалізація людиною громадянськості неможлива без визнання норм моралі та права, усвідомлення соціально-правової системи координат, тобто розвиненої правосвідомості. У цьому сенсі зазначимо, що існування демократичної держави та правового суспільства спирається саме на громадян з активістською правосвідомістю, які відповідально ставляться до суспільних справ.

На думку П. Вербицької, громадянськість — це усвідомлення своєї приналежності до суспільства, прагнення служити йому². Солідаризується з попередньою дослідницею у своїх роздумах щодо розуміння

¹ Див.: Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку [Текст] : монографія / Г.Ю. Васильєв, В.Д. Воднік, О.В. Волянська та ін. ; за ред. М.П. Требіна. – Х. : Право, 2013. – С. 281.

² Вербицька, П.В. Організаційно-педагогічні засади громадянської освіти старшокласників [Текст] : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Вербицька Поліна Василівна. – Луцьк, 2000. – С. 15–16.

громадянськості науковець С. Зябрева, яка розглядає її як складну інтегративну особистісно-моральну якість, що характеризується усвідомленням прав і обов'язків громадян України, почуттям любові до Батьківщини, потребою у служінні їй, праці на її благо, свідомим виконанням законів держави. Вона виявляється у системі ставлень до: держави, Батьківщини, інших людей, себе¹. Вочевидь, що громадянськість виявляється у відповідальному ставленні людини до своїх соціальних обов'язків, у повазі до прав співгромадян.

Як інтегрований комплекс якостей особистості, що визначають її соціальну спрямованість, готовність до досягнення соціально значущої та індивідуально необхідної мети у відповідності з наявними в суспільстві можливостями й дотримання при цьому існуючих морально-правових норм, розуміє громадянськість дослідник О. Кошолоп².

Узагальнюючи вищенаведені точки зору щодо сутності громадянськості, слід констатувати, що всі вони містять такі складові, як морально-правова та громадянська відповідальність, соціальна активність (небайдужість), патріотизм, які є підґрунтям для розвитку правового суспільства.

Продовжуючи роздуми щодо сутності громадянської відповідальності як атрибутивного феномену правового суспільства, зауважимо, що вона кореспондується з таким поняттям, як «громадянська позиція». Вочевидь, логічним продовженням усвідомлення людиною громадянської відповідальності за певні суспільні процеси є вироблення нею власної громадянської позиції та оцінки подій, що відбуваються у соціумі. Громадянська позиція є основою для подальших соціальних дій людини.

М. Чельцов розглядає громадянську позицію як усвідомлену участь людини у житті суспільства, що відображає її свідомі реальні дії, спрямовані на реалізацію загальнонародських цінностей при розумному співвідношенні особистих і суспільних інтересів³.

¹ Зябрева, С. Е. Виховання громадянськості студентів професійно-технічних коледжів у позанавчальній діяльності [Текст] : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / С. Е. Зябрева. – Луганськ, 2010. – С. 8.

² Кошолоп, О. Ф. Методологічні засади громадянського виховання учнівської молоді [Текст] / О. Ф. Кошолоп // Освіта Донбасу : наук.-метод. вид. – 2007. – № 1 (120). – С. 47.

³ Чельцов, М. В. Формирование гражданской позиции студенческой молодежи высшего учебного заведения [Текст] : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Чельцов Михаил Владимирович. – Новосибирск, 1996. – 224 с.

З точки зору М. Павленко, сучасне розуміння поняття «громадянська позиція» інтегрує три основних виміри: соціально-психологічний, педагогічний і політичний. Такий багатоаспектний підхід до вивчення громадянської позиції пояснюється її багаторівневістю та складністю, оскільки вона є проявом особистісних якостей людини, її соціальних і психічно-емоційних проявів¹. На нашу думку, до вищезначених вимірів розуміння громадянської позиції варто додати і правовий вимір, оскільки самореалізація людини у суспільстві передбачає знання нею елементарних законодавчих норм та їх виконання, що є також необхідною умовою буття правового суспільства, розвитку демократичної державності.

Аналіз наукової літератури показав, що громадянська позиція формується у процесі активної діяльності людини у різних сферах її життя на підставі соціально-політичних, моральних та правових цінностей під впливом різноманітних соціальних інститутів. Формування громадянської позиції означає, що молодь набуває специфічної когнітивної і комунікативної компетенції у соціально-психологічному, політичному та державницькому сенсі, формує особливе бачення світу та лінію поведінки, здатність аналізувати та діяти з точки зору громадянськості.

Розвиток громадянської відповідальності, а як наслідок — формування власної громадянської позиції у правовому суспільстві є важливим аспектом існування всіх верств населення, але особливого значення, як зазначалося раніше, ця проблема набуває для молоді. Молоде покоління є фундатором майбутніх змін і тих перетворень, що мають сприяти прогресу суспільних відносин, у тому числі й у правовій сфері. Молодь є тією демографічною групою, суспільна свідомість якої знаходиться у стані формування. Саме цим обумовлена її схильність до сприйняття нових ідей та цінностей у розбудові демократичної держави європейського зразка.

На сьогодні розроблена низка методів, які сприяють формуванню громадянської відповідальності та громадянської позиції молоді, серед яких найважливішими є такі:

- ситуативно-рольові, ділові ігри;
- метод проектів;

¹ Павленко, М. А. «Громадянська позиція» як науково-педагогічна категорія [Текст] / М. А. Павленко // Пробл. суч. пед. освіти. Педагогіка і психологія. – 2013. – Вип. 39(4). – С. 96.

- метод відкритої трибуни;
- соціограма;
- соціально-психологічні тренінги;
- інтелектуальні аукціони;
- «мозкові атаки»;
- метод аналізу ситуацій морально-етичного характеру, ігри-драматизації та ін.¹

Однією з найважливіших форм реалізації громадянської позиції та громадянської відповідальності всіх верств населення, молоді зокрема, є волонтерський рух, який останнім часом став дуже поширеним в Україні. Волонтерська діяльність у різноманітних її формах є проявом соціальної солідарності та небайдужості громадян до соціальних проблем. Волонтерська робота зміцнює горизонтальні зв'язки у соціумі, що об'єктивно сприяє утвердженню норм та цінностей демократії, сприяє утвердженню цінностей правового суспільства. Як показує вітчизняний досвід, волонтери та громадські діячі стають активними суб'єктами соціальних змін, вимагають прийняття необхідних для країни правових рішень, що є ознакою розвитку правового суспільства, підвищення рівня громадянської відповідальності за долю держави.

Відповідно мотиваційна основа волонтерства може бути різноманітною, але у підсумку така діяльність є демонстрацією відповідальної громадянської позиції. На початку 90-х рр. ХХ ст. вченими була розроблена багатофакторна модель пояснення мотивації діяльності волонтерів. У результаті дослідження було виокремлено шість основних мотивів такої діяльності:

- ціннісні (переконання про важливість допомоги іншим);
- соціальні (нові зв'язки);
- освітні (участь у заходах, які задовольняють бажання вчитися);
- кар'єрні (шанс отримати хорошу роботу);
- особистісні (підвищення самооцінки);
- захисні (наприклад, порятунк від негативних емоцій та почуттів)².

¹ Див.: Павленко, М. А. Форми та методи формування громадянської позиції сучасної студентської молоді [Текст] / М. А. Павленко // Актуал. пробл. держ. упр., педагогіки та психології. – 2013. – Вип. 2. – С. 357.

² Див.: Беспалова, К. О. Мотиваційні аспекти волонтерства: досвід західних країн [Текст] / К. О. Беспалова // Вісн. Нац. техн. ун-ту України «Київ. політехн. ін-т». – 2012. – №3. – С. 70.

Розглядаючи волонтерство як форму реалізації громадянської відповідальності та наявності чіткої державницької позиції, зазначимо, що в тих країнах, де існують міцні традиції волонтерства, — у Великій Британії та Німеччині — добровільну діяльність і самих волонтерів захищено законом. Країни Центральної і Східної Європи теж зробили крок від офіційного визнання волонтерства до створення правового поля, що сприяє розвитку волонтерської діяльності. Закони, що регулюють добровільну діяльність, прийнято в Хорватії, Чехії, Угорщині, Італії, Латвії, Литві, Люксембурзі, Македонії, Польщі, Португалії, Румунії, Іспанії та ін. Аналіз статусу волонтерів у світі засвідчує, що правове регулювання волонтерської діяльності потрібне для того, аби гарантувати добровольцям захист і відрізнити їх від найнятих робітників¹.

Як бачимо, у демократичних країнах держава активно підтримує волонтерів, інституалізуючи їх діяльність, дозволяючи їм у правовий спосіб реалізувати громадянську позицію. Таке ставлення до волонтерства сприяє зміцненню підвалин правового суспільства, спрямовуючи громадянську ініціативу у правове русло. Відповідно волонтери не повинні підмінювати діяльність державних органів, а лише виходячи з принципу субсидіарності добровільно брати на себе частину соціально важливих функцій, демонструючи таким чином громадянську відповідальність.

У свою чергу, становлення і динамічний розвиток волонтерського руху в Україні на сучасному етапі відбувається за рахунок внутрішніх (відродження традицій добровільної допомоги) і зовнішніх ресурсів (привнесені з-за кордонів нашої держави основи інституту міжнародного волонтерства). Крім того, ця динаміка спровокована загальнонаціональним кризовим станом, в якому опинилось українське суспільство внаслідок різких структурних трансформацій².

Вочевидь, волонтерський рух в Україні виник як реакція на неспроможність держави повноцінно виконувати низку функцій: захисну, інформаційну, інтеграційну, координаційну, функцію забезпечен-

¹ Див.: Буздуган, Я. Еволюція світового волонтерського руху [Текст] / Я. Буздуган // Віче. – 2013. – № 12. – С. 9.

² Див.: Козачук, М. Б. Волонтерський рух в Україні в період кризового стану: соціологічний вимір [Текст] / М. Б. Козачук // Наук. пр. [Чорномор. держ. ун-ту ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могил. акад.». Серія: Соціологія. – 2015. – Т. 258, вип. 246. – С. 93.

ня матеріально-технічними ресурсами силових структур тощо. Фактично суспільство, його найбільш відповідальні й патріотично налаштовані представники, заради збереження країни стали локомотивом необхідних структурних змін та продемонстрували низку високих громадянських якостей, а саме: патріотизм, здатність до самопожертвування, взаємодопомоги, самоорганізації, людяність, моральність тощо.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що громадянська відповідальність людини є характеристикою соціальною, моральною та правовою. Громадянська відповідальність формується на основі громадянської компетентності та є складовою такого поняття, як «громадянськість». Суб'єкт громадянської відповідальності, як правило, має розвинену правову, політичну та моральну свідомість і своєю діяльністю сприяє зміцненню демократичних традицій у державі, розвитку правового суспільства. Формування громадянської відповідальності відбувається в процесі соціалізації індивіда під впливом низки факторів: політико-правова система держави, загальний рівень морально-правової культури суспільства, система навчання та виховання, особливості родинних та міжособистісних стосунків, у яких задіяна людина, тощо. Громадянська відповідальність є однією з базових цінностей буття демократичної держави, яка пов'язана з розумінням людиною сутності свободи не як анархії, а як обмежених законом дій. Феномен громадянської відповідальності є підґрунтям так званої «культури участі», яка передбачає взаємні зобов'язання громадянина та держави, небайдужість людини до суспільних справ. Глибока соціально-економічна та політична криза в Україні стала не тільки серйозним іспитом для вітчизняної державності, а й виявила духовну силу українського народу у боротьбі за незалежну, демократичну країну.

РОЗДІЛ 3

ПРАВОВЕ СУСПІЛЬСТВО, ДЕРЖАВА, ЛЮДИНА: ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ

3.1. Взаємообумовленість свободи та відповідальності у правовому суспільстві як уособлення сутності демократичного державотворення

Державотворчий процес у його демократичному розумінні неможливий без розширення меж свободи та підвищення рівня відповідальності особистості, окремих соціальних груп, суспільства в цілому. Саме в межах інституту права всі суб'єкти соціальної взаємодії можуть досягнути оптимального співвідношення свободи та відповідальності у демократичній країні.

Для сучасного українського суспільства проблема дотримання права, подолання правового нігілізму у всіх сферах соціуму є надактуальною. Безумовно, її вирішенню сприятимуть усебічний розвиток правового суспільства, подальша демократизація суспільних відносин, успіхи у розбудові української держави. Як відомо, буття правового суспільства визначається розвиненими горизонтальними зв'язками, рівнем самоорганізації між усіма суб'єктами соціального простору. Якість таких зв'язків напряму залежить від громадянської позиції особистості, характеристик її правосвідомості. Зокрема, базовими аксіологічними константами суб'єкта правовідносин із розвиненою демократичною правосвідомістю є усвідомлення цінності свободи, повага до права, відповідальність за свої вчинки, прагнення до реалізації соціальної справедливості тощо.

Виходячи з наведеного вище, метою нашої наукової розвідки є дослідження взаємообумовленості й взаємозв'язку між свободою та відповідальністю у правовому суспільстві як вираження сутнісних характеристик демократичного державотворення.

Проблема співвідношення свободи та відповідальності є класичною для філософської та філософсько-правової думки. У соціальних відносинах особливості реалізації співвідношення свободи та відповідальності залежать від багатьох умов, зокрема, від типу політико-правової системи держави, рівня розвитку законодавства щодо прав та свобод людини, ступеня розвиненості правової та політичної культури суспільства й індивіда, існуючих правових традицій тощо. На нашу думку, саме у правовому суспільстві, буття якого неможливе без розвитку демократії, відбувається постійний пошук компромісу між прагненням до свободи та відповідальністю шляхом постійного діалогу між суб'єктами соціального простору.

Варто підкреслити, що саме демократична політична система дає можливість вибудовувати комунікативно-діалогічні практики горизонтального й вертикального характеру, розвивати політичний та правовий дискурси в різноманітних інтеракціях. Для розвитку правового суспільства вкрай необхідним є здійснення правової комунікації щодо розуміння та втілення правових норм, цінностей і принципів. Так, дослідниця О. Балинська визначає правову комунікацію як процес конструювання моделей інтерпретації право-норм у процесі продукування правової поведінки; своєрідну інтеракцію, що охоплює комплекс елементарних понять правового мовлення і рефлексивної дії, а також орієнтована на мовленнєво-поведінкове взаємопорозуміння правонорм і право-споживачів як певних функціональних систем, спрямованих на конституювання поняття про правомірність¹.

Фактично правове суспільство надає громадянам комунікативну свободу як можливість формулювати, обґрунтовувати та втілювати різноманітні стратегії соціальної поведінки в межах чинного законодавства. Разом з тим громадяни беруть на себе (разом із державою) частину відповідальності за ті зміни, які вони пропонують здійснити у правовому полі задля розширення меж свободи.

Отже, правова комунікація є механізмом обговорення, обміну та донесення правових символів і знаків до широкого загалу у правовому суспільстві, а також дозволяє встановити діалог щодо їх сутності між державою й громадянами. На думку фахівців, правова комунікація має передбачати триєдину основу — інформування про волю держави,

¹ Балинська, О. М. Правова комунікація: вербально-біхевіористський підхід [Текст] : монографія / О. М. Балинська. – Львів : ПАІС, 2008. – С. 66.

готовність до взаємопорозуміння соціальних суб'єктів і взаємоузгодження держави і громадян, що веде до можливого коригування правосвідомості. Правова комунікація виконує також пізнавальну функцію: орієнтуючи правотворців і правосприймачів на мовленнєво-поведінкове взаємопорозуміння, спрямовує обох на конституювання єдиного підходу до розуміння правомірності¹.

Таким чином, перед тим як унормувати межі свободи та рівень відповідальності всіх суб'єктів соціально-правового поля у демократичній державі, повинні відбутися різноспрямовані та конструктивні комунікативні акти.

Межі свободи, як і настання відповідальності, визначаються з формальної точки зору у правовий спосіб, а з фактичної — рівнем правової культури всіх учасників соціальної взаємодії. Діалектика свободи, зміст якої розкривається у філософії права Г. В. Ф. Гегеля, знаходить своє відображення в людині вільній, але вільній через усвідомлення своєї відповідальності. Концепція Гегеля може вважатись вершиною класичних філософських спроб розгляду особистої свободи індивіда в контексті ідеї свободи волі, невпинного розвитку та розгортання свободи².

Як зазначає дослідник Н. Бровко, проблема відповідальності людини за свою свободу і її дії пов'язані з розумінням меж цієї свободи. Свобода і відповідальність особистості — провідна думка екзистенціалізму, який визначає свободу як фундаментальну характеристику людського існування, що дозволяє людині творити себе і обирати майбутнє. Людина вільна, але свобода її виражається ставленням до всесвіту, вибором власної внутрішньої духовно-моральної позиції. Тому людина відповідальна за власні дії лише тоді, коли має свободу волі, вибору та засобів їх реалізації. Свобода людини та відповідальність за власні дії, що лежить в основі свободи, є вихідною умовою існування природних прав людини. Філософське вирішення проблеми свободи і необхідності, їх співвідношення в діяльності й поведінці особистості має величезне практичне значення для оцінки всіх вчинків людей. Обминути цю проблему не можуть ні мораль, ні право, бо без

¹ Див.: Бортняк, А. Ф. Комунікативний підхід до розуміння правовідносин як середовища функціонування правових знаків [Текст] / А. Ф. Бортняк // Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. Серія юридична. – 2013. – Вип. 4. – С. 477.

² Гегель, Г. В. Ф. Основи філософії права, або Природне право і державознавство [Текст] / Г. В. Ф. Гегель ; [пер. з нім. Р. Осадчука, М. Кушніра]. – К. : Юніверс, 2000. – С. 137–145.

визнання свободи особистості не може йтися про її моральну і юридичну відповідальність за свої вчинки. Якщо люди не мають свободи, а діють тільки з потреби, то питання про їх відповідальність за свою поведінку втрачає сенс¹.

У демократичній державі суб'єкти суспільних відносин мають можливість впливати на розширення меж свободи шляхом ініціювання прийняття більш ліберальних законів, започаткування громадської дискусії із суспільно важливих питань. У той же час, ініціюючи розширення меж суспільної свободи, громадяни повинні усвідомлювати можливі зміни щодо обсягу власних обов'язків. Важливо, щоб суб'єкти правовідносин бачили раціональність у нових законодавчих актах і відповідно погоджувалися їх добровільно виконувати, оскільки неприйняття громадськістю певних правових норм та їх недовіра у суспільстві не дасть можливості розширити межі свободи. Вочевидь, якщо в державі приймаються ліберальні закони, які не відповідають рівню правової культури громадян, то вони не зможуть ними скористатися, а суспільна свобода залишиться у тих самих межах. Виходячи з наведеного вище, зазначимо, що для розвитку правового суспільства як поля «відповідальної свободи» бажана взаємодоповнюваність інституційного чинника (прийняття ліберальних законів) та неінституційного (наявність демократичного типу правосвідомості та правової культури у різноманітних суб'єктів правовідносин для якісного виконання цих законів).

У цьому контексті можна стверджувати, що буття правового суспільства базується на демократичній, активістській політико-правовій культурі громадян. На переконання дослідників концепт «демократичної політико-правової культури» ґрунтується на демократичних цінностях, процедурах і відповідності національним інтересам та являє собою рівень політичних і правових знань, процедур виборчих кампаній, інформованості щодо діяльності, програм політичних діячів і політичних сил, рівень інтересу до політики і права, усвідомлення результатів участі у політичному житті суспільства, вміння здійснювати компетентну оцінку політиків, ступінь раціональності електорального вибору, стійкості до політичного маніпулювання, дотримання законодавства, а також норм і зразків цивілізованої, правомірної політичної

¹ Бровко, Н. І. Філософсько-правовий аналіз категорії свободи та відповідальності людини [Текст] / Н. І. Бровко // Філософ. та методол. проблеми права. – 2014. – № 1. – С. 56.

поведінки. Концепція демократичної політико-правової культури виходить із визнання людини вищою соціальною цінністю, відповідальності держави перед особою, із обов'язку держави забезпечувати її нормальний розвиток. Природно, що в різні періоди ці позиції здобувають досить різні обриси — соціально-класові, інституціональні, територіальні, етнічні та ін.¹

Продовжуючи вищеозначену логіку, звернемося до ідей І. Ільїна, який підкреслював, що людина повинна добровільно дотримуватись законів держави, намагатися адекватно їх розуміти і підкорятися їм, виходячи з почуття вільного обов'язку. Незважаючи на те, що ці закони людина може розцінювати як формальні й зовнішні, вона повинна прийняти їх як самозобов'язання й чітко їх дотримуватись. Це необхідно, на думку цього вченого, виходячи з таких причин. По-перше, тому що в саму сутність права і правопорядку входить ця здатність — самовдосконалюватися шляхом лояльної покірності громадян. При цьому кожний здоровий правопорядок відкриває громадянам можливість боротися за нові, кращі закони і за новий порядок життя, перебуваючи у лояльності щодо чинних законів. По-друге, громадянин має добровільно визнавати і дотримуватись законів своєї Батьківщини, оскільки це є єдиним засобом підтримування правопорядку, і водночас залишатись вільним у ньому. Людська історія підтверджувала багато разів, що краще користуватися більш обмеженою системою суб'єктивних прав дійсно забезпечених, ніж бачити, як безмежне коло суб'єктивних домагань нехтується свавіллям сусідів та деспотичною владою. І. Ільїн робить висновок, що краще невелика свобода, яку всі поважають, аніж велика свобода, яку ніхто не гарантує і не поважає. Людина повинна шукати не зовнішнього самозвільнення від закону (шлях революції, анархії, деспотизму), а внутрішнього самозвільнення в межах закону. Внутрішнє звільнення відбувається на духовному рівні і є добровільним самозобов'язанням, воно звільняє людину не від закону, а в законі, оскільки людина дотримується закону, який вільно визнала її правосвідомість².

¹ Див.: Бабкіна, О. В. Політико-правова культура демократичного типу: проблеми формування [Текст] / О. В. Бабкіна // Наук. часоп. НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 22, Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – 2011. – Вип. 5. – С. 6.

² Ильин, И. А. Путь к очевидности [Текст] / И. А. Ильин. – М. : Республика, 1993. – С. 252–254.

Таким чином, справедливий правопорядок у західній філософсько-правовій традиції асоціюється саме з розвитком демократичних традицій і демократичної політико-правової культури, побудовою правової держави та правового суспільства.

У правовому суспільстві людина має можливість вибору певної моделі поведінки, яка обумовлена чинним законодавством, у той же час вона може стати творцем нового правопорядку, застосовуючи наявні демократичні процедури. Розвиток правового суспільства в цьому контексті означає не лише збільшення обсягу прав і свобод людини, а й більш глибоке розуміння відповідальності: не тільки перед самим собою, власною родиною, а й перед суспільством, державою. Запорукою усвідомлення та реалізації меж свободи й рівня відповідальності громадянина є знання.

Знання здатне виводити людину за локальні межі її ситуативного існування. Проникнення в сутність знання, розуміння його значущості приводить до сутнісної трансформації людської самості. Оскільки розвиток є одним із головних атрибутів людського буття, то людина є тим, що вона створила. Причому не як готова даність результату, а як процес, як становлення. Людина не є чимось раз і назавжди сталим, закінченим. Вона не «метафізична» даність, її існування, екзистенція постає як рух. Людина у своїй буттєво-історичній сутності є суще, чие буття як екзистенція полягає у перебуванні поблизу буття¹.

Вочевидь, людина в демократичній державі та правовому суспільстві об'єктивно зацікавлена у здобутті різноманітних знань (політичних, правових, економічних), оскільки їх наявність є запорукою її ефективної участі у державотворчих процесах. Для розвитку правового суспільства важливими є правові знання та правові компетентності у всіх суб'єктів соціальної взаємодії. Правова компетентність, на думку фахівців, включає знання, вміння, навички, а також способи їхньої реалізації в професійній діяльності, спілкуванні й саморозвитку особистості. Загалом основними компонентами правової компетентності є:

– соціально-правова компетентність — знання й уміння у сфері взаємодії із суспільними інститутами і людьми, а також володіння прийомами професійного спілкування і правової поведінки (вона потрібна всім фахівцям із вищою освітою);

¹ Див.: Хайдеггер, М. Письмо о гуманизме [Текст] / М. Хайдеггер // Время и бытие : ст. и выступления : пер. с нем. – М. : Республика, 1993. – С. 208.

– спеціальна компетентність — підготовленість до самостійного виконання конкретних видів правової діяльності, вміння вирішувати типові професійні завдання та оцінювати результати своєї праці, здатність самостійно здобувати нові знання та уміння за фахом (вона необхідна фахівцям правничого профілю)¹.

На переконання Ю. Новгородської, правова компетентність — це складне, цілісне й інтегроване утворення, яке передбачає:

– знання про основні сфери та механізми правового регулювання суспільного життя;

– уміння виділяти правові аспекти в життєвих ситуаціях і визначати доцільність їх вирішення правовими засобами;

– уміння аналізувати правову ситуацію, яка склалася, з різних позицій і з урахуванням юридичних процедур;

– уміння бачити правові наслідки рішень, які приймаються;

– готовність та уміння використовувати механізми і засоби правового вирішення проблем².

Отже, суб'єкти правового суспільства здатні видозмінювати соціально-правове буття, трансформувати існуючі правовідносини, актуалізувати й вирішувати нагальні правові проблеми. Саме в цьому виявляється як екзистенційна, так і соціальна свобода громадян і соціальних груп, які прагнуть розширити межі для самореалізації, беручи на себе частину відповідальності (разом з іншими суб'єктами) за започатковані процеси та їх наслідки.

Аналізуючи співвідношення свободи та відповідальності у правовому суспільстві, варто зазначити, що її межі та особливості реалізації залежать від якості діалогу у трикутнику особистість — держава — громадянський сектор.

Так, на думку Н. Оніщенко, розуміння взаємовідносин громадянина та держави можна звести до двох підходів:

1) індивідуалістичний, особистий, гуманістичний (природно-правовий). Цей підхід впливає на розуміння особи як цілі, держави — як

¹ Див.: Якименко, А. А. Психологічні особливості формування правової свідомості студентської молоді [Текст] / А. А. Якименко // Зб. наук. пр. Хмельниц. ін-ту соц. технологій Ун-ту «Україна» / за заг. ред. М. Є. Чайковського. – Хмельницький : ХІСТ, 2009. – С. 90.

² Новгородська, Ю. Правова компетентність як важлива складова управлінської діяльності майбутнього керівника дошкільного навчального закладу [Текст] / Ю. Новгородська // Вісн. Ін-ту розвитку дитини. Серія: Філософія, педагогіка, психологія. – 2013. – Вип. 29. – С. 102–103.

засобу досягнення мети. Його зміст — права належать людині від природи. Людина має їх незалежно від держави, і ці права є невід'ємними. Завдання держави і суспільства полягають у тому, щоб додержуватися цих прав, не допустити їх порушення, створити умови для їх реалізації. Конкретний зміст і обсяг прав змінюються і розширюються з розвитком суспільства, самі ж фундаментальні права залишаються незмінними;

2) державний, статичний (позитивістський). Впливає з розуміння держави як мети. Своїх прав людина набуває від суспільства і держави, природа цих прав патерналістська. Суть полягає в тому, що держава — джерело і гарант прав людини, завдяки закріпленню їх у законі; право і закон мають низку істотних відмінностей; права особи змінюються залежно від державної доцільності й можливості¹.

У свою чергу, взаємодія держави та громадянського суспільства має багатоаспектний характер і конкретизується у таких положеннях:

– онтологічно громадянське суспільство існує до держави і поза державою;

– громадянське суспільство не включає в себе державу, розвивається самостійно, без прямого етатизму;

– громадянське суспільство складається із суб'єктів — вільних і рівноправних громадян, а також їх об'єднань, які добровільно самоорганізувалися і знаходяться у стані конкуренції і солідарності;

– громадянське суспільство має певний пріоритет перед державою, проте зацікавлене в добробуті держави і сприяє його розвитку;

– громадянське суспільство здійснює активний вплив на створення і функціонування державних органів у власних інтересах;

– громадянське суспільство має право вимагати від держави захисту життя, здоров'я і безпеки громадян, не допускаючи її втручання в їхнє приватне життя;

– громадянське суспільство формує право, яке інституціалізується державою в законах та інших нормативно-правових актах, гарантує і захищає його від порушень із боку будь-кого, всі потреби громадянського суспільства реалізуються шляхом волевиявлення держави, втіленого у формі правового акта;

– громадянське суспільство розвивається і взаємодіє з державою в межах права, яке виступає істинним і справедливим мірилом свободо-

¹ Оніщенко, Н. М. До питання про розвиток доктрини прав людини в Україні (роки незалежності) [Текст] / Н. М. Оніщенко // Право України. – 2013. – № 9. – С. 176–190.

ди і справедливості, а не інструментом нав'язування державної волі, втім держава здатна не тільки сприяти розвитку суспільства, а й перешкоджати його еволюції¹.

Таким чином, лише в демократичній державі може повноцінно функціонувати громадянсько-правове суспільство, спираючись на існуючі справедливі закони, в яких зафіксовано співвідношення свободи й відповідальності з урахуванням інтересів усіх суб'єктів соціальних відносин. Для встановлення цивілізованих, конструктивних стосунків між державою та правовим суспільством у демократичних країнах розробляються й втілюються технології соціального партнерства. У контексті нашого дослідження ми розглядаємо соціальне партнерство у широкому сенсі — це партнерство соціальних груп; міжсекторна взаємодія між третім сектором (недержавні організації), державою і бізнесом. Соціальне партнерство є передумовою, механізмом досягнення соціальної солідарності в суспільстві, є системою врегулювання конфліктів в усіх сферах життєдіяльності, формою узгодження інтересів суб'єктів партнерства, що забезпечує їх конструктивну взаємодію².

Філософія соціального партнерства передбачає, що суб'єкти правового суспільства не прагнуть досягнути максимальної свободи та штучно зменшити рівень соціальної відповідальності, не висувають вимог, які можуть негативно вплинути на розвиток країни в цілому, тобто не допускають проявів соціального егоїзму. Основний і найважливіший принцип партнерства полягає в тому, що це специфічний тип суспільних відносин, за якого досягається певний баланс реалізації основних інтересів найважливіших соціальних груп суспільства, забезпечується історично обумовлений компроміс у реалізації інтересів головних суб'єктів соціально-економічних процесів ринкового суспільства. Механізми партнерства у взаємодії держави та правового суспільства, на нашу думку, мають реалізовуватися з урахуванням таких принципів, як законність, гуманізм, соціальна справедливість, рівність у формуванні правового дискурсу, пріоритетність прав людини над правами держави.

¹ Див.: Костючков, С. К. Громадянське суспільство і держава: політико-правові та соціальні аспекти взаємодії [Текст] / С. К. Костючков // Наук. пр. Чорномор. держ. ун-ту ім. Петра Могили. Серія: Політологія. — 2012. — Т. 182, вип. 170. — С. 39–40.

² Див.: Кононенко, М. М. Соціальне партнерство як тип соціального управління [Електронний ресурс] / М. М. Кононенко // Держ. буд-во. — 2007. — № 2. — Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2007_2_40.

Аналізуючи становлення правового суспільства як сутнісної складової демократичної держави, підкреслимо, що саме гуманістичний, природно-правовий підхід є базовим у цьому процесі. Природні права повинні автоматично гарантуватися Конституцією та не можуть бути предметом політичних спекуляцій, оскільки їх звуження не сумісне з принципами правового суспільства, правової держави. Намагання зменшити їх обсяг під різними приводами є шляхом до несвободи, шляхом до авторитаризму й тоталітаризму. Буття свободи у правовому суспільстві є «сектором відповідальності» як держави, так і громадян та їх об'єднань.

Потрібно зазначити, що загальновизнані напрями відповідальності держави перед громадянином, що гарантують його свободу, є такими:

- гарантує кожному його права і свободи;
- бере на себе обов'язок і реально забезпечує права своїх громадян;
- надає свободу виявити себе в усіх галузях соціально-політичного життя, за винятком сфер, що прямо застережені в законах;
- не має права обмежувати права і свободи, окрім випадків, прямо передбачених законом;
- не має права притягувати до відповідальності за відмову давати свідчення або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом;
- гарантує захист судом прав і свобод людини та громадянина;
- діє виключно в рамках закону, має встановлені Конституцією чіткі межі своїх повноважень;
- відповідальна за неправомірні дії посадових осіб: перевищення влади, зловживання службовим становищем;
- зобов'язана відшкодувати за свій рахунок чи за рахунок органів місцевого самоврядування матеріальну і моральну шкоду, завдану незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень;
- гарантує право особи звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна¹.

¹ Див.: Яремчук, С. В. Деякі підходи до формування юридичної відповідальності держави перед особою [Текст] / С. В. Яремчук // Митна справа. – 2014. – № 2(92). – Ч. 2, кн. 2. – С. 10–11.

Вочевидь, демократична держава повинна створити законодавчі умови для розвитку правового суспільства, реалізації прав і свобод громадян, забезпечивши таким чином питоме тло для прояву громадянської активності людини, розкриття її творчих здібностей тощо. Як зазначав свого часу відомий філософ М. Бердяєв, свобода людини як суб'єкта полягає в тому, щоб стати особистістю, а для цього потрібно не лише припинити жити, орієнтуючись лише на зовнішні принципи, а й бути самим собою й нести відповідальність за свій вибір, насамперед перед самим собою. Відповідальність виникає як результат необхідного та обов'язкового відносно вільного вибору шляхів досягнення мети¹.

Саме у правовому суспільстві людина має можливість самореалізуватися, визначити межі своєї свободи та відповідальності у правовий спосіб без примусу з боку інших суб'єктів соціальної взаємодії. Для цього в неї мають бути розвинені правосвідомість та моральна свідомість, які містять такі аксіологічні константи, як свобода та відповідальність. На думку М. Бердяєва, відповідальність — це духовний аристократизм. У Стародавні часи лише раби та плебеї могли жити безвідповідально, тому відповідальність за великим рахунком зводиться до самовідповідальності за свої погляди, слова, вчинки². Самовідповідальність є результатом вільного волевиявлення людини, її свободи щодо визнання певних норм та цінностей.

Із самовідповідальністю суб'єкта правового суспільства безпосередньо корелюється його здатність до самозобов'язування та самооцінки. Так, самозобов'язування передбачає здатність особистості добровільно брати на себе виконання певних дій та функцій. У свою чергу, самооцінка — це особистісне судження про власну цінність, яке виражається в установках, що притаманні індивіду. На думку науковців, самооцінка — це емоційно-ціннісна структура, яка є засобом та умовою формування «Я»-концепції й містить у собі:

- 1) когнітивний аспект — знання про власну особистість у всіх сферах;
- 2) самооцінку або прийняття себе — сукупність оціночних характеристик, емоційно-ціннісне ставлення людини до себе;

¹ Бердяєв, Н. А. Самопознание [Текст] / Н. А. Бердяєв. – М. : Книга, 1991. – 444 с.

² Див.: Теслюк, І. Обґрунтування проблематики особистості у соціогуманітарній науці [Текст] / І. Теслюк // Психологія і суспільство. – 2013. – №2. – С. 107.

3) поведінкові установки — дії, що породжуються образом Я і ставленням до себе та реалізуються у процесі спілкування з оточуючими¹.

У контексті нашої наукової розвідки зазначимо, що розвиненість самооцінки дозволяє суб'єкту правового суспільства критично проаналізувати свої дії з точки зору права та моралі, переглянути свою соціальну роль, обов'язки та зрештою власну поведінку. Визначаючи внутрішні (духовні) кордони свободи, особистість екстраполює їх до певної міри на соціальне середовище, формулює прагнення до самореалізації.

Таким чином, свобода як характеристика буття правового суспільства передбачає широкі можливості для реалізації життєвої стратегії та ціннісних пріоритетів людини. Разом з тим, акт вільного волевиявлення бажань і прагнень особистості автоматично передбачає здійснення процедури вибору у різноманітних вимірах: від екзистенційного до соціального. Для здійснення цієї процедури людина повинна бути готова емоційно, інтелектуально, ментально, світоглядно тощо. У той же час свобода громадянина виражається у правах людини, які закріплені в чинному законодавстві. У цьому контексті слушною є думка І. Канта про те, що свободу слід розуміти як властивість волі всіх розумних істот. Саме свободою і природними людськими правами обмежена влада у правовій державі, яка є творінням доктрини природного права. І. Кант був переконаний, що право людини мусить вважатися священним, яких би жертв це не коштувало панівній владі. Тут немає середини. Всій політиці необхідно схилити коліна перед правом людини².

Правове суспільство та демократична держава є інституційною основою реалізації прав людини як уособлення свободи. Права людини — це законодавчі межі для влади, які вона не має права переступати за будь-яких умов. На думку фахівців, концепція прав людини ґрунтується на трьох положеннях: по-перше, кожна влада обмежена; по-друге, кожна людина має свій автономний світ, утручатися в який не може жодна сила; по-третє, кожна людина, захищаючи свої права, може висунути претензії до держави³.

¹ Див.: Пирлик, М. А. Структурно-динамічна модель самооцінки [Електронний ресурс] / М. А. Пирлик // Вісн. Нац. акад. Держ. прикордон. служби України. – 2013. – Вип. 5. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2013_5_44.

² Кант, І. Соч. [Текст] : в 6 т. / І. Кант. – М. : Мысль, 1964. – Т. 3. – С. 93–94.

³ Див.: Осетинський, В. Введення у концепцію прав людини [Електронний ресурс] : за матеріалами Вищ. Міжнар. курсу Захисту Прав Людини, Гельсін. Фондація

Концепт «прав людини» є сутністю правового суспільства, оскільки його буття можливе лише тоді, коли свобода, честь і гідність громадянина захищені чинним законодавством та у випадку виникнення конфліктних ситуацій особистість має можливість зберегти власне поле свободи. Разом з тим обсяг прав людини постійно змінюється під впливом різноманітних соціальних процесів, що обумовлює динамічність правового суспільства та демократичних відносин.

Як підкреслює М. Мацькевич, права людини — це найбільш помітна державно-правова об'єктивізація конкретно-історичних ступенів свободи. Кожна людина природно має невід'ємне право на визначення обсягу відповідних (матеріальних чи духовних) благ, що не суперечать інтересам інших людей. Суспільство та держава повинні сприяти їх забезпеченню. Становлення та розвиток інституту прав людини дає змогу розкрити тип цивілізації, її етапи, оскільки взаємовідносини людини і держави — важлива ознака, що характеризує природу тієї чи іншої цивілізації та державу як правову або неправову. Каталог сучасних прав людини в міжнародно-правових документах є результатом накопичення споконвічно сформованих еталонів і стандартів, які стали нормами для демократичних держав. Тисячоліттями тривав пошук способів взаємовідносин індивіда і влади. У процесі розвитку людства шляхом свободи дедалі чіткіше виявлялося прагнення до обмеження влади держави, до захисту людини від свавілля державних органів, посадових осіб, прагнення дати особі більш широке поле для самовизначення¹.

Необхідно зазначити, що в англо-американській філософії права права людини розглядаються перш за все як моральні права, як інституалізована форма існування моралі. Зокрема, американський дослідник К. Уелман писав, що права людини — це індивідуальні моральні права, необхідні проти звичайних і прямих загроз для ведення мінімально гідного людського життя в сучасному суспільстві².

Сприяючи реалізації свободи, правове суспільство надає потужного поштовху прогресу всіх сфер суспільного життя. Як підкреслював

Прав Людини (Варшава, Польща) / В. Осетинський. – Режим доступу: <http://www.ccf.org.ua/for-social-workers-article>.

¹ Мацькевич, М. М. Генеза прав людини: правовий та філософський аспекти [Текст] / М. М. Мацькевич // Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. Серія юридична. – 2014. – Вип. 4. – С. 61–62.

² Див.: Моисеев, С. В. Философия прав человека [Текст] : учеб.-метод. пособие / С. В. Моисеев, Н. И. Сатохина, Ю. С. Разметаева. – Львов : Галиц. друкар, 2014. – С. 4.

Ф. Хайек, розвиток цивілізації засновується на свободі. Свобода є не просто окрема цінність, а джерело й умова всіх інших моральних цінностей¹.

Саме почувавши себе вільною, людина обирає власну шкалу цінностей і послуговується нею для оцінки певних дій, планування вчинків. Свобода як можливість вибору повинна реалізуватися у вигляді конкретного раціонального вчинку, у вигляді завершеної форми в результаті численного підбору безлічі можливих варіантів. Утім по-справжньому вільний вибір можливий лише у вільному незалежному суспільстві, де відсутній тиск зовнішніх обставин, тобто коли вибір людини зумовлений не тиском необхідності, а її системою внутрішніх цінностей, особистісних переконань. Багатоаспектність вибору — це наявність різноманітності мотивів людської діяльності, кожний з яких може бути по-своєму виправданий. Вибір роблять не заради його самого, а для задоволення своїх інтересів. А потреби, як і інтереси, — це практичне вираження необхідності. Щоб досягти задоволення, потреби усвідомлюються чи пізнають і на цій основі визначають мету і розгортають діяльність. Остання поєднує два види необхідності: внутрішню (до неї належать потреби, інтереси тощо), і зовнішню, яку становлять речі та відносини, необхідні для задоволення потреб. Тому необхідність є початок і кінець вибору та його реалізації².

У правовому суспільстві людина має можливість вільно визначати кордони своєї свободи (в межах існуючого законодавства) та брати на себе відповідальність, сумісну з власними можливостями, потребами та інтересами.

Відповідальність, на думку Т. Клока, — це передусім самовідповідальність, адже як можна відповідати за інших, якщо не можеш відповідати за себе. Самовідповідальність розуміється вищеозначеним науковцем насамперед як відповідальність за діяння, погляди, слова. Він підкреслює, що ця частина свободи розглядається нами як одухотворена сила людської особистості, яка, зі свого боку, цілісно виявляє себе в житті. Тільки самовідповідальна людина повинна брати відповідальність за інших людей³.

¹ Hayek, F. Law, legislation and liberty [Текст] / F. Hayek. – Vol. 3. – Chicago : University of Chicago Press, 1979. – P. 129.

² Див.: Крамар, Т. Свобода як контамінація вибору та необхідності [Текст] / Т. Крамар // Гуманіт. вісн. ЗДІА. – 2009. – Вип. 39. – С. 118.

³ Клок, Т. Свобода як атрибут людського буття [Текст] / Т. Клок // Наук. вісн. Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Філософ. науки. – 2014. – № 16. – С. 26.

Необхідно зазначити, що для існування правового суспільства та демократичної держави важливим є існування як внутрішньої відповідальності (моральної), так і зовнішньої (легальної). Оскільки правове суспільство базується на горизонтальних зв'язках, розвиненій правосвідомості та моральній свідомості суб'єктів соціальних відносин, то саме внутрішня відповідальність стає основною у виборі людиною траєкторії власної поведінки.

Відповідальність органічно пов'язана зі свободою прийняття рішень, із вибором цілей і способів, методів і стилів її досягнення. Свобода особистості у правовому суспільстві означає життя за своїми принципами, самодостатність та відповідальність за цей вибір перед самим собою і за власну долю, за свій розвиток і самореалізацію, за вистраждане вміння слухати власну совість. Отож, свобода і відповідальність взаємно зумовлюються: чим більше особистість прагне бути вільною, тим більшу відповідальність вона має покладати на себе, і водночас свобода, котра позбавлена відповідальності, переростає у свавілля, а відповідальність, позбавлена свободи, перетворюється у засіб пригнічення особистісного джерела у людині. А це означає, що відповідальність неможлива без таких важливих психологічних рис-властивостей, як ініціативність, самостійність, упевненість, внутрішня свобода, що допомагають особистості самореалізуватися і стати повноцінним членом суспільства¹. Можна констатувати, що не всі громадяни, з точки зору вищезначених властивостей, однаковою мірою готові сприймати систему координат правового суспільства. Але правові потреби та соціальні інтереси сприяють змінам у правосвідомості та правовій культурі громадянина, суспільних груп, соціуму в цілому.

Так, потреба у свободі зумовлює потребу в рівності. У суспільстві для його виживання необхідні певна рівність, урівноваженість домагань на свободу. Право забезпечує лише формальну рівність. Визнання різних індивідів формально рівними — це визнання їх рівної правоздатності, можливості набути певних прав на відповідні блага, конкретні об'єкти тощо, однак це не означає рівності вже набутих конкретних прав на індивідуально-конкретні речі, блага тощо. Формальне право — це лише правоздатність, абстрактна вільна можливість набути, відповідно до загального масштабу та рівної міри правової ре-

¹ Див.: Теслюк, І. Обґрунтування проблематики особистості у соціогуманітарній науці [Текст] / І. Теслюк // Психологія і суп-во. – 2013. – №2. – С. 109–110.

гуляції, індивідуальне право на певний об'єкт. Для нормального розвитку суспільство потребує не самої лише формальної рівності, а реальної. Необхідним є такий розподіл благ у суспільстві, який сприяв би його консолідації, а не призводив до руйнівних процесів. Формальну рівність слід доповнювати врахуванням внеску особистості в суспільне благо, соціальними пільгами тим, хто не здатний захистити свої права (бідним, інвалідам, дітям та ін.)¹.

Як зауважує О. Бандура, потреби в гідності та власності зумовлюють потребу у свободі. Гідність — це можливість самовизначення, вона виражається у свободі, а право власності передбачає вільне розпорядження своїм майном. Втративши можливість самовизначення, людина перестає бути людиною. Свобода як вибір передбачає відповідальність. Це продуманість, виваженість, обґрунтованість рішень, урахування всіх обставин і можливих наслідків; це також готовність відповідати за власні вчинки. Якщо дії людини не детерміновані обставинами однозначно, якщо можливі різні рішення, то вона несе відповідальність за свій вибір².

Аналізуючи феномен вибору в контексті соціальної поведінки, Г. Балл вважає, що очевидною є необхідність достатньої компетенції і відповідальності особи у прийнятті та здійсненні стратегічного життєвого рішення (включно з потрібними при цьому актами вибору) і в подальшій діяльності, спрямованій на реалізацію відкритих цим рішенням можливостей. Разом з тим, на думку вищезначеного дослідника, процес прийняття й реалізації особою рішень має складний та неоднозначний характер. Звичайно акти вибору посідають у структурі вказаного процесу істотне місце. І це великою мірою зумовлено тим, що соціальні норми, котрі регулюють людську поведінку, прив'язані, як правило, до «решіток» із дискретних альтернатив, між якими треба робити вибір. Такі «решітки» є необхідними для структурування і впорядкування соціальної поведінки особи, постають для неї і джерелом певних обмежень. Найчіткіше це виявляється у випадку норм, що встановлюють її правовий статус (зокрема, перебування у громадянстві

¹ Див.: Івашев, Є.В. Людські потреби, інтереси, цінності як підґрунтя аксіології права [Текст] / Є.В. Івашев // Юрид. часоп. Нац. акад. внутр. справ. – 2012. – № 1(3). – С. 59–60.

² Бандура, О.О. Правознавство у системі наукового знання: Аксіологічно-гносеологічний підхід [Текст] : [монографія] / О.О. Бандура. – К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2010. – С. 89.

тієї чи іншої держави, у шлюбі чи поза ним, участь у певних трудових, цивільно-правових та інших відносинах тощо). Є очевидною суперечність між жорсткістю правової «решітки» і принциповою незводимістю людської свободи до виборів між фіксованими альтернативами. Цю суперечність люди долають або неправовим, у принципі шкідливим для суспільства шляхом (елементарний приклад — фіктивний шлюб), або вибудовуючи й реалізуючи у правовому полі оптимальний поведінковий «маршрут»¹.

Отже, межі свободи, що існують у правовому суспільстві, не завжди можуть задовольняти людину. В цьому випадку можливості їх розширення у правовий спосіб залежать від того, наскільки суб'єктивні інтереси особистості збіглися з об'єктивними умовами, потребами й інтересами інших учасників суспільних відносин. Якщо такий збіг є суттєвим, то людина може долучитися до колективних дій щодо збільшення обсягу прав і свобод або стати їх ініціатором, виявивши лідерські якості.

У будь-якому випадку людина у правовому суспільстві є апіорі відповідальною за свої дії, наміри та їх наслідки. Відповідальність, яку суб'єкт має виявити при здійсненні актів вибору, істотно залежить від типу виконуваної ним діяльності. Якщо предмет діяльності перебуває у просторі моделей (побудованих чи то в ідеальному плані, чи в рамках контрольованої ділянки матеріального буття), — умови для трансцендування вибору є сприятливішими, крім того, суб'єкт часто у змозі повернутися до вибору, який виявився хибним, і замінити його на кращий. Якщо ж предмет діяльності занурений у простір реального життя, питома вага актів вибору є вищою. Оскільки: а) доводиться більше рахуватися з нормативною «решіткою»; б) суб'єктові бракує часу на винайдення нестандартних варіантів, і тому він частіше змушений обмежуватися вибором з відомих альтернатив. У просторі реального життя кожний акт вибору є більш відповідальним, бо «переграти» його тут неможливо. У кращому випадку вдається виправити більшою чи меншою мірою його негативні наслідки².

Таким чином, діалектика свободи й відповідальності у правовому суспільстві має сутнісний, об'єктивний, багатоаспектний та взаємоді-

¹ Балл, Г. О. Феномен вибору в контексті соціальної поведінки [Текст] / Г. О. Балл // Соц. психологія. – 2005. – № 1(9). – С. 6–9.

² Там само. – С. 11.

термінований характер. Інститут правового суспільства надає можливості для творчості та самореалізації у різноманітних її виявах усім суб'єктам соціальної взаємодії. Разом з тим у правовому суспільстві будь-який суб'єкт призвичаюється бути відповідальним за свої вчинки, долю країни, продукувати варіанти компромісних рішень у трикутнику громадянин — держава — суспільство. У правовому суспільстві людина добровільно обмежує власну свободу і бере на себе частину відповідальності, маючи належний рівень розвитку морально-правової свідомості. Правове суспільство як середовище, де панують певні норми та цінності, може повноцінно функціонувати лише за умови наявності демократичного ладу у країні. Правове суспільство сприяє розвитку демократичних ініціатив громадян, виховуючи їх у дусі «відповідальної свободи».

3.2. Роль місцевих органів державної влади і органів місцевого самоврядування в забезпеченні прав та свобод громадян

Визначені в Конституції України завдання зі створення демократичної, соціальної, правової держави не можуть бути вирішені без повного визнання основоположних прав та свобод людини і створення ефективної системи їх забезпечення. Не випадково ідея визнання непорушної єдності правової держави, прав людини та їх забезпечення знайшла висвітлення в підсумковому документі «Конференції щодо людського виміру НБСЕ» (Копенгаген, 1990), у якому записано: «Правова держава означає не просто формальну законність, яка забезпечує регулярність і послідовність у досягненні й підтримці демократичного порядку, а й справедливість, засновану на визнанні й повному прийнятті вищою цінністю людської особистості й гарантування цього установами, що утворюють структури, які забезпечують її найбільш повний прояв»¹. Таким чином, можна зробити висновок, що зміст співвідношення між правовою державою й особистістю в сучасному суспільстві визначається не тільки обсягом прав і свобод, а й рівнем

¹ Документ Копенгагенського совещания [Текст] // Международные акты о правах человека : сб. док. – М. : Юристъ, 2001. – С. 653.

їх забезпечення, який, у свою чергу, неможливий без успішної координації дії між центральними і місцевими органами державної влади та органами місцевого самоврядування.

Звідси й випливає теза про важливість і першочергову практичну необхідність наукового дослідження ролі місцевих органів державної влади і органів місцевого самоврядування, на рівні яких безпосередньо забезпечуються права та свободи громадян. Ця проблема актуалізується також тому, що на даний момент вищезазначене питання не є достатньо добре розробленим як у теоретичному, так і в практичному плані. Це призводить до того, що інститути, які б мали захищати права громадян, на місцях не виконують у повному обсязі покладені на них функції. Слід також додати, що закордонний та вітчизняний досвід засвідчує, що наявність розвинутого місцевого самоврядування є невід'ємною ознакою демократичного врядування, що передбачає підпорядкування держави громадянам, а не навпаки. На жаль, необхідно відзначити, що сьогоденне становище даних суспільно-політичних інститутів в Україні не є задовільним, а отже, існує потреба в удосконаленні їх ролі як у загальнодержавному механізмі, так і в аспекті захисту прав та свобод громадян. Адже існування ефективних механізмів для забезпечення основоположних прав і свобод людини є запорукою реалізації громадянами свого особистісного потенціалу, що має позитивні наслідки як в індивідуальному плані, так і для держави в цілому¹.

Метою підрозділу є розкриття ролі місцевих органів влади та органів місцевого самоврядування в контексті забезпечення основоположних прав і свобод громадян України, а також визначення основних напрямів удосконалення роботи цих інститутів стосовно розглянутої проблематики.

Відомо, що на сьогоднішньому етапі розвитку людства проблема забезпечення основоположних прав та свобод людини і громадянина набуває глобального характеру. Вона зачіпає не лише всі рівні державної влади і об'єднання громадян усередині країни, а й виходить за їх межі, поширюючись на міжнародному, планетарному рівні. У той же час ефективного забезпечення прав та життєвих інтересів громадян є

¹ Див.: Danilyan, O. Role of local government and bodies local government in ensuring the rights and freedoms [Текст] / O. Danilyan // Yearbook of Ukrainian law : Coll. of scientific papers / responsible for the issue O. V. Petryshyn. – Кр. : Law, 2016. – № 8. – Р. 57.

неможливим за умови відповідальності лише з боку держави. Громадяни також повинні самостійно організовуватися заради захисту чинного закону та власних прав. Типовим прикладом подібних організацій є загальнодержавні, регіональні та локальні громадські організації та органи місцевого самоврядування. Проте їх діяльність повинна не дублювати дії органів державної влади, а служити додатковим механізмом, що, з одного боку, сприяє реалізації нормативно закріплених прав та свобод громадян, а з другого — є своєрідною противагою владному механізму, в цьому випадку самостійні організації громадян мають протистояти можливому свавіллю з боку владних суб'єктів та посадових осіб¹.

Багаторічний міжнародний досвід свідчить про те, що активніше та стабільніше розвиваються ті суспільні системи, де громадяни найбільш повно можуть розкрити власний потенціал. Це обумовлено тим, що саме людина є творцем найскладніших суспільних систем: соціальних, економічних, політичних тощо, а її вільний розвиток, відсутність жорсткої, необґрунтованої регламентації діяльності з боку держави чи інших суб'єктів приводить до розвитку й утілення її здібностей та розуму в практичному аспекті².

Участь вільної, відповідальної особистості-громадянина в усіх без винятку сферах суспільного життя забезпечується існуванням цілісної системи прав та свобод громадян. Саме тому, розглядаючи питання про місце тих чи інших органів у забезпеченні існування даної системи, необхідно відповісти на запитання: «А що саме ми можемо вважати основними правами та свободами громадянина?».

Перш за все необхідно сказати, що загальне соціальне право — це певна можливість учасника суспільних відносин, яка зумовлена його статусом (вік, громадянство) та рівнем розвитку того суспільства, членом якого він є. Виходячи з цього, цілком логічним є твердження про те, що саме соціальні можливості особи становлять онтологічну сутність його прав. Розвиваючи дану ідею, можна зробити висновок, що права людини — певні можливості особи, що повинні охороняти-

¹ Див.: Гладких, В. І. Соціальні права громадян України: Конституційно-правовий аспект [Текст] : монографія / В. І. Гладких. — Х. : Факт, 2005. — С. 8–9.

² Див.: Бориславська, О. Поняття і система конституційно-правових засад місцевого самоврядування в Україні [Текст] / О. Бориславська // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали ІХ регіон. наук.-практ. конф. (13–14 лют. 2003 р.). — Львів : ЛДУ, 2003. — С. 118–120.

ся та підтримуватися державою, обсяг яких дозволяє людині задовольнити свої основні життєві потреби та реалізувати власний творчий, інтелектуальний чи соціальний потенціал. Важливою ознакою прав людини є те, що їх зміст та обсяг залежать від рівня розвитку відповідної суспільно-політичної системи (найчастіше пріоритет віддають показникам економічного розвитку). З цієї точки зору права людини породжуються самим суспільством. З другого боку, кожен громадянин у складі суспільства сам впливає на досягнення певного рівня розвитку своєї держави. Таким чином, можна прослідкувати взаємозумовленість встановлення прав і свобод громадян, з одного боку, державою, а з другого — самими громадянами, що породжують цю державу.

Розглядаючи співвідношення понять «права» та «свободи» загалом, можна відзначити, що обсяг останніх є дещо ширшим в онтологічному плані, проте в даному випадку найбільш доцільно розглядати ці два поняття як синоніми на позначення певних можливостей людини. Вони можуть включати в себе можливості як діяти певним чином, так і утримуватися від певної групи дій на власний розсуд. При цьому поняття прав та свобод людини передбачає також відсутність будь-яких зазіхань на спроби людини реалізувати власні можливості у прийнятний для суспільства спосіб. Аналізуючи дане питання, слід зазначити, що важливе значення для розгляду відповідної проблематики має категорія «обсяг прав людини», що включає в себе відображення певних можливостей, переведених у певну одиницю виміру. Наприклад, право на соціальне забезпечення з боку держави більшість громадян має на рівні мінімального прожиткового мінімуму. Визначення та чітке нормативне закріплення обсягу прав людини є необхідною умовою, оскільки це є протидією до можливого «розмивання» цього обсягу і як наслідок — його обмеження¹.

Першочергове значення для визначення ролі певних суб'єктів у процесі захисту прав громадян має класифікація тих суспільно та історично зумовлених можливостей, що визначаються на сьогодні як права та свободи громадян. Видова класифікація прав людини, що переважає в сучасній системі правових відносин, була відображена у прийнятому в 1966 р. Міжнародному пакті про соціальні, економічні та культурні права і додатково у відповідному Пакті про громадян-

¹ Див.: Рабінович, П. М. Права людини і громадянина [Текст] : навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хавранюк. – К. : Атіка, 2004. – С. 6–7.

ські та політичні права. Хоча варто відзначити, що наразі така класифікація є дещо застарілою, оскільки будь-які права людини за своєю суттю просто не можуть не визначатися як «несоціальні». Щодо цього громадянські права розуміються як права осіб, що є громадянами певної держави, відчувають культурну та соціальну спорідненість із нею. Загалом же в системі класифікації можна виділити такі елементи:

– фізичні права (життєві), що служать для забезпечення самого існування особи на фізичному рівні (право на життя, на фізичну недоторканність тощо);

– особистісні права — це можливості, що можуть гарантувати її особистий моральний, психічний та духовний розвиток та інтереси (право на свободу слова, думки, честь, гідність тощо);

– політичні права — це гарантовані правом можливості особистості брати активну участь у громадському (політичному) житті свого соціуму (право формувати органи державної влади та місцевого самоврядування, право на діяльність громадських політичних та соціальних об'єднань тощо);

– економічні права — це гарантовані державою та правом, суспільно зумовлені можливості особи відносно здобуття матеріальних благ та їх накопичення, право на участь у виробництві з отриманням благ від розподілу його результатів (право на вільний вибір професії, сприятливі та безпечні умови праці, право займатися підприємницькою діяльністю і т. ін.);

– гуманітарні (культурні) права — це можливості особи відносно власної етнічної та культурної ідентифікації, збереження та розвитку своєї самобутньої культури, традицій, їх використання в майбутньому (право на освіту, користування культурними та мистецькими надбаннями, наукову, технічну, творчу діяльність, збереження та використання власної мови, релігії).

Крім того, важливе значення щодо цього має поділ прав людини за значенням для їх носія на основні, що відіграють ключове значення для його вільного існування, та неосновні, що не вважаються життєво необхідними, а здебільшого вважаються рекомендованими, хоча велика їх кількість також закріплена нормативно. Така класифікація має принципове значення, оскільки в подальшому варто розглянути лише основні права в контексті їх забезпечення відповідними органами¹.

¹ Див.: Околіт, Т. Класифікація прав людини: теоретичні аспекти [Текст] / Т. Околіт // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали ІХ ре-

Досліджуючи цю проблематику, слід окремо розглядати органи місцевого самоврядування та місцеві органи державної влади, оскільки перші є самостійними, недержавними, аполітичними об'єднаннями громадян у межах певної визначеної території, з метою сприяння певним життєво важливим інтересам та потребам громадян, що проживають на даній території. У свою чергу, місцеві органи державної влади — це певні структурні адміністративні елементи центральних (загальнодержавних) органів легітимної державної влади.

Проблема забезпечення прав та свобод громадян саме з боку місцевих органів не є новою, оскільки постає ще з часів оформлення прав та свобод людини та громадянина, з одного боку, та встановлення сучасної моделі держави — з другого. Проте останнім часом це питання набуло розвитку у зв'язку з деякими тенденціями, що загалом можна виокремити серед даної проблематики: з розвитком громадянського суспільства в розвинутих державах все ширше запроваджується ідея про те, що людина є невід'ємним носієм прав та обов'язків; поширення самого переліку основних прав та свобод, що пов'язано з виникненням численних неосновних прав (різних соціальних груп)¹.

Таким чином, можливо простежити певний перехід кількісних змін у якісні: зі зростанням переліку прав, що можуть надаватися різним категоріям громадян, зростає та змінюється перелік основоположних, безумовних прав громадян; загалом відбувається універсалізація основних прав та свобод (у більшій кількості країн світу їх перелік є ідентичним); з одного боку, зростає кількість міждержавних, неурядових організацій, що діють у відповідному аспекті, з другого — поширюється ідея, що на регіональному чи районному рівні захист прав людини має проводитися координованими діями недержавних неурядових організацій, що, однак, є носіями владних повноважень (органи місцевого самоврядування) та місцевими представництвами загальнодержавних структурних систем (міністерства, служби тощо)². Усе це

гіон. наук.-практ. конф. (13–14 лют. 2003 р.). – Львів : ЛДУ, 2003. – С. 33–36; Рабінович, П. М. Права людини і громадянина [Текст] : навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хавранюк. – К. : Атіка, 2004. – С. 12–13.

¹ Див.: Danilyan, O. Role of local government and bodies local government in ensuring the rights and freedoms [Текст] / O. Danilyan // Yearbook of Ukrainian law : Coll. of scientific papers / responsible for the issue O. V. Petryshyn. – Кр. : Law, 2016. – № 8. – Р. 59.

² Див.: Рабінович, П. М. Права людини і громадянина [Текст] : навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хавранюк. – К. : Атіка, 2004. – С. 14–17.

і призводить до виникнення та розвитку вказаної проблематики. При розгляді цього питання слід окремо досліджувати діяльність відповідних органів стосовно кожної групи і структурної сукупності прав та свобод окремо.

Розгляд проблематики слід розпочати з місця, що займають місцеві органи державної влади та органи місцевого самоврядування в захисті фізичних чи інакше життєвих прав та свобод громадян. Відповідно до ст. 27 Конституції України, «кожна людина має невід'ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави — захищати життя людини»¹. Це питання є багатоаспектним, воно включає в себе право людини на життя як на стан, в якому вона перебуває від моменту фактичного народження і до її біологічної смерті. При розгляді питання в цьому вимірі право на життя — найбільше благо людини, оскільки його позбавлення робить беззмістовним існування будь-яких інших (соціальних, економічних чи політичних) прав. Воно включає в себе такі аспекти, як право бути народженим, вимагати усунення небезпеки, що може виникати, для життя внаслідок діяльності інших осіб, право на охорону та захист життя, право самостійно розпоряджатися власним життям.

Діяльність уповноважених органів у даному аспекті здебільшого співвідносять як правоохоронну. Якщо розглядати дії місцевих відділів правоохоронних органів, то їх діяльність загалом урегульована відповідними законами («Про Національну поліцію», «Про Службу безпеки України» тощо) та відомчими актами. Діяльність їх місцевих структурних одиниць має відповідати тим же загальним принципам, що визначають діяльність правоохоронної системи загалом та дотримання ними найважливіших, базових прав людини і громадянина. Причому мова йде не про декларативне нормативне затвердження певних принципів у відповідних профільних документах, а про існування системи реального контролю за діяльністю правоохоронних органів, оскільки вони є суб'єктами владних повноважень, що можуть суттєво обмежувати права людини з метою досягнення суспільного блага. Саме тут і виникає потреба незалежного та об'єктивного контролю з боку недержавних структур, що, однак, можуть суттєво впливати на діяльність даних органів².

¹ Конституція України [Текст] : зі змінами. — Х. : Право, 2014. — С. 12.

² Див.: Данильян, О.Г. Роль місцевих органів державної влади і органів місцевого самоврядування в забезпеченні прав і свобод громадян [Текст] / О.Г. Данильян //

Місцеве самоврядування разом із недержавними громадськими організаціями повинне виступити тим суб'єктом, що має право контролювати правоохоронну та правозастосовну діяльність на місцях. Такий підхід має на меті попередження можливих зловживань чи порушень з боку суб'єктів владних повноважень. Крім того, за своєю суттю органи, що діють безпосередньо на місці, можуть діяти більш оперативно та приймати рішення відповідно до ситуації, що склалася. Центральний апарат такого відомства, як міністерство, включає в себе значну кількість структурних підрозділів, посадових осіб, що сприяє певній бюрократизації їх діяльності, що виражається в численних затримках при прийнятті відповідальних рішень. У випадку відсутності громадського контролю, найважливішою ланкою якого має стати місцеве самоврядування, органи правопорядку та правоохорони стають у своїй діяльності відірваними від реалій життя, спрямовують свою діяльність лише на досягнення декларативних принципів, що часто не відповідають реальній життєвій ситуації¹.

Наступним, не менш важливим правом будь-якої людини є право на свободу та особисту недоторканність. Це право знайшло своє відображення в ст. 29 Конституції України². Відомий правознавець С. Алексєєв визначає свободу як можливість людини бути незалежною від інших людей, вільно здійснюючи передбачені законами права, виявляти свою діяльність у висловлюваннях та вчинках³. Проте необхідно зазначити, що свобода на вчинення певних дій не повинна бути обмеженою, безконтрольною. Адже таке розуміння свободи веде до анархії та хаосу. Найважливішим завданням державної влади загалом та її структур окремо є досягнення оптимального співвідношення між інтересами суспільства та держави як його продукту та інтересами індивідуальності, окремого громадянина.

Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2015. – Вип. 3 (26). – С. 68–69.

¹ Див.: Лимар, А. Місце органів місцевого самоврядування в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав та свобод громадян України [Текст] / А. Лимар // Актуальні проблеми державного управління / голов. ред. С. М. Серьогін. – Д. : ДРІДУ НАДУ, 2007. – Вип. 3 (29). – С. 247–255; Рабінович, П. М. Права людини і громадянина [Текст] : навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хавранюк. – К. : Атіка, 2004. – С. 117–121.

² Конституція України [Текст] : зі змінами. – Х. : Право, 2014. – С. 12.

³ Алексєєв, С. С. Філософія права [Текст] / С. С. Алексєєв. – М. : Норма, 1997. – С. 6.

Забезпечення свободи та особистої недоторканності є одним із пріоритетних завдань роботи місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування як особливого демократичного підвиду державного управління, суб'єктом якого виступають мешканці поселень та адміністративних територій, а змістом — служать проблеми забезпечення нормального життя людей в місцях їх компактного проживання. Специфіка їх діяльності у цьому полі полягає в тому, що місцеві органи краще ознайомлені з проблемами конкретного регіону, адміністративно-територіальної одиниці. Крім того, місцеві органи державної влади та органи місцевого самоврядування можуть реагувати на виникнення конкретних життєвих проблем більш активно та оперативно, ніж центральні органи, що повинні здійснювати контроль за значно ширшою територією.

Право на особисту недоторканність, що має тотожний зміст з правом на свободу, слід розуміти як право людини на її тілесну, статеву та психологічну захищеність. Право на особисту недоторканність передбачає і те, що свобода людини ніким не може бути свавільно обмежена. Тут варто відокремлювати два можливих варіанти подібного обмеження. По-перше, обмеження з боку третіх осіб, що взагалі не мають права на подібні дії. У цьому випадку необхідно говорити про протидію такому обмеженню з боку місцевих структурних одиниць правоохоронних органів: МВС, прокуратури, СБУ, органів, що здійснюють протидію фінансовим злочинам. Їх реформування, активна матеріально-технічна допомога та кадрове забезпечення з боку центральних відомств повинні стати тим чинником, що приведе до покращення їх діяльності на місцевому рівні та мінімізації фактів порушення свободи та особистої недоторканності громадян. По-друге, досить частими є випадки порушення особистої свободи громадян суб'єктами, що уповноважені обмежувати цю свободу в інтересах всього суспільства (правоохоронні органи), звідси виходить потреба ефективного правозахисного контролю. Він діє на багатьох рівнях (глобальному, міжнаціональному, державному, регіональному, місцевому). Існує декілька можливих суб'єктів, що здійснюють правозахисну діяльність (неурядові та громадські організації, відповідні посадові особи центральних державних органів, органи місцевого самоврядування)¹.

¹ Див.: Данильян, О.Г. Роль місцевих органів державної влади і органів місцевого самоврядування в забезпеченні прав і свобод громадян [Текст] / О.Г. Данильян //

Діяльність органів місцевого самоврядування в даному аспекті є визначальною, оскільки вони є позадержавними структурами, що функціонують не лише на забезпечення інтересів громадян певної території, а й на досягнення певного діалогу між суспільством, з одного боку, та державною владою — з другого. Їх діяльність у сфері захисту особистої недоторканності повинна базуватися на принципах справедливості, законності, верховенства права, пріоритету прав людини та гуманізму. Органи місцевого самоврядування у випадку притягнення до відповідальності члена відповідної громади повинні не просто захищати його інтереси, керуючись лише суб'єктивними факторами, але сприяти встановленню фактичних обставин певної дії чи події. Звісно, мова йде не про дублювання органами місцевого самоуправління функцій інших, загальнодержавних органів, наприклад, органів, що здійснюють досудове слідство чи оперативно-розшукову діяльність, а про наявність певного контролю, допуску представників місцевого самоврядування до встановлених фактичних обставин справи з метою громадського моніторингу за діяльністю правоохоронних та правозастосовних органів¹.

Ще одним важливим кроком до утвердження верховенства права, створення правової держави є ефективність та справедливість рішень, винесених судовою системою України. Конституція України, Кримінальний процесуальний кодекс та Закон України «Про судоустрій і статус суддів» для досягнення поставлених цілей та з метою закріплення народовладдя в судовій сфері вводить інститут присяжних та народних засідателів, що діє в кримінальному та цивільному судочинстві відповідно. І знову ж таки основний тягар відносно забезпечення участі представників народу в судовому процесі лягає на місцеві органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Саме на них покладається завдання складення та подальшого ведення реєстру

Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2015. – Вип. 3 (26). – С. 70.

¹ Див.: Калиновський, О. Реалізація органами місцевої влади конституційних прав і свобод людини в Україні [Текст] / О. Калиновський // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали ІХ регіон. наук.-практ. конф. (13–14 лют. 2003 року). – Львів : ЛДУ, 2003. – С. 134–137; Клименова, О. Проблеми територіальної організації місцевої влади в Україні та європейський досвід їх розв'язання [Текст] / О. Клименова // Актуальні проблеми державного управління / голов. ред. С. М. Серьогін. – Д. : ДРІДУ НАДУ, 2007. – Вип. 3(29). – С. 261–267.

осіб, що можуть бути залученими як народні засідателі чи присяжні. Проте саме їх безстороння діяльність дає можливість звичайним громадянам також брати участь у судовому процесі на одному рівні з суддями як представниками державної судової системи.

Наглядова функція громадськості також повинна поширюватися на контроль за органами, що проводять дізнання та досудове слідство, здійснюють затримання чи взяття під варту, арешт. Цього вимагає фактичний стан речей. Адже відповідно до українського законодавства особа може триматися під вартою до 18 місяців, що є значним терміном. Крім того, за статистичними даними, кількість обвинувачених та підозрюваних осіб, до яких застосовується запобіжний захід у вигляді взяття під варту, становить близько 45 % (для порівняння: у західноєвропейських країнах із розвинутою демократичною системою цей показник дорівнює 5 %). У цьому випадку виникає загроза значних порушень та зловживань із боку відповідних органів¹.

Варто сказати і про те, що під час перебування під вартою особа, яка є підозрюваною, але не визнана винною у вчиненні злочину, досить часто не отримує належної правової допомоги, втрачає роботу без альтернативної компенсації, не має фактичного зв'язку з рідними протягом тривалого часу, непоодинокими є випадки катувань та неправомірного використання сили з боку працівників правоохоронних структур. У зв'язку з цим можна констатувати, що залучення представників органів місцевого самоврядування є обов'язковою умовою, одним із реальних гарантів дотримання законних прав громадян. Таке залучення повинне здійснюватися в обов'язковому порядку, оскільки громада як сукупність громадян є додатковим, незалежним гарантом, свого роду посередником між державним механізмом, що представлений органами досудового слідства, прокуратурою, оперативно-розшуковими підрозділами, з одного боку, та громадянином, його судово-процесуальними представниками (адвокатом, поручителем тощо) — з другого².

¹ Див.: Danilyan, O. Role of local government and bodies local government in ensuring the rights and freedoms [Текст] / O. Danilyan // Yearbook of Ukrainian law : Coll. of scientific papers / responsible for the issue O. V. Petryshyn. — Кр. : Law, 2016. — № 8. — Р. 60.

² Див.: Данильян, О.Г. Роль місцевих органів державної влади і органів місцевого самоврядування в забезпеченні прав і свобод громадян [Текст] / О.Г. Данильян // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А.П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2015. — Вип. 3 (26). — С. 71.

Сучасний перелік основоположних прав та свобод людини є неможливим без права на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Таке право закріплене перш за все у ст. 49 Конституції нашої держави¹. Відповідно до цих положень дане право включає такі гарантії держави: забезпечувати охорону здоров'я через фінансування соціально-економічних, медико-санітарних та оздоровчо-профілактичних програм, створювати умови для ефективного і доступного для кожного медичного обслуговування, наявність якого не залежить від соціального статусу чи матеріальних достатків особи. В Україні діє система безкоштовного медичного обслуговування в державних та комунальних закладах охорони здоров'я. Завдання органів державної влади та місцевого самоврядування полягає в тому, щоб забезпечити кожному перелік послуг, що сприяють збереженню, відновленню чи підтриманню здоров'я як стану повного фізичного, духовного та соціального благополуччя. Таким чином, можна зробити висновок, що сенс самого поняття «здоров'я» в даному питанні є значно ширшим за його традиційне розуміння.

Саме виходячи з розширеного поняття, можна говорити про те, що головна мета суб'єктів владних повноважень у цьому випадку полягає не просто в локальному забезпеченні функціонування системи охорони здоров'я, а й допомоги у сферах надання достатнього життєвого рівня громадянам, включаючи їжу, одяг, житло, медичне та соціальне забезпечення, безпечне для здоров'я навколишнє середовище, кваліфіковану санітарно-медичну допомогу та правовий захист від будь-яких порушень чи дискримінацій прав людини, пов'язаних із фізичним, моральним чи психічним станом особи. Специфіка такого забезпечення з боку органів, що діють на місцях, полягає в тому, що загальнодержавні програми, розроблені та втілювані центральними державними органами у сфері охорони здоров'я, досить часто не враховують локальну специфіку (швидке поширення певної несприятливої санітарно-епідеміологічної обстановки на певній території, особливостей матеріального достатку та забезпечення громадян, що проживають на певній території, можливих національних та ментальних особливостей. Крім того, місцеві органи влади є способом самоорганізації громадян, а отже, більш повною мірою відповідають реальним, практичним інтересам громадян².

¹ Конституція України [Текст] : зі змінами. – Х. : Право, 2014. – С. 19.

² Див.: Гладких, В. І. Соціальні права громадян України: Конституційно-правовий аспект [Текст] : монографія / В. І. Гладких. – Х. : Факт, 2005. – С. 162–163.

У контексті розгляду питання про право на охорону здоров'я слід розглянути надзвичайно складне та багатоаспектне питання, що сьогодні постало перед українським суспільством. Мова йде про проблему збереження генофонду українського народу, розв'язання якого відповідно до ст. 16 нашої Конституції належить до першочергових завдань держави¹. Це питання отримало надзвичайно значну вагу останніми роками у зв'язку з демографічною кризою на території України. Функції місцевих органів влади і органів місцевого самоуправління в даному випадку зводяться до таких завдань: здійснення моніторингу за рівнем життя громадян, надання систематичних рекомендацій центральним відомствам та структурам відносно їх потенційних заходів, забезпечення матеріальної, правової та медичної допомоги громадянам, що потребують її в силу об'єктивних причин. До пріоритетних завдань місцевих органів також входить завдання забезпечення безпечного життєвого середовища на території визначеної адміністративної одиниці. Для цього є необхідною чітка й злагоджена взаємодія місцевих та центральних органів у напрямі протидії псуванню і знищенню природних фондів, відкриттю шкідливих виробництв тощо.

Невід'ємним елементом прав людини в сьогоденній розвинутій демократичній державі постають соціально-економічні права людини. Стаття 1 Конституції України проголошує, що Україна є соціальною державою. Це положення означає, що незважаючи на впровадження ринкової економіки та капіталістичних відносин, держава зберігає за собою обов'язок неухильно піклуватися про матеріальне становище своїх громадян, допомагати особам, що перебувають у скрутному матеріальному становищі. Дане питання є багатоаспектним і включає в себе такі обов'язки держави: створення загальнодержавного фонду страхування; надання одноразових, пенсійних та інших виплат певним категоріям громадян; створення мережі державних та комунальних закладів систем охорони здоров'я й освіти, що реалізують право українських громадян на безкоштовну середню освіту та охорону здоров'я, піклування про неухильне зростання загального добробуту населення, його купівельної спроможності.

Визначаючи роль місцевих органів влади та органів місцевого самоврядування в даному аспекті діяльності, варто відразу виокреми-

¹ Конституція України [Текст] : зі змінами. – Х. : Право, 2014. – С. 9.

ти ключову проблему суперечності між центральними та місцевими органами влади відносно перерозподілу податків та соціальних платежів на місцях. Загальноприйнятою світовою практикою розвинутих соціально орієнтованих держав є те, що саме місцеві органи влади та, щонайважливіше, органи місцевого самоврядування відіграють ключову роль у перерозподілі засобів, виділених центральними органами місцевим. Це обумовлено тим, що місцеві владні структури краще обізнані з проблемами, що мають місце на певній території, і у випадку їх виникнення можуть більш оперативно їх вирішити. Крім того, складні процедури перерозподілу коштів із центру на місця значно сповільнюють їх обіг, виникають передумови до виникнення корупційних схем. Саме тому задля досягнення соціальної справедливості доцільніше доручати розпорядження коштами місцевих бюджетів місцевим радам.

Одним із найважливіших складових соціально-економічних прав громадян є право на працю. Як і в попередньому питанні, роль місцевих суб'єктів державно-владних повноважень полягає перш за все в дієвому забезпеченні механізму реалізації законодавства. Так, органи місцевого самоврядування можуть мати відповідні структурні підрозділи, що займаються працевлаштуванням громадян та контролем за належними умовами праці на відповідних промислових чи невиробничих об'єктах. Таким чином, соціальне забезпечення громадян у сучасній державі з ринковою економікою залишається одним із пріоритетних завдань держави. І органи місцевого самоврядування та місцеві органи державної влади є тими структурами, що безпосередньо допомагають громадянам реалізувати право на достойне та заможне життя¹.

У сучасному українському суспільстві досить гостро постало питання стосовно мовної проблематики. Згідно зі ст. 10 Конституції державною мовою в Україні є українська мова². Звідси виходить положення про те, що держава повинна дбати про її всебічний розвиток та забезпечувати її функціонування в усіх сферах суспільного життя. Але, разом з тим, ця стаття Конституції, а також її ст. 53 гарантують вільне існування та розвиток російської та інших мов національних

¹ Див.: Гладких, В. І. Соціальні права громадян України: Конституційно-правовий аспект [Текст] : монографія / В. І. Гладких. – Х. : Факт, 2005. – С. 25, 121–125.

² Конституція України [Текст] : зі змінами. – Х. : Право, 2014. – С. 8.

меншин. А громадянам гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах¹. Найважливіша роль у цій діяльності відводиться саме місцевим органам загальнодержавної влади (районні, районні у містах та міські адміністрації) та органам місцевого самоврядування (районні та міські ради). Найскладнішим завданням вищезгаданих суб'єктів у цьому аспекті є забезпечення оптимального співвідношення розвитку державної та регіональних мов.

У зв'язку з цим органи місцевого самоврядування та місцеві органи державної влади повинні забезпечити вільний доступ до рідної мови усім бажаючим. Такий захід повинен реалізовуватися через активну підтримку діяльності державних та комунальних навчальних закладів, викладання в яких відбувається мовою національних меншин, а також підтримку національних культурних товариств і підготовку педагогічних та наукових кадрів через мережу відповідних навчальних закладів. Разом з тим місцеві органи державно-владних повноважень повинні забезпечувати рівний із мовами національних меншин розвиток української мови. Виходячи з вищенаведеного, варто відзначити, що органи державної влади, що діють на місцях, відіграють визначальну роль у забезпеченні мовних прав українських громадян спілкуватися рідною мовою. Питання про забезпечення органами місцевого самоврядування та місцевими органами державної влади культурних (духовних) прав громадян зводиться не лише до мовної проблематики, а й поширюється на існування інших невід'ємних прав українців у цій сфері: право на культурне та національне самовизначення, право вільно обирати релігію, звичаї та традиції².

Підсумовуючи все наведене вище, можна зробити висновок, що місцеве самоврядування, що відповідно до статей 140–145 Конституції України є однією з форм участі громадян в управлінні державою — форма локального об'єднання територіальної громади (жителів села, міста чи добровільного об'єднання жителів кількох населених пунктів, територіально-адміністративних одиниць)³. Місцеве самоврядування може самостійно вирішувати внутрішні питання місцевого значення

¹ Конституція України [Текст] : зі змінами. – Х. : Право, 2014. – С. 20.

² Див.: Рабінович, П. М. Права людини і громадянина [Текст] : навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хавранюк. – К. : Атіка, 2004. – С. 168–171.

³ Конституція України [Текст] : зі змінами. – Х. : Право, 2014. – С. 54–57.

в межах та відповідно до Конституції й законів України. Місцеве самоврядування є найефективнішим механізмом стримування центральної державної влади, способом відстоювання інтересів певного територіального об'єднання громадян. У даному випадку члени певної общини, створеної за територіальним принципом, усвідомлюють себе не лише як громадянина України, а й мешканця певного населеного пункту, району. Надання широких державно-владних повноважень органам місцевого самоврядування є однією з ключових ознак демократичної, правової держави із розвинутим громадянським суспільством¹.

Місцеві органи державної влади є певним структурним відділенням центральних органів державної влади, що діють у рамках та інтересах загальнодержавного значення і реалізують центральну державну політику на місцях. Лише активна взаємодія та співпраця органів місцевого самоврядування та місцевих органів державної влади може гарантувати сталий та динамічний розвиток як на місцевому, так і на загальнодержавному рівні².

Наступним завданням дослідження є визначення основних напрямів удосконалення роботи органів місцевого самоврядування та місцевих органів державної влади в контексті забезпечення прав і свобод громадян.

Як вже зазначалося, місцеве самоврядування є одним із демократичних інститутів народовладдя, що забезпечує реалізацію законних інтересів, прав та свобод громадян України. Разом з місцевими органами державної влади (районними, районними в містах та міськими адміністраціями) органи місцевого самоврядування є первинними суб'єктами владних повноважень у значенні безпосередньої роботи з громадянами. Саме тому розвиток даного інституту та його результативна співпраця з місцевими структурними одиницями загальнодержавних органів влади є однією з головних вимог, що може забез-

¹ Див.: Гладких, В. І. Соціальні права громадян України: Конституційно-правовий аспект [Текст] : монографія / В. І. Гладких. – Х. : Факт, 2005 – С. 8–10; Клименова, О. Проблеми територіальної організації місцевої влади в Україні та європейський досвід їх розв'язання [Текст] / О. Клименова // Актуальні проблеми державного управління / голов. ред. С. М. Серьогін. – Д. : ДРІДУ НАДУ, 2007. – Вип. 3(29). – С. 261–267.

² Див.: Заворотченко, Т. М. Органи державної влади і місцевого самоврядування як гарант прав і свобод людини й громадянина в Україні [Текст] / Т. М. Заворотченко // Вісн. Запорізь. юрид. ін-ту, Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ. – ЗД. : ЗЮІДД УВС, 2010. – 2011. – № 1 (54). – С. 169–179.

печити подальше вдосконалення механізму реалізації громадянами їх законних прав та інтересів¹.

Діяльність органів місцевого самоврядування регулюється Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні». Розгляд базових напрямів з удосконалення роботи органів місцевого самоврядування та місцевих органів державної влади слід розпочати з питання про можливість доступу громадян до участі в роботі цих структур. Такий порядок регулюється Законом України «Про державну службу». Відповідно до її положень у нашій державі не повинно існувати жодних дискримінацій чи обмежень відносно доступу громадян до вищевказаних структур.

Робота органів місцевого самоврядування повинна відповідати принципам матеріально-фінансової та організаційно-правової самостійності, дотримання оптимального поєднання форм прямої та представницької демократії, судового захисту прав суб'єктів місцевого самоврядування, виборності органів місцевого самоврядування. Лише дійсне виконання цих вимог може забезпечити ефективну діяльність органів місцевої влади (як органів місцевого самоврядування, так і місцевих органів центральної влади) в контексті забезпечення основних прав та свобод громадян України. Проте слід відмітити, що мова йде не про декларативне закріплення даних принципів у нормативних документах, а про існування дієвого механізму їх реалізації. Адже лише вирішення проблем реалізації прав та свобод громадян може гарантувати існування правової держави та демократичного суспільства. І в структурі діяльності місцевих суб'єктів владних повноважень в Україні є чимало прогалин та недоліків, вирішення яких є першочерговим завданням влади та суспільства².

Розглядаючи можливість вдосконалення ролі місцевих органів влади при забезпеченні права на свободу та особисту недоторканність, необхідно сказати, що на сьогодні органи місцевої влади та органи

¹ Див.: Кузнецов, С. П. Природа власти на местном уровне [Текст] / С. П. Кузнецов // Дайджест. Конституционное правосудие в странах СНГ и Балтии. – 2004. – № 6, ч. 2. – С. 129–130.

² Див.: Лукашенко, А. Повноваження органів самоорганізації населення та статус їх керівників [Текст] / А. Лукашенко // Юрид. Україна. – 2010. – № 11. – С. 50–55; Воронова, І. В. Нормативно-регулятивна основа функціонування громадянського суспільства та системи місцевого самоврядування [Текст] / І. В. Воронова // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2011. – № 988 : Серія «Право». – С. 94–99.

самоврядування практично не задіяні в діяльності, спрямованій на захист особи від неправомірних дій, що посягають на її свободу. Якщо захист від посягань із боку сторонніх осіб здійснюється місцевими структурними підрозділами МВС, СБУ, прокуратури, податкової служби, то захист від посягань та неправомірних дій із боку працівників правоохоронних органів, що також мають місце, на місцевому рівні розвинутий слабко відносно інших демократичних держав.

З цією метою у структурі органів місцевого самоврядування варто було б створити спеціальні відділи, котрі б займалися наглядовою діяльністю відносно місцевих підрозділів органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність та досудове слідство. Причому мова йде не про самовільне втручання та перешкоджання діяльності даних структур, а про реагування на скарги та звернення з боку фізичних та юридичних осіб. Варто відмітити, що дану компетенцію в Україні мають органи прокуратури, проте досить часто подібні звернення не отримують належної уваги з боку працівників відповідних відомств через значний обсяг роботи та велику завантаженість такого розгалуженого загальнодержавного механізму, як прокуратура. Крім того, певний нагляд із боку громадськості не суперечить основним принципам діяльності прокуратури України, а є одним із реальних виявів народовладдя в нашій державі¹.

Продовжуючи розгляд проблеми встановлення дієвого народовладдя через органи місцевого самоврядування, необхідно звернутися до ст. 124 Конституції України². Вона передбачає існування громадського представництва в суді шляхом залучення народних засідателів під час розгляду справ цивільного судочинства та присяжних у кримінальному. Роль місцевих органів владних повноважень полягає у створенні списку осіб, які можуть бути включеними до лави присяжних. Тобто місцеві суб'єкти владних повноважень фактично забезпечують висунення осіб, що є безпосередніми представниками народу в судах першої інстанції. Однак цей інститут для української судової системи є досить новим і його діяльність, як і участь органів місцевої влади в його формуванні, потребує подальшого вдосконалення.

¹ Див.: Курило, С.Л. Правове забезпечення взаємодії органів внутрішніх справ з органами місцевої влади [Текст] / С.Л. Курило // Право і безпека : наук. журн. – 2010. – №2. – С. 88–92; Рабінович, П.М. Права людини і громадянина [Текст] : навч. посіб. / П.М. Рабінович, М.І. Хавранюк. – К. : Атіка, 2004. – С. 121–125.

² Конституція України [Текст] : зі змінами. – Х. : Право, 2014. – С. 48.

Розвиваючи принцип участі народу в судочинстві цілком логічно було б внести зміни до законодавства щодо забезпечення участі присяжних та засідателів не лише в першій судовій інстанції, а й у перегляді справ в апеляційному порядку. Серйозного реформування потребують Закон України «Про судоустрій і статус суддів» та Кримінальний процесуальний кодекс України, подальші зміни варто спрямувати на розширення процесуальних повноважень присяжних та засідателів як представників місцевого самоврядування й повноцінних учасників судового процесу, на одному рівні з професійними суддями. Світовий досвід показує, що в державах, де діє розвинутий інститут присяжних та засідателів, захист прав та свобод громадян у судах є значно більшим. Крім того, кількість виправдувальних вироків за судовими справами в судах першої інстанції, де діє інститут присяжних, становить близько 25 %, у той час, як кількість виправдувальних вироків української судової системи, що практично не залучає представників народу, становить лише 0,3 %. Виходячи з наведеного, можна зробити висновок, що подальший розвиток судів загальної юрисдикції в Україні неможливий без розвитку інституту участі народу. В свою чергу, діяльність даного інституту прямо залежить від діяльності органів місцевого самоуправління, що фактично обумовлюють його фізичне існування шляхом висунення присяжних та засідателів. Таким чином, і під час захисту громадянами своїх інтересів у судовому порядку органи місцевої влади можуть реально вплинути на захист їх основоположних прав та свобод¹.

Одним із найважливіших благ людини є охорона здоров'я. Це досить багатоаспектне, комплексне питання, що включає не лише доступність медичного обслуговування для широких верств населення, а й забезпечення нормальних умов праці та відпочинку, збереження сприятливого для здоров'я природного середовища, доступність певних життєво важливих благ тощо. Одним із найважливіших напрямів цього аспекту роботи місцевих органів є підтримка державних та комунальних закладів охорони здоров'я. Адже, як показує практика, центральні органи державної влади часто діють досить пасивно, роз-

¹ Див.: Данильян, О.Г. Роль місцевих органів державної влади і органів місцевого самоврядування в забезпеченні прав і свобод громадян [Текст] / О.Г. Данильян // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А.П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2015. – Вип. 3 (26). – С. 74.

поділяючи ресурси та фінансування, виходячи з власних міркувань та не враховуючи інтереси населення, громади. Оскільки охорона життя здоров'я та життєвого середовища громадян є одним із пріоритетних завдань держави, то цілком очевидним кроком є нормативне закріплення у відповідних актах положень, що значно розширюватимуть права та обов'язки органів місцевого самоврядування у цій сфері, проте мова йде не про просте перекладання відповідальності одних суб'єктів владних повноважень на інші, а про координовану співпрацю центральних та місцевих органів у цій сфері.

Можливим варіантом розв'язання сьогоденних проблемних ситуацій у сфері охорони здоров'я в Україні є впровадження страхової медицини з окремим функціонуванням загальнодержавних та місцевих фондів. Наявність останніх зумовлена тим, що місцеві органи самоорганізації громадян можуть більш точно та оперативно скоординувати потік необхідних ресурсів у ту царину діяльності охорони здоров'я, яка їй потребує найбільше. Крім того, досить багато конкретних, індивідуальних випадків потреби громадян у наданні допомоги в цій сфері залишаються поза увагою центральних відомств, що в силу різних причин не можуть бути достатньо добре обізнані. Таким чином, розширення повноважень органів місцевого самоврядування, а також місцевих органів державної влади є гарантією більш точної та швидкої реалізації законних прав та свобод громадян України в даній сфері.

У сучасному українському суспільстві досить жорстко постає проблема, що стосується права кожного мати достатній життєвий рівень. Декларування Україною себе як правової та соціальної держави, а також курс, узятий суспільством після здобуття незалежності, вимагають від влади та громадян відповідних дій у сфері захисту соціально-майнових прав та свобод. Основними завданнями на шляху розбудови соціальної держави в нашій країні можна вважати побудову соціально орієнтованої економіки, права та політики, забезпечення кожному права на працю, підприємницьку діяльність та гідне життя, досягнення соціальної справедливості та солідарності тощо. Ці та деякі інші загальні положення є закріпленими у ст. 48 Конституції України, яка, у свою чергу, є похідною від положень Загальної декларації прав людини (1948) та Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права (1966).

Така група прав включає в себе права на достатнє харчування, житло, соціальне та медичне забезпечення. На жаль, наша держава, ставши на шлях розвитку демократичної та соціальної держави, за двадцять п'ять років так і не спромоглася вибудувати більш-менш злагоджену систему соціального забезпечення. Розглядаючи цю проблематику, можна дійти висновку, що однією з ключових проблем в цьому напрямі стала відсутність реального та нормативно закріпленого механізму участі місцевих органів державної влади і, що найважливіше, органів місцевого самоврядування в перерозподілі матеріальних ресурсів між жителями України. У зв'язку з цим одним із імовірних шляхів розв'язання цієї проблеми є перерозподіл повноважень щодо розпорядження коштами державного бюджету між центральними та місцевими владними структурами у бік збільшення прав органів місцевого самоврядування.

Бюрократизація та складний, часто корупційний, механізм розподілу коштів у місцеві бюджети через центральні відомства та профільні міністерства робить перерозподіл податків та інших прибутків держави вкрай повільним та нерівномірним. У зв'язку з цим роль центральних органів виконавчої влади в забезпеченні основоположних соціально-економічних прав громадян у багатьох випадках є негативною. Допомогти у розв'язанні цієї проблеми може вироблення та нормативне закріплення прозорого механізму перерозподілу коштів державного бюджету через місцеві органи влади, в якому центральні відомства будуть відігравати роль швидше координатора, ніж розпорядника. Звісно, мова йде не про цілковито самостійне існування механізму розподілу через місцеві суб'єкти владних повноважень, а про синхронізовану діяльність, що побудована на взаємному контролі та нагляді між центральними та місцевими органами державної влади України та органів місцевого самоврядування¹.

Поряд із проблемами матеріального забезпечення громадян українського суспільства не менш гостро постає питання про механізм реалізації культурних та духовних прав і свобод українців. Право на культурне самовизначення громадян, що компактно проживають на

¹ Див.: Калиновський, О. Реалізація органами місцевої влади конституційних прав і свобод людини в Україні [Текст] / О. Калиновський // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали ІХ регіон. наук.-практ. конф. (13–14 лют. 2003 р.). – Львів : ЛДУ, 2003. – С. 134–137; Рабінович, П. М. Права людини і громадянина [Текст] : навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хавранюк. – К. : Атіка, 2004. – С. 141–143.

території нашої держави, неможливо реалізувати без залучення органів місцевого самоврядування та їх плідної співпраці з регіональними та місцевими підрозділами загальнодержавних органів влади. Виходячи з вітчизняних та міжнародних тенденцій розвитку сфери захисту культурно-духовних прав людини, можна говорити про існування потреби в серйозному реформуванні органів місцевого самоврядування та місцевих органів державної влади заради надання громадянам України реального права на культурний розвиток. Мова йде про визнання регіональних мов та мов національних меншин із залученням відповідних органів владних повноважень на місцях для контролю за дотримання прав громадян у цій сфері.

Слід також зазначити, що йдеться про створення окремих підрозділів у складі органів місцевого самоврядування, що повинні забезпечувати такі права: право на отримання середньої освіти в навчальних закладах державної та комунальної власності рідною мовою, право безперешкодної культурної ідентифікації, право на вільне створення та розвиток громадських об'єднань, що ставлять собі за мету розвиток культури рідної національності, та багато інших. Загалом ця проблема потребує негайного реагування, що пояснюється зростаючою напругою в українському суспільстві та численними спекуляціями стосовно мови, культури та релігії¹.

Варто зазначити, що на сьогодні органи місцевого самоврядування та місцеві органи державної влади в Україні несуть на собі значну відповідальність за розвиток українського суспільства. У той же час вони не можуть повноцінно використовувати власний потенціал для забезпечення основоположних прав, свобод та інтересів громадян. Реформування загальнодержавної системи управління та місцевого самоуправління зокрема є одним із головних завдань на шляху забезпечення прав людини та громадянина в Україні.

Розбудова демократичної, правової та соціальної держави в Україні неможлива без неухильного дотримання прав та свобод громадян. Їх дотримання та забезпечення є реальним лише за умови співпраці всіх суб'єктів державно-владних повноважень у державі. У цьому контексті робота органів місцевого самоврядування та місцевих органів державної влади є ключовою, оскільки їх активне функціонування

¹ Див.: Danilyan, O. Role of local government and bodies local government in ensuring the rights and freedoms [Текст] / O. Danilyan // Yearbook of Ukrainian law : Coll. of scientific papers / responsible for the issue O. V. Petryshyn. – Kr. : Law, 2016. – №8. – P. 62.

у сфері захисту прав та свобод є гарантією реального виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків перед громадянами. При цьому мова йде не про декларативне дотримання принципів забезпечення прав та свобод чи про звичайне дублювання повноважень, а про наявність стійких координаційних зв'язків. Крім того, інститут місцевого самоврядування є одним із головних виявів участі народу в безпосередньому управлінні країною. І його розвиток цілком закономірно приводить до розвитку принципу народовладдя, що є базовим для будь-якої держави з демократичним режимом.

Розглянута проблематика охоплює величезний спектр суспільних відносин, тому, на жаль, неможливо розглянути повною мірою всі аспекти даного питання. Утім досліджена тема потребує подальшої розробки, оскільки охоплює широку сферу соціальних, економічних, культурних та правових відносин. Її розвиток та переведення у практичну площину має першочергове значення для розвитку інститутів демократичної, правової держави та забезпечення гідного рівня життя всіх українських громадян незалежно від їх походження чи місця проживання. І як показує міжнародна практика, розвинуте місцеве самоврядування та його зв'язок із місцевими органами державної влади здатні забезпечити довготривалий та гармонійний розвиток суспільства. А це і є головною метою будь-якої сучасної держави.

3.3. Інформаційний простір України як джерело правового виховання (проблема законодавчого регулювання)

У сучасній Україні на життя громадянина все більше і більше впливає інформація. Велика кількість інформаційних джерел, різноманітність самої інформації та способів її сприйняття створюють «різнокольоровий» спосіб її дії та впливу на людину. За умов сьогодення така «різнокольоровість», різновекторність приводять до того, що переважна більшість інформації не сприяє державному будівництву та розвитку суспільства. Інформація розглядається як спосіб досягнення певної мети, тому більша увага приділяється тим інформаційним кластерам, які сильніше впливають на суспільство. Звичайний громадянин переважно отримує інформацію з таких джерел, як друковані

засоби масової інформації, телебачення, мережа Інтернет. Маючи таку ситуацію, держава повинна звернути більш прискіпливу увагу на правове регулювання саме цієї частини інформаційного простору. Тим більше, що лише через інформацію держава здатна доносити до своїх громадян те, що вважає за потрібне.

Система правового виховання є тим державним інститутом, який в умовах економічного падіння, нестабільності державної влади, розпаду системи суспільних цінностей фактично є єдиним фактором, за допомогою якого сьогодні можливо загальмувати процеси руйнації правової культури та правосвідомості громадян, призупинити поширення процесів девіації у суспільстві. Але при цьому вкрай важливо врахувати особливості нормативного регулювання національного інформаційного простору.

Наразі в науковій літературі термін «інформаційний простір» практично не висвітлений, а існуючі підходи не мають чіткого наукового обґрунтування. «У сучасних вітчизняних словниках, — відмічає О. П. Дзьобань, — тлумачення терміна “інформаційний простір” дуже слабо відображене: у наш динамічний час лінгвістика не встигає за філософією, а тим паче за соціально-політичною динамікою... Якщо ж підходити до тлумачення цього терміна буквально, то можна припустити, що інформаційний простір являє собою саме той простір, у якому циркулює, обертається інформація. Причому слід підкреслити, що інформаційний простір є інтегральним соціокультурним поняттям, яке вбирає в себе просторові, антропологічні, соціальні та інші складові»¹. Однією з таких складових також можна вважати правовиховну. Тобто правове виховання є частиною інформаційного простору, яка має специфічне завдання — підвищення рівня правової культури та правосвідомості громадян.

Інформаційний простір має складну розгалужену структуру, яка, на думку фахівців, включає в себе:

- інформаційні ресурси (ІР) — бази і банки даних, усі види архівів, системи депозитаріїв державних ІР, бібліотеки, музейні сховища тощо;
- інформаційно-телекомунікаційну інфраструктуру;
- територіально розподілені державні і корпоративні комп'ютерні мережі, телекомунікаційні мережі і системи спеціального призначення

¹ Дзьобань, О. П. Філософія інформаційного права: світоглядні й загально-теоретичні засади [Текст] : монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : Майдан, 2013. – С. 52–53.

ня та загального користування, мережі і канали передачі даних, засоби комутації та управління інформаційними потоками;

- інформаційні, комп'ютерні і телекомунікаційні технології — базові, прикладні і забезпечувальні системи, засоби їх реалізації;

- науково-виробничий потенціал у галузях зв'язку, телекомунікацій, інформатики, обчислювальної техніки, поширення і доступу до інформації;

- організаційні структури, включаючи кадри, що забезпечують функціонування і розвиток національної інформаційної інфраструктури;

- ринок інформаційних технологій, засобів зв'язку, інформатизації і телекомунікацій, інформаційних продуктів і послуг;

- систему взаємодії інформаційного простору України зі світовими відкритими мережами;

- систему забезпечення інформаційного захисту (безпеки);

- систему масової інформації;

- систему інформаційного законодавства¹.

У цьому підрозділі ставиться завдання зробити аналіз системи інформаційного законодавства в аспекті використання для можливості застосування в процесах правового виховання. Також аналітиці буде частково піддаватись і система масової інформації. У той же час аналіз суто технічних та технологічних нормативних актів не запланований.

Фундаментальним та базовим законом у сфері інформації є Закон України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. У статті 1 Закону дається таке визначення: «інформація — будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді», а у ст. 10 окреслюються основні види інформації, серед яких: інформація про фізичну особу; інформація довідково-енциклопедичного характеру; інформація про стан довкілля (екологічна інформація); інформація про товар (роботу, послугу); науково-технічна інформація; податкова інформація; правова інформація;

¹ Див.: Дзьобань, О. П. Комунікаційна природа інформаційного простору [Текст] / О. П. Дзьобань, Ю. В. Мелякова // Інформація і право. – К., 2012. – № 2 (5). – С. 81–88; Він же. До питання про інституціоналізацію комунікаційного простору [Текст] / О. П. Дзьобань // Інформація і право. – К., 2012. – № 1 (4). – С. 81–89; Стратегія формування та розвитку єдиного інформаційного простору України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravo.vuzlib.net/book_z1189_page_15.html.

статистична інформація; соціологічна інформація; інші види інформації¹.

Найбільш близькою до правового виховання є правова інформація. Статтею 17 Закону розкривається зміст правової інформації — це будь-які відомості про право, його систему, джерела, реалізацію, юридичні факти, правовідносини, правопорядок, правопорушення і боротьбу з ними та їх профілактику тощо². Як можна побачити з визначення, законодавець певним чином вклав у поняття правової інформації правовиховний елемент. Це також можна опосередковано побачити і в наступній частині цієї норми, де розкриваються джерела правової інформації: «Джерелами правової інформації є Конституція України, інші законодавчі і підзаконні нормативно-правові акти, міжнародні договори та угоди, норми і принципи міжнародного права, а також ненормативні правові акти, повідомлення засобів масової інформації, публічні виступи, інші джерела інформації з правових питань»³. Таким чином, можна зробити висновок, що вже в 1992 р. в законодавстві нашої держави фактично з'явилися правові норми, які забезпечували можливість включення в інформаційний простір правовиховного елементу. На жаль, законодавець у той час не зміг передбачити важливість такого окремого виду інформації, як правовиховна.

На розвиток наведеного вище Закону з метою подальшого формування та розвитку інформаційного простору прийнято ще ряд законодавчих актів. Серед них Закон України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» від 16 листопада 1992 р. У цьому Законі вказано, що він «створює правові основи діяльності друкованих засобів масової інформації (преси) в Україні, встановлює державні гарантії їх свободи відповідно до Конституції України, Закону України «Про інформацію» та інших актів чинного законодавства і визнаних Україною міжнародно-правових документів»⁴. Також окреслюються рамки дії друкованих засобів масової інформації (ст. 3): «Друковані засоби масової інформації в Україні не можуть бути використані для: закликів до захоплення влади, насильницької зміни конституційного ладу або

¹ Про інформацію [Текст] : Закон України від 2 жовт. 1992 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – №48. – Ст. 650.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні [Текст] : Закон України від 16 листоп. 1992 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – №1. – Ст. 1.

територіальної цілісності України; пропаганди війни, насильства та жорстокості; розпалювання расової, національної, релігійної ворожнечі; розповсюдження порнографії, а також з метою вчинення терористичних актів та інших кримінально караних діянь; пропаганди комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їхньої символіки.

Забороняється використання друкованих засобів масової інформації для: втручання в особисте і сімейне життя особи, крім випадків, передбачених законом; завдання шкоди честі і гідності особи розголошення будь-якої інформації, яка може призвести до вказання на особу неповнолітнього правопорушника без його згоди і згоди його представника»¹.

Аналіз цієї норми показує вектор діяльності друкованих засобів масової інформації. Хоча в Законі в прямій постановці відсутнє поняття «правове виховання», він вимагає від друкованих ЗМІ поваги до держави, законів, прав і свобод особистості. Відсікаючи негативні суспільні явища від висвітлювання у засобах масової інформації, нормотворець показує, на що доцільно звертати увагу. Це тим більш важливо, зважаючи на кількість друкованих ЗМІ в Україні.

Згідно зі Статистичним бюлетенем Державної служби статистики України «Засоби масової інформації та книговидання в Україні в 2013 році»² в 2013 р. у нашій країні виходило 2270 газет щоденним середнім накладом більше 50 000 примірників, а щорічним — більше трьох мільйонів примірників. Кількість періодичних друкованих засобів масової інформації (не газет) у той же час становила 3259 найменувань з річним накладом біля півмільйона примірників.

Незважаючи на велику кількість друкованих ЗМІ, сучасний стан їхнього розвитку показує недосконалість законодавства. Сьогодні існують друковані засоби масової інформації, які мають своїм змістом висвітлення негативних суспільних явищ, наприклад, газета «Мир криминала». Ця недосконалість була відмічена вже в пояснювальній записці Національного інституту стратегічних досліджень у 2009 р.

¹ Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні [Текст] : Закон України від 16 листоп. 1992 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 1. – Ст. 1.

² Засоби масової інформації та книговидання в Україні в 2013 році [Електронний ресурс] : Бюл. Держ. статист. служби України. – 2013. – Режим доступу: https://dostup.pravda.com.ua/request/kilkist_zarieiestrovanikh_ditiac.

«Друковані ЗМІ як складова єдиного національного інформаційного простору», якою відмічались найактуальніші проблеми цього сегменту:

- відсутність комплексного і регулярного фахового моніторингу галузі;

- відсутність єдиної системи галузевих стандартів;

- монополізація ринку друкованих послуг¹.

Таким чином, можна зробити висновок, що неповна урегульованість цього ринку призводить до того, що існує можливість існування газет, журналів тощо, які негативно впливають на рівень правової культури та правосвідомість громадян.

Наступний закон, який потребує аналізу з позицій правовиховного аспекту інформаційного простору нашої держави, є Закон України «Про телебачення і радіомовлення» від 21 грудня 1993 р. Згідно з цим нормативним актом, він регулює відносини, що виникають у сфері телевізійного та радіомовлення на території України, визначає правові, економічні, соціальні, організаційні умови їх функціонування, спрямовані на реалізацію свободи слова, прав громадян на отримання повної, достовірної та оперативної інформації, на відкрите і вільне обговорення суспільних питань². Телебачення і радіомовлення сьогодні, безперечно, — найбільш поширені та розвинені сегменти інформаційного простору. Щодо цього зрозуміле їхнє використання державою, недержавними інституціями з метою поширення правовиховної інформації.

Для телерадіоорганізацій також встановлені певні обмеження у роботі (фактично за аналогією з друкованими засобами масової інформації), що, у свою чергу, також має правовиховний аспект. У статті 6 названого Закону встановлено, що: «Не допускається використання телерадіоорганізацій для: ... закликів до насильницької зміни конституційного ладу України; закликів до розв'язування війни, агресивних дій або їх пропаганди; необґрунтованого показу насильства; пропаганди винятковості, зверхності або неповноцінності осіб за ознаками їх релігійних переконань, ідеології, належності до тієї чи іншої нації або раси, фізичного або майнового стану, соціального походження; ... трансляції програм або їх відеосюжетів, які можуть за-

¹ Друковані ЗМІ як складова єдиного національного інформаційного простору [Електронний ресурс] : Поясн. зап. Нац. ін-ту стратег. досліджень. – 2009. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/mart2009/18.htm>.

² Про телебачення і радіомовлення [Текст] : Закон України від 21 груд. 1993 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 10. – Ст. 43.

вдати шкоди фізичному, психічному чи моральному розвитку дітей та підлітків, якщо вони мають змогу їх дивитися; розповсюдження і реклами порнографічних матеріалів та предметів; пропаганди наркотичних засобів, психотропних речовин з будь-якою метою їх застосування; поширення інформації, яка порушує законні права та інтереси фізичних і юридичних осіб, посягає на честь і гідність особи»¹.

Окремо Закон встановлює основи програмної концепції телерадіоорганізацій. До них належать такі передачі: інформаційно-аналітичні та публіцистичні; культурно-мистецькі; науково-просвітницькі; розважальні. Тут же варто відмітити, що кожна телерадіоорганізація повинна мати особливий документ — Редакційний статут, яким визначаються: основні вимоги до забезпечення точності, об'єктивності, неупередженості та збалансованості інформації, що розповсюджується телерадіоорганізацією; вимоги до розповсюдження інформації про насильство; вимоги до розповсюдження інформації про кримінальні правопорушення; вимоги до розповсюдження інформації про різні групи населення (національні та сексуальні меншини, релігійні групи, хворих та інвалідів); вимоги до захисту дітей від негативного впливу інформації, що розповсюджується телерадіоорганізацією, тощо². Згідно з цим Статутом, телерадіоорганізація несе повну відповідальність за всю розповсюджену інформацію. Таким чином, законом створені певні умови для розробки та поширення правовиховної інформації в рамках певних програм. Але, аналізуючи окремо радіо та телебачення, можемо побачити певні негативні елементи існування цієї сфери.

Звернемо увагу спочатку на радіомовлення, яке було у минулому найбільш поширеним та доступним засобом інформування населення. За інформацією Національної Ради України з питань телебачення і радіомовлення, у 2014 р. «триває негативна тенденція до зменшення кількості ліцензіатів у мережах проводового мовлення... загальна кількість радіоточок на кінець 2014 року становить близько 1,5 млн одиниць, на кінець 2013 року вона становила близько 1,6 млн одиниць»³. Після закінчення терміну дії ліцензій 24 організації проводового мов-

¹ Про телебачення і радіомовлення [Текст] : Закон України від 21 груд. 1993 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 10. – Ст. 6.

² Там само. – Ст. 43.

³ Звіт Національної Ради з питань телебачення і радіомовлення за 2014 рік [Електронний ресурс]. – 2014. – С. 22. – Режим доступу: http://nrada.gov.ua/userfiles/file/2014/Zvitna%20informacia/Zvit_2014.pdf.

лення припинили виходити в ефір (у 2013 р. — 15) та анулювали ліцензії у зв'язку припиненням діяльності чи реорганізацією. Бачимо вагоме скорочення точок радіомовлення. Очевидно, що втратити такий канал інформування населення, в тому числі і з правовиховних питань сьогодні недоцільно. І, варто відмітити, що проводове мовлення (ефірне радіо) станом на 2014 р., за даними того ж державного органу становило 22 ліцензії на всю країну¹.

За даними Національної Ради з питань телебачення і радіомовлення станом на 31 грудня 2014 р. в країні діяло 282 організації, які реалізовували ефірне та цифрове телемовлення. Змістовне наповнення телевізійного ефіру охарактеризувала журналістка Юлія Стасюк у своїй статті «Деградація телебачення — деградація нації». На її думку: «Від початку заснування українського телебачення та упродовж останніх 20-ти років можна простежити динаміку його розвитку. Однак останнім часом відзначається різка зміна формату українського телепростору. Якщо раніше ефір був орієнтований на високорозвиненого, освіченого глядача, якого цікавить навколишня дійсність та мистецтво, то зараз спостерігаємо певну змістову деградацію, адже ефір все більше наповнюється лише розважальними програмами, різноманітними шоу, а важливі суспільні проблеми замовчуються». Продовжуючи свою думку, вона відмічає: «Сучасний стан національного інформаційного простору, зокрема телебачення, можна назвати не інакше, як деградацією. Зважаючи на те, що саме телебачення є для багатьох громадян головним джерелом інформації і культурним “вихователем”, то це однозначно призведе до масової деградації суспільства»².

Таким чином, можна зробити висновок, що ситуація з радіо та телебаченням різнопланова. Якщо радіомовлення фактично втратило своє значення для проведення правовиховних заходів у зв'язку з кількісним зменшенням віщання, то телебачення втрачає це через спрощення телевізійних продуктів. Але, зважаючи на важливість телебачення і радіо, держава зробила дуже важливий крок — було створено

¹ Звіт Національної Ради з питань телебачення і радіомовлення за 2014 рік [Електронний ресурс]. – 2014. – С. 22. – Режим доступу: http://nrada.gov.ua/userfiles/file/2014/Zvitna%20informacia/Zvit_2014.pdf.

² Стасюк, Ю. Деградація телебачення – деградація нації [Електронний ресурс] / Л. Стасюк. – Режим доступу: <http://www.volynpost.com/blogs/185-degradaciia-telebachennia--degradaciia-nacii>.

систему суспільного телерадіомовлення в нашій країні. 17 квітня 2014 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про суспільне телебачення і радіомовлення в Україні»¹.

Одним з основним завдань Національної суспільної телерадіокомпанії України (далі — НСТУ) є: сприяння якнайповнішому задоволенню інформаційних, культурних та освітніх потреб населення України, у тому числі шляхом створення та поширення економічних, історико-документальних, культурно-мистецьких, навчально-пізнавальних, розважальних, спортивних програм, програм для дітей та молоді, людей з обмеженими фізичними можливостями, національних меншин, інших соціальних груп. З цього можна побачити, що на суспільне телерадіомовлення покладається освітня, навчальна, просвітницька діяльність. У межах цієї діяльності можна запроваджувати правовиховні проекти та окремі передачі.

Згідно з наведеним вище Законом, за діяльністю НСТУ спостерігає наглядова рада, до складу якої включаються представники громадських організацій зі сфер (ст. 8): освіти та науки, забезпечення прав національних меншин, фізичного виховання та спорту, журналістики, правозахисної, захисту інтересів дітей та молоді, творчої, місцевого самоврядування, захисту прав осіб з особливими потребами². Громадськість може впливати за зміст продукту суспільного мовлення, звертаючи увагу на потреби суспільства, зокрема, на питання рівня правової культури та правосвідомості громадян. Зважаючи на присутність у наглядових органах представників громадськості, які пов'язані з правовиховною роботою, здається, що громадське мовлення може стати новою опорою правового виховання.

Суспільне телерадіомовлення сьогодні лише починає свій розвиток (у ефірному телевізійному просторі воно представлене телеканалом «UA : ПЕРШИЙ» (раніше «1-й Національний»). Однак європейський досвід показує правильність розвитку телерадіомовлення у векторі громадської думки³.

¹ Про суспільне телебачення і радіомовлення [Текст] : Закон України від 17 квіт. 2014 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2014. – № 27. – Ст. 904. – С. 2205.

² Там само.

³ Див.: Моделі організації суспільного телебачення: зарубіжний досвід [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politinfo.net/2012/01/blog-post.html>; Садовська, А. Л. Становлення інституту суспільного мовлення в Україні: стан і перспективи [Текст] / А. Л. Садовська // Вісн. Нац. акад. держ. управління при Президенті України. –

Аналізуючи інформаційний простір в аспекті правового виховання (в тому числі на радіо і, переважно, на телебаченні), потрібно також відзначити один нормативний акт, мета прийняття якого, на жаль, не відповідає його юридичній дії — це Закон України «Про захист суспільної моралі» від 20 листопада 2003 р.¹ У Законі наводиться дуже важливе поняття, яке часто перетинається з проблематикою правового виховання, — суспільна мораль. Стаття 1 Закону містить таке визначення: «суспільна мораль — система етичних норм, правил поведінки, що склалися у суспільстві на основі традиційних духовних і культурних цінностей, уявлень про добро, честь, гідність, громадський обов'язок, совість, справедливість»². Визначенням створюється дуже тісний зв'язок між правовим вихованням та підвищенням рівня суспільної моралі. Але законодавець, спромігшись дати гарне визначення суспільної моралі, більше половини змісту Закону зводить до захисту від продукції порнографічного та еротичного характеру. Також не дуже зрозумілою виглядає пряма заборона, яка міститься у ч. 3 ст. 2. У ній вказано, що забороняються виробництво та розповсюдження продукції, яка:

- пропагує війну, національну та релігійну ворожнечу, зміну шляхом насильства конституційного ладу або територіальної цілісності України;
- пропагує фашизм та неофашизм;
- принижує або ображає націю чи особистість за національною ознакою;
- пропагує безувірство, блюзнірство, неповагу до національних і релігійних святинь;
- принижує особистість, є проявом знущання з приводу фізичних вад (каліцтва), з душевнохворих, літніх людей;
- пропагує невігластво, неповагу до батьків;
- пропагує наркоманію, токсикоманію, тютюнопаління, алкоголізм та інші шкідливі звички³.

2014. – № 4(16). – С. 99–105; Досвід функціонування суспільного телерадіомовлення в країнах Європейського Союзу: організаційно-правові та фінансово-економічні аспекти [Електронний ресурс] : Поясн. зап. Нац. ін-ту стратег. дослідж. – 2009. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/mart2009/38.htm>.

¹ Про захист суспільної моралі [Текст] : Закон України від 20 листоп. 2003 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 14. – Ст. 192.

² Там само.

³ Там само.

Подібні прямі заборони існують у вигляді обмежень у наведених вище законах України «Про телебачення і радіомовлення», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні». Цю ж заборону ми бачимо в Законі України «Про кінематографію» (ст. 15), де встановлено заборону на розповсюдження і демонстрацію кінопродукції з причини: «наявності у фільмі матеріалів (висловлювань, дій тощо), які пропагують війну, насильство, жорстокість, фашизм і неофашизм, спрямовані на ліквідацію незалежності України, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, приниження нації, неповагу до національних і релігійних святинь, приниження особистості, що пропагують невігластво, неповагу до батьків, а також наркоманію, токсикоманію, алкоголізм та інші шкідливі звички; фільми порнографічного характеру, що підтверджується висновком експертної комісії з питань розповсюдження і демонстрування фільмів»¹. Наведена пряма заборона дублюється, таким чином, у декількох нормативних актах і в такому вигляді у Законі «Про захист суспільної моралі» не повинна мати місце. Мета цього Закону — не встановити ще одну чергову пряму заборону, а визначити сучасні, новітні механізми подолання тих суспільних негараздів, які перелічені. В цьому сенсі даний Закон міг би стати правовою основою і правового виховання зокрема. І для цього є теоретичне підґрунтя. І класичні, і сучасні філософія права та теорія держави і права довели єдність права та моралі як регуляторів суспільних відносин².

¹ Про кінематографію [Текст] : Закон України від 13 січ. 1998 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – №22. – Ст. 114.

² Див.: Ильин, И. А. О сущности правосознания [Текст] / И. А. Ильин // Собр. соч. : в 10 т. Т. 4. – М. : Рус. кн., 1994. – 498 с.; Соловьев, В. С. Оправдание добра. Нравственная философия [Текст] / В. С. Соловьев // Собр. соч. : в 2 т. Т. 1. – М. : Мысль, 1988. – 479 с.; Алексеев, С. С. Теория права [Текст] / С. С. Алексеев. – М. : Изд-во БЕК, 1995. – 320 с.; Лукашева, Е. А. Право, мораль, личность [Текст] / Е. А. Лукашова ; [отв. ред. В. М. Чхиквадзе]. – М. : Наука, 1986. – 263 с.; Нерсесянц, В. С. Общая теория права и государства [Текст] / В. С. Нерсесянц. – М. : НОРМА, 2004. – 522 с.; Гетьман-П'ятковська, І. А. Право та мораль: теоретико-правові проблеми співвідношення та взаємодії [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / І. А. Гетьман-П'ятковська ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2007. – 20 с.; Павлова, Т. С. Співвідношення моралі і права у філософії І. Канта (історико-філософський аналіз) [Текст] : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05 / Т. С. Павлова ; Дніпропетр. нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2007. – 20 с.; Бачинин, В. А. Философия права и преступления [Текст] / В. А. Бачинин. – Харьков : ФОЛИО, 1999. – 607 с.

Єдність моралі та права є доведеною аксіомою, яка викладається студентам вищих юридичних навчальних закладів.

У цьому аспекті необхідно пропонувати дещо відкоригувати та скоординувати законодавчі акти, які тією чи іншою мірою стосуються правового виховання. Так, Закон України «Про захист суспільної моралі» повинен стати фундаментальним законом, у якому чітко розкривається зміст усіх понять стосовно суспільної моралі та тих негативних елементів, які на неї впливають. На сьогодні є лише поняття самої суспільної моралі. Закони України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про телебачення і радіомовлення», «Про кінематографію» потрібно розглядати як галузеві закони, які впроваджують, у тому числі і політику захисту суспільної моралі у відповідній галузі (секторі) інформаційного простору нашої держави. У такому варіанті Закон «Про захист суспільної моралі» більш чітко впишеться в інформаційне законодавство нашої держави. Але при цьому його зміст доцільно переробити і прибрати явний еротико-порнографічний аспект.

Оглядаючи далі інформаційний простір, потрібно звернути увагу ще на одне джерело інформації, яке сьогодні набирає популярності за причини доступності та розмаїття — це мережа Інтернет. За даними відомої статистичної організації GfK Ukraine, на кінець 2013 р. 50 % українців віком старше 16 років регулярно користувались Інтернетом, що на 6 % більше порівняно з аналогічним періодом 2012 р. Найпопулярнішими причинами користування Інтернетом серед українців залишаються соціальні мережі. Про це свідчать дані регулярного дослідження ринку телекомунікаційних послуг, яке здійснює GfK Ukraine. На кінець 2013 р. кожен другий українець віком 16 років і старше користувався Інтернетом принаймні один раз на місяць. Цей показник зріс на 6 % у порівнянні з показником за аналогічний період 2012 р. Найактивніші користувачі мережі — це, звичайно, молодь. Так, серед вікової групи 16–19 років 70 % українців щоденно заходять в Інтернет, тоді як у віковій групі 50–59 років таких лише 14 %¹. Фахівець у галузі інформаційних технологій Т. Крайнікова також звертає увагу на цю тенденцію. На її думку: «Сьогодні вітчизняна інтернет-

¹ Див.: Дослідження ринку Інтернету в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gfk.com/uk-ua/rishennja/press-release/vzhe-polovina-ukrajinciv-koristujutsja-internetom-dvi-tretini-z-nikh-v-socialnikh-merezhakh/>.

аудиторія — це половина населення України. Мережею користуються представники всіх, без винятку, вікових груп, але майже половину інтернет-аудиторії становить молодь віком до 29 років»¹.

Треба відмітити надзвичайну комунікативність Інтернету, різноманітність та переважно молодий вік більшості користувачів. У цьому аспекті Інтернет може зайняти дуже важливе місце серед джерел правового виховання в інформаційному просторі нашої країни. До позитивних рис Інтернету також можна віднести: доступність, а іноді — безкоштовність, простоту в користуванні (фактично кожний користувач комп'ютера чи ноутбука — потенційний користувач мережі), безперешкодну можливість задовольнити будь-яку потребу від перегляду фільмів та ігор до купівлі товарів і віртуальних подорожей, інтерактивність та можливість вибору з великої кількості сайтів. Проте, що Інтернет містить безліч інформації, свідчить досвід автора: при введенні в інтернет-пошукачі GOOGLE словосполучення «правове виховання» було отримано 606 000 посилань на сайти з такими словами. Але частина позитивних рис одночасно мають і негативний характер: доступність дає можливість відвідувати будь-які сайти, в тому числі ті, які впливають на суспільну мораль, правову культуру та правосвідомість, на яких розміщується інформація, що поширює дані, не потрібні у звичайному житті (як створити вибухівку, які існують способи самогубства тощо) і може дуже сильно вплинути на психологічний стан людини. Зважаючи на молодий вік переважної більшості користувачів, це викликає певне занепокоєння.

Ще одна проблема (на відміну від радіо, телебачення та кінематографу) — в нашій країні фактично відсутнє нормативне регулювання цієї частини інформаційного простору. Досвід більш розвинених країн показує різне ставлення до вирішення проблеми законодавчого врегулювання діяльності Інтернету². Так, країни Європи не створюють нового законодавства, а прирівнюють Інтернет-ЗМІ, наприклад, до звичайних та використовують відповідне законодавство. Країни англосаксонської правової сім'ї взагалі не мають окремої галузі в зако-

¹ Крайнікова, Т. Профіль українського інтернет-користувача (аналіз вторинних соціологічних досліджень [Текст] / Т. Крайнікова // Вісн. Кн. палати. – 2014. – № 2. – С. 7.

² Див.: Афанасьєва, К. Правове регулювання діяльності Інтернет-ЗМІ [Електронний ресурс] / К. Афанасьєва. – Режим доступу: <http://www.mediakrytyka.info/drukovani/pravove-vrehulyuvannya-diyalnosti-internet-zmi.html>.

нодавстві про ЗМІ, а використовують загальні норми цивільного, кримінального та іншого законодавства. Переважна більшість країн розглядає нормативне регулювання діяльності Інтернету як гальмування його розвитку і розповсюдження. Але на міжнародному рівні робиться певна спроба фіксації норм діяльності в Інтернеті. У липні 1995 р. Європейською комісією було затверджено так звану «Зелену книгу авторського права та суміжних прав в інформаційному суспільстві». Австралія, США та Канада також прийняли аналогічні документи. А вже у 1996 р. під егідою Всесвітньої організації інтелектуальної власності з'явилися дві нові міжнародні угоди (Договори Всесвітньої організації інтелектуальної власності «Про авторське право» та «Про виконання та фонограми»), що одразу ж дістали назву «Інтернет-договорів». Ці договори мають подвійне значення: по-перше, вони сприяють уніфікації законодавства в усіх країнах, що приєдналися до них, а по-друге, є своєрідним фундаментом для подальшої правотворчості на міжнародному рівні.

В Україні, де лише формуються сучасні відносини в галузі Інтернету, а сама мережа є доволі молодою, повинне існувати певне регулятивне поле цієї галузі. Для включення Інтернету в загальне правовиховне поле необхідно перш за все нормативно приєднати його до інформаційного законодавства, поширивши на нього норми Закону «Про захист суспільної моралі» в межах запропонованої моделі коригування законодавчих актів. Зважаючи на легкість та швидкість дублювання інформації, навряд чи можна врегулювати змістовне наповнення Інтернету. Але повинна існувати, наприклад, юридична можливість блокування сайту за заявою користувача, якщо його наповнення не відповідає вимогам законодавства (за умови його створення). Необхідно створити правила захисту користувача від негативної інформації, та, зважаючи на правовий менталітет та рівень правової культури, закріпити їх нормативно.

Тепер необхідно звернутись до іншої сторони проблеми і з'ясувати, як держава планувала і планує залучати згадані сфери інформаційного простору до проблем правового виховання та правової освіти. Нормативним актом з цієї проблеми, який охоплює фактично всі верстви населення нашої країни, є Національна програма правової освіти населення, затверджена Указом Президента України 18 жовтня 2001 р.

У Програмі закріплюється, що «метою Програми є підвищення загального рівня правової культури та вдосконалення системи право-

вої освіти населення, набуття громадянами необхідного рівня правових знань, формування у них поваги до права»¹.

Програма також установлює основні завдання у сфері правової освіти населення нашої країни. Серед них:

- підвищення рівня правової підготовки населення, насамперед учнівської та студентської молоді, громадян, які перебувають на державній службі, обрані народними депутатами України, депутатами місцевих рад, викладачів правових дисциплін та журналістів, які висвітлюють правову тематику;

- створення належних умов для набуття громадянами знань про свої права, свободи і обов'язки;

- широке інформування населення про правову політику держави та законодавство;

- забезпечення вільного доступу громадян до джерел правової інформації;

- вдосконалення системи правової освіти населення, збереження та розвиток вітчизняних традицій у цій сфері².

Програма містить перелік з 21 пункту заходів реалізації її мети і завдань. З усього переліку вдалося знайти лише три пункти, які певним чином використовують потенціал медійної частини інформаційного простору. Серед них:

- 1) забезпечення висвітлення в теле- та радіопередачах актуальних правових питань, приділивши особливу увагу роз'ясненню відповідних актів законодавства та практики їх застосування та організація з цією метою циклу навчально-методичних телепередач;

- 2) проведення конференцій керівників видавництв та видавничих організацій, що здійснюють підготовку і випуск видавничої продукції правового спрямування. Розробка рекомендацій щодо підготовки і випуску такої продукції;

- 3) проведення тижнів і декад показу кінофільмів за морально-правовою тематикою, організація занять молоді у кінолекторіях.

Очевидно, що держава замало приділяє уваги правовому вихованню у засобах масової інформації. Стан правової культури та правосвідомості громадян вимагає більш фронтального підходу.

¹ Про затвердження Національної програми правової освіти населення [Текст] : Указ Президента України від 18 жовт. 2001 р. // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 43. – Ст. 1991.

² Там само.

У цьому аспекті не можна не відзначити ще одну правову подію попереднього року. 24 грудня 2015 р. Верховна Рада України прийняла закон, який певним чином скоротить її можливості у правовому вихованні населення, — це Закон України «Про реформування державних і комунальних друкованих засобів масової інформації»¹. Як наведено у пояснювальній записці, необхідність цього Закону постанала на вимогу Парламентської Асамблеї Ради Європи про роздержавлювання державних і комунальних ЗМІ і створення на їхній основі незалежних. На основі цього Закону через три роки в нашій країні не буде державних та комунальних друкованих засобів масової інформації. Інакше кажучи, тепер, якщо постане проблема розміщення правовиховної інформації друкованого характеру, її розміщення повинно проводитись на загальноекономічних засадах. Враховуючи фінансовий стан держави і регіонів, навряд чи доведеться розмовляти про правове виховання через, наприклад, друк у газеті у найближчому майбутньому.

Таким чином, дослідження інформаційного простору України як джерела правового виховання дозволяє зробити висновок, що, незважаючи на кількісне зростання інформаційних джерел, держава втрачає можливість їхнього використання у правовиховній роботі. Взагалі державні посадовці не розуміють можливості інформаційного простору в аспекті правового виховання. Інформаційне законодавство не містить прямих посилань на проведення правовиховної роботи. Про його певне опосередковане існування можна судити лише на основі норм-заборон, які існують у нормативних актах, що регламентують діяльність суб'єктів інформаційного простору. На сьогодні потрібно створити концепцію залучення усіх засобів масової інформації до системи правового виховання та систематизувати усі існуючі нормативно-правові акти. В ідеальному випадку необхідно створити систематизовану оновлену низку нормативно-правових актів з питань правового виховання, більшість з яких повинна мати практичний характер.

¹ Про реформування державних і комунальних друкованих засобів масової інформації [Текст] : Закон України від 24 груд. 2015 р. // Відом. Верхов. Ради України. — 2016. — №3. — Ст. 34.

3.4. Реформування силових структур в аспекті правового виховання (проблема законодавчого забезпечення)

Відомо, що однією з найважливіших функцій держави є забезпечення надійного громадського порядку, а також боротьба зі злочинністю. Для реалізації цієї функції держава використовує силові структури. Вдала боротьба зі злочинністю залежить, зокрема, від ступеня взаємодії й довіри суспільства та правоохоронців. Довіра суспільства формується на основі аналізу діяльності силовиків, дотримання ними норм законодавства, виконання службових обов'язків. У свою чергу, все це базується на рівні освіченості, правової культури та правосвідомості представників силових структур.

І хоча кажуть, що силовики — це люди, такі ж, як усі, частина самого суспільства, статус правоохоронця висуває до них підвищені вимоги з позицій моралі, моральності, правової культури. На жаль, силові структури останніми роками дедалі більше втрачають повагу і довіру населення нашої країни. У 1994 р. повністю довіряли міліції 3 % громадян, у 2008 р. — вже 1 %, а у 2012 р. — лише 0,8 % населення; у 1994 р. зовсім не довіряли міліції 28% людей, у 2008 р. — 23 % громадян, а у 2012 р. — вже 31 %. Якщо поррахувати взагалі тих, хто повністю довіряє та переважно довіряє правоохоронним органам, то їх набереться лише майже 9 % населення нашої країни¹. Причин цьому забагато. Серед зовнішніх можна назвати економічний стан всієї країни та недостатнє фінансування правоохоронної галузі, постійну політичну нестабільність, вже побудоване декількома десятиліттями ставлення до правоохоронця, як такого, хто захищає державу від громадян.

Внутрішні причини недовіри до правоохоронців мають морально-етичну та психологічну базу: самовпевненість у безкарності, розгляд зловживання посадовими обов'язками як норми у роботі, використання посади для збагачення тощо. Отже, ми бачимо дуже великі викривлення професійної правової культури та правосвідомості правоохоронця.

Із метою подолання всіх негативних чинників існування правоохоронної системи сьогодні держава намагається провести чергову реформу. Вона, перш за все, торкнулась тих правоохоронців, які пере-

¹ Див.: Іванова, Е. Страх порядку [Текст] / Е. Іванова // Корреспондент. – 2013. – № 20 (550). – С. 26–29.

важно стикаються та зустрічаються на вулиці з громадянами та їхніми проблемами, — патрульну міліцію. Потрібно відмітити, що Національна поліція як центральний орган виконавчої влади утворена на підставі Постанови Кабінету Міністрів України від 2 вересня 2015 р.¹ 7 листопада 2015 р. набрав чинності Закон України «Про Національну поліцію»².

Потрібно провести порівняння між новим Законом та попереднім Законом України «Про міліцію»³ від 20 грудня 1990 р. з точки зору статусу правоохоронця та його основних функціональних обов'язків. Чи закладені в новому законі норми, які цементують взаємодію суспільства та правоохоронців? У науковій літературі неодноразово наголошувалось на специфічності стану правоохоронця у системі правового виховання, що, в свою чергу, вимагає чіткого позиціонування правоохоронця в системі органів державної влади, а також системі правового виховання⁴. З огляду на викладене метою дослідження є пошук відповіді на питання: чи врахована ця специфічність у тексті нового нормативно-правового акта?

Проведемо порівняння нормативних актів з точки зору взаємодії правоохоронної системи з суспільством та участі у правовому вихо-

¹ Про утворення Національної поліції України [Електронний ресурс] : Постанова Каб. Міністрів України від 2 верес. 2015 р. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP150641.html.

² Про Національну поліцію [Текст] : Закон України від 2 лип. 2015 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2015. – №40–41. – Ст. 379. – С. 1970.

³ Про міліцію [Текст] : Закон України від 20 груд. 1990 р. // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1991. – №4. – Ст. 20. – С. 95.

⁴ Див.: Суспільство, людина, право: сучасні дослідження актуальних проблем [Текст] : монографія / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.Б. Жданенко та ін. ; за ред. О.Г. Данильяна. – Х. : Право, 2014. – С. 260–275; Трофименко, В. А. Професійна правосвідомість та правова культура як об'єкт правового виховання у правоохоронній системі [Текст] / В. А. Трофименко // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – Вип. 2(16). – С. 139–149; Він же. Особливості статусу правоохоронця у системі правового виховання [Текст] / В. А. Трофименко // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2014. – Вип. 1(20). – С. 145–160; Він же. Правове виховання як один з шляхів реформування правоохоронної системи [Текст] / В. А. Трофименко // Наукові дослідження: перспективи інноваційного розвитку суспільства і технологій : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 10–11 жовт. 2015 р.) / Науково-учбовий центр прикладної інформатики НАН України, ГО «Інститут освітньої та молодіжної політики». – К. : ГО «ЮМП», 2015. – С. 118–122; та ін.

ванні. Стаття 1 Закону «Про міліцію» визначала: «Міліція в Україні — державний озброєний орган виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань». Стаття 7 того ж Закону встановлювала: «Міліція є єдиною системою органів, яка входить до структури Міністерства внутрішніх справ України, виконує адміністративну, профілактичну, оперативно-розшукову, кримінальну процесуальну, виконавчу та охоронну (на договірних засадах) функції»¹.

Отже, міліція являла собою державний силовий орган, який захищав суспільство, громадян і державу, виконуючи низку функцій. На рівні центрального закону проголошувалось, що фактично міліція створена державою для неї самої. Мета її існування — попередження і покарання вчинків, які визнані злочинними тією ж державою. Чи не у зв'язку з цим сьогодні повага до міліції знаходиться на низькому рівні? Чого за всю історію існування української незалежної держави так і не побачили громадяни у міліції?

Спробуємо відшукати норму, яка б показала зв'язок міліції та суспільства не тільки в руслі боротьби зі злочинністю. Найближча до цього норма містилась у абз. 10 ст. 2 Закону: одним із завдань міліції прописується: «участь у поданні соціальної та правової допомоги громадянам, сприяння у межах своєї компетенції державним органам, підприємствам, установам і організаціям у виконанні покладених на них законом обов'язків»². Аналіз цієї норми показує, що міліція на основі цього положення повинна була брати лише опосередковану участь у наданні певної допомоги. Звернемось до визначення соціальної та правової допомоги. У правовій науці категорія «соціальна допомога» розглядається в широкому та вузькому значенні. Так, соціальна допомога в широкому розумінні — це всі види державного соціального забезпечення, які виплачуються в грошовій або натуральній формі. У вузькому розумінні соціальна допомога — це виключно грошова виплата, одноразова чи періодична, яка призначається окремим категоріям громадян у порядку і розмірах, передбачених законо-

¹ Про міліцію [Текст] : Закон України від 20 груд. 1990 р. // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1991. – №4. – Ст. 20. – С. 95.

² Там само.

давством¹. З цього виходить, що при наданні соціальної допомоги населенню пряма участь міліції була відсутня. Соціальна сфера не входила в коло обов'язків міліції. Звернемось до поняття правової допомоги. Незважаючи на велику кількість визначень правової допомоги², у науці можна віднайти таке її поняття — це «будь-який вид чи сукупність видів юридичної допомоги, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини, особи, громадянина, захисту цих прав і свобод, їх відновлення у разі порушення»³. Але така допомога може бути надана лише в межах компетенції міліції. Можна констатувати, що попередній силовий орган не мав нормативного закріплення взаємодії з суспільством некримінального характеру.

Тепер треба подивитись, чи зобов'язана була міліція брати участь у правовому вихованні. У статті 10 «Обов'язки міліції» міститься такий її обов'язок: «виявляти причини й умови, що сприяють вчиненню правопорушень, вживати в межах своєї компетенції заходів до їх усунення; брати участь у правовому вихованні населення...»⁴. Таким чином, правове виховання — один із прямих обов'язків попереднього правоохоронного органу. Утім варто зазначити, що така робота проводилася переважно зі специфічним контингентом (громадяни, які повернулись із місць позбавлення волі, підлітки, група ризику (наркомани тощо) та ін.). На пам'яті автора є цікавий одиничний спогад про креативний підхід правоохоронців до правового виховання. У 2012 р. представники одного зі спецпідрозділів відвідали одну з харківських шкіл у повному спорядженні. Спорядження було викладене для огляду у спортивній залі, до якої було запрошено школярів-прогульників і дозволено роздивитись та потримати у руках спорядження. Згодом представник спецпідрозділу запитав, чи відчули підлітки силу зброї та зрозуміли її небезпеку для людини. Школярі відповіли позитивно.

¹ Див.: Хомич, І. Ю. Особливості соціальної допомоги як форми соціального забезпечення населення України [Текст] / І. Ю. Хомич // Форум права. – 2013. – № 3. – С. 717–724.

² Див.: Личко, В. С. Правова допомога та її особливості в цивільних справах [Текст] / В. С. Личко // Актуал. пробл. держави і права. – 2012. – Вип. 63. – С. 527–534.

³ Хмелевська, Н. В. Розмежування понять «правова допомога» і «юридична допомога» як основа цілісної системи правової допомоги [Текст] / Н. В. Хмелевська // Вісн. Акад. адвокатури України. – 2012. – № 3(25). – С. 143–149.

⁴ Про міліцію [Текст] : Закон України від 20 груд. 1990 р. // Відом. Верхов. Ради УСРР. – 1991. – № 4. – Ст. 20. – С. 95.

Як висновок правоохоронець сказав таке: прогули уроків можуть зробити молодих людей злочинцями, проти яких і може бути застосоване таке спорядження. Після цього на питання журналіста, чи будуть вони прогулювати і далі, значна частина школярів відповіла, що ні. Завершуючи розгляд правового виховання за час існування міліції, можна констатувати: минулий правоохоронний орган не використав наданий законодавством потенціал, який можна було втілити у правовиховній роботі.

Одним із перших нормативних актів, який поставив проблему реформування правоохоронної системи на новий лад, є Концепція першочергових заходів реформування системи Міністерства внутрішніх справ, яка схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України 22 жовтня 2014 р. Концепція встановлює такі причини необхідності реформування у МВС: «...правоохоронні органи, виконуючи їх основне завдання з охорони правопорядку, повинні у своїй діяльності надавати перевагу роботі з населенням, оскільки без активної та заінтересованої підтримки громадян розкриття і профілактика злочинів та інших правопорушень є малоефективними.

Мілітаризація системи МВС і міліції в цілому, що характерно для колишнього СРСР, є причиною несприйняття працівниками органів внутрішніх справ соціально-сервісної функції служби. Сприйняття громадян як клієнтів і партнерів вимагає від МВС оновлення організаційної структури, відмінної від військової.

Недосконалість системи організації управління органами внутрішніх справ призводить до збільшення часу, необхідного для реагування на порушення прав і свобод людини і громадянина, зниження рівня довіри населення до органів внутрішніх справ та негативно впливає на своєчасність і ефективність здійснення заходів, спрямованих на захист та реалізацію визначених Конституцією та законами України прав і свобод людини і громадянина»¹.

Серед низки шляхів і способів реформування, зокрема, пропонуються такі: перехід органів внутрішніх справ до виконання соціально-сервісних функцій під час провадження їх діяльності, упровадження сучасних професійних стандартів службової діяльності та професійної

¹ Про затвердження Концепції першочергових заходів реформування системи Міністерства внутрішніх справ [Електронний ресурс] : Розпорядження Каб. Міністрів України від 22 жовт. 2014 р. – Режим доступу: <http://police-reform.org/library/rozporядzhennya-kmu-v-d-22.10.2014-1118-r-schodo-pitannya-reform>.

підготовки працівників органів внутрішніх справ, упровадження сучасної європейської моделі освіти, ступеневої підготовки працівників органів внутрішніх справ та оптимізації мережі підпорядкованих МВС навчальних закладів з дотриманням принципу їх регіонального та пропорційного розміщення, мінімізації упередженого ставлення працівників органів внутрішніх справ до населення, забезпечення зворотного зв'язку з різними верствами населення (листування, особисті прийоми, соціальні мережі, електронне листування, телефонні консультації, гарячі лінії тощо), що сприятиме дотриманню законності та прозорості під час прийняття працівниками органів внутрішніх справ відповідних рішень, створення сприятливих правових умов для максимально широкого залучення населення та інститутів громадянського суспільства до прийняття управлінських рішень, а також розвитку форм демократичного цивільного контролю¹. Як можна прочитати, наведені способи і шляхи реформування становлять основу розгляду майбутнього поліцейського як високоосвіченого суб'єкта правового виховання.

І, нарешті, в Концепції закладені необхідні результати реформування правоохоронної системи. Серед найбільш важливих: демілітаризація МВС та перехід до виконання соціально-сервісних функцій правоохоронними органами з метою розв'язання проблем населення, підвищення якості надання правоохоронних послуг, формування якісно нового підходу до підготовки працівників органів внутрішніх справ, спрямованого на розвиток у них ініціативи, самостійності у прийнятті рішень та почуття особистої відповідальності, підвищення авторитету працівника органів внутрішніх справ та престижу служби в зазначених органах, підвищення рівня довіри населення до правоохоронних органів, розгляд громадської думки одним із основних критеріїв оцінки діяльності органів внутрішніх справ².

Таким чином, можна зробити висновок, що реформа передбачає фактично відмову від статусу воєнізованого державного органу з метою створення поліції як сервісної служби, яка надає певні послуги.

Звернемося тепер до Закону «Про Національну поліцію».

¹ Про затвердження Концепції першочергових заходів реформування системи Міністерства внутрішніх справ [Електронний ресурс] : Розпорядження Каб. Міністрів України від 22 жовт. 2014 р. – Режим доступу: <http://police-reform.org/library/rozporядzhennya-kmu-v-d-22.10.2014-1118-r-schodo-pitannya-reform>.

² Там само.

У Законі дається визначення поліції — це «центральный орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічного порядку та громадської безпеки»¹.

Таким чином, новий Закон вже не наголошує на збройному статусі оновленої правоохоронної структури, акцентуючи увагу більшою мірою на її службовій відносно суспільства та громадян місії. Це перший позитив нового законодавства, коли держава відмовляється розглядати правоохоронні структури переважно як силові. Поліція вже не повинна захищати громадян, суспільство, державу лише від неправних дій. Протидія злочинності стає лише однією з функцій нової поліції. Якщо казати про інші позитивні моменти нового Закону, варто відмітити позицію законодавця: намагання закріпити у самому законі якомога більше норм, які раніше були закріплені в підзаконних нормативно-правових актах, та ін. Але повернемося до правового виховання.

На сьогодні існує декілька розумінь правового виховання. Відомо, що у широкому значенні правове виховання особистості — це багатобічний процес впливу на її правосвідомість і правову культуру, який включає вплив суспільного устрою життя, чинного законодавства, юридичної практики, моральної атмосфери, традицій суспільства, освіти та соціального навчання... У вузькому розумінні правове виховання — це спеціальний, організований і цілеспрямований вплив на правосвідомість особи, підвищення рівня правової культури людини, групи людей, суспільства в цілому².

Очевидно, що правоохоронна система, кожний її представник є учасником правовиховної роботи. Тому через аналіз чинного законодавства необхідно з'ясувати рівень нормативного врегулювання участі правоохоронців у правовому вихованні. Звернемося до ст. 10 Закону «Про Національну поліцію»: «1. Діяльність поліції здійснюється в тісній співпраці та взаємодії з населенням, територіальними громадами та громадськими об'єднаннями на засадах партнерства і спрямована на вирішення їхніх потреб. 2. З метою визначення причин та/або

¹ Про Національну поліцію [Текст] : Закон України від 2 лип. 2015 р. // Відом. Верхов. Ради України. — 2015. — № 40–41. — Ст. 379. — С. 1970.

² Див.: Правове виховання в сучасній Україні [Текст] : монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. — 2-ге вид., переробл. і допов. — Х. : Право, 2013. — С. 31.

умов учинення правопорушень планування службової діяльності органів і підрозділів поліції здійснюється з урахуванням специфіки регіону та проблем територіальних громад. 3. Рівень довіри населення до поліції є основним критерієм оцінки ефективності діяльності органів і підрозділів поліції. 4. Оцінка рівня довіри населення до поліції проводиться незалежними соціологічними службами в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України¹. Аналізуючи цю норму, зазначимо, що чи не вперше у нашій країні з'явилась певна кореляція розуміння правового виховання зі статтею нормативно-правового акта. Співпраця поліції з населенням на засадах партнерства створює фундамент статусу правоохоронця як суб'єкта правового виховання, який реалізує його цілі безпосередньо через спілкування з громадянином. Тим більше — і це дуже важливо для нашої країни — нова поліція повинна враховувати особливості різних регіонів. Але при цьому перед керівництвом МВС та Національної поліції постають нові проблеми: створення спеціальних навчальних курсів з проблематики правового виховання, підготовка поліцейських з урахуванням регіональних особливостей.

Таким чином, варто відзначити, що, створивши такий фундамент з позицій правового виховання, закон не пішов далі. Поліцейський цим нормативним актом розглядається як представник виконавчої влади, який пройшов доволі невеликий термін навчання. Звісно, така швидкість пояснюється потребою. Але, на жаль, новий Закон дещо дублює вже нечинний Закон «Про міліцію»: він теж вимагає наявності лише середньої освіти. Звісно, мабуть не потрібно вимагати від майбутнього патрульного повної юридичної освіти, термін отримання якої у нас в країні сягає чотири — п'ять з половиною років. Утім необхідно створити систему підготовки поліцейських, де буде виділено достатньо часу для всебічної підготовки населення.

У цьому аспекті важливо ознайомитись із досвідом розвинених країн, підготовка поліцейських у яких має одну вагому на відміну від української системи ознаку: майбутній поліцейський, який пройшов теоретичну підготовку, ще не отримує звання правоохоронця, а певний час проходить практичне пристосування до роботи, після чого складає іспит на звання поліцейського.

¹ Про Національну поліцію [Текст] : Закон України від 2 лип. 2015 р. // Відом. Верхов. Ради України. – 2015. – № 40–41. – Ст. 379. – С. 1970.

Відомо, що фінансування української поліції проводиться в тому числі за рахунок Сполучених Штатів Америки. Звертаючись до розгляду поліцейської системи США, перш за все варто зазначити: професія поліцейського в цій країні — одна з поважних та найпопулярніших. Поліцейські кадри США готуються для роботи в умовах всеосяжного контролю з боку спеціальних агентств, відповідальних за законність і гласність у роботі правоохоронних органів, виконавчих органів, суддів, прокуратури, адвокатури, бюро присяжних. Це вимагає особливого професіоналізму, а також, що є дуже важливим, високих особистих моральних якостей. Особливістю системи підготовки правоохоронців США є те, що поліцейська система фактично не має системи власних навчальних закладів, а проводить добір на посади поліцейських із випускників коледжів та університетів. Другою особливістю, що іноді розглядається як негативна, є децентралізація країни.

Також необхідно відзначити, що у США існує дві паралельні системи підготовки правоохоронців — добору агентів ФБР та добору офіцерів поліції. Загальною рисою цих двох систем підготовки є те, що обов'язковою умовою для здобувача є закінчення курсів із такими обов'язковими дисциплінами, як психологія, правові відносини, основи правознавства та ін. Тобто особа, яка претендує бути правоохоронцем, вже повинна відповідати певному рівню правової культури. Тим більше, що цей рівень перевіряється спеціалізованими рекрутинговими агенціями. Термін підготовки поліцейських у різних штатах сягає від 88 до 400 годин та обов'язково включає навчальні дисципліни, які формують та впливають на рівень правової культури. Також варто відмітити наявність навчальних дисциплін про правильні способи і методи спілкування з громадянами.

У США випускники, прийшовши на службу, проходять сувору й ретельну підготовку, через те, що окрім навичок, отриманих у навчальному закладі, поліцейський повинен знати політику, методику, правила, інструкції і повною мірою уявляти собі, як правильно виконувати свою роботу. Тому випускникам академії дають два тижні, щоб «привичаїтися», перш ніж вони пройдуть спеціальний курс «Підготовча програма співробітників». За два тижні новачки пристосовуються до нової обстановки, знайомляться з інструкторами-наставниками, які готуватимуть їх до практичної роботи. Підготовка розпочинається з того, що весь керівний склад відділу поліції знайомиться з новопри-

булими. Новачки отримують «Практичний посібник з підготовки поліцейських» і «Щоденник-довідник з підготовки», в якому фіксуються хід підготовки, успіхи і невдачі, звіт про обсяг отриманих знань. Поліцейські-стажисти відвідують місця, де їм доведеться бути під час виконання службових обов'язків (лікарні, установи, суди), знайомляться з їх роботою та документацією, вчать скласти документи. Двотижнева підготовка служить «містком» для переходу до 16-тижневої (640 годин) програми практичних тренувань. Практичні заняття полегшують перехід від статусу випускника поліцейської академії до посади співробітника правоохоронних органів¹.

Фактично в кожному штаті США поліцейський бере участь у програмах взаємодії поліції з населенням, наприклад, «Я хочу вам допомогти», «Зустрічі з громадянами», «Перетворення поліцейських на соціальних вчених», «Поліцейська робота на змішаній, транзитній студентській території», «Активна участь громадян завдяки використанню необхідної освіти» та ін.²

Досвід розвинутих країн ЄС можна розглянути на прикладі Німеччини. Підготовка поліцейського в Німеччині триває 2,5 року та коштує 60 тисяч євро. Перший рік, спрямований на вивчення основ теорії і практики поліцейської діяльності, за ним іде рік служби в діючих підрозділах під керівництвом досвідчених наставників, після цього ще півроку теоретичного навчання, яке завершується іспитом на звання поліцейського. Ще з кінця 60-х рр. XX ст. у Німеччині у зв'язку зі зміною соціальної ролі органів поліції і впровадженням у їхню діяльність новітньої техніки постала необхідність для співробітників поліції мати новий рівень освіти, нові уміння, наприклад дослідницькі, комунікативні, критично мислити, розуміти різноманітні соціальні проблеми і вміти їх вирішувати.

Як можна побачити на прикладах Німеччини та США, існують різні підходи до навчання майбутніх правоохоронців. Але ці країни об'єднує те, що при підготовці правоохоронців приділяється велика увага не тільки специфічним поліцейським навичкам, а й комунікатив-

¹ Див.: Савченко, А. Система підготовки поліцейських у США [Електронний ресурс] / А. Савченко. – Режим доступу: http://police-reform.org/articles/sistema_pidgotovki_policejskih_u_sshi.

² Див.: Огляд програм взаємодії поліції з населенням (поліцейська діяльність орієнтована на громадськість) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.khshr.kharkov.ua/index.php?id=1430217233&w=%EF%EE%EB%B3%F6%B3%BF>.

ним здібностям майбутнього поліціанта: вміння провести бесіду, вміння спілкуватись із людьми різних соціальних статусів, вміння владжувати конфліктні ситуації без спеціальних поліцейських заходів тощо. При цьому наголошується на необхідності виховання у правоохоронця певного рівня правової культури та правосвідомості. Відмітимо, що модель підготовки в національній поліції України більше схожа на американську. Але, на жаль, американська модель підготовки охоплює лише перший рівень формування і тільки одного структурного підрозділу.

Очевидно, що майбутнім поліцейським потрібно давати більше теоретичних знань про права та обов'язки громадян, більш широкий спектр знань про систему законодавства. На сьогодні стан довіри до нової поліцейської служби доволі високий, тому цим потрібно скористатися. Поліцейських, окрім патрулювання, потрібно направляти для проведення саме роз'яснювально-профілактичної роботи в дитячі та молодіжні установи, навчальні заклади всіх рівнів тощо. Це допоможе громадянами зрозуміти, що статус поліцейського змінено: він не стільки охоронець порядку, скільки допомагає його створювати, тобто, як прописано в Законі, служить суспільству.

У майбутньому також потрібно звернути увагу на досвід тих країн, які приділяють підготовці правоохоронця декілька років. Освіта та правове виховання майбутнього правоохоронця повинні йти паралельно. У цьому процесі можна виділити два рівні.

Перший рівень правового виховання майбутнього правоохоронця ще не враховує особливості його професії, але він формує глибинні базові засади правосвідомості громадянина. Формуються основні правові цінності та оцінки, випрацьовується ставлення до правової системи країни. На цьому рівні важливе значення має безпосередня рефлексія права. Її можна розділити на три основних етапи: накопичення правового матеріалу, формування власного погляду на право, рефлексія свого ставлення до існуючих правових інститутів.

Накопичення правової інформації йде декількома шляхами: засоби масової інформації, спілкування з оточуючими людьми, власні думки, родинні відносини, освіта, державна політика у сфері права та ідеологія. Це найбільш важливий момент: якість правової інформації впливатиме на її розуміння. Вплинути на процес мислення людини фактично неможливо. Кожна людина сама обирає своє право. Головне, щоб її розуміння збіглося хоча б із мінімальною справедливістю, яка існує

в суспільстві. Тут дуже привабливо виглядає ідея Джона Роулза про договірну концепцію справедливості: громадяни самі можуть встановити, що є справедливістю, а держава повинна її гарантувати та забезпечити.

Своє ставлення до правової інформації громадянин виражає переважно через поведінку. Правова поведінка в ідеалі повинна відповідати принципам правової державної політики. Поведінка студента-юриста має бути тільки правовою. Вже на цьому рівні виховання повинне робити свою справу. Майбутній правоохоронець, а поки звичайний громадянин, зобов'язаний засвоїти мінімальний рівень правової поведінки.

Другий рівень правового виховання повинен сформувати спеціаліста-правоохоронця. Цей рівень правового виховання направлений на обмежене коло осіб, які будуть наділені статусом правоохоронця. Сьогодні до таких осіб можна віднести робітників Міністерства внутрішніх справ, національної патрульної служби, судів, прокуратури, Служби безпеки України, частково військовослужбовців. Мета цього рівня: показати, що правоохоронець захищає не державу, а громадянина від різних проявів свавілля. Своїми діями правоохоронець повинен не обмежувати життя громадян, а протистояти негативному втручанням в повсякденне існування людини. Тому процес правового виховання правоохоронця не може бути однобічним.

Повага до громадян, до свого однострою, до держави, необхідність та обов'язковість дотримання всіх законодавчих норм, неможливість виявів неправового свавілля — все це повинен засвоїти правоохоронець. Головним інститутом правового виховання на цьому рівні є спеціальний навчальний заклад, якими сьогодні багата Україна, але кількість не повинна підміняти якість.

Звертаючись до юридичної освіти, головну увагу необхідно приділити програмі навчання правоохоронців. Відомо, що до цієї програми включені галузеві правові навчальні дисципліни (конституційне право, цивільне право, кримінальне право, адміністративне право тощо), гуманітарні дисципліни загального циклу (філософія, політологія, соціологія, іноземна мова тощо), а також дисципліни міжгалузевого характеру (філософія права, соціологія права та ін.). За своїм змістом саме міжгалузеві навчальні дисципліни більшою мірою формують правосвідомість та правову культуру представника правоохоронного органу.

У чому недолік викладання галузевих правових навчальних дисциплін? Основний ухил у викладанні йде на аналіз та тлумачення чинних галузевих нормативно-правових актів. Головні теми, які вивчають студенти, фактично однакові для всіх цих дисциплін: об'єкт та суб'єкт тих чи інших правовідносин, права і обов'язки, відповідальність за порушення галузевого законодавства. Ці навчальні дисципліни спрямовують майбутнього правоохоронця на практичне застосування юридичних норм без їхньої морально-правової оцінки. Базовий принцип навчання цих дисциплін: факт існування юридичної норми автоматично робить її справедливою.

Гуманітарні науки загального циклу більшою мірою направлені на формування світогляду студента як інтелігентної людини, яка обізнана не тільки професійними знаннями. Тому тут слабо прослідковується зв'язок з майбутньою професією такої молодої людини. Розширюючи загальносвітоглядні елементи особистості, гуманітарні науки звертають невелику увагу на правосвідомість. Хоча при цьому не варто применшувати роль цих навчальних дисциплін для правника. Це вже зрозуміли у розвинених країнах¹.

Сполучною ланкою між правовими та загальними навчальними дисциплінами якраз і виступають міжгалузеві. Як приклад, усі правові навчальні дисципліни оперують терміном «права і свободи людини і громадянина», але фактично жодна правова наука не дає єдиного розуміння цього важливого правового інституту, витлумачуючи його під свої потреби. Та ж філософія права є наукою, яка робить квінтесенцію розуміння базових правових феноменів і цінностей. Це чи не єдина наука, яка найближче стоїть до вирішення питання про єдине універсальне розуміння категорії «право». Жоден студент не може, вивчаючи галузеві правові науки, сказати, що ж таке головна правова цінність — справедливість, чому необхідно робити правову оцінку, як працюють правові цінності. Як наслідок жоден студент не може сказати, в чому цінність права! Право для нього — це лише законодавство, а юрист — лише застосовує право! Для демократичного розвинутого суспільства та правової держави така ситуація неможлива. Бачимо, що потрібно опрацювати виважену систему навчальних дисциплін, а юри-

¹ Див.: Нуссбаум, М. Не ради прибыли. Зачем демократии нужны гуманитарные науки [Текст] / Марта Нуссбаум. – М. : Изд. дом Высш. шк. экономики, 2014. – 192 с.

дична освіта повинна стати, через певний час, обов'язковою для кожного правоохоронця.

Наступним кроком із боку держави стосовно нової поліцейської служби повинно стати проведення великої рекламної кампанії у засобах масової інформації (правових заходів на фоні появи нової правоохоронної структури). На тлі високого рівня довіри до поліцейських його потрібно постійно підтримувати та підвищувати. Так, робота повинна стати систематичною. На телебаченні, наприклад, на багатьох всеукраїнських каналах вже є декілька програм та передач, які за своєю програмною концепцією можуть розмішувати різноманітну інформацію про роботу нової патрульної поліції. Така робота проводиться, але замало. Нещодавно запрацював інтернет-сайт¹ національної патрульної поліції України, який інформує громадян про діяльність поліції, надає слово безпосередньо і самим поліціантам, які, вже попрацювавши, можуть розповісти про те, з чим більше і частіше стикаються і на що потрібно звернути увагу, зокрема, батькам, керівникам навчальних закладів та іншим особам. Таким чином, поступово нові правоохоронці стануть суб'єктами правового виховання — особами, на яких покладено проведення правових заходів. До населення також потрібно доводити, у чому відмінність нової правоохоронної системи від старої і тут теж є цікаві приклади².

На думку автора, на початковій стадії формування сучасної української правоохоронної системи необхідно підготувати та прийняти якщо не нормативно-правовий акт, то хоча б посібник (кодекс етичної поведінки), в якому б фахівці, науковці (психологи, педагоги, PR-технологи та ін.) рекомендували правоохоронцям певні моделі поведінки та спілкування з громадянами. Дуже добре, коли вже у законі прописані правила користування всіма спеціальними засобами, але ж поліцейський має своїм головним обов'язком все ж таки профілактику правопорушень шляхом власного прикладу, роз'яснення і т. ін. Будемо сподіватись, що сучасна українська влада зверне увагу на те, що поліцейський повинен не тільки охороняти, а й займатись правовим вихованням, і це дуже важливо закріпити нормативно.

¹ <http://patrol.police.gov.ua/>.

² Див.: Бура, Д. Нова поліція: 13 відмінностей від міліції [Електронний ресурс] / Дар'я Бура. – Режим доступу: http://ipress.ua/articles/nova_politsiya_vs_militsiya_130702.html.

Зважаючи на викладене, можна констатувати: в Україні вперше за всю історію її незалежності створена нова правова база та формується нова правоохоронна система, яка базується на прикладі розвинених країн. Уперше робиться спроба переосмислити статус правоохоронця та помічника суспільства.

Сьогоднішня система підготовки українських поліцейських не відповідає тому, як національна поліція себе позиціонує. Розуміючи складність суспільної ситуації і потребу у правоохоронцях сьогодні, у майбутньому потрібно вибудувати систему підготовки поліцейських на базі вищих юридичних навчальних закладів. На глибоке переконання автора, навіть патрульний поліцейський повинен мати базову (на рівні бакалаврату) юридичну освіту. Система юридичної освіти повинна бути мобільною в сенсі можливості коригування навчальних програм. Обов'язковими повинні бути ті навчальні дисципліни, які впливають на базові елементи формування особистості та її правосвідомості і правової культури. При підготовці правоохоронця окрему увагу необхідно приділяти його статусу як суб'єкта правового виховання і прикладу поведінки. Необхідно запозичити досвід західних країн, де поліцейський повинен мати певний рівень тієї ж правосвідомості і правової культури. На рівні нормативного регулювання діяльності поліції, залучивши провідних науковців, необхідно створити документи, які регламентують етичні питання діяльності правоохоронців. Нова патрульна поліція і національна поліція поки таких документів не мають.

Держава вже сьогодні повинна нарощувати кількість рекламних та PR-кампаній, спрямованих на висвітлення роботи нової поліції. Необхідно використати високий рівень довіри та популярності новоствореного правоохоронного органу. Самі правоохоронці також повинні проводити правовиховну та роз'яснювальну роботу.

РОЗДІЛ 4

ПРОБЛЕМИ РОЗУМІННЯ ТА ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВА В СУЧАСНИХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ РЕАЛІЯХ

4.1. Феноменологія права у постнекласичній раціональності

4.1.1. Теоретико-методологічні можливості феноменології у соціальному пізнанні

Перспективи розвитку сучасного суспільства потребують нових методологічних горизонтів у вивченні правового життя як соціального регулятора, сфера дії якого поширюється не тільки на юридичну систему, а й практично на всі аспекти людського буття. Філософське дослідження різноманітних правових процесів передбачає співвіднесення теоретичних моделей нормативного регулювання суспільства з наявним мінливим соціокультурним досвідом. У зв'язку з цим звернення до феноменологічної традиції дозволяє, з одного боку, переосмислити традиційні концепції права, а з другого — розкрити внутрішню логіку змін правових норм, цінностей та смислів.

Аналіз наукових публікацій з обраної проблематики свідчить про наявність суперечностей між стандартами класичної та постнекласичної раціональності¹. Феноменологія правового життя вважається пер-

¹ Див.: Разеев, Д. Н. В сетях феноменологии. Гуссерль Э. Основные проблемы феноменологии [Текст] / Д. Н. Разеев. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2004. – 368 с.; Кутырев, В. А. Крик против небытия [Текст] / В. А. Кутырев // Вопр. философии. – 2008. – № 8. – С. 60–72; Кузнецов, В. Ю. Сдвиг от классики к неклассике и наращивание порядков рефлексии в философии [Текст] / В. Ю. Кузнецов // Вестн. МГУ. Серия 7. Философия. – 2008. – № 1. – С. 3–18; Кутырев, В. А. Апология человеческого (предпосылки и контуры консервативного философствования) [Текст] / В. А. Кутырев // Вопр. философии. – 2003. – № 1. – С. 63–75; Кемеров, В. Е. Социальная феноменология и социальная философия [Текст] / В. Е. Кемеров // Социемы. – 2003. – № 9. – С. 21–56.

спективним, проте недостатньо розробленим напрямом соціальної філософії та філософії права. Так, у науковій літературі визнана продуктивність феноменологічного дослідження права, однак у наявних дослідженнях поки що відсутня цілісна концепція розуміння правового життя.

Феноменологія вивчає свідомість, що споглядає сутність, і прагне описати вияв речей та явищ перед людською свідомістю. Поняття «феноменологія» запропоноване І. Ламбертом для означення теорії, що «визначає те, що є істинним та реальним у будь-якому позірному»¹. Так, феноменологія має вирішити завдання рефлексивної критики: не тільки знайти джерела омани, а й навчити мистецтва умогляду дійсно існуючих речей. Такий погляд на завдання і предмет феноменології розвинув І. Кант у чистому вченні про рух, І. Фіхте — у вченні про явища та алузії, Г. В. Ф. Гегель — у науці про досвід свідомості.

Однак лише у працях Е. Гуссерля феноменологія набуває чітких смислових меж і за нею закріплюється статус філософської методології. Гуссерль, зокрема, зазначав: «Якщо феноменологія претендує бути наукою у рамках лише безпосередньої інтуїції, суто “дескриптивною” наукою про сутності, то всезагальність її методу дана заздалегідь як дещо цілком саме по собі зрозуміле. Справа феноменології — у показовому вигляді явити зору чисті події свідомості, довести їх до повної ясності, управлятись в їх аналізі... переслідувати доступні ясному розсуду сутнісні взаємозв'язки, те, що уgliedілось, виразити в адекватних, зрозумілих виразах...»².

Феноменологічний заклик Гуссерля «Назад до самих речей!» передбачає звернення до феноменів свідомості, що визначають смисл речей і поглиблення меж нашого безпосереднього досвіду. У соціогуманітарному знанні такий заклик був підтриманий екзистенціалістами, соціологами, правознавцями і став ідейним стрижнем феноменологічного руху. У межах цього руху можна виокремити принаймні три різновиди. Перший напрям пов'язаний з удосконаленням феноменології в її первісному варіанті. Другий напрям представлений дослідженням онтологічних, аксіологічних та антропологічних проблем із використанням

¹ Разеев, Д. Н. В сетях феноменологии. Гуссерль Э. Основные проблемы феноменологии [Текст] / Д. Н. Разеев. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2004. – С. 64.

² Гуссерль, Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии [Текст] / Э. Гуссерль ; [пер. с нем. А. В. Михайлова]. – М. : Акад. Проект, 2009. – С. 52.

феноменологічної методології. Нарешті, третій різновид розвиває феноменологічне вчення по лінії заглиблення у різні предметні сфери — горизонти «життєвого світу».

Розмаїття напрямів розвитку феноменології дозволяє говорити про неї як про відкриту дослідницьку програму. Перші два напрями представлені теоріями, що вже стали класикою філософської думки, а третій напрям ще перебуває у стадії становлення, щоправда, саме тут могли б бути створені умови для вирішення проблем методології сучасного соціального пізнання.

У дослідницькій літературі висловлюється думка, що феноменологія Гуссерля є предтечею постмодернізму або його безпосереднім виразом¹. Підставою для такої точки зору служить критика об'єктивізму західноєвропейської науки, всебічно представлена філософом у його творах. Крім того, акцентуючи увагу на сфері смислу, Гуссерль заперечує наявність тотожності між реальністю та існуванням, визнає рівну силу доказовості як за фактами, так і за суб'єктивними засадами знання (сприйняттям, фантазією, пригадуванням, естетичним відчуттям).

Звичайно, не всі напрацювання Гуссерля можна вважати однозначними та переконливими у контексті вимог класичної раціональності. Однак оцінку його вчення як ірраціонального, заснованого на ідеях антисциєнтизму та гносеологічного анархізму, навряд чи можна вважати правомірною. Насправді Гуссерль намагався здолати традиційні раціоналістичні настанови та віднайти вихідний замисел науки як такої. Він виступав захисником раціоналізму, проте такого, який був би націлений на аналіз мислячого суб'єкта, у тому числі й мислячого суб'єкта науки.

Методологічні принципи феноменології, на думку Гуссерля, мають розкривати природу людської суб'єктивності та смислові структури предметів. Предмети, дані в інтенціональних переживаннях, є похідними від діяльності свідомості. Однак вони не протиставляються реальним предметам, а виражають їх смисл. Інтенціональні переживання — це опис процесів сприйняття мислячим суб'єктом. Таким чином, ці аргументи доводять специфічність належності феноменології до науки та суб'єктивних засад пізнання, дозволяють визначити її як некласичний напрям у філософії.

¹ Див.: Кутырев, В. А. Крик против небытия [Текст] / В. А. Кутырев // Вопр. философии. — 2008. — № 8. — С. 60–72.

Останніми десятиліттями проблема історичної мінливості та меж раціональності стала однією з найактуальніших. У дослідженні історичних типів раціональності найбільшу увагу приділено протиставленню класичного (модернізм) та постнекласичного (постмодернізм) типів, а некласичний тип раціональності вважається перехідною епохою. Такий статус некласичної раціональності пояснюється тим, що «некласика прив'язана до класики навіть не своєю відмовою від неї, а мимовільним та неминучим наслідуванням... Некласика у цьому сенсі, швидше, надбудовується над класикою, адже, залишаючись раціональністю, нехай і іншою, вона не в змозі зробити вигляд, начебто нічого не було»¹.

Однак некласична раціональність є незавершеним філософським проектом. По-перше, його перспективність заснована на визнанні значущості декількох альтернативних теоретичних описів. По-друге, на відміну від класичної онтології, що базується на презумпції первісної закономірності світобудови, її онтологія фрагментарна. Вона представлена окремими «горизонтами», що відкриваються суб'єкту пізнання відповідно до можливостей його сприйняття. По-третє, «некласичність» феноменології обумовлена самими особливостями суб'єкта, під якими маються на увазі не стільки психонейрофізичні умови пізнавальної діяльності, скільки неусувний вплив на неї онто-гносеологічних, соціокультурних, аксіологічних та антропологічних передумов. Зокрема, під онто-гносеологічною передумовою феноменологічно орієнтованого пізнання розуміється наявність у дослідника ясної методологічної програми, а також фіксованих засобів та операцій пізнавальної діяльності. При цьому слід зважати на те, що застосування різних засобів до типових пізнавальних ситуацій дає різні результати.

Наступною «некласичною» ознакою феноменології є притаманний їй відкритий характер, що реалізується у здатності виходити за рамки готових пізнавальних схем і структур, у розвитку когнітивних підходів. Відкритість феноменології багато в чому обумовлена тим, що етап її концептуального становлення збігся із народженням психоаналітичної філософії та оформленням альтернативних стратегій аналітичної філософії. У даному підрозділі обмежимось виділенням загального та

¹ Кузнецов, В. Ю. Сдвиг от классики к неклассике и наращивание порядков рефлексии в философии [Текст] / В. Ю. Кузнецов // Вестн. МГУ. – Серия 7. – Философия. – 2008. – № 1. – С. 7.

особливого між феноменологією та психоаналізом, феноменологією та аналітичною філософією з метою уточнення специфіки феноменологічної дослідницької програми.

Отже, психоаналітичній філософії та феноменології властива успадкована від Декарта настанова на здобуття смислу (феномену) у досвіді самоочевидного та достовірного, а їх методологічні арсенали об'єднують методи редукції та рефлексії. Прагнення психоаналізу та феноменології стати «археологією» первинних смислів реалізовувалось, утім, різними засобами. По-перше, якщо Гуссерль і його послідовники відстоювали непорушність та вихідний характер цінності раціональності, то філософія психоаналізу будується на домінуванні фізіологічної складової розумового процесу. По-друге, суттєві відмінності між психоаналізом та феноменологією виявляються у трактуванні поняття феномену. Якщо у психоаналітичній традиції феномен обмежений вузькою сферою індивідуальних переживань, то Гуссерль пропонує розширити ейдетику окремого *ego* ейдетикою інтерсуб'єктивності. По-третє, хоча редукція традиційно зараховується до методів психоаналізу, її застосування суттєво відрізняється від аналогічної феноменологічної процедури. Редукція у психоаналізі більшою мірою відповідає емпіричному дослідженню в умовах обміну між хворим та психоаналітиком в аналітичній ситуації.

Специфічне застосування редукції у психоаналізі спричиняє незбіг у розумінні суті рефлексії. Якщо у феноменології рефлексія є часткою структури свідомості та умовою інтенціональності, то у психоаналізі вона представлена як похідна від безпосереднього переживання у вигляді пояснення закономірних наслідків психічного, того, що уявляється на теперішній момент статично зрозумілим¹. Виявлені відмінності та паралелі між психоаналітичною філософією та феноменологією не заперечують перспективу їх інтеграції, на чому неодноразово наголошували Е. Гуссерль та К. Ясперс.

Послідовники феноменології доволі часто критикували психоаналітичні дослідження, засновані на хитких ірраціональних аргументах, так само як і представники аналітичної філософії виявляли у феноменології аналогічну ваду. Однак попри взаємну недовіру їх поєднує загальна інтелектуальна настанова — критика психології Д. Юма та

¹ Див.: Ясперс, К. Феноменологическое направление исследования в психопатологии [Текст] / К. Ясперс // Логос. – 1994. – № 5. – С. 25–41.

Дж. Мілля, вимога звільнення логіки від психології, а також розуміння розвитку поняття значення як засобу критики суб'єктивістських концепцій мислення. Обом напрямам властива трансцендентальна орієнтація, закріплена у базових методологічних процедурах — у феноменологічній та лінгвістичній редукції зокрема. Якщо феноменолог, прагнучи ясності та чіткості даного, запитує не про світ як такий, а про його смисл у процесі умогляду, то філософ-аналітик уточнює, що мається на увазі у момент говоріння про світ і наскільки коректно побудовані наші висловлювання.

Крім того, феноменологію та аналітичну філософію поєднує дескрипція як метод дослідження поля смислів, що символізує їх принципове дистанціювання від каузального пояснення — методу природничих наук, тобто зведення якогось предмета до того, чим він насправді не є. Однак якщо Гуссерль обмежує дескрипцію сферою свідомості, то для філософів-аналітиків важлива репрезентація іманентності в мові.

Визначальним аргументом у протиставленні феноменології та аналітичної філософії є лінгвістичне вчення Б. Рассела та його послідовників. Якщо між ідеями Е. Гуссерля та Г. Фреге виявляється загальний дослідницький простір — смисл, що являє собою спосіб тематизації предмета обговорення, то Рассел заміняє його значенням або ментальним аналогом світу речей. Якщо для Гуссерля та Фреге прямий зв'язок між мовою та світом виявляється абсурдним, оскільки смисл є індіферентним щодо вирішення питання про реальне існування/неіснування сформованих із допомогою цього смислу предметів, то Рассел прагне побудувати реальну онтологію, а феноменологію оголошує наївною. У расселівській онтології прості об'єкти реального світу утворюють між собою елементарний зв'язок — подію, яка адекватно зображується елементарною лінгвістичною картиною — структурою речення, подібною до структури буття. Як наслідок в аналітичній філософії поступово формуються такі риси, як натуралізм та універсалізм, що не витримують випробовування феноменологічною редукцією.

Не заглиблюючись у більш детальний порівняльний аналіз феноменології, психоаналізу та аналітичної філософії, слід констатувати, що саме у феноменологічних дослідженнях набула системного обґрунтування критика уречевлення та функціоналізації форм людського

буття, об'єктивістського образу науки і техніки, вузькості схеми суб'єкт-об'єктних відношень, та задані перспективи для розвитку гуманістичного, практико-орієнтованого соціального знання. При цьому в деяких методологічних аспектах феноменологія, психоаналіз та аналітична філософія не тільки не виключають, а й посилюють евристичні можливості одне одного.

Крім з'ясованих відмінних рис, що дозволяють віднести феноменологію до некласичних дослідницьких програм, слід вказати на таку її особливість, як звернення до онтологічної проблематики з позицій людської суб'єктивності. Так, міркуючи над питанням значення феноменології, М. Гайдеггер вважає, що феноменологічний метод є специфічним способом опрацювання питання про сенс буття: «...“феноменологія” означає передусім методичне поняття. Воно характеризує не змістовне *що* предметів філософського дослідження, а їхнє *як*. Чим більша справжня внутрішня дієвість методичного поняття, тим ширше воно визначає принципівий почерк тієї чи іншої науки, тим більш первісно воно вкорінене у розгляді з самими речами, тим далі відстоїть від того, що ми звемо технічним прийомом, яких чимало у теоретичних дисциплінах»¹. Більше того, як категорично стверджує М. Гайдеггер, онтологія можлива тільки як феноменологія. Онтологічний фундамент феноменології стоїть на вченні про феномени, яке дозволяє «брати до уваги... буття суцього, його смисл, його модифікації та деривати»².

Оскільки феномен не є явище чи простий предмет, а їхній самоочевидний смисл, то його виявлення потребує рефлексивного тлумачення буттєвих структур. Феноменологія вимагає зосередитись на суто людському, ціннісно-фундованому процесі конституювання смислів дійсності, а саме на узагальненні значень та смислопородженні. В. Кутырев, конкретизуючи цей аспект феноменології, порівнює її з фундаментальною екологією: «Феноменологія і фундаментальна екологія, становлячи зміст консервативного філософствування, виражають ту саму спрямованість на збереження буття з людським обличчям»³.

¹ Хайдеггер, М. Бытие и время [Текст] / М. Хайдеггер ; пер. с нем. и примеч. В. В. Библихина. – М. : Ad Marginem, 1997. – С. 27.

² Там само. – С. 35.

³ Кутырев, В. А. Апология человеческого (предпосылки и контуры консервативного философствования) [Текст] / В. А. Кутырев // Вопр. философии. – 2003. – № 1. – С. 72.

У цьому контексті феноменологія Гуссерля виявляється як неklasичний напрям філософії, орієнтований на відновлення принципів та норм раціоналізму. Захист раціоналізму, на думку філософа, має йти не з позиції об'єктивізму, а з точки зору заглиблення у дослідження розумової діяльності, через ствердження цінності людського досвіду.

Гуссерль не тільки закликає відмовитись від монологічного визначення буття, а й звернутись до пошуку засобів інтегративного опису різних «горизонтів» життєвого світу. Методологічним інструментом, покликаним реалізувати таку феноменологічну ідею, є принцип єдності онтологічного та гносеологічного. У середині ХХ ст., завдяки працям Е. Гуссерля, Н. Гартмана та М. Гайдеггера оформилась нова філософська концепція, спрямована на відмову від протиставлення онтології та гносеології. Вагомий внесок у пояснення суті принципу єдності онтологічного та гносеологічного належить Гуссерлю. Віддаючи належне філософській традиції свого часу, він поміщає теорію у центр власного дослідження. На думку філософа, у процесі пізнання встановлюється інтенціональний зв'язок між свідомістю і предметом, який згодом об'єктивується у висловлюваннях про його властивості та закономірності. Розмаїття видів знання, що виникає у процесі сприйняття, свідчить про багатовимірне буття предмета та його зв'язок із різними горизонтами життєвого світу. Тому, розкриваючи сутність предмета у гносеологічному аспекті, слід визначати наявність різних регіональних онтологій та «горизонтів» буття.

Нове бачення онтології та гносеології є підставою для критики редуccionізму, здолаання роз'єднаності регіональних онтологій. Підкреслимо, що завданням феноменології є не повторення у новій понятійній формі того, що вже є, а створення теорії, що дає повне уявлення про дійсність. У цьому полягає суть важливішої методологічної передмови феноменологічного дослідження — вивчення процесу пізнання у контексті онтологічних структур. Унікальність феноменології полягає в тому, що в результаті феноменологічної редуccionії буттєві смисли не втрачаються, а, навпаки, актуалізуються та зберігаються як феномени, з яких утворюється «тканина» світу. А будь-який першопочаток світу, що визнається як самоочевидне, зв'язується з мислячим суб'єктом. Отже, феноменологічна гносеологія заснована на властивості свідомості мислити та тлумачити буття, а феноменологічна онтологія виявляється зверненою до вивчення різних типів буття, збережених у свідомості.

Наступною ознакою, що характеризує «некласичність» феноменології, є її настанова на конкретизацію будь-якого знання. Зокрема, феноменологічний заклик «До самих речей!» віддзеркалює прагнення суб'єкта пізнання до досягнення очевидності будь-яких тверджень. Знання, що відповідає вказаним вимогам, можна здобути з допомогою розроблених Гуссерлем феноменологічних процедур: феноменологічної редукції, дескрипції та інтерпретації. Використання таких процедур задає оптимальні, такі, що найбільше відповідають можливостям розуму, вимоги до дослідження, дозволяє досягти феноменологічної «суворості» та, як наслідок, виявити ейдетичну суть предмета.

Таким чином, конструктивність феноменології, наведена у вигляді послідовності таких процедур, як її відкритість, а акцент на плюралізм когнітивних стратегій дозволяє представити її як філософське вчення, спрямоване на переосмислення традицій класичної раціональності. При цьому слід зазначити, що, незважаючи на наявність значної кількості праць, присвячених феноменології, у філософській літературі не припиняються дискусії про «вагу» феноменології як дослідницької програми¹. Критику її можна звести до типових зауважень.

По-перше, феноменологічне дослідження не є самодостатнім і не явно відрізняється від будь-якого дослідження істини. Воно є складовою загальної дослідницької програми, а саме слідує за звичайним знанням і передує філософії. Феноменологічне знання, безумовно, підноситься над звичайною істиною, проте виявляє свою односторонність у своєму прагненні звільнитись від світу наявного знання. Тому вслід за отриманням феноменологічного знання потрібне окреме філософське дослідження, що вписує його у ширший контекст історії пізнання взагалі.

По-друге, феноменологічне дослідження має механістичний, навіть автоматичний характер, що виключає з поля зору особистість самого дослідника. Це пов'язане з тим, що дослідникові висувається вимога вилучити зміст власної свідомості та утримувати процедурну форму феноменологічного підходу. Що стосується досліджуваної свідомості, то тут, навпаки, повністю ігнорується форма знання і залишається зміст, що невідомо кому належить.

По-третє, гуссерлівська теорія інтерсуб'єктивності заснована на тому, що сутнісне ядро об'єкта є однакоим для всіх людей. Мета ей-

¹ <http://lebenswelt.narod.ru/index1.htm>.

детичної редукції, у зв'язку з цим розуміється як вияв кінцевих або абсолютних засад буття. Цю данину Гуссерля платонізму можна вважати спробою спростувати релятивізм, але можна оцінювати і як претензію на істину в кінцевій інстанції.

По-четверте, феноменологічна редукція, що потребує винести за дужки природну настанову, неможлива, адже не можна звести всю інформацію про зовнішній світ до процесу життєдіяльності «я», не можна підпорядкувати зовнішнє сприйняття внутрішньому.

Останнім часом прийнято проставляти дві феноменології — феноменологію буття Гайдеггера та феноменологію свідомості Гуссерля. Так, наприклад, В. Кутырев, позитивно оцінюючи перший напрям, критикує другий за прагнення витиснути реальний світ віртуальним: «Друга лінія, по суті, когнітивістська і переростає в інформаційну теорію мислення, що відторгає будь-які елементи безпосереднього відображення реальності та психіки людей взагалі. Для неї — це “містика”... У такій якості феноменологією прикривають елімінацію зовнішнього та внутрішнього світу людини, вважаючи феноменами знаки, символи, грами (літери та цифри), або навіть у фізикалістському значенні нейронні імпульси»¹.

Наведені критичні зауваження стосовно окремих частин та наслідків феноменологічної теорії Гуссерля справедливо вказують на її суперечливість. Однак не слід забувати, що дослідницька програма Гуссерля являє собою зразок відкритої, процедурної раціональності, завдання освоєння якої постає перед сучасною методологією науки.

Ураховуючи важливість точного розуміння суті феноменології, слід звернутися до уточнення значення феноменології для розвитку соціального пізнання. Як слушно зазначає В. Кемеров, воно визначається проблемою соціально-онтологічної конкретизації знання. «Ступінь цієї конкретизації залежить від практичних або дослідницьких завдань, але в будь-якому випадку вона спирається на якісь соціально-типологічні та соціально-культурні моделі відтворення соціальних зв'язків; тип зв'язків вказує і на схеми реалізації знання у людських взаємодіях... У процесі соціального відтворення знання не тільки відображає буття людей, а й є виразом того, що безпосередньо відбити неможливо. Воно

¹ Кутырев, В. А. Апология человеческого (предпосылки и контуры консервативного философствования) [Текст] / В. А. Кутырев // Вопр. философии. – 2003. – № 1. – С. 73.

фіксує соціально-просторові контакти в діяльності людей і служить засобом зв'язку суб'єктів та актів, "розподілених" у соціальному часі»¹. У феноменології соціальне знання виявляється як динамічна форма соціального буття, що забезпечує зв'язок окремих індивідів, поєднує їх в інтерсуб'єктивну спільноту. Сьогодні ці соціально-онтологічні положення представлені у соціальній феноменології, що розглядає суспільство як конституйований світ смислів та взаємоузгоджених правил, що виникають у діях людей.

Значення феноменології для розвитку соціального пізнання визначається евристичністю її головних концептуальних положень. При цьому кожне з них покликане пояснити, з одного боку, як можна мислити феноменологічно, а з другого — показати межі феноменологічного мислення.

Перш за все хотілося б звернути увагу на те, що швидке поширення та світова популярність філософії Гуссерля у першій третині ХХ ст. свідчать про своєчасність та перспективність феноменологічної позиції. До середини ХХ ст. ідеї Гуссерля буди оцінені як новий вид практики, що виявляється у формі «універсальної критики всього життя та його цілей, форм та систем культури, що вже розвинені у житті людства, та тих цінностей, які наявно чи приховано керують ним»². Метою такої практики має стати суто нове людство, здатне нести відповідальність перед самим собою, виходячи з абсолютних теоретичних інтуїцій, що є результатом синтезу «теоретичної універсальності з універсальними інтересами практики — а саме синтезу, пов'язаного із застосуванням часткових результатів теорії, тих спеціалізованих наук, які обмежуються практичними аспектами природного життя, відмовившись, через свою спеціалізацію, від універсальності теоретичного інтересу»³.

Практична орієнтованість феноменології ставала дедалі очевиднішою мірою внесення коректив у концепцію трансцендентального *ego*. Дійсно, якщо на початковому етапі розвитку феноменології світ визначався як те, що виявляється перед трансцендентальним суб'єктом, то згодом місце трансцендентального *ego* посіла трансцендентальна

¹ Кемеров, В. Е. Социальная феноменология и социальная философия [Текст] / В. Е. Кемеров // Социемы. – 2003. – №9. – С. 21–56.

² Гуссерль, Э. Кризис европейского человечества и философия [Текст] / Э. Гуссерль // Культурология. ХХ век. Антология. – М. : Юристь, 1995. – С. 311.

³ Там само.

спільнота індивідуумів — «життєвий світ». Унаслідок цього феноменологія з теорії, призначеної для опису розумової діяльності суб'єкта, «перетворилась на спосіб роздумів над шляхами, якими реалізується наш колективний досвід, над критерієм узгодженості різних типів досвіду та над адекватністю цього досвіду»¹.

Реалізація практичної спрямованості феноменології передбачає введення послідовності методологічних процедур, що уточнюють межі поля феноменологічного дослідження соціальних явищ та процесів. Так, феноменологічна редукція дозволяє змінити настанову свідомості, вилучає з неї спірні передумови повсякденності та науковості, відкриває шлях до чистих самоочевидних феноменів — даностей свідомості. Мета редукції — отримання первісної форми досвіду свідомості, а очікуваний результат — виявлення смислу предмета, який не привноситься, а розкриває, показує себе. Досягнення мети редукції передбачає поетапний рух від психологічної редукції до ейдетичної та трансцендентальної. На першому етапі (психологічна редукція) феноменолог звертається до чистих даностей сприйняття. Етап ейдетичної редукції пов'язаний із сутнісним розсудом феноменів, що виявляються як чисті всезагальності або вільно мислимі можливості. І, нарешті, в акті трансцендентальної редукції феноменолог звертається до чистого досвіду, з якого елімінована реальність, а сам він стає трансцендентальним «Я», перетворюючись у функцію суб'єктивності. Метою трансцендентальної редукції є вирішення проблеми кореляції між суб'єктивністю, що конститує, та об'єктивністю, що конститує. Таким чином, триєдність психологічної, ейдетичної та трансцендентальної редукції являє собою об'єднавчу феноменологічну редукцію як складну методологічну процедуру.

Досвід використання редукції у дослідженнях соціальних феноменів показує, що повна її реалізація неможлива. Зокрема, пізнання соціальної реальності апріорі передбачає припущення набору типізації, що пояснюють соціальні ситуації. Корекція програми феноменологічної редукції з урахуванням специфіки соціального пізнання була зроблена у феноменологічній соціології А. Щюца, П. Бергера та Т. Лукмана. Зокрема, Щюц уточнює: «унікальні об'єкти та події, дані нам в унікальному аспекті, є унікальними у межах горизонту типової обі-

¹ Сурия Пракаш Синха. Юриспруденція. Філософія права [Текст] / Сурия Пракаш Синха. – М. : Издат. центр «Academia», 1996. – С. 229.

знаності, або попереднього знайомства... Типізація залежить від моєї “насушної проблеми”, для вирішення та визначення якої даний тип був утворений»¹. Саме тому феноменологічна редукція застосовується у соціальному пізнанні в дещо усічену вигляді.

Отримані результати редукції, відповідно до феноменологічної методології, на наступному етапі мають бути піддані дескрипції та інтерпретації. При цьому під феноменологічною дескрипцією прийнято розуміти процедури осмислення, узагальнення та закріплення самоочевидних якостей предмета за тією чи іншою типовою формою. Дескрипція, як зазначає Гуссерль, передбачає звернення до двох взаємопов'язаних вимірів предмета: даності предмета в інтенціональному переживанні та в інтерсуб'єктивному конституюванні «Іншого». Це означає, що в дескрипції відбиваються умови пізнання та особливості суб'єкта пізнання, а також структура та характеристики даностей життєвого світу.

Специфіка дескрипції полягає в тому, що її застосування породжує проблему «дурної нескінченності» пізнання. Саме тому наступна за дескрипцією процедура інтерпретації, або тлумачення смислів феноменологічних даностей, містить у собі проблему, що отримала у герменевтиці назву «герменевтичне коло». Суть її полягає в тому, що реалізація дескрипції як нескінченної регресії описів ставить під сумнів можливість безпередумовного розуміння. Як уточнює В. Серкова, «той, хто інтерпретує, перебуває у стані “передрозуміння”, у результаті цього відбувається своєрідна “контрабанда” смислів»². Мабуть, відсутність методологічних засобів вирішення даної проблеми, з одного боку, провокує феноменолога на «вільні фантазії», розумові експерименти з пізнавальними образами, мовними конструкціями. А з другого — є засадою постановки питання про межі (міру) раціонального соціального пізнання.

Слід визнати, що знання, досягнуте в результаті редукції, дескрипції та інтерпретації, є типізованим та суб'єктивним і тому ніколи не сягає абсолютної справжності життєвого світу. Ю. Габермас стверджує, що така особливість соціального пізнання пояснюється специ-

¹ Щюц, А. Формирование понятия и теории в общественных науках [Текст] / А. Щюц // Американская социологическая мысль : тексты. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 491.

² Серкова, В. А. Феноменологическая дескрипция [Текст] : монография / В. А. Серкова. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2003. – С. 7.

фікою соціального буття, а саме тим, що комунікативно діючі суб'єкти завжди рухаються всередині горизонту їх життєвого світу і не можуть вийти за його межі. Як інтерпретатори вони самі разом з їхніми мовними діями належать до життєвого світу, проте не можуть збігтися з «чим-небудь у життєвому світі» інакше, ніж як із фактами і нормами, що переживаються. Аби уникнути невинуватених вимог, необхідно, на думку Габермаса, не заперечувати раціональність соціальних дій, а встановити межі та критерії соціального пізнання. Зокрема, ним запропонована така класифікація критеріїв раціональності: 1) історичний критерій, що виражається у встановленні наявності процесів у суспільстві, що забезпечують спадковість традицій; 2) когнітивний критерій, що фіксує когерентність знань, достатніх для відтворення соціальної практики; 3) соціально-психологічний критерій, що передбачає наявність солідарності учасників комунікації та їхню особистісну осудність.

Така класифікація дозволяє встановити міру раціональності пізнання через з'ясування наявності/відсутності спадковості, когерентності знань, солідарності учасників комунікації. У випадку реалізації всіх цих вимог знання стає розумінням.

Що являє собою «розуміння» у контексті феноменології? Зазначимо, що Е. Гуссерль не використовував поняття розуміння. Його творчості притаманне використання іншого поняття — «очевидність». Зокрема, він писав: «Очевидність... є не що інше, як “переживання” істини. Істина... переживається тільки в тому розумінні, в якому взагалі може бути пережите ідеальне в реальному акті... Переживання збігу уявного з присутнім, пережитим, що мислиться, — між пережитим смислом висловлювання та пережитим співвідношенням речей — є очевидність, а ідея цього збігу — істина»¹.

Крім того, Гуссерль запровадив вираз «омана очевидності досвіду», тим самим підкреслюючи, що очевидність може бути помилковою. «Можливість омани належить очевидності досвіду і не скасовує ні її фундаментального характеру, ні її дієвості, хоча очевидне усвідомлення омани “скасовує” відповідний досвід або саму очевидність. Очевидність нового досвіду є те, у чому незаперечність попереднього досвіду зазнає скасування, перекреслення як модифікації віри, і тільки так може очевидність зазнавати цієї модифікації. Очевидність досвіду,

¹ Гуссерль, Э. Логические исследования [Текст]. Т. II / Э. Гуссерль. – М. : Гнозис, Дом интеллектуал. кн., 2001. – С. 164–165.

таким чином, завжди вже передбачається. Отже, за Гуссерлем, ми рухаємось від очевидності до очевидності, причому кожна наступна очевидність може скасувати попередню. Такий нескінченний регрес очевидностей задає контекст розуміння та осмисленості дії. Підкреслимо, що очевидність, на відміну від розуміння, не передбачає комунікації, але й не виключає її, якщо дещо стає очевидним у просторі життєвого світу.

Заслуга Гуссерля полягає в тому, що він не тільки створив методологічну базу феноменологічного дослідження, а й збагатив соціальне знання теоретичними конструкціями. До них належать, зокрема, принцип інтенціональності свідомості, що є однією із засад дескрипції предмета, і до якого, за влучним висловом Гуссерля, зводяться всі метафізичні та пізнавальні загадки. Завдяки інтенціональності стає можливим збіг чистої предметності та чистої суб'єктивності, тобто свідомість виявляється обтяженою предметністю, яка, у свою чергу, є засадою єдності свідомості.

Н. Смирнова пояснює необхідність уведення принципу інтенціональності в теорію соціального пізнання тим, що «хоча ми безпосередньо живемо у нашому досвіді, саме життя свідомості... зазвичай залишається непоміченим, вислизає від нашого погляду подібно тому, як у процесі зорового сприйняття ми бачимо річ, але не помічаємо процесу її бачення»¹. Аби виявити їх, необхідно здійснити акт *epoche* та осмислити власний досвід. У результаті виявляються не тільки структури свідомості та механізми її діяльності, а й її головна властивість — інтенціональність. Принцип інтенціональності протистоїть суб'єкт-об'єктній настанові класичної раціональності. Він вказує на те, що предмет даний суб'єкту як одна з умов його існування, а свідомість суб'єкта не може бути відділена від предмета, на який вона спрямована.

Наступними засадами соціальної феноменології є поняття інтерсуб'єктивності та його інтерпретація як умова соціальності. Необхідність уведення цього поняття Гуссерль обґрунтовував тим, що трансцендентальне «Я» як результат трансцендентальної редукції може опинитись у ситуації *solus in se* та залишатись у ній протягом усього

¹ Смирнова, Н. М. От социальной метафизики к феноменологии «естественной установки» (феноменологические мотивы в современном социальном познании) [Текст] : монография / Н. М. Смирнова. – М. : ИФ РАН, 1997. – 222 с.

процесу послідовного самовитлумачення під титулом феноменології¹. Здолання соліпсизму трансцендентального «Я» стало можливим завдяки виявленню його інтенціональних модифікацій «Ти», «Ми», «Вони» тощо. Вони у своїй сукупності утворюють значеннєве поле інтерсуб'єктивності або сутнісної зв'язаності людей між собою. Інтерсуб'єктивність як апіорно-ідеальна спільність означає, що трансцендентальне «Я» може мислити та розуміти інших за аналогією із собою. Це, власне, і слід вважати, на думку Гуссерля, передумовою існування емпіричної спільноти.

Особливе значення для розвитку соціального пізнання має вчення про життєвий світ. Хоча, як справедливо зазначає П. Гайденко, у самого Гуссерля не так вже просто знайти розмежування образу світу та самого життєвого світу, його послідовникам вдалось показати, що життєвий світ є смисловим фундаментом будь-якого людського знання. Будь-яка очевидність, за Гуссерлем, сягає очевидності життєвого світу: «...Від об'єктивно-логічної самоочевидності... шлях веде назад, до первісної очевидності, з якої заздалегідь заданий життєвий світ»².

Поняття «життєвий світ» по праву посідає центральне місце у пізній феноменології Гуссерля. Уведення цього поняття у тезаурус феноменології було пов'язане з критикою філософом об'єктивізму новоєвропейської науковості. Зокрема, він наполягав, що саме життєвий світ є галуззю первісних евіденцій (відчуттів переконаності), на яких засновані передумови та цілі науки. Життєвий світ виявляється у формах принципової наочності та первісної щодо предикативної очевидності, які західноєвропейське людство заслонило науковою картиною світу, наївно вважаючи, що вона і є справжнім уявленням про світ. Життєвий світ, будучи простором життя та повсякденного досвіду людей, становить основу для матеріальної та духовної діяльності, адже він «дійсно наочний, дійсно такий досвід, що випробовується та є доступним, в якому практично розігрується все наше життя, залишається як він є, в його власній сутнісній структурі, в його власному конкретному стилі причинності незмінним, що б ми хитро або в порядку мистецтва не робили»³.

¹ Гуссерль, Э. Картезианские размышления [Текст] / Э. Гуссерль ; пер. с нем. Д. В. Скляднева. – СПб. : Наука, Ювента, 1999. – С. 91.

² Гайденко, П. П. Научная рациональность и философский разум [Текст] / П. П. Гайденко. – М. : Прогресс-Традиция, 2003. – С. 480.

³ Гуссерль, Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Введение в феноменологическую философию [Текст] / Э. Гуссерль. – СПб. : Владимир Даль, 2004. – С. 74.

Оскільки світ однаково доступний усім, то можна говорити про розмаїття історичних (культурних, професійних тощо) життєвих світів — «регіональних онтологій». Проте життєвий світ має універсальну структуру, що інтегрує це розмаїття в єдине ціле. Які ж принципи такої інтеграції? Гуссерль не дає відповіді на це питання, вважаючи, що воно має стати одним із завдань нової науки, яка, на відміну від об'єктивістських наук, була б універсальною наукою.

Хоча проект такої науки, побудованої на всебічному дослідженні життєвого світу, швидше за все, так і не буде реалізований, ідеї Гуссерля успішно застосовуються у ряді соціально-філософських теорій: феноменології соціального світу А. Шюца, теорії комунікативної дії Ю. Габермаса, теорії конструювання соціальної реальності П. Бергера та Т. Лукмана, теорії самореферентних систем Н. Лумана. Зокрема, Шюц зазначав: «Під терміном “соціальна реальність” я розумію всю сукупність об'єктів та подій усередині соціокультурного світу як досвіду повсякденної свідомості людей, які живуть своїм повсякденним життям з-поміж собі подібних та пов'язаних із ними різноманітними відношеннями інтеракцій. Від самого початку ми, дієві особи на соціальній сцені, сприймаємо світ, в якому ми живемо, — і світ природи, і світ культури — не як суб'єктивний, а як інтерсуб'єктивний світ. Тобто як світ, спільний для всіх нас, актуально даний або потенційно доступний кожному, а це веде за собою інтеркомунікацію та мову»¹. Таким чином, визначаючи соціальну реальність, А. Шюц розглядає її як структурне утворення життєвого світу.

Специфіка точки зору П. Бергера та Т. Лукмана полягає в акцентуванні уваги на тому, що соціальна реальність, на відміну від природної, конститується. Інакше кажучи, властиві їй смисли постійно виникають та відтворюються в інтерпретаціях та комунікаціях соціальних суб'єктів. «Суспільство є об'єктивним фактом, воно примушує та формує нас. Але так само вірно й те, що наші осмислені дії сприяють підтриманню суспільної будови і можуть відіграти свою роль у її зміні. Ці два твердження містять у собі парадокс соціального існування: суспільство визначає нас, але, у свою чергу, і ми визначаємо суспільство. Визнання суспільства необхідне, аби бути людьми, зберігаючи

¹ Шюц, А. Формирование понятия и теории в общественных науках [Текст] / А. Шюц // Американская социологическая мысль : тексты. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 485.

власну ідентичність. А суспільству, аби існувати, необхідне визнання людей»¹. Отже, соціальний світ — це конституюваний життєвий світ, утворений особистісними смислами та суспільно значущими значеннями. Проблема діалектики значення та смислу — це і є проблема природи соціальної реальності.

У зв'язку з цим виправданим слід вважати феноменологічний висновок про те, що поза визнанням немає життєвого світу. Оскільки життєвий світ — це світ множини реальностей, різні індивіди зосереджують увагу на різних його аспектах. Оскільки індивіди схильні представляти свій частковий досвід як всезагальний, то суспільство багате на множину комунікацій. На думку А. Щюца, конфлікт комунікацій знімається у повсякденних типізаціях самих їх учасників. П. Бергер та Т. Лукман уточнюють, що засадою типізації у ситуації «обличчям-до-обличчя» є мова, знання, символи. Більш радикальним є підхід Н. Лумана, який визначає комунікацію як синтез інформації, повідомлення та розуміння. Процеси, спрямовані на синтез вказаних явищ, і є власне суспільством («оточуюче середовище»), а люди можуть (чи не можуть) бути його часткою.

Розглянуті вище концептуальні положення дозволяють представити можливості феноменології у дослідженнях соціальних явищ і процесів. Перспективність застосування феноменологічної методології у соціальному пізнанні обумовлена тим, що вона дозволяє змінити ракурс бачення: змістити спрямованість дослідницького інтересу від соціальних структур та інститутів до основоположних характеристик досвіду пізнання та життєвого світу. У зв'язку з цим соціальну феноменологію можна визначити і як напрям соціальної філософії, і як неklasичну дослідницьку програму. Вона передбачає особливу логіку вивчення соціальної реальності, що дозволяє через її смислові структури пізнати конкретні інституції суспільства. А об'єктивність суспільних явищ і структур кристалізується із суб'єктивних вимірів життєвого світу.

Слід підкреслити, що феноменологія орієнтована на «людиновимірність» і не претендує на участь у соціальних перетвореннях. Як зазначають А. Зотов та Н. Смирнова, «розвинута в її межах ідеально-

¹ Бергер, П. Общество как драма [Текст] / П. Бергер // Человек. – 1995. – №4. – С. 26.

типізована методологія придатна не для передбачення подій, а для визначення меж перебігу процесів за умови, що набір характеристик, відібраних як “типові”, залишається незмінним як щодо персонального ідеального досвіду, так і стосовно ідеального типу здійснення дії»¹.

Таким чином, у контексті феноменологічної методології соціальну реальність можна визначити як результат процесу смислоутворення, ініційованого учасниками комунікації. При цьому необхідно мати на увазі, що соціальна реальність має не тільки суб’єктивовані виміри, а й об’єктивовані. У них вона виявляється як попередньо осмислені даності, об’єктивно попередні щодо всіх наступних інтерпретацій. Власне, єдність суб’єктів, породжуваних ними смислів, форм людської діяльності і утворюють простір життєвого світу.

Феноменологічне дослідження правового життя може бути прикладом некласичного соціального пізнання. Його специфіка визначається методологією, головними положеннями феноменології, а також особливим «ракурсом» осмислення права. «Некласичність» цього дослідження, зокрема, пов’язана з тим, що феномен права визначається не через існуючі теоретичні уявлення або правові структури, а як форма осмислення соціальної реальності, закріплена у правових нормах та інституціях.

4.1.2. Інтегративне праворозуміння і феноменологія права як способи багатовимірного опису права

Юриспруденція належить до вельми консервативної царини наукового знання і доволі рідко підпадає під радикальні зміни. Це пов’язане з тим, що наслідки модернізації теорії права у вигляді змін законодавчої бази та процедур практики можуть не тільки позитивно позначатися на стані правопорядку в суспільстві. У такому контексті консерватизм теорії права виявляється формою захисту правових норм та цінностей від непередбачених і навіть руйнівних наслідків.

Однак наприкінці XIX ст. вплив соціально-культурних та загальнонаукових змін на теорію права обернувся необхідністю вирішення

¹ Зотов, А. Ф. Феноменология и эволюция самосознания человека европейской культуры [Текст] / А. Ф. Зотов, Н. М. Смирнова // Вестн. МГУ. – Серия 7. – Философия. – 2000. – № 6. – С. 66.

питання евристичної цінності класичних типів праворозуміння. Внаслідок цього на початку ХХ ст. правознавчі теорія та методологія збагатились соціологічним, аналітичним та психологічним підходами, що не завжди сполучаються з базовими принципами класичної наукової раціональності¹.

З другого боку, докорінні зміни у парадигматичі наукового знання спричинили коригування в уявленнях про його раціональність. Як наслідок, класичні правові теорії втратили свою «однорідність», що, у свою чергу, дало поштовх для розвитку некласичних концепцій права.

Перед сучасною соціальною філософією та філософією права стоїть серйозне наукове завдання — висловити мовою методології зростання взаємообумовлених взаємодій між різними суб'єктами, фрагментами та аспектами буття. Без цього неможливе відтворення зв'язків між поколіннями, різними культурами, природними та соціальними системами. Картина світу, створювана сучасним суспільствознавством, виявляється крізь призму трансформації логіко-методологічних схем, а методологічні трансформації дозволяють чіткіше охарактеризувати важливі тенденції відтворення й розвитку форм суспільного буття.

Аналіз наукових публікацій з обраної теми свідчить про наявність своєрідного ренесансу гуманізму, пов'язаного з тим, що людина (особистість) стає метою правових досліджень. Дослідження проблеми соціально-правової цінності особистості поступово витісняють наукові публікації, в яких особистість виключається з правової дійсності або у редукованому вигляді виявляється в аспекті правового існування суб'єкта. Результатом оновленого праворозуміння став, зокрема, розвиток суб'єктивного права (питання правових інтересів, цілей, засобів та стимулів у праві та правовій політиці тощо)².

¹ Див.: Ильин, В. В. Классика – неклассика – неоклассика: три эпохи развития науки [Текст] / В. В. Ильин // Вестн. МГУ. – Серия № 7, Философия. – 1993. – № 2. – С. 14–19.

² Див.: Графский, В. Г. Интегральная (синтезированная) юриспруденция: актуальный и все еще незавершенный проект [Текст] / В. Г. Графский // Правоведение. – 2000. – № 3. – С. 49–64; Луман, Н. Тавтология и парадокс в самоописаниях современного общества [Текст] / Н. Луман // Социо-Логос. Вып. 1. – М.: Прогресс, 1991. – 210 с.; Честнов, И. Л. Принцип диалога в современной теории права (проблемы правопонимания) [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / И. Л. Честнов. – СПб., 2002. – 322 с.; Берман, Г. Западная традиция права: эпоха формирования [Текст]: пер. с англ. / Г. Берман. – М.: Инфра-М, Норма, 1998. – 622 с.; Алексеев, Н. Н. Основы

Ще одним свідченням оновлення теорії та методології права можна вважати пошук у наукових публікаціях ключової категорії, що містить у собі всі аспекти феномену права. Зокрема, як гранично онтологічні категорії пропонуються поняття «правове життя», «правова комунікація», «правовий діалог», «правотворчість». У таких публікаціях спостерігається збагачення нормативного, діяльнісного та аксіологічного підходів ідеями філософської феноменології, екзистенціалізму та герменевтики.

60–70-ті рр. минулого століття стали часом вимог оновлення методології права, що ззовні активно підтримувалось філософською рефлексією в межах критичної теорії суспільства (М. Горкгаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе). Реакцією на кризову ситуацію у класичному правознавстві став «Рух за критичне дослідження», заснований на принципах радикальної критики класичних теорій та доктрин, що, на думку його учасників, в умовах ускладнення соціального життя були приречені на поверхові судження та умовиводи¹.

Слід визнати, що класичне правознавство, з його визначенням права як форми раціоналізації суспільства, дедалі частіше ставало ненадійним засобом пояснення проблем сучасного суспільства. У зв'язку з цим Н. Луман констатує, що будь-яка методологічна схема має не підганятись під існуючі суспільні тенденції, а відповідати їм. Результатом же невідповідності колишніх теоретичних настанов сучасним реаліям стають разюча неправильна орієнтація самоспостережень і значний ступінь неузгодженості².

Технологічні зміни, притаманні новій історичній епосі, викликали суттєві зміни у сприйнятті правової реальності. Це стосується передусім природи публічної участі у праві, що виявляється в розширенні вільної сфери обговорення права та правових рішень, в активній трансформації сфери захисту приватного життя індивіда, особливо у части-

філософії права [Текст] / Н. Н. Алексеев. – СПб. : Лань, 1999. – 251 с.; Сурия Пракаш Синха. Юриспруденция. Философия права [Текст] / Сурия Пракаш Синха. – М. : Издат. центр «Academia», 1996. – 320 с.; Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления [Текст] : монография / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – 327 с.

¹ Див.: Графский, В. Г. Интегральная (синтезированная) юриспруденция: актуальный и все еще незавершенный проект [Текст] / В. Г. Графский // Правоведение. – 2000. – № 3. – С. 63.

² Луман, Н. Тавтология и парадокс в самоописаниях современного общества [Текст] / Н. Луман // Социо-Логос. Вып. 1. – М. : Прогресс, 1991. – С. 194.

ні захисту від можливості згубного використання та отримання інформації тощо.

Слід також зазначити, що вагомий внесок у становлення неklasичної теорії права зроблений радянською і особливо пострадянською наукою. Так, у пострадянській юриспруденції розвиток висловленої раніше ідеї багатоаспектного підходу до права вилився в дискусію з проблем праворозуміння. З одного боку, це було спричинене методологічним вакуумом, що утворився внаслідок критики марксистсько-ленінської філософії. З другого боку, гостро відчувалась незатребуваність у сучасних умовах універсальних уявлень про право, претензій на їхню повноту та просвітницько-перетворювальну місію.

Наступна тенденція у парадигмальних змінах соціального пізнання визначається прагненням правознавців встановити кореляцію між типами раціональності, типами праворозуміння та відповідної їм методології. Так, класичний тип наукової раціональності сформував три головних теоретичних варіанти праворозуміння та відповідну їм методологію — позитивізм, юснатуралізм та соціологізм. Некласичний тип раціональності пов'язаний із розвитком інтегративного типу праворозуміння. Постнекласична раціональність передбачає конкретизацію інтегративного праворозуміння з використанням можливостей синергетики, герменевтики та комунікативної теорії.

Інноваційними можна вважати дослідження, в яких критикується суперечка про те, який саме з класичних типів розуміння права вважати найвірнішим та в яких пропонується виробити певну синтетичну теорію. Прикладом такого кута зору є діалогічна концепція права І. Честнова, в якій автор пропонує розглядати право в єдності філософського, соціологічного та культурно-історичного критеріїв¹. Необхідність такого підходу продиктована як складністю самого права, так і взаємообумовленістю критеріїв та принципів класичного, неklasичного та постнекласичного типів раціональності. Так, класична раціональність корелює з філософією права Нового часу, зміст якої становлять суперечки між прибічниками природного права та юридичного позитивізму.

У XIX ст. філософію права заміщає неklasична раціональність, що спирається на досвідне знання та цінність життя як такого. Саме у той

¹ Честнов, И. Л. Принцип диалога в современной теории права (проблемы правопонимания) [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / И. Л. Честнов. – СПб., 2002. – С. 45–51.

час виникає соціологія права з домінуванням у ній соціологічного критерію, що виявляє вплив соціальних факторів на розвиток права. З середини ХХ ст. формується третій тип раціональності — соціокультурний, з акцентами на діалогізмі, конвенціональності та антропологізмі. Саме тому діалогічна концепція права може містити конгломерат найпопулярніших філософських течій та множину даних, отриманих у галузі антропології, етнології та історії права.

Вельми продуктивною слід вважати також і концепцію С. Максимова, який стверджує, що історичні типи праворозуміння не втрачають із часом своєї актуальності, а навпаки, будучи різними способами осмислення правової реальності, вони збагачують одне одного й розвиваються за рахунок асиміляції нових методів природничо-наукового та соціально-гуманітарного знання. Автор пропонує поєднану класифікацію, до складу якої входять класичний та некласичний позитивізм, класичне та некласичне природне право, класичний та некласичний соціологічний підхід¹.

Поширення принципів некласичної раціональності на теорію права слід вважати однією із засад сучасних версій інтегративного праворозуміння. Розвиток даного типу розуміння права вилився у стійку тенденцію межі ХХ–ХХІ ст. Слід також наголосити, що ступінь її актуальності суттєво зростає на перехідних етапах від класичної до некласичної, а також від некласичної до постнекласичної теорії та методології права.

Початок розвитку інтегративного праворозуміння припадає на межу ХІХ–ХХ ст. Саме тоді теорії природного права та юридичного позитивізму відчували на собі синтезуючий вплив із боку соціологічних теорій права. Наступний етап розвитку інтегративного розуміння права був обумовлений боротьбою проти домінування в західноєвропейській науці настанов позитивізму, біхевіоризму та психологізму, початком якої стала феноменологія Е. Гуссерля. Сучасний інтерес до теорій інтегративного розуміння права пов'язаний передусім із наслідками кризи класичної раціональності (зокрема, з відсутністю ефективної теорії та методології соціального пізнання), новими викликами правової дійсності, переосмисленням цінностей правової культури внаслідок широких дискусій із проблем правосуб'єктності, взаємовідносин держави та суспільства, законності та правопорядку.

¹ Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления [Текст] : монография / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – 327 с.

3-поміж суттєвих завдань, що постали перед інтегративним праворозумінням, чітко вимальовується феноменологічна проблема визначення предметного смислу права. Осягнення його є своєрідним горизонтом або аспектом освоєння предмета через зміни залежно від рухливості інтенцій свідомості. Тому у феноменологічному дослідженні предмет інтегративного розуміння визначається як смисловий конфігурат, в якому результати теоретичного пізнання правової реальності співвіднесені із загальнозрозумілими принципами її духовно-практичного освоєння. На думку правників (прибічників інтегративного розуміння права), його предмет має фіксувати межі й визначати специфікації права. Для них важливі науково-об'єктивістське дослідження, пошук вихідної засади та центрального аспекту правового об'єкта.

Значний потенціал сучасних доробок у галузі концептуалізації інтегративного праворозуміння можна звести до таких типологічних положень: 1) інтегративне праворозуміння покликане дати універсальне визначення права, що є компіляцією різних методологічних підходів; 2) інтегративне праворозуміння має стати результатом синтезу методології права з природничими, технічними та суспільними науками; 3) інтегративне праворозуміння має стати результатом створення інтегральної юриспруденції, покликаної дати оцінку перспективним напрямом правознавства, здолати роз'єднаність розділів юридичного знання та впорядкувати найефективніші засоби залучення до нього.

Слід зазначити, що наведені точки зору являють собою можливі моделі інтегративного праворозуміння, проте не є варіантами визначень його предмета. Специфіка інтегративного праворозуміння передбачає перегляд не тільки традиційних уявлень про право, а й принципів правової методології. Це, у свою чергу, потребує рефлексивної позиції та ракурсу бачення цієї проблеми, у рамках якої юснатуралізм, позитивізм та соціологізм будуть уведений в неklasичну методологічну програму як різні інтерпретації права.

Позиція синтезу загальних для всіх типів традиційного праворозуміння принципів дає можливість вирішити наведену вище проблему. Так, у діалогічній концепції І. Честнова виявляються такі суттєві положення.

Перший принцип — принцип об'єктивізму — втілюється у пізнавальній настанові на розуміння права як об'єктивно існуючого феномену. Для всіх типів праворозуміння об'єктивність має єдину засаду —

люди застають право у готовому вигляді й зобов'язані узгоджувати свою поведінку з його вимогами та нормами. Наслідком такої метаюрідичної підвалини стають правові аксіоми: розумність абстрактної («універсальної») людини, «природа речей», а також самоочевидні права людини чи гіпотетична «основна норма»¹.

Наступний принцип — принцип раціональності — додає до принципу об'єктивності ідею причинної обумовленості права як втілення світового розуму, світової гармонії. Право оголошується раціональним у «кінцевому рахунку», а також вважається проявом діалектики випадкового та необхідного².

Третій принцип — принцип фундаменталізму — виявляється у спробі зняти всі суперечності та побудувати універсальну, замкнену (відокремлену) аподиктичну систему знань. Саме такий принцип визначає наукову спроможність юриспруденції та її соціальний статус у суспільстві. Зазначимо, що можливість побудови аподиктичної системи знань із часів Арістотеля заснована на онтологічному припущенні наявності у складі сущого всезагальних та достовірних начал. Тому пізнання предмета фактично означало не дослідження його як невідомого об'єкта, а вияв таких начал як готового знання.

Принцип стабільності, на думку Честнова, відіграє об'єднуючу роль з-поміж традиційних типів праворозуміння. Так, для юридичного позитивізму питання про зміну права завжди пов'язане з питанням про смисл діяльності законодавця, а отже, виходить за рамки юридичних питань. Теорія природного права також не відповідає на питання про динаміку права, оскільки визначає право, виходячи з ідеальних уявлень про мораль, природу людини, її екзистенцію, що перебувають у сталому стані.

Соціологія права, як зауважує І. Честнов, виносить за дужки зміни у суспільстві та обмежується лише «вивченням впливу права на фіксовані параметри суспільства...»³.

Наступний принцип — принцип монізму — корениться у властивому для кожного типу праворозуміння метафізичному принципі передзаданості соціальної реальності. Причому, якщо природно-правові

¹ Честнов, И. Л. Диалогичность правовой реальности [Электронный ресурс] / И. Л. Честнов. – Режим доступа: <http://polit.mezhdunarodnik.ru/art.php3?rub=361&id=13361>.

² Там само.

³ Там само.

концепції традиційно розвиваються у рамках такого домінуючого стану, то легістські теорії, декларуючи антиметафізичну спрямованість, насправді включають її в схеми дедуктивної процедури оформлення юридичної практики. Так, наприклад, для вирішення суперечності між християнською максимою, що забороняє застосування сили у відповідь на зло, та давньоримськими джерелами права з нормою, що дозволяє застосовувати силу для відбиття сили, середньовічні схоласти спирались виключно на логічні засоби¹. Зняття даної суперечності відбулось шляхом запровадження більш широкої підстави, що формулюється як принцип виправдання обмеженого застосування сили. У результаті і засіб висування правової колізії, і метод її нормативної регуляції стають формами незворотного розвитку й поширення духу універсальної нормативності.

Історія розвитку права свідчить про взаємопроникнення ідей юридичного позитивізму та природного права. Так, наприклад, одним із найважливіших моментів розвитку природного права слід вважати конституційне закріплення низкою держав концепції прав людини. Крім того, ускладнення форм соціальної діяльності, розростання конфліктогенності міжнародних відносин поставили на порядок денний питання про створення певної вищої системи правосуддя, що керується вимогами справедливості, миру та процвітання людства. У свою чергу, позитивне право освоює сфери соціального життя, які традиційно регулювались нормами моралі та були прерогативою природного права. Наприклад, такі проблеми, як соціальні гарантії для осіб дитячого та похилого віку, соматичні права, право евтаназії тощо.

Таким чином, навряд чи з повною впевненістю можна говорити зараз про існування альтернативних концепцій. Зміст права формується в процесі осмислення проблем соціального відповідно до перерахованих типів праворозуміння. Принципи та результати такого осмислення втілюються в уявленнях про належне, які згодом або формалізуються і стають, наприклад, правовими нормами, або зберігають статус моральних вимог. Слід підкреслити, що такі наслідки належать до всієї потенційно нескінченної множини конкретних явищ правового життя, але вкорінені у даностях соціальної реальності.

¹ Див.: Берман, Г. Западная традиция права: эпоха формирования [Текст] : пер. с англ. / Г. Берман. – М. : Инфра-М, Норма, 1998. – С. 139–141.

Визнання обумовленості права соціальною реальністю привело на початку ХХ ст. до виникнення соціологізму як нового методу праворозуміння. Визначаючи його сутність, Н. Алексеев зазначає: «Під соціологізмом ми розуміємо той рід емпіричного знання, який не обмежується простим описом та систематизацією історично обумовлених форм права, а прагне до досягнення їхніх функцій»¹. До середини ХХ ст. застосування соціологічного підходу спричинило виникнення нового напрямку в правознавстві — соціології права. Головною потребою соціологічних теорій є прагнення вивчати право не як відірвану від повсякденного життя систему правових норм та понять, а як діючий правопорядок. Так, Р. Ієринг, критикуючи традиційне розділення права на об'єктивне (абстрактне) та суб'єктивне (конкретне), наполягав на тому, що такий розподіл, навіть за певних діалектичних обмовок, позбавлений змісту. «Суть права є практичне здійснення. Правова норма, що ніколи не отримувала такого здійснення або знову його втратила, не може претендувати на таке найменування: вона стала історичною пружиною у механізмі права, яка не бере участі в його роботі і яку можна скасувати без будь-якої зміни...»².

Слід також зазначити, що при дослідженні механізмів зв'язку суспільства та права юристам-соціологам важко утримуватись у встановлених рамках. Так, зокрема, вчення про солідарність Л. Дюгі, вчення про право як соціальну цінність Р. Паунда або вчення про право як форму організації громадських спілок Е. Ерліха у своєму фундаменті так само є метафізичними, як і теорії, що вони їх критикують. Дійсно, усвідомлення необхідності соціальної солідарності, узгодження інтересів — це, швидше, бажані цілі або цінності, що існують у свідомості людей, однак ніколи не можуть бути здійснені. Тому поняття факту у світлі соціологізму набуває метафізичного характеру, який показує, що, крім фактичного (матеріального) зв'язку між правом і суспільством, існує ейдетичний зв'язок.

Іншим варіантом розвитку соціологізму, орієнтованим на вивчення різних модусів сприйняття права, є американська реалістична школа права. Її представники не ставлять своїм завданням пошук об'єктивних

¹ Алексеев, Н. Н. Основы философии права [Текст] / Н. Н. Алексеев. — СПб. : Лань, 1999. — С. 24.

² Иеринг, Р. Борьба за право [Текст] : пер. с нем. / Р. Иеринг. — М. : Феникс, 1991. — С. 38.

структур певних «реальних норм» і обмежуються описом обставин (економічних, расових, релігійних факторів, несвідомих нахилів тощо), що впливають на суддю в момент прийняття рішення¹. Хоча реалісти справедливо вказують на конструктивний сумнів як на джерело розвитку законів, відкритим залишається питання про принципи реалізації такого сумніву. На думку Синхі Сурия Пракаша, реалістична теорія «може бути застосована лише там, де судова система не задавлена та не залякана законодавчими органами і де взаємодія соціальних сил є достатньо вільною, аби їх можна було науково порівнювати та оцінювати»².

У цілому, за безперечної наявності значних ідей, слабкими місцями соціологізму є нехтування понадемпіричною стороною права та його ціннісною природою, відсутність самостійної моделі теоретичного обґрунтування своїх принципів (з-поміж методологічних принципів соціологізму є спільні як із юснатуралістичною, так і з позитивістською парадигмами), а також проста, позбавлена філософсько-правової рефлексії констатація факту зв'язку між дійсно існуючим правом та суспільними відносинами.

Отже, загальні для класичних типів праворозуміння проблеми та обмеження визначають головні причини становлення нової філософсько-правової парадигми — інтегративного праворозуміння. Мета його — не стільки у простому механічному сполученні досягнень класичних типів праворозуміння, а у створенні «адекватної юриспруденції, яка буде осередком переосмислених простих та незмінних ідей, здатних витримати випробовування інтелектуальною критикою, стати комплексною та суміжною з багатьма правовими філософіями, у кожній з яких міститься чимало істинних доводів та тверджень»³.

Феноменологія виявилась одним із каталізаторів виникнення некласичних ідей у праві. У її межах був запропонований новий методологічний інструментарій та сформоване розуміння соціальної

¹ Цит. за: Антология мировой правовой мысли [Текст] : в 5 т. – Т. 3. Европа. Америка: XVII–XX вв. – М. : Мысль, 1999. – С. 684–685.

² Сурия Пракаш Синха. Юриспруденция. Философия права [Текст] / Сурия Пракаш Синха. – М. : Издат. центр «Academia», 1996. – С. 212.

³ Графский, В. Г. Интегральная (синтезированная) юриспруденция: актуальный и все еще незавершенный проект [Текст] / В. Г. Графский // Правоведение. – 2000. – № 3. – С. 58.

реальності, засноване на принципі інтерсуб'єктивності та вченні про життєвий світ. Говорячи про специфіку впливу феноменології на праворозуміння, С. Максимов зазначає: «Цей підхід, що виходить із “внутрішнього досвіду” людини, яка є учасником правового спілкування (комунікації), вимагає того, щоб ставитись до права як до особливого світу, що здійснюється у певних смислових полях та виражається у певному етосі. Тут відбувається конституювання права з самоочевидностей (презумпцій), що приймаються безумовно. Не можна просто запровадити той чи інший закон, довільно змінити систему права — необхідно вловити та відтворити його смисли, що здійснюються у правовому спілкуванні...»¹.

Становлення інтегративного праворозуміння сполучається з розвитком феноменології та досвіду застосування її до дослідження права. Зокрема, метод феноменологічної редукції дозволяє представити правове життя як предмет інтегративного праворозуміння. Принцип інтенціональності задає методологічний напрям розвитку інтегративного праворозуміння. Відповідно до цього принципу правове життя виявляється як предметно-смислове утворення. Оскільки воно активно формується й спрямовується свідомістю правового суб'єкта, це передбачає осмислення специфіки його дослідження й розробку адекватної методологічної програми. Принцип інтерсуб'єктивності пов'язаний із гносеологічним напрямом розвитку інтегративного праворозуміння, адже служить здоланню монологізму традиційних типів праворозуміння. Концепція життєвого світу визначає гносеологічний, онтологічний та праксеологічний напрями, оскільки розкриває духовні, інтелектуальні та соціально-історичні передумови правового життя.

Феноменологія, будучи методологічною засадою інтегративного праворозуміння, розширює межі сприйняття права, встановлювані традиційними типами праворозуміння, що дає можливість виходу у царину багатовимірною опису права, в якому воно виявляється як дійсний світ права або правове життя.

Феноменологія права пов'язана з інтегративним праворозумінням не тільки тим, що вона заснована на визнанні взаємозалежності класичних типів праворозуміння, а й тим, що пропонує механізм розвитку

¹ Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления [Текст] : монография / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – С. 115.

знання про право з допомогою критичного рефлексивного позиціонування та діалогу між альтернативними традиціями праворозуміння. Виявлення того, що право є джерелом множини інтерпретацій, що прагнуть у своєму послідовному розвитку до інтегративної єдності, передбачає пошук нових шляхів осмислення права.

Єдність тематичного та смислового поля феноменології права та інтегративного праворозуміння не заперечує специфіки першої, яка полягає у тому, що завдання поєднання різних типів праворозуміння в єдине ціле є похідною від головної ідеї феноменології права — «реставрації» феномену права, що приховується за оболонками понять та методів наукового правознавства. Феноменологічний підхід передбачає бачення права як єдиний, цілісний предмет, що перебуває у процесі конституювання смислів та інтенціональних вимірів.

Феноменологія права, так само як і інтегративне праворозуміння, націлена на пошук єдиного, проте не одного смислу права. У підсумку, замість претензій на повну істину їй притаманне визнання необхідності комунікативно-дискурсивного обґрунтування правових принципів і норм. Реалізується така вимога за рахунок виділення особливої позиції суб'єкта пізнання — позиції учасника правових відносин, який осмислює своє буття у праві.

Феноменологічний заклик «Назад до речей!» в інтегративному праворозумінні виявляється у вимозі з'ясувати та описати суб'єкта, що постійно розвивається, як вихідну засаду праворозуміння. Феноменологічне тлумачення предмета інтегративного праворозуміння показує обмеженість реконструкцій сутності права, які виходять із дисциплінарних обмежень. Вона заперечує продуктивність ідеальних моделей, не пов'язаних з актуальним існуванням людей та правовим досвідом.

У зв'язку з цим уявляється правомірним скористатись феноменологічною редукцією та взяти поняття права («у дужки», замінивши його смисловим корелятом — концептом «правове життя». І згодом, у результаті дескрипції та інтерпретації його характеристик, можна буде виявити відтворений вихідний образ права. Інтегративне праворозуміння слід розкривати через систему уявлень, інтерпретацій структури та процесів правового життя, заснованих на єдності онтологічного і гносеологічного аспектів, об'єктивованих та суб'єктивованих вимірів як відповідних ракурсів феноменологічного дослідження.

4.2. Герменевтичний вимір правової реальності

Філософсько-правовий дискурс другої пол. ХХ — поч. ХХІ ст. позначений розвитком неklasичних підходів до осмислення правової реальності. Йдеться, зокрема, про формування феноменологічних, екзистенціальних, герменевтичних, комунікативних, постмодерністських та інших концепцій права, які акцентують увагу на динамічному вимірі останнього, розглядаючи право як певний процес (комунікацію, діалог, пізнання, розуміння тощо) і, таким чином, зосереджуються на питанні про те, як існує (здійснюється, відбувається, відтворюється, постає) право. Останнім часом подібне «динамічне праворозуміння» набуває все більшої популярності й на пострадянському просторі¹.

Таке переосмислення основного питання філософії права висноує у відмову від будь-яких спроб стабілізувати і схопити право у його визначеності, а, відповідно, й у загострення питання про те, яким чином право вкорінене в бутті взагалі, або принаймні у людському бутті. Видається, одним із понять, що дозволяє осмислити право як динамічний феномен, є поняття досвіду, адже саме у людському досвіді можуть бути поєднані минуле, теперішнє і майбутнє. Втім, про яку саме форму досвіду йдеться?

У цьому сенсі досить плідною може виявитися герменевтична філософія права, яка й намагається прояснити природу того досвіду, що є досвідом правового, позначаючи цей досвід як «розуміння». Водночас проясненню підлягає і природа самої правової герменевтики, яка сьогодні трактується достатньо широко. Так, у рамках методологічного її напрямку йдеться про виявлення методів практичної інтерпретаційної діяльності, пов'язаної з прийняттям правового рішення або з правовим пізнанням. У свою чергу, онтологічна течія правової герменевтики передбачає осмислення розуміння як способу буття людини

¹ Див., наприклад, нещодавно видану колективну монографію «Некласическая философия права: вопросы и ответы», що об'єднала зусилля таких дослідників, як С. Максимов, Ю. Пермяков, А. Поляков, О. Стовба, І. Честнов, В. Четвертін і стала своєрідним маніфестом «динамічного праворозуміння» (див.: Некласическая философия права: вопросы и ответы [Текст] : кол. моногр. / С. И. Максимов, Ю. Е. Пермяков, А. В. Поляков и др. ; под ред. А. В. Стовбы. – Харьков : Б-ка междунар. журн. «Пробл. философии права», 2013. – 272 с.).

у праві та прояснення умов можливості такого розуміння¹. Врешті-решт, однією з головних проблем герменевтичної філософії права завжди залишається сутність і завдання її самої².

Спробуємо увійти до цього кола через прояснення природи розуміння як форми людського досвіду взагалі і зокрема досвіду правового, що, імовірно, дозволить не тільки виявити деякі смисли правової реальності, а й у такий спосіб наблизитись до сенсу і призначення самої правової герменевтики.

Розуміння як форма досвіду. Так де ж відбувається розуміння права: на кафедрах, в аудиторіях чи у залах судового засідання? І чи про одне й те саме право тут йдеться? Можливо, варто запитати, слідом за Г.-Г. Гадамером, чи не є теорія чимось більшим, ніж те, що представляє нам сучасна наука, а практика, у свою чергу, чимось більшим, ніж просте застосування останньої, і чи можна взагалі розділяти теорію і практику, якщо їх можна розрізнити лише в опозиції одна до одної³? У пошуках відповідей сучасна герменевтика повертається до аристотелівської ідеї фроне́сису як інтегральної форми людського досвіду.

¹ Серед найвідоміших представників методологічного напрямку – Е. Бетті (див.: Бетті, Э. Герменевтика как общая методология наук о духе [Текст] / Э. Бетти ; пер. с нем. Е. В. Борисов. – М. : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2011. – 144 с.), Г. Коїнг (див.: Coing, H. Die juristischen Auslegungsmethoden und die Lehre der allgemeinen Hermeneutic [Текст] / H. Coing. – Köln-Opladen : Westdeutscher Verlag, 1959), Ф. Мюллер (див.: Müller, F. Rechtstext und Textarbeit [Текст] / F. Müller, R. Christensen, M. Sokolowski. – Berlin : Duncker & Humblot, 1997). Онтологічна течія представлена насамперед творчістю Г.-Г. Гадамера, П. Рікьора, А. Кауфмана (див., наприклад: Гадамер, Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики [Текст] / Х.-Г. Гадамер ; пер. с нем., под ред. Б. Н. Бессонова. – М. : Прогресс, 1988. – 704 с.; Рикёр, П. Справедливое [Текст] / П. Рикёр ; пер. с фр. Б. Скуратов, П. Хицкий. – М. : Гнозис, Логос, 2005. – 304 с.; Рикёр, П. Торжество языка над насилем. Герменевтический подход к философии права [Текст] / П. Рикёр ; пер. с фр. О. И. Шульман // *Вопр. философии.* – 1996. – №4. – С. 27–36; Kaufmann, A. Beiträge zur juristischen Hermeneutic [Текст] / A. Kaufmann. – Köln-Berlin-Bonn-München, 1984). Серед найцікавіших сучасних дослідників онтологічного напрямку можна відзначити, наприклад, Ф.-Дж. Мутса III (див.: Mootz, F.-J. III. Law, Hermeneutics and Rhetoric [Текст] / F.-G. III Mootz. – Burlington : Ashgate, 2010. – 470 p.) та Й. Тонтті (див.: Tontti, J. Right and Prejudice: Prolegomena to a Hermeneutical Philosophy of Law [Текст] / J. Tontti. – Burlington : Ashgate, 2004. – 204 p.).

² Серед останніх досліджень з цього приводу див., наприклад: Зірк-Садовські, М. Завдання герменевтичної філософії права [Текст] / М. Зірк-Садовські ; пер. з англ. Н. І. Сагохіна // *Філософія права і заг. теорія права.* – 2012. – №2. – С. 102–114.

³ Gadamer, H.-G. Praise of Theory [Текст] / H.-G. Gadamer // *Praise of Theory: Speeches and Essays.* – New Haven, CT : Yale University Press, 1998. – P. 24.

Так, М. Гайдеггер визначає філософію як «герменевтику фактичності», суть якої полягає в тому, що вже у факті існування повинно міститися розуміння, і що існування як таке є герменевтичним, інтерпретуючим, прояснюючим себе¹. У цьому ж ключі, у рамках онтологічної версії правової герменевтики розуміння розглядається як спосіб буття людини у праві та водночас як спосіб відтворення останнього. Це не метод, що використовується для пізнання правових феноменів, а особлива форма досвіду, в якому дана і переживається правова реальність, тому його не можна звести до одних лише когнітивних структур. Це досвід, який можна назвати фронетичним.

Термін «фронесис» має грецьке походження і перекладається як розсудливість, мудрість, практична мудрість, розум, практичний розум, проникливість². Як інтелектуальна чеснота, фронесис у Арістотеля є однією з чотирьох головних чеснот, поряд із мужністю, справедливістю та стриманістю — чеснотами моральними. Причому неможливо бути ані морально добродішним без розсудливості, ані розсудливим без моральної добродішності. Однак, будучи чеснотою, це також і різновид знання. Так, у книзі VI «Нікомахової етики» Арістотель проводить відмінність між епістеме (науковим знанням), що виражається в теорії і стосується речей незмінних, техне (знанням у сфері творчості), що застосовується в поезисі, і фронесисом (морально-практичною мудрістю стосовно правильних дій у конкретній ситуації), вираженим у праксисі. На відміну від епістеме, пізнання не є єдиною метою фронесису, він керує діями (VI, 1139 b і далі)³. У той час як техне можна засвоїти і забути, фронесис не можна засвоїти заздалегідь, але не можна й забути. При цьому питання, що справедливо, а що ні, не може бути вирішене у відриві від ситуації, тоді як «ейдос» того, що хоче виготовити ремісник, повністю визначений. Інакше кажучи, у Арістотеля йдеться про те, яку роль належить відігравати розуму у сфері моральної діяльності. Але це такий розум і знання, які не відірвані від буття,

¹ Хайдеггер, М. Бытие и время [Текст] / М. Хайдеггер ; пер. с нем. В. В. Библихин. – СПб. : Наука, 2006. – С. 15–16, 142–148, 226–230.

² Див.: Лабарр'єр, Ж.-Л. Фронесис [Текст] / Ж.-Л. Лабарр'єр ; пер. з фр. В. Артюх ; ред. А. Баумейстер і Д. Морозова // Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. – Т. 1. – С. 527–528.

³ Далі посилання даються в тексті за виданням: Арістотель. Нікомахова етика [Текст] / Арістотель ; пер. с древнегреч. под ред. А. И. Доватур и Ф. Х. Кессиди // Соч. : в 4 т. – М. : Мысль, 1976–1984. – Т. 4, 1983. – С. 53–293.

а визначаються цим буттям і, у свою чергу, визначають його. Моральне знання не є предметним знанням, тобто той, хто знає, не стоїть перед фактами, які він тільки встановлює, а він безпосередньо пов'язаний з тим, що пізнає. Це щось таке, що він повинен робити. А значить, центральним компонентом такого знання виступає застосування, яке і визначає це знання в повному обсязі. Не випадково Арістотель, розмірковуючи про моральне знання, звертається саме до юридичної царини, у якій проблема застосування виявляється найбільш рельєфно. Він показує, що існує напруга між законом і практикою його застосування, оскільки будь-який закон є загальним і тому не може охопити дійсність в усій її конкретності (V, 1137). Слід погодитись із Г.-Г. Гадамером, що саме в цьому і полягає справжня проблема правової герменевтики: зразки поведінки не є вічними і незмінними, але й не є простими конвенціями, відображуючи природу речей, і справа тільки в тім, що ця остання визначає себе кожен раз лише у застосуванні. До того ж, якщо техне можна оволодіти досконало і таким чином виключити необхідність самостійного мислення, то фронтесис у стані ідеальної завершеності і є досконалістю здатності мислити, а зовсім не знанням типу техне. Саме тому право не підлягає догматичному застосуванню. І, нарешті, фронтетичний досвід завжди передбачає, що йдеться не про мене, а про когось іншого. І людина здатна увійти в ситуацію іншого не тому, що вона знає про нього все, а тому, що вони пов'язані спільною метою¹.

Ф.-Дж. Мутс III порівнює фронтетичний досвід правознавця із досвідом психотерапевта, діяльність якого в рамках постмодерністського підходу до психотерапії є «теоретично обізнаною герменевтичною практикою»: він засвоює теоретичні настанови для того, щоб допомогти клієнту, але не намагається уникнути власної участі в діалозі з останнім, займаючи позицію «незнання». Отже, маємо теорію, яка взаємодіє з практикою з позиції її учасника. Використовуючи цей приклад як модель для критичної правової теорії, філософ намагається показати, що право являє собою не поняття, яке потрібно прояснити, а наративно структурований процес, у якому учасники юридичної практики висловлюють свої страхи та занепокоєння, як і клієнти психоаналітика. Метою ж теорії є не створення ідеального правового на-

¹ Гадамер, Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики [Текст] / Х.-Г. Гадамер ; пер. с нем., под ред. Б.Н. Бессонова. – М. : Прогресс, 1988. – С. 375–382.

ративу задля подальшого перенесення його на практику, а активна участь у безперервному процесі створення і трансформації правових смислів¹.

Таким чином, теорія розглядається як компонент динамічних практик здійснення права, форма участі в них, але водночас і осмислення цих практик. Останнє ж ніколи не є просто техне, що відтворює практику, але завжди охоплює і знання, і досвід, і дію. Якщо ремісник спочатку осягає ідею речі, потім набуває досвіду її виготовлення, і лише після цього виготовляє річ, то розуміння, що опосередковує здійснення права і виражається в окремих ситуативних судженнях, завжди охоплює не тільки теоретичне осмислення правової традиції (тут — у сенсі горизонту розуміння, або сукупності упереджень, що становлять перед-розуміння), а й застосування її до конкретної ситуації (реальної або гіпотетичної) з метою вирішення останньої, і в такий спосіб відтворює правову реальність. Отже, знання і дія в даному випадку нероздільні.

У межах викладеного вище трактування розуміння не як методу, а як особливої форми фронетичного досвіду, й сама герменевтика виявляється лише способом буття у світі, а не формулюванням та утвердженням щодо нього певної позиції. І цей спосіб полягає у розмові, запитуванні, пошуку загального сенсу. У рамках правової реальності розуміння виявляється досвідом інтерсуб'єктивного відтворення правових смислів, власне, правовою герменевтикою, яка у цьому сенсі здатна протистояти як постмодерністському свавілля інтерпретацій, так і позитивістському засиллю науковості. Так, герменевтичні смисли у правовій реальності виявляються на трьох рівнях, які відповідають трьом аспектам фундаментального людського досвіду, що отримав назву розуміння.

Епістеме. В аспекті епістеме герменевтика покликана заповнювати лакуни розуміння, постаючи як одна з версій неklasичної епістемології, яка відмовляється від суб'єктоцентризму, критицизму, фундаменталізму і наукоцентризму², і в якій осмислення світу права

¹ Mootz, F.-J. III. Law, Hermeneutics and Rhetoric [Текст] / F.-G. III Mootz. – Burlington : Ashgate, 2010. – P. 149.

² Детальніше про неklasичну епістемологію див.: Лекторский, В. А. Эпистемология классическая и неклассическая [Текст] / В. А. Лекторский. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – С. 103–113.

виявляється можливим лише як фронетичний досвід — досвід у власному сенсі слова, який є чимось більшим, ніж пізнання, а завжди є водночас і досвідом суб'єкта права, а отже, досвідом самопізнання. Таким чином, проблема осмислення права вирішується через виявлення його вкоріненості в людському бутті, присутності в людині. Питання про те, як існує право, вирішується через прояснення питання про те, як існуємо ми самі.

Сучасне відродження інтересу до ідеї фронесису пов'язане із занепокоєнням радикальним розривом між теорією і практикою і відповідним переосмисленням теорії. Так, на думку М. Гайдеггера, у той час як сучасна наука зводить техне до маніпулятивної технології, а теорію обмежує філософською абстракцією, покликаною обслуговувати технологію, таким чином відділяючи обидві від праксиса, особлива значущість «Нікомахової етики» вбачається саме в тому, що вона демонструє існування єдиної основи всіх форм досвіду, що поєднує мислення і дію водночас. Зокрема, він ідентифікує первинне значення слова «теорія» як участь у певному ритуальному дійстві. У цьому сенсі теорія була зануренням у божественне, протилежне повсякденній рутині, але це занурення передбачало залученість у світ, а не відчуженість від земних справ. У тому ж ключі Г.-Г. Гадамер висловлює занепокоєння тим, що сучасна технологічна свідомість деформує соціальне життя, тому що вбачає у теорії не більш ніж прикладне дослідження, а у практиці — не більш ніж застосування ефективних технологій. Натомість, на його думку, подальше існування суспільства можливе лише за умови поновлення того балансу між теорією і практикою, втіленням якого є фронетичний досвід¹, що й став основним предметом осмислення у головній праці філософа «Істина і метод».

Слід зазначити, що звернення до ідеї фронесису в соціальних науках сьогодні являє собою вже не просто достатньо помітну тенденцію, а окремий критичний напрям, відомий як «фронетичні соціальні науки». Його засновник Б. Флівберг констатує крах соціальних наук і стверджує, що їх реабілітація сьогодні можлива лише як наук фронетичних (спрямованих на контекстуальне дискурсивне обговорення цінностей), які він протиставляє наукам епістемологічним (побудованим за аналогією з природничими науками і спрямованими на пошук

¹ Gadamer, H.-G. Science and the Public Sphere [Текст] / H.-G. Gadamer // Praise of Theory: Speeches and Essays. – New Haven, CT : Yale University Press, 1998. – P. 68.

істини). Відповідно адекватне дослідження соціальних феноменів виявляється можливим лише з позиції їх безпосереднього учасника¹. У свою чергу, французький мислитель П. Амселек взагалі відмовляє юриспруденції у науковому статусі, критикуючи спроби «алхімічного перетворення практичного розуму на теоретичний». На думку філософа, оскільки право регулює поведінку людей, йдеться лише про певну техніку («соціального контролю» або «соціальної інженерії»), і, так само, як і усі інші створені людиною техніки, воно залишає місце тільки для двох типів дослідження: технологічного і антропологічного. Відповідно правознавці переважно займаються не наукою, а технологією (технікою правотворення і юридичною догматикою — описом і коментуванням змісту норм права, виражених в офіційній формі). Єдиною ж юридичною наукою, за П. Амселеком, є антропологія права, яка, втім, вивчає не норми права, а процеси їх створення, оформлення і застосування, у той час як норми права розглядаються лише як іманентні вольовим актам людини². Прикладом такого антропологічного дослідження («юридичної антропології» у широкому сенсі) і є герменевтичне осмислення людського досвіду буття у праві як досвіду розуміння. Йдеться, однак, не лише про вивчення процесів відтворення і застосування права, а водночас і про самі ці процеси.

Особливості осмислення права зумовлені особливою природою правової реальності. По-перше, у силу своєї багатогранності та динамічності право не може бути «схоплене» у своїй визначеності. Ми завжди виявляємо не правову реальність взагалі, а якусь із форм існування права, або етапів його здійснення: ідею права, правові норми, правовідносини, судові рішення тощо. При цьому правова реальність не може бути охоплена нами у своїй повноті не тільки через свою динамічність, а й у силу того, що тут ми ніколи не можемо зайняти позицію спостерігача, завжди виявляючи себе учасниками правовідносин, які осмислюють своє буття-в-праві «зсередини». По-друге, світ права,

¹ Flyvbjerg, B. Making Social Science Matter: Why Social Inquiry Fails and How It Can Succeed Again [Текст] / B. Flyvbjerg. – Cambridge University Press, 2001. – P. 1–8. Детальніше про «фронетичні соціальні науки» див. також: Real Social Science: Applied Phronesis [Текст] / B. Flyvbjerg, T. Landman and S. Schram (eds.) – Cambridge University Press, 2012. – 322 p.

² Амселек, П. Научный статус правовых исследований [Текст] : пер. / П. Амселек // Энциклопедия правоведения или интегральная юриспруденция? Проблемы изучения и преподавания. – М. : Норма, 2013. – С. 208–220.

на відміну від світу природи, не є об'єктивним, оскільки без суб'єкта його не існує. Але водночас він і не є суб'єктивним: право не є результатом свавілля. Цей світ — інтерсуб'єктивний: у ньому діє правило «Немає об'єкта без суб'єкта», але цей об'єкт являє собою результат взаємодії багатьох суб'єктів. Так, у кожного є власні уявлення про належне і своє відчуття справедливості, але в ході взаємодії між людьми ці уявлення узгоджуються, і, таким чином, виникають соціальні норми. Вже загальна мова, якою ми висловлюємось із приводу права, обмежує доступні смислові альтернативи, навіть якщо йдеться про висловлювання подумки, а не вголос. І тому право ніколи не є суб'єктивним у точному сенсі. Таким чином, смисл права не розчиняється у свідомості суб'єкта або у зовнішньому світі, а розглядається як результат взаємодії суб'єктів.

З огляду на особливості права як об'єкта осмислення останнє виявляється можливим як досвід не теоретичний, аналогічний пізнанню у природничих науках, а практичний. У герменевтичному досвіді будь-яке пізнання правової реальності набуває характеру розуміння, тобто творчого осмислення права в контексті конкретної правової ситуації з позиції її безпосереднього учасника. Це не теоретичне пізнання, спрямоване в минуле та орієнтоване на ідеал об'єктивної істини, а практичне розуміння, горизонтом якого є майбутня інтерсуб'єктивна справедливість. При цьому в той час як процедурною складовою пізнання є пояснення, для розуміння такою складовою є обґрунтування, або виправдання. Пояснити щось — означає відповісти на запитання, що воно собою являє, чому воно саме таке, а не інакше, чому воно існує і т. ін. Обґрунтувати положення — означає відповісти на запитання, чому його слід прийняти, погодитись із ним. Але таке обґрунтування можливе лише в контексті окремого випадку, тобто у застосуванні права, яке й виявляється єдиним способом наближення до правової реальності.

Із досвідом осмислення світу права пов'язане також завдання герменевтики як навчання. Домінуюче сьогодні уявлення про освіту як накопичення спеціальних знань та практичних вмінь і навичок вочевидь вкорінене в ідеалах класичної раціональності, що ототожнює «освічену» людину з теоретичним суб'єктом, «свідомістю взагалі», звільненою від природних недосконалостей та ірраціональності суб'єкта емпіричного, і, таким чином, втрачає будь-який зв'язок з життям людини та його сенсом. На це, зокрема, вказує Е. Гуссерль, який

вбачає у заміщенні світу повсякденного життя світом ідеальних сутностей глибинну причину кризи наук та радикальної кризи європейського існування в цілому¹. Разом з тим філософ зазначає, що причина ускладнення раціональної культури, в якій ґрунтований європейський світ, полягає не в сутності самого раціоналізму, а лише в його спотворенні «натуралізмом» і «об'єктивізмом», закликаючи до «відродження Європи в душі філософії» завдяки «остаточному подоланню натуралізму героїзмом розуму»². Саме в такому переродженні розуму і вбачає своє завдання філософська герменевтика, орієнтована не на забуття теорії в ім'я практики, а радше на подолання радикального розриву між різними формами людського досвіду.

Так, не можна не розділити занепокоєння П. Амселека тим, що майже все викладання юридичних дисциплін у сучасних університетах зводиться до юридичної догматики, а отже, панування технології в юридичній освіті залишається майже тотальним³. Альтернативою такому стану справ могла б стати герменевтична модель правового навчання, що являє собою процес спільного відтворення смислів, основною метою якого є не надання учню з позиції теоретичного домінування готових методик здобуття «істинних» смислів права, а відтворення досвіду діалогічного прийняття рішень у ситуації невизначеності й конфлікту, коли останній не може бути вичерпаний, але повинен мати вирішення у ситуативному судженні. Таким чином, виникає можливість вирішення суперечності між формальним знанням, що транслюється в освіті, і базовими інтуїціями суб'єкта освіти, вкоріненого у «життєвому світі».

У герменевтичному вимірі сама освіта виявляється способом буття і пізнання водночас. Це не тільки процес становлення, а й результат цього процесу. Як зазначає з цього приводу Г.-Г. Гадамер, освіту слід розуміти не лише як процес, що забезпечує історичне піднесення духу у сферу загального (за відомим визначенням Г. В. Ф. Гегеля), водночас це і стихія, у якій перебуває освічена людина⁴. Природу ж цієї стихії

¹ Гуссерль, Э. Кризис европейского человечества и философия [Текст] / Э. Гуссерль // *Вопр. философии.* – 1986. – № 3. – С. 101–116.

² Там само. – С. 115.

³ Амселек, П. Научный статус правовых исследований [Текст] : пер. / П. Амселек // *Энциклопедия правоведения или интегральная юриспруденция? Проблемы изучения и преподавания.* – М. : Норма, 2013. – С. 220.

⁴ Гадамер, Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики [Текст] / Х.-Г. Гадамер ; пер. с нем., под ред. Б. Н. Бессонова. – М. : Прогресс, 1988. – С. 56.

філософ розкриває в понятті такту, тобто здатності до сприйняття ситуації та поведінки всередині ситуації, для якої в нас немає знання, яке виходило б із загальних принципів¹, що цілком відповідає уявленню про фронетичну природу правового судження, яке вимагає від суб'єкта не теоретичного знання, а практичної мудрості, готовності взяти на себе ризики, тобто розуміння у сенсі інтегральної форми досвіду.

Отже, правова реальність виявляється такою, що не підлягає теоретизації, а тільки відтворенню, яке, втім, і виявляється єдиним способом осмислення світу права, або його розуміння. Натомість теоретизація права взагалі і правової освіти зокрема зумовлює ситуацію нерозуміння, за якої застосуванню підлягають міцно вкорінені у розумі категорії і формули, досвідні підстави яких давно забуті, а правдоподібність базується на логічній узгодженості, а не на адекватності ситуації. У цьому сенсі цікавим є спостереження Х. Арендт, яка у своєму есе, присвяченому особистій відповідальності при диктатурі, переконливо демонструє, що набагато легше змусити людей діяти найбільш неочікуваним і кричущим чином, ніж вмовити когось вчитися на власному досвіді, тобто почати мислити і виносити судження, а не застосовувати одвічні догми². Видається, що однією з причин браку критичного мислення в юриспруденції є так звана «когнітивістська помилка», тобто зведення свідомості до пізнання та використання епістемологічних по своїй суті концептів (істина, теорія, доказ тощо) для вирішення ціннісних (у т. ч. правових) проблем, у той час як насправді ціннісні судження пов'язані з некогнітивними феноменами психіки, тому є нерепрезентативними і, відповідно, не можуть розглядатись як істинні або хибні, адже йдеться не про пізнання істини, а про відстоювання сторонами власних правових позицій, про що свідчить сам принцип змагальності сторін. Цікаво, що такі інститути, як, наприклад, судові компроміси, у яких некогнітивність правового судження очевидна, співіснують із у цілому когнітивістськи орієнтованим процесуальним правом. І така теоретизація правового мислення робить його остаточно відірваним від власного досвіду людини, у результаті чого фактично ніхто не є відповідальним. У цьому сенсі завданням герме-

¹ Гадамер, Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики [Текст] / Х.-Г. Гадамер ; пер. с нем., под ред. Б. Н. Бессонова. – М. : Прогресс, 1988. – С. 58.

² Арендт, Х. Некоторые вопросы моральной философии [Текст] / Х. Арендт ; пер. с англ. Д. Аронсон // Ответственность и суждение. – М. : Изд. Ин-та Гайдара, 2013. – С. 70.

невтики є подолання радикального розриву між теорією і практикою через заміну теоретичної моделі пізнання діалогічними практиками розуміння, вкоріненими у повсякденному досвіді людини.

Техне. В аспекті *техне*, у герменевтичному розумінні відтворюється права реальність. Йдеться, звісно, не про той конститутивний характер теорії, який мав на увазі І. Кант, а слідом за ним Г. Кельзен, коли говорив про впорядковуючу роль пізнання, тобто створення наукою свого предмета як осмисленого цілого. У випадку права нерозуміння обертається не просто хаосом у правовій реальності, а відсутністю останньої у буквальному сенсі. Втім, така ситуація є тільки гіпотетичною, оскільки ми завжди віднаходимо себе вже існуючими в контексті певних правових смислів, що й зумовлює можливість розуміння.

Так, ми ніколи не можемо зайняти неупереджену позицію «над правом», а завжди виявляємо себе частиною певної динамічної правової традиції, сформованої, у свою чергу, попередніми судженнями щодо права і такою, що постійно продовжує формуватись у конфлікті інтерпретацій. Отже, якщо в Р. Декарта відправним пунктом розуміння став сумнів, то в герменевтиці місце сумніву посіло перед-розуміння. Останнє обумовлюється традицією і складається з упереджень, тобто суджень, винесених до остаточної перевірки всіх визначальних моментів. Стосовно судової практики мова йде про правове перед-рішення, що передує остаточному винесенню рішення і має перш за все позитивну правову цінність, як і будь-який прецедент. Йдеться, таким чином, не про те, щоб відокремити себе від правової традиції, а навпаки, відокремити себе від того, що може завадити нам зрозуміти останню з точки зору самої справи. «Панування нерозпізнаних упереджень — ось що робить нас глухими», — пише з цього приводу Г.-Г. Гадамер¹. Інакше кажучи, право, як і будь-який культурний феномен, проживає своє життя як ланцюжок інтерпретацій, де кожне нове «прочитання» змінює як горизонт «читача», так і значення «тексту» завдяки явищу, яке Г.-Г. Гадамер назвав «історією впливів»²: історія впливає на певне співтовариство інтерпретаторів, тобто на специфічну традицію, наприклад, традицію тлумачення окремих правових норм. Новий тлумач,

¹ Гадамер, Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики [Текст] / Х.-Г. Гадамер ; пер. с нем., под ред. Б. Н. Бессонова. — М. : Прогресс, 1988. — С. 322.

² Там само. — С. 355–363.

який намагається зрозуміти зміст норми, перебуває в новій ситуації і з новим перед-розумінням, порівняно зі своїми попередниками. У свою чергу, судження щодо права являє собою не результат боротьби критики з традицією і не сліпе слідування останній, а, швидше, злиття з традицією як безперервний процес її наближення через критичну рефлексію.

Таким чином, взаємодія між правовою традицією як сукупним горизонтом розуміння у здійсненні права і конкретним правовим рішенням відбувається за логікою «герменевтичної спіралі»: з одного боку, традиція обумовлює осмислення правової ситуації, але не в сенсі жорсткої детермінації, а в тому сенсі, що вона покладає межі розумінню, окреслюючи доступні смислові альтернативи. Вона визначає, які рішення є неприйнятними. Крім того, традиція забезпечує загальною структурою та універсальним алгоритмом відповіді на будь-яке юридичне питання. З другого боку, сама традиція складається з обумовлених нею рішень у конкретних ситуаціях, через які правозастосувач уводить у гру власні упередження. При цьому таке коло не є застиглою структурою, а передбачає концентричне розширення зрозумілого смислу.

Так, досвід розуміння виявляється водночас і досвідом конституювання правової реальності. Разом з тим при уважному розгляді буття тканина права виявляється не такою вже й щільною. Мова йде про феномен нерозуміння в усій його неможливості.

Парадоксальним чином у своєму граничному вираженні нерозуміння виявляється ілюзією повної ясності, коли в силу наявності «додержаної та всеохоплюючої теорії» відсутня сама потреба в подальшому осмисленні права. Таким чином, зникає потреба у філософії права як такої: остання просто позбавляється свого предмета. Чудову ілюстрацію подібного стану нерозуміння знаходимо в аналізі тоталітарної свідомості Х. Арндт. Одвічну проблематичність філософської думки вона протиставляє тотальному поясненню, що пропонується тією чи іншою ідеологією, і в якому немає місця людській свободі, невід'ємній від здатності особистості мислити. Тоталітарна свідомість прагне безпосередньо виконувати закон Історії або Природи, не трансформуючи його в норми індивідуальної поведінки, а розглядаючи його втіленням людства в цілому. Таким чином, місце інтерсуб'єктивно погоджених правил поведінки займає тотальний терор, покликаний забезпечити силам природи чи історії вільний біг, що не загальмову-

ється ніякою стихійною, вільною дією людини. Людська багатоманітність ніби зникає в одній гігантській людині¹. У свою чергу, правова реальність замінюється реальністю «об'єктивних» законів руху, які не потребують ані розуміння, ані визнання, ані суб'єкта взагалі.

Можливість такого стану мислитель пов'язує з ізольованістю та всезагальною самотністю людей, яка знищує їх як суб'єктів розуміння та правових суб'єктів. Адже навіть досвід чуттєвого сприйняття залежить від загального здорового глузду, без якого ми були б обмежені лише ненадійними показниками власних почуттів. Тим більше, це стосується світу правових феноменів, який досягається нами тільки з перед-розуміння. Єдина здатність людського розуму, яка для свого нормального функціонування не потребує ані «Я», ані іншого, ані зовнішнього світу, — це здатність логічного судження, вихідні засновки якого самоочевидні, і яке стало основним принципом дії тоталітарної форми правління².

Таким чином, ситуація нерозуміння має у своєму підґрунті, з одного боку, стирання відмінностей і, таким чином, руйнування простору особистої свободи як здатності створення нового³, а з другого — відчуження людини від інших, розрив із традицією та вкоріненому у ній здоровому глузді, який становить основу перед-розуміння. Звідси — неможливість розуміння правової реальності та її відтворення, що загрожує в кінцевому підсумку заміною останньої неправовими за своєю сутністю інструментами примусу. Адже у розумінні суб'єктивна свобода не тільки виходить за власні межі та потрапляє у простір інших, утворюючи багатовимірний інтерсуб'єктивний світ, а віднаходить себе у завжди вже існуючій традиції, дозволяючи останній говорити крізь себе. Відповідно нерозуміння призводить не тільки до втрати відчуття правової реальності, а й до зникнення останньої.

У свою чергу, завдання герменевтики полягає в утриманні правових смислів через дію, яка відрізняється від простого вияву волі тим, що

¹ Арендт, Х. Истоки тоталитаризма [Текст] / Х. Арендт ; пер. с англ., под ред. М. С. Ковалевой и Д. М. Носова. – М. : ЦентКом, 1996. – С. 599–604.

² Там само. – С. 615–622.

³ У цьому контексті цікавим видається сюжет фільму-антиутопії А. Куарона «Людське дитя». У картині зображується тоталітарне суспільство майбутнього. І хоча в ньому все ще мають місце окремі прояви свободи, але знищено її первинне джерело – кожне нове народження: людство охопила епідемія безпліддя, і діти більше не з'являються на світ.

вона вписана у хід речей, у тканину історії, у право як таке. У цьому сенсі можна говорити про «явища архівування, які нагадують письмову фіксацію дії у світі», і про те, що «дії, як і книги, є творами, відкритими для багатьох читачів» (П. Рікер)¹. Так само як тексти відділяються від їх авторів, отримуючи семантичну автономію, дії мають свою власну історію. Так, здійснення права виявляється водночас і єдиним можливим способом його осмислення, і єдиним шляхом відтворення правової реальності.

Фронесис. Як власне фронетичний досвід, герменевтика опосередковує не тільки осмислення і відтворення права, а і його здійснення у правовідносинах. Так, П. Рікер визначає фронесис як «розсуд, розпізнавання в ситуації невизначеності, орієнтоване на належну дію»². У подібному сенсі в Х. Арендт читаємо про здібність, яка «дозволяє нам судити раціонально, не піддаючись емоціям або егоїстичним інтересам, і при цьому функціонує спонтанно, тобто не спираючись на правила і стандарти, під які можна підвести особливі випадки, але, навпаки, створюючи свої власні принципи завдяки самій роботі судження»³. При цьому умовою такого роду судження є не високорозвинений інтелект і необізнаність у питаннях моралі, а радше схильність до того, щоб жити із самим собою, вести той діалог, який ми називаємо мисленням. Таке мислення не є технічним і не стосується теоретичних проблем. На думку Х. Арендт, межа між тими, хто хоче мислити, а отже, повинен судити самостійно, і тими, хто цього уникає, ігнорує всі відмінності у культурі, суспільному становищі чи освіті. Щодо цього колапс моралі, що стався за гітлерівського режиму, може навчити нас тому, що той, хто плекає цінності і твердо тримається моралі, не надійний: у випадку зміни моральних норм у цих людей не залишиться нічого, крім звички чогось триматися. Значно надійніші у такій ситуації скептики, оскільки вони звикли жити своїм розумом і знають лише одне: що б не сталося, доки ми живі, жити нам доведеться із самими собою⁴.

¹ Рікер, П. Герменевтика и метод социальных наук [Текст] / П. Рікер // Поль Рікер в Москве. – М. : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2013. – С. 60–61.

² Рікер, П. Путь признания. Три очерка [Текст] / П. Рікер ; пер. с фр. И. И. Блауберг и И. С. Вдовина. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2010. – С. 87.

³ Арендт, Х. Личная ответственность при диктатуре [Текст] / Х. Арендт ; пер. с англ. Р. Гуляев // Ответственность и суждение. – М. : Изд. Ин-та Гайдара, 2013. – С. 58.

⁴ Арендт, Х. Некоторые вопросы моральной философии [Текст] / Х. Арендт ; пер. с англ. Д. Аронсон // Ответственность и суждение. – М. : Изд. Ин-та Гайдара, 2013. – С. 78–79.

У цьому сенсі здійснення права виявляється такою ж фронетичною практикою, як і філософствування, що неможливе поза вільним мисленням, як неможлива медицина без здатності лікаря вийти за межі стандартизованих рекомендацій і прийняти рішення у ситуації невизначеності, переважно на початку і в кінці життя, або історичне судження, коли необхідно оцінити порівняльну вагу дій індивідів і колективних сил, та політичне судження, коли політик опиняється перед необхідністю визначити порядок пріоритетів між гетерогенними цінностями, склавши які, ми отримали б програму гарного уряду. У цьому сенсі демократія, на думку П. Рікера, розкриває себе, на відміну від тоталітаризму, як суспільство, що за своєю формою приймає і зберігає невизначеність. Тому політична дискусія в ньому не може бути завершена, хоча і повинна мати вирішення у ситуативному судженні¹. Натомість у суспільстві широко поширеним залишається страх перед судженням, за яким прихована підозра, що ніхто не діє вільно, а отже, ніхто не несе відповідальності за свої вчинки. Можливо, саме тому найбільший опір суспільства зустрічають ті новели, що стосуються правових інститутів, ґрунтованих у здатності ситуативного судження, — судових компромісів, суду присяжних, медіації, розширення значення судового прецеденту і т. ін. Як наслідок, ігнорування фронетичного характеру правового досвіду призводить до формалізму у здійсненні права, а зрештою і до повного усунення людини від цього процесу, що перетворює його на глибоко неправовий: прагнення об'єктивності остаточно знімає питання про справедливість.

Натомість усвідомлення фронетичної природи здійснення права тягне за собою трансформацію ідеї справедливості, яка, на думку П. Рікера, може бути сформульована у термінах прийнятності. Це своєрідна ситуативна очевидність у констатуючому сенсі, впевненість, згідно з якою в даній ситуації таке рішення є найкращим, єдино можливим. Це очевидність того, що доречно зробити тут і зараз². І ця доречність визначається не об'єктивним станом справ, а спільністю прагнень суб'єкта судження і того, для кого воно є значущим. Адже йдеться тут не про мене, а про когось іншого: коли одна людина ви-

¹ Рікёр, П. Я – сам как другой [Текст] / П. Рікёр ; пер. с фр. Б. М. Скуратов. – М. : Изд-во гуманит. лит., 2008. – С. 302–308.

² Рікёр, П. Справедливое [Текст] / П. Рікёр ; пер. с фр. Б. Скуратов, П. Хицкий. – М. : Гнозис, Логос, 2005. – С. 233–248.

носить судження, вона повністю переноситься у конкретну ситуацію, у якій знаходиться і повинен діяти інший. І людина здатна на таке судження не тому, що вона обізнана у всьому, що відбувається з іншим, а тому, що вона також прагне до справедливого і пов'язана з іншим цією спільністю прагнень.

У цьому сенсі ані поновлення у правах, ані притягнення винних до відповідальності не є самоціллю, вони лише сприяють досягненню загальної мети права — уможливити та оптимізувати співіснування людей. Так, П. Рікер виокремлює дві функції судочинства. Перша полягає в тому, щоб покласти край невизначеності, оскільки кожний конфлікт містить момент нескінченності. У цьому філософ вбачає особливість правового судження, на відміну, скажімо, від історичного: потенційно необмежене коло пояснення буде замкнуте на судовому вироку. Отже, винести судове рішення — означає поставити крапку в суперечці. На підтвердження своєї думки автор наводить такий приклад. У великих і складних процесах у Франції за фактами переливання зараженої крові, коли було багато жертв, найбільш примітні з моральної точки зору жертви — не ті люди, які прагнули помсти, а ті, що хотіли правового рішення, хотіли, щоб було висловлено: ось це жертва, а ось винний, щоб було встановлено справедливу дистанцію. Вочевидь, правосуддя не може бути зведене лише до такого прояснення ситуації. Але наведений приклад показує, що правосуддя — це не відповідь насильством на насильство, не додаткове насильство: правосуддя висловлює те, що суспільство на даний момент розглядає як справедливий стан. У цьому сенсі каральну функцію вироку слід вважати підпорядкованою його поновлюючій функції — як у публічній сфері, так і у сфері гідності жертв, яким відається справедливість. Це підводить П. Рікера до другої функції винесення правового судження — сприяння суспільному миру через примирення конфліктуючих сторін завдяки «правовій переробці насильства шляхом перенесення його у простір слова й мовлення» і, таким чином, «перемозі мови над насильством». Усвідомлюючи утопічність цієї мети, філософ, разом з тим, наголошує, що «ця утопія вкорінена в сутності права і становить його основу»¹.

¹ Рікер, П. Торжество языка над насиллем. Герменевтический подход к философии права [Текст] / П. Рікер ; пер. с фр. О.И. Шульман // Вопр. философии. – 1996. – №4. – С. 27–36.

У цьому і полягає високий гуманістичний смисл правової герменевтики, яка орієнтована на досягнення миру та мінімізацію насильства шляхом перенесення його у простір дискурсу. І така спрямованість закладена вже в самій структурі «герменевтичної спіралі», яка передбачає конструктивний рух від перед-розуміння до повного розуміння, а потім назад, для перевірки необхідності змін і доповнень до початкового уявлення. Тому визнання того факту, що наше розуміння завжди обумовлене упередженнями, не повинно вести до скептицизму. Як справедливо зазначає Е. Тисельтон, навпаки, перед-розуміння і добросовісне прагнення більш глибокого розуміння залишають місце для перегляду вихідних ідей та внесення необхідних виправлень у світлі подальшого осмислення, а отже, означають принципову відкритість для діалогу. Так, герменевтика виховує повагу до чужої точки зору, терпіння та прагнення порозуміння, не зменшуючи при цьому щирої відданості людини власним переконанням. Вона заохочує не скептицизм, а наполегливу працю і бажання прислухатися, не заперечуючи водночас необхідність критичної оцінки¹. У цьому зв'язку Г.-Г. Гадамер вкотре наголошує: «Герменевтика — це практика... Усіма силами підтримувати діалог, давати сказати своє слово і тому, хто має іншу точку зору, вміти засвоювати те, що він говорить, — ось у чому душа герменевтики»².

Відповідно, основна роль правової герменевтики виявляється не методологічною, а, швидше, терапевтичною: вона допомагає мінімізувати нерозуміння через усвідомлення власної зануреності в ситуацію, власної темпоральності: як в аспекті вкоріненості в традиції та виявлення власних упереджень, так і в аспекті проєктивності у майбутнє і орієнтації на примирення, навіть якщо воно і є лише позаінституційним горизонтом права. Інакше кажучи, як метафорично пише Й. Тонтті, тільки Феміда, яка, знявши пов'язку з очей, намагається усвідомити власні упередження, і яка розуміє, що насправді ваги ніколи не можуть бути врівноважені, може використовувати свій меч таким чином, щоб це могло вважатися виправданим³.

¹ Тисельтон, Э. Герменевтика [Текст] / Э. Тисельтон ; пер. с англ. О. Розенберг. — Черкассы : Коллоквиум, 2011. — С. 21.

² Гадамер, Х.-Г. Актуальность прекрасного [Текст] / Х.-Г. Гадамер ; пер. с нем.; под ред. В. С. Малахова. — М. : Искусство, 1991. — С. 8.

³ Tontti, J. Right and Prejudice: Prolegomena to a Hermeneutical Philosophy of Law [Текст] / J. Tontti. — Burlington : Ashgate, 2004. — P. 186.

Так, завдання правової герменевтики як багатогранного людського досвіду, спрямованого на досягнення порозуміння з іншим, хоча, на перший погляд, і виявляється занадто скромним, порівняно з науковими методологічними концепціями, але по суті є не менш амбіційним, ніж завдання самого права — уможливити мирне співіснування людей.

Отже, прояснення природи розуміння як інтегральної форми людського досвіду та виявлення смислів правової реальності, що відповідають трьом складовим останнього — епістеме, техне і фронесису — дозволяє водночас уточнити сенс і призначення самої правової герменевтики, яка також виявляється лише способом буття у світі, а не формулюванням та утвердженням щодо нього певної позиції. Це досвід, який поєднує в собі осмислення та відтворення правової реальності у ситуативних правових судженнях, ґрунтується на традиції та орієнтований на примирення. Інакше кажучи, це досвід інтерсуб'єктивного відтворення правових смислів. У свою чергу, ситуація нерозуміння загрожує не просто втратою останніх, але зникненням свободи, що визначає правову особистість, а отже, і правової реальності в цілому.

4.3. Образ права у глобалізованому світі

Сучасна тенденція інтеграції України на Захід збуджує багато дискусій, проблем і теоретичних розходжень у галузі права, суспільно-політичних наук та філософії. Глобалізований світ вимагає глобалізованого права, про природу, принципи й морально-філософське підґрунтя якого ведуться серйозні суперечки. Транснаціональний характер відносин між країнами у сфері економіки, фінансів, політики, інформації вимагає правової регуляції на засадах діалогу, однак значні теоретичні суперечності свідчать про відсутність принципового порозуміння регіональних суб'єктів глобалізації, а також відсутність абсолютних природних підстав глобалізованого права. Філософська рефлексія намагається виявити і констатувати певні його універсальні, наднаціональні властивості, його моральний, комунікативний, надісторичний характер, що виключатиме будь-які форми пріоритетності й домінантності учасників світової системи права. Одне із завдань полягає безпосередньо у наданні парадигмального філософського визначення

глобалізованому метаправу сучасності, аналізі умов і можливостей його утворення.

На жаль, вивченню філософсько-правового змісту глобалізованого права сьогодні не приділяється достатньої уваги. Юристи відкрито визнають, що питання співвідношення міжнародного і національного права в умовах глобалізації залишається невирішеним. У свою чергу, сучасні тенденції суспільно-політичного буття вимагають активізації парадигмальних трансформацій в оцінках суті права, його ролі, джерел і стандартів, та зокрема філософського змісту феномену глобалізованого права в умовах сьогодення. Тому метою дослідження є аналіз формального змісту категорії «глобалізоване право», а також фактичного прояву глобалізації права як в аспекті юридичної практики, так і в аспекті філософського розуміння.

Здебільшого під глобалізацією розуміють відповідні моделі узгодженості положень міжнародного права і національного права окремих держав. Одна група авторів пропонує розглядати міжнародне і національне право на засадах єдності й монізму (М. Баймуратов, С. Максименко, П. Мартиненко, О. Назаренко). Інші ж наполягають на відокремленості, автономності цих систем — дуалізмі (М. Савенко, Д. Терлецький, В. Буткевич, Л. Васечко). Загальній теорії глобалізації права присвячено праці Ф. Лапорта, П. Тибо, П. Рабіновича, Є. Білозьорова, Ю. Волошина та ін. Відповідний аналітичний напрям в юридичній науці доповнюють філософсько-правові дослідження І. Честнова, М. ван Хука, А. Полякова, Т. Дудаш, А. Токарської та ін.

Філософсько-правові здобутки Заходу (лібералізм, демократія, свобода слова, право на приватне життя і власність, мирне співіснування в контексті цивілізаційного процесу тощо), закріплюючись у ціннісно-правових системах і правосвідомості сучасних національних суспільств, завдають динаміки глобальній мультикультурній правовій комунікації, що постає як діалоговість і легітимний консенсус.

Питання співвідношення національного і міжнародного права в умовах глобалізації стоїть у науковій літературі дуже гостро. Ці дві самостійні правові системи не існують ізольовано одна від одної. На особливості нормотворчості у міжнародному праві впливають національні правові системи, які знаходять своє відображення у зовнішній політиці та дипломатії держав. А міжнародне право, у свою чергу, відіграє важливу роль у формуванні національного законодавства. Підтвердженням цього може служити той факт, що норми більшості но-

вітніх основних законів, якими встановлено засади правового статусу громадянина, запозичені із ключових міжнародних актів про права людини.

Що стосується факторів, які зумовлюють динаміку взаємодії національного права з міжнародним на власне національному рівні, то умовно такі фактори можна поділити на дві категорії. Перша категорія — політичні фактори: дотримання зобов'язань виходячи з потреб внутрішньої політики, економічних умов у державі, взаємовигоди тощо. Друга категорія — соціально-психологічні фактори: відчуття задоволення, страху, звичка або традиція, конформізм. Так, фактори внутрішньої політики можуть істотно вплинути на динаміку взаємодії національного права з міжнародним. Зміна політичних уподобань у суспільстві, вибори до парламенту, оновлення складу уряду, погіршення чи поліпшення стану національної економіки, зміни у бюджетній політиці здатні цілком похвалити, або ж, навпаки, обмежити взаємодію національного права з міжнародним, вплинути на ставлення органів законодавчої влади і правосуддя до міжнародних зобов'язань держави.

Взаємодію національного і міжнародного права обумовлюють також соціально-психологічні фактори. Зокрема, органи законодавчої влади держави, уряд і суди можуть обирати стратегію якнайефективнішої взаємодії з міжнародним правом через острах санкцій, небажання потрапити у міжнародну ізоляцію, перетворитися у країну-ізгоя в очах світової спільноти або ж через усвідомлення народом своєї глибинної єдності з оточуючим світом (розвиток міжнародної правосвідомості населення країни), бажанням розвивати міжнародні економічні й культурні зв'язки тощо¹.

Згідно зі ст. 2 Віденської конвенції про право міжнародних договорів (1969) міжнародний договір являє собою форму втілення узгодженої волі суверенних суб'єктів міжнародних відносин. Такий договір не підпорядковується нормам національного права будь-якої держави; питання ж чинності та застосування міжнародних договорів регулюються окремим правом міжнародних договорів. Пріоритет принципів міжнародного права над національним прийнято зараз розглядати як

¹ Див.: Соловійов, О. В. До питання про співвідношення та взаємодію національного і міжнародного права [Текст] / О. В. Соловійов // Вісн. Акад. адвокатури України. – 2009. – № 3(16). – С. 121.

особливість відбитку глобалізації на національних системах права, що має своєю перспективою розвиток не тільки права як такого, а й держав та суспільств у цілому. Необхідно визнати, що сьогодні в світі визнання примату норм міжнародного права набуває чисельності, а право — ознак глобальності.

Отже, особливістю більшості новітніх конституцій сучасних держав є те, що в них чітко визначене узгодження національного права з міжнародним за своїми змістом і формою. Наприклад, у ч. 2 ст. 6 Конституції Грузії зазначено, що законодавство відповідає загально-визнаним принципам і нормам міжнародного права¹. Подібні положення містяться і у ч. 1 ст. 8 Конституції Португальської Республіки², ч. 1 ст. 10 Конституції Італійської Республіки³. Однак ці положення не можна сприймати як констатацію можливості безпосереднього регулювання міжнародно-правовими нормами внутрішньодержавних відносин. Зазначені положення основних законів держав сформульовано абстрактно⁴.

На сучасному етапі розвитку міждержавної співпраці як результат ускладнення інтеграційних процесів формуються нові (окрім монізму і дуалізму) підходи до проблеми співвідношення національного і міжнародного права. Відсутність достатньої ясності в питанні розмежування сфер зовнішнього та внутрішнього правопорядків у теорії міжнародного права стала причиною народження цілої низки штучних конструкцій, наприклад, «загальнолюдського права», «глобального права», «світового права», «транснаціонального права» та ін. Проте слід зауважити, що феномен глобалізації права підіймає не проблему верховенства міжнародних договорів над національними конституціями, або проблему монізації права на перевагу міжнародного, а, швидше, проблему змістовної уніфікації правових систем із мінімальним

¹ Конституція Грузії от 24 августа 1995 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://firusssa.webege.com/countries/georgia/constitution/Georgia_constitution_1.html.

² Конституция Португальской Республики от 2 апреля 1976 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forlawyer.com.ua/konstitucii/konstituciya-portugalii/899-konstituciya-portugalii.html>.

³ Конституция Итальянской Республики от 22 декабря 1947 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://italia-ru.com/page/konstitutsiya-italyanskoj-respubliki>.

⁴ Див.: Білозьоров, Є. В. Національне та міжнародне право: порівняльно-правовий вимір [Текст] / Є. В. Білозьоров // Наук.-практ. юрид. журн. – 2012. – Вип. 3. – С. 328–330.

урахуванням культурно-історичних особливостей і правових традицій окремих регіонів, що глобалізуються.

На думку Р. Арона, окремо існують міжнародна та транснаціональна системи права. Перша є системою суто дипломатичних зв'язків між суверенними державами, друга — виявляється в економічних зв'язках, суспільних переконаннях, в організаціях, діяльність яких виходить за межі державних кордонів¹. В. Фрідмен ускладнив цю систему міжнародних зв'язків та доповнив її «наднаціональним суспільством», тобто таким, в якому діяльність та функції держав чи груп злиті в постійних міжнародних установах. Мова тут іде про формування та діяльність міжнародних, міждержавних та міжурядових організацій, що стали суверенними суб'єктами міжнародного права. У зв'язку з цим виникла низка дискусій, зокрема щодо делегування державних повноважень від держав-членів наднаціональним органам чи міждержавним об'єднанням².

Ці нові суб'єкти міжнародного права є факторами, які, симулюючи інтереси націй, реально впливають на всі види міжнародних відносин та процеси міждержавного співробітництва у персональних інтересах окремих представників. Відкритою залишається проблема уникнення домінування окремих членів міжнародних організацій, що здатні і тяжіють до диктату своєї волі стосовно інших представників.

Наприклад, суддя Міжнародного суду ООН Ф. Джессеп ще у 1960-х рр. вважав, що єдиною перешкодою для існування «транснаціонального права» є застаріле поняття державного суверенітету. На думку ж французького юриста Ж. Сселя (1970-ті), сама ідея суверенітету є несумісною з ідеєю міжнародної системи, міжнародне право має здібності регулювати й суто внутрішні відносини у державах. Японський теоретик права К. Танака, у свою чергу, писав, що «світове право» має охопити загальні для держав національні закони, міжнародне публічне та міжнародне приватне право, що повинні розвиватися відповідно до спільного прогресу світового співтовариства на засадах спільного юридичного знаменника — природного права. При-

¹ Арон, Р. Демократія и тоталитаризм [Електронний ресурс] / Р. Арон ; пер. с фр. Г. И. Семёнова. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Aron.html.

² Див.: Волошин, Ю. О. Особливості формування моністичних концепцій співвідношення міжнародного та внутрішньонаціонального права та їх роль у розвитку міждержавної інтеграції [Текст] / Ю. О. Волошин // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2011. – № 1. – С. 304.

бічники наведених концепцій у 1970-х рр. розглядали міжнародне право як глобалізоване, розуміючи під глобалізацією процес денаціоналізації ринків, політики і права, як на міжнародному, так і на національному рівнях¹.

Зараз питання про процес формування світового права активно дискутується у зарубіжній та вітчизняній літературі. Так, російський дослідник В. Шумілов вважає, що XXI ст. пройде під знаком становлення та розвитку глобальної правової системи, в якій і міжнародне публічне право, і системи внутрішньодержавного права стануть багаторівневими правовими галузями та інститутами². Моністи — прибічники світового та транснаціонального права — зазираючи у майбутнє, передбачають утворення єдиної системи правового регулювання, що має діяти у глобальному масштабі. Аналіз цих концепцій підкреслює ідею наявності наддержавної влади та світового порядку, встановленого цією владою.

Норми сучасного міжнародного права спрямовані на адресу конкретного суб'єкта — держави, яка у свою чергу створює відповідні та адекватні норми права у національному правопорядку. В результаті цього міжнародне право суттєво впливає на внутрішнє життя держави та її національну систему права. У сучасній Європі безумовно діє доктрина верховенства міжнародного права. Концепції, сформульовані Судом ЄС, обґрунтовують пряме застосування, дію і верховенство права ЄС у державах-членах. Однак право ЄС не може взагалі оминати конституційні засади окремих держав-членів, які у своєму широкому значенні є своєрідною призмою, крізь яку національна правова система сприймає міжнародне право. Не можна однозначно стверджувати про ефективність доктрини монізму, адже ця теорія є небезпечною у чистому та однозначному її використанні. У цьому зв'язку важко не погодитися з думкою російської вченої Л. Ануфрієвої, яка зазначає, що проголошення примату міжнародного права за певних обставин може бути використане «сильними державами» для цілей, які не мають нічого спільного із завданнями міжнародного права та його загально-

¹ Див.: Волошин, Ю. О. Особливості формування моністичних концепцій співвідношення міжнародного та внутрішньонаціонального права та їх роль у розвитку міждержавної інтеграції [Текст] / Ю. О. Волошин // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2011. – № 1. – С. 304.

² Шумілов, В. М. Международное право и глобальная правовая система [Текст] / В. М. Шумілов // Моск. журн. междунар. права. – 2002. – № 4. – С. 3.

визнаними принципами і нормами¹. Саме цей довід є засадою для полеміки між дуалістами та моністами з питань міжнародного права, яка продовжується майже 100 років.

У цьому аспекті слід погодитись із думкою, що ні теорія дуалізму, ні теорія монізму не відповідають практиці сучасних держав. Сьогодні все більше фахівців прагнуть позбутися дихотомії монізму і дуалізму, стверджуючи, що логічні наслідки обох теорій суперечать принципам оптимальної взаємодії систем права, а також реальній діяльності міжнародних і національних органів, у тому числі судів². Існує також тенденція формування на ґрунті взаємодії міжнародної та внутрішньодержавної системи якісно нової правничої системи, яка може називатися міжнародним конституційним правом. Нова система зазначатиме верховенство права ЄС у національному праві, його дію на пряме застосування. Результатом функціонування цієї системи є, наприклад, система обмеження суверенітету та передачі суверенних прав у Франції, новий підхід Х'юстона та Маршалла до доктрини парламентського суверенітету, теорія самообмеження парламентського суверенітету у Великій Британії, або адаптовані правила тлумачення колізій між нормами національного та міжнародного права у Данії і т. ін.³

Однак у самій Європі вистачає критики щодо правової політики й діяльності Євросоюзу. Так, відомий французький журналіст Поль Тибо висловлює думки про маріонеткову роль Євросоюзу у глобалізованому світі. Після 1989 р. його розвиток і вплив відчутно збільшилися, як прийнято було вважати, за рахунок розширення зовнішнього і внутрішнього вільного обміну: нерегламентований «єдиний ринок», почерговий вступ двадцяти нових держав у Союз, прийом у ВТО «країн, що розвиваються», зокрема Китаю, і, нарешті, у 2001 р. фінальна фаза європейської валютної системи — введення євро⁴.

¹ Ануфриєва, Л. П. Соотношение международного публичного и международного частного права: правовые категории [Текст] / Л. П. Ануфриева. – М. : Спарк, 2002. – С. 331.

² Див.: Волошин, Ю. О. Особливості формування моністичних концепцій співвідношення міжнародного та внутрішньонаціонального права та їх роль у розвитку міждержавної інтеграції [Текст] / Ю. О. Волошин // Часопис Київ. ун-ту права. – 2011. – № 1. – С. 305.

³ Див.: Кравчук, І. В. Гармонізація національних правових систем з правом ЄС [Текст] / І. В. Кравчук, М. В. Парапан. – К. : Вид. Дім «Слово», 2005. – С. 80.

⁴ Тибо, П. Здивування європейців [Текст] / П. Тибо ; пер. з фр. М. Горновського // Філософська думка. – 2013. – № 4. – С. 68.

На той час капітуляція європейського комунізму та поширювані чутки про «кінець історії», слова Буша-старшого: «Я бачу, як будеється світ за зразком європейської єдності», — усе це змусило промоутерів Європи повірити в те, що вони були й залишаються авангардом людства. І справді, Союз був широким закликком до суспільств проти держав — тріумф націй всупереч тріумфу імперій: вільна конкуренція, свобода пересування і проживання, судова гарантія особистих прав. Європа постала як якісно нове об'єднання 500 мільйонів осіб, яким вона дозволяє навіть, чого ніколи не було, скаржитися на державу, громадянами якої вони є.

Рада Європи складається із глав держав, яким належить ініціатива у розв'язанні головних питань. Проте очевидно, що результатом цього не стала європеїзація національних політик, радше навпаки. Для громадян-виборців національна держава так і не стала виконавцем європейської політики. Як вважає П. Тибо, самих європейців більше залякали, ніж зацікавили. Адже участь у європейських виборах слабка і постійно зменшується. Відомо також: якщо народам Європи надати вибір, то вони не підуть усі в один бік. Так було з ядерних питань, з питань вугілля, сланцевого газу, війни в Іраку, питань емігрантів і демографічного становища, ставлення до референдуму в Шотландії про незалежність і т. д. Подана ідея, що європейці незабаром стануть єдиним народом, виявилася ілюзорною. Настирлива думка про об'єднання була, зрештою, паралізована. Як зазначає П. Тибо, шлях применшення європейських націй та їх суверенітету веде до застою, втрати правових і політичних амбіцій народами і правителями. Важко визначити, від якого органу походять численні директиви, але вони знімають відповідальність із національної влади. У зв'язку з цим остання відчуває полегшення, проте водночас втрачає політичну складову свого життя¹.

Знищення в Євросоюзі митних бар'єрів, відсутність валютної політики, передання контролю вільним ринкам, які встановлюють курси, так і не привели до успіху євровалютної зони. Уважні спостерігачі вважають, що насправді зона євро більше не існує, оскільки позики в однаковій валюті здійснюють за різними місцевими курсами національних валют, залежно від того, хто ти є — німець, грек чи іспанець.

¹ Тибо, П. Здивування європейців [Текст] / П. Тибо ; пер. з фр. М. Горновського // Філосо. думка. – 2013. – № 4. – С. 69.

Внутрішня недовіра в ЄС сягнула такого рівня, що уряди південних країн можуть робити позики тільки в банках своїх власних країн. Інакше кажучи, капітали більше не обертаються. Унаслідок цього усьому комплексові призначають лікування у вигляді додаткового контролю. Так, Договором про стабільність і координацію керування (2012) передбачено нечуване й безцеремонне втручання не тільки у збалансування національних бюджетів, а й навіть у їхню структуру. ЄС схожий на велике метанаціональне утворення, що звужує свободу дії держав. Країни, що залучилися до європейської гри, потерпають від кризи суверенності¹.

Критично налаштовані теоретики Європи переконані, що громадян Євросоюзу по суті виключено з дебатів. Що ж стосується представників держав, то вони ніби залучаються у нескінченну низку кон'юнктурних рішень, досягаючи компромісів, у яких ідуть на поступки в одному місці, щоб одержати компенсацію в іншому. Функціонування такої системи визначає державам ролі, і це дає змогу нерегульованій групі сильних країн розвиватися, у той час як позбавлені головної ролі держави насправді принижені до функції виконавців. Стан невизначеності сприяє поширенню в Євросоюзі фаталізму й почуття покірливості, яке вважається тінню громадянського обов'язку.

Заради повернення європейцям політичної гідності П. Тибо пропонує поставити спільну політичну мету, яка полягатиме у просуванні ідеї людства, багатшого, ніж комерційна глобалізація. За цим, як наслідок, має відбутися розвінчання культу ринку, який хибно вважається сьогодні «шляхом» Європи. Головним ідеологічним принципом має стати повага до інституційної гідності народів. Кожен народ зберігатиме за собою право писати свою власну конституцію, фіксує в ній те, що становить ґрунтовні принципи його політичного устрою, стосовно яких можна буде контролювати усі закони, що діють на території його держави. Певні суперечності між цими принципами і європейським правом можна розв'язувати тільки політично, а не за юриспруденцією Люксембурга. Адже, вступаючи до ЄС, народи потрапляють не до виправного будинку, а у простір довіри².

¹ Тибо, П. Здивування європейців [Текст] / П. Тибо ; пер. з фр. М. Горновського // Філософська думка. – 2013. – № 4. – С. 69–70.

² Там само. – С. 72.

Критики євроінтеграції вважають визначальним пунктом організацію метанаціонального політичного життя, більшість учасників якого становитимуть не люди, а народи. Якщо Європа стає єдиною політичною одиницею, то має бути обговорення, в якому візьмуть участь головні її елементи — нації. Це явить собою зразок договірної справедливості. Така твереза оцінка реального стану європейської політики особисто самими європейцями змушує принаймні замислитися про бездоганність джерел та технологій утворення правових стандартів світової демократії.

У зв'язку з інтеграцією України до міжнародних та наддержавних політичних утворень в умовах глобалізації загострюється проблема розвитку загальнотеоретичних аспектів права. У цілому, вплив глобалізації на право здійснюється як у загальнотеоретичному, так і в методологічному планах. По-перше, змінюються характер, джерела, зміст, інституціональна і функціональна роль, «механізм дії» національного і міжнародного права. По-друге, відбувається інтернаціоналізація права у вигляді його рецепції, гармонізації і уніфікації. По-третє, утворюється так зване метаправо, що сприймається як закономірний і завершальний цикл правового розвитку — фінальна фаза еволюції права. По-четверте, право все більш активно виступає як регулятор суспільних відносин на глобальному рівні відносин транснаціональних корпорацій, міжнародних банків, міждержавних об'єднань та ін. По-п'яте, збільшується правотворча функція наддержавних і міждержавних інститутів, а також все активніше застосовуються судова практика та прецеденти, створювані Європейським судом справедливості як джерела права¹. По-шосте, на глобальному й регіональному рівнях з'являються нові суб'єкти правових відносин, нові суб'єкти у сферах правотворчості, правозастосування, а також у сфері правоохоронної діяльності. Це не тільки ООН і ЮНЕСКО, що сформувалися в післявоєнний період. До такого роду суб'єктів варто віднести також міжнародні фонди типу МВФ, міжнародні банки, міжнародні суди на зразок Гаазького суду, правоохоронні інститути типу Інтерполу, транснаціональні корпорації й інші міждержавні й наддержавні організації².

¹ Див.: Тимченко, С. Глобалізація і право: напрями впливу і тенденції розвитку [Текст] / С. Тимченко, Л. Удовика // Вісн. Запоріз. нац. ун-ту. – 2009. – № 1. – С. 7–9.

² Там само. – С. 11.

Головний напрям розвитку англосаксонського права все більше фокусується не на проблемах внутрішнього правопорядку, а на проблемах світового (глобального) правопорядку. Такий напрям пов'язується із впливом глобалізації не стільки на право як явище, скільки на його теорію й відповідну методологію. При цьому фахівці не без підстав виходять із того, що під впливом глобалізації з неминучістю будуть видозмінюватися старі правові теорії й виникати нові правові моделі, в основу яких буде закладена нова правова культура, ідеологія, нова методологія пізнання людиною оточуючого правового середовища¹.

Багато хто з авторів звертають увагу на те, що глобалізація як об'єктивний і неблаганний процес із неминучістю привносить у соціальну сутність і зміст національного права поряд із класовим і загальнолюдським інтересом також іноземний інтерес². Носіями останнього є не тільки більш сильні, індустріально розвинені держави відносно менш сильних і менш розвинених щодо цього держав, а й транснаціональний капітал. Саме наявністю цього начала, що активно впливає на зміну сутнісних елементів інших держав і правових систем, пояснюється факт активного захисту державами-метрополіями інтересів «свого» транснаціонального бізнесу за кордоном, а також основна причина розгляду ними транснаціональних корпорацій як «партнера» при вирішенні багатьох проблем, що виникають у їхніх відносинах з іншими країнами.

Аналогічні процеси трансформації сутності права, які обумовлені глобалізацією і зміною співвідношення у світі соціально-економічних, політичних та інших сил, відбуваються не тільки в національному, а й у міжнародному праві, зміст якого часто обумовлюється значною мірою не тільки і навіть не стільки узгодженням воель, тобто договірною справедливістю, скільки домінуванням волі й інтересів однієї держави над іншими³.

Національний компонент у внутрішньодержавному праві поступово витісняється глобальною складовою. У технічно-юридичному

¹ Див.: Тимченко, С. Глобалізація і право: напрями впливу і тенденції розвитку [Текст] / С. Тимченко, Л. Удовика // Вісн. Запоріж. нац. ун-ту. – 2009. – № 1. – С. 8.

² Див.: Косарев, А. И. Великая модернизация глобализма [Текст] / А. И. Косарев. – М. : Проспект, 2004. – С. 5.

³ Див.: Валлерстайн, И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире [Текст] / И. Валлерстайн ; пер. с англ. П. М. Кудюкина. – СПб. : Универ. кн., 2001. – 416 с.

плані це здійснюється шляхом прямого перенесення сформованих правових стандартів із глобального рівня на національний рівень. Однак, за словами Е. Тоффлера, сама наднаціональна стандартизація як явище властива не тільки правовій, а й багатьом іншим сферам життя суспільства — таким, як економічна, соціальна, політична, духовна тощо¹.

Цікавими і досить небезпечними уявляються популярні ідеї про формування на базі трансформованих національного й міжнародного права всеохоплюючого метаправа і недопущення в ньому використання «моральної фразеології», що ніби-то призведе до «небезпечного змішання» права й моралі і — як наслідок — до «плутанини» у сфері нормативного регулювання, а також падіння ефективності права. Адже правова система «повинна діяти як математична система». Таким чином, спостерігається очевидне витіснення із права його природного елементу². З філософської точки зору це значна проблема, яка до того ж відверто суперечить офіційно проголошеній тенденції гуманізації сучасного права. Сьогодні право виступає як інструмент глобалізації і, водночас, засіб керування її процесами, проте при цьому має зростати не тільки інструментальна цінність права, а і його власна цінність як міра свободи, рівності й справедливості.

Серед теоретиків існує також думка, що глобалізація, і зокрема глобалізація права, спричиняє таку проблему майбутніх міжнародних відносин, як «розмивання суверенітету» держав або навіть повна ліквідація інституту суверенітету у зв'язку з делегуванням значної його частини наднаціональним органам управління. Держави єдиного політичного об'єднання (на зразок ЄС) ризикують бути настільки стандартизовані, що можуть взагалі втратити свою ідентичність та контроль над власною територією. Із цим пов'язана ідея зародження «постнаціонального громадянства» як чергового етапу розвитку політичних суспільств світу. Поширеною, у свою чергу, є і така думка, що глобалізація є потужним інструментом «керуваного хаосу». Її функція — цілеспрямоване об'єднання фінансових, виробничих, військових, ресурсних потужностей, а також політичних, економічних і правових

¹ Тоффлер, Е. Третя волна [Текст] / Е. Тоффлер ; пер. с англ. П. С. Гуревич. — М. : АСТ, 1999. — С. 89.

² Див.: Тимченко, С. Глобалізація і право: напрями впливу і тенденції розвитку [Текст] / С. Тимченко, Л. Удовика // Вісн. Запоріз. нац. ун-ту. — 2009. — № 1. — С. 12.

систем країн світу для створення більш зручного й ефективного механізму управління як окремими регіонами, так і світом у цілому¹.

Отже, ефект глобалізації права обумовлений пріоритетами міжнародної політики, а також функціонуванням економічних та інформаційних мереж світового масштабу. У сучасному світі спостерігається тенденція прозорості європейських кордонів, пропаганда євроінтеграції на пострадянському й середземноморському просторі. Поступово затверджуються західні стандарти законодавства, правосуддя, управлінської, адміністративної й кадрової політики. Здійснюється ефективна діяльність міжнародних організацій і фондів в інтересах сильних представників європейської цивілізації. Нерівноцінним є партнерство держав. Все це, і багато іншого, офіційно виправдовується успіхами демократизації та сприяє ілюзії глобалізованого права.

Філософія застосовує до глобалізованого права абсолютні критерії. Філософський ідеал глобалізованого права має природні підстави. Цей ідеал визнає загальною і найвищою цінністю особисті права людини та життя людини, а найголовнішим принципом — рівноправний і відкритий договір. Філософська рефлексія феномену глобалізованого права дозволяє виділити декілька його сутнісних змістовних елементів. Такими елементами є всезагальність, уніфікованість, наднаціональний, наддержавний характер, пріоритет над інтересами влади (верховенство), загальнолюдська цінність і значимість, моральна і природна обґрунтованість.

Аналіз сучасних публікацій дозволяє зробити висновок про те, що серед вчених-юристів та політиків немає одностайності у визначенні глобалізованого права. Під глобалізованим правом розуміють, як правило, різного ступеня інтегрованість систем національного і міжнародного права у тенденції їх змістовної монізації, або діяльність транснаціональних комерційних проектів. У свою чергу, філософський сенс феномену глобалізованого права взагалі залишається невизначеним. Доречно уявляти собі філософський аспект глобалізованого права як ідеал всесвітнього примирення держав і народів. Отже, виходячи із абсолютності своїх критеріїв, філософія критично ставиться до глобалізованого права у тому вигляді, в якому воно існує зараз. Філософський ідеал глобалізованого права має природні підстави, визнає

¹ Див.: Рябінін, С. Концепція керованого хаосу в контексті побудови сучасного світового порядку [Текст] / С. Рябінін // Зовн. справи. – 2012. – № 11. – С. 35.

загальною і найвищою цінністю особисті права людини та життя людини, а найголовнішим принципом — рівноправний і відкритий договір учасників правовідносин.

Виходячи з цього, можна зробити висновок: глобалізоване в юридичному сенсі право, на думку філософа, таким не є. Адже ані «транснаціональне», ані «міжнародне», ані «світове» право не відповідають зазначеним критеріям, що мають визначати стан його глобалізованості. Для утворення глобалізованого права не вистачає головного — природного підґрунтя. По-перше, історичні традиції національного права та моральні цінності мають суто регіональний (містечковий) характер, що заважає утворити універсальний сурогат загальнолюдської позаісторичної моралі як ґрунтовної підстави глобалізованого права. По-друге, національні й фінансові амбіції суб'єктів міжнародного права роблять неможливим справедливий договір як принцип глобалізованого права. По-третє, реальним джерелом права, яке претендує на глобалізованість, залишається воля й інтереси уповноважених персон, які контролюють діяльність міжнародних представницьких радних органів, що мають правотворчі функції.

Таким чином, те, що сьогодні у публікаціях політиків і юристів отримує назву «глобалізоване право», виявляється насправді лише зручною геополітичною моделлю політико-економічного впливу й контролю над світом по праву сильнішого. Отже, глобалізація права обертається легалізацією переваги домінантних націй у світовому просторі. Правові договори, що укладаються у сучасному світі на рівні міжнародних організацій і транснаціональних корпорацій, ґрунтуються аж ніяк не на абсолютній моралі і не на загальному консенсусі інтересів усіх громадян світового співтовариства. Тому глобалізоване право, в ідеальному його сенсі, викривається філософами права у сфері буття належного, а не дійсного.

4.4. Філософсько-правове осмислення феномену правової доктрини

Реформування правової системи України є складним процесом, який поєднує в собі як прагнення до відповідності світовим стандартам і гуманістичним цінностям, насамперед таким, як права людини, вер-

ховенство права і демократія, так і створення засобів для адекватної відповіді на виклики сучасного світу, пов'язані із глобалізацією, політичною нестабільністю, економічною кризою тощо. Такий процес вимагає особливої уваги до інтелектуальної основи розв'язання цих складних питань — юридичної науки в її єдності зі світоглядними та методологічними передумовами, з одного боку, та юридичною практикою — з другого. Правова наука є важливим інструментом розвитку та удосконалення права і правової системи в цілому. Найбільш концентровано прояв її практичної функції виявляється у правовій доктрині. У зв'язку з цим уявляється виправданою концентрація уваги комплексного дослідження правової системи на аналізі саме правової доктрини як такого феномену, що максимально ефективно має поєднувати наукові розробки із практикою створення і застосування права, враховуючи при цьому як контекст правової культури, так і вплив основних чинників розвитку суспільства в цілому.

Феномен правової доктрини. Безумовно, без доктринального забезпечення функціонування права та його інститутів є неможливим. Тому доктрини є необхідним елементом будь-якої правової системи, вони розробляються в усіх галузях права і застосовуються до всіх видів правових відносин. Проте у вітчизняній юридичній літературі цьому, на жаль, досі маловивченому феномену прискіплива увага на рівні загальнотеоретичних досліджень почала приділятися лише останнім часом¹. Певним узагальненням досвіду таких досліджень можна вважати працю І. В. Семеніхіна, в якій здійснено комплексний аналіз феномену правової доктрини з позицій загальної теорії права і синтезовані уявлення про її головні ознаки, а саме: 1) тісний зв'язок з юридичною наукою; 2) необхідність отримання загального визнання юридичної спільноти для набуття науковими положеннями ознак доктринальності; 3) здатність виступати вагомим чинником у процесі формування права, основою для розробки правових приписів; 4) по-

¹ Див.: Євграфова, Є. Доктрини та концепції у правовій системі України: форми і сфери застосування [Текст] / Є. Євграфова // Право України. – 2010. – № 5. – С. 77–84; Вона ж. Дослідження правової доктрини в контексті системи джерел права [Текст] / Є. Євграфова // Право України. – 2011. – № 1. – С. 337–334; Семеніхін, І. В. Правова доктрина: загальнотеоретичний аналіз [Текст] / І. В. Семеніхін ; наук. ред. О. В. Петришин. – Х. : Юрайт, 2012. – 88 с.; Мочульська, М. Є. Правова доктрина в континентальній правовій системі [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / М. Є. Мочульська ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2013. – 18 с., та ін.

єднання відображення правової дійсності з активним впливом на всі ключові елементи правової системи (правотворчість, правозастосування); 5) зорієнтованість на майбутню реалізацію відповідних наукових висновків у державно-правовій практиці; 6) виявлення місця правової доктрини в правовій системі в контексті досліджень джерел права; 7) значний вплив доктрини на юридичну практику через науково-практичні коментарі до законодавчих актів, як результату доктринального тлумачення¹. Аналогічні ознаки з деякими відмінностями вирізняються й в інших вітчизняних працях².

У цілому можна погодитись із таким розумінням ознак правової доктрини, хоча й, на жаль, не систематизованих за якимось певним критерієм. Водночас слід констатувати недостатність дослідження феномену правової доктрини лише традиційними засобами юридичної науки. Ідеться про реалізацію філософсько-правового підходу до осмислення правової доктрини в напрямі створення її певної мета-теорії, що передбачає аналіз правової доктрини як особливого способу осмислення та існування права, що має особливі онтологічні та епістемологічні основи, методологічні засоби, філософсько-правове обґрунтування та особливе місце в структурі правової реальності (тобто як власне права, так і рівнів його відображення — галузевої правової науки, теорії права та філософії права). Оскільки наша праця є, по суті, першою спробою філософського осмислення феномену правової доктрини у вітчизняному правознавстві, тому вітчизняний досвід осмислення правової доктрини буде значною мірою доповнюватись доробками західної філософії права³ з метою заповнення концептуальних прогалів у дослідженні цієї теми, а також виявлення спільного та відмінного в характері обговорення філософсько-право-

¹ Семеніхін, І. В. Правова доктрина: загальнотеоретичний аналіз [Текст] / І. В. Семеніхін ; наук. ред. О. В. Петришин. – Х. : Юрайт, 2012. – С. 22–72.

² Див.: Мочульська, М. Є. Правова доктрина в континентальній правовій системі [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / М. Є. Мочульська ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2013. – С. 3–4.

³ Див.: Peczenik, A. *Scientia Juris: Legal Doctrine as Knowledge of Law and as a Source of Law* [Текст] / Alexander Peczenik. – Dordrecht : Springer, 2005. – 200 p.; Aarnio, A. *Essays on the Doctrinal Study of Law* [Текст] / Aulis Aarnio. – Heidelberg : Springer, 2011. – 222 p.; *Methodologies of Legal Research. Which Kind of Method for What Kind of Discipline?* [Текст] / Ed. By Mark Van Hoecke. – Oxford and Portland, Oregon : Hart Publishing, 2011. – 294 p., та ін.

вих і теоретико-правових проблем для подальшого активного включення вітчизняних вчених у світовий правовий дискурс¹.

Що ж являє собою феномен, який позначається концептом «правова доктрина»? Зазвичай поняття «доктрина» застосовується у контексті таких понять, як «вчення», «соціальна наука», «філософська теорія» (природно-правова, позитивістська), «ідеологія» (ліберальна, соціалістична, консервативна), «догма», «концепція» та ін. Проте у всіх випадках його застосування мається на увазі вчення (знання), яке певною мірою редуковане до внутрішньо несуперечливого ядра, завдяки чому воно націлене на безпосереднє використання на практиці. Загальне розуміння поняття доктрини у сфері юридичного знання набуває свого специфічного вияву як правова доктрина.

Правова доктрина у власному або вузькому² розумінні являє собою певний вид юридичного дослідження та його результатів на підставі застосування особливого методу, що полягає в систематичному, аналітико-оціночному поясненні істотного змісту права: приватного, публічного, кримінального та ін. Вона представлена насамперед у підручниках, хрестоматіях, монографіях з права та коментарях до законодавства і зводиться, головним чином, до інтерпретації та систематизації положень діючого права (хоча й може містити низку історичних, філософських, соціологічних та інших посилань). Польсько-шведський теоретик та філософ права Александер Печенік характеризував правову доктрину як «діяльність вчених та продукт цієї діяльності, тобто зміст книг та досліджень»³. Тому синонімом поняття правової доктрини (яке більшою мірою вказує на результат інтелектуальної діяльності) можуть бути поняття «аналітичне вивчення права» та «доктриналь-

¹ Виходячи з того, що право не зумовлюється лише певною культурою, а є універсальним (доктрина природного права), на наш погляд, слід розширяти горизонт тем для обговорення та методів пізнання для вітчизняного правознавства. Це не означає, що українській юридичній науці треба обов'язково ставати на позиції західної науки, а лише те, що їй треба дослухатися до неї, намагатися зрозуміти мову та характер постановки питань, а також методологію та аргументацію відповідей.

² М. Є. Мочульська вкладає дещо інший зміст у поняття доктрини в широкому (що отожднює правову доктрину та правову науку) та вузькому (що розглядає правову доктрину як джерело права) значеннях (див.: Мочульська, М. Є. Правова доктрина в континентальній правовій системі [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / М. Є. Мочульська ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2013. – С. 3–4), проте такі розрізнення за певною інтерпретацією не суперечать одне одному.

³ Pechenik, A. *Scientia Juris: Legal Doctrine as Knowledge of Law and as a Source of Law* [Текст] / Alexander Pechenik. – Dordrecht : Springer, 2005. – P. 2.

не вивчення права» (що переважно акцентує увагу на процесі отримання певного знання про право). Іншим базовим поняттям для правової доктрини є «юридична наука». Проте поняття «юридична наука», або «*scientia juris*», є більш широким поняттям і може означати як правову доктрину у чистому вигляді, так і, крім неї, — елементи історії права, соціології права, філософії права тощо. Насамкінець, поняття «правова доктрина» тісно пов'язане з поняттям «догма права», або «юридична догматика». Деякі вчені навіть їх ототожнюють¹, і це зрозуміло, тому що вони тісно пов'язані як між собою, так із чинним (позитивним) правом. Але деяка відмінність між ними все ж таки є, а їх співвідношення можна визначити як вихідні основні положення про позитивне право, його встановлення та дію (догма), та вчення про ці самі положення, тобто рефлексію догми права, юридичну методику та методологію (доктрина). Ми не будемо тут вдаватися в дискусію щодо співвідношення цих понять, але зазначимо, що хоча не всім науковцям подобається термін «юридична догматика», оскільки несе в собі відбиток «обмеженого мислення», насправді нічого образливого в ньому немає — це просто особливий вид власне юридичного мислення, який має важливе значення для юридичної практики.

Структура правової доктрини. Слід підкреслити, що феномен правової доктрини не є однорідним. Існує багато класифікацій правових доктрин, серед яких меті нашого дослідження більшою мірою відповідає їх поділ за рівнем абстрактності та за сферою поширеності². Зокрема А. Васильєв пропонує поділ доктрин на універсальні вчення, що відображають уявлення про право, його цінність та роль у житті суспільства, та часткові, конкретні теорії, що діють стосовно окремих галузей людського життя³.

Однак ця класифікація не є достатньо точною і повною. По-перше, виникає питання: чи можуть вважатися доктринами у власному сенсі такі універсальні вчення, які стосуються права взагалі, без їх застосування до вирішення певних проблем в певній правовій системі? Підставою для таких сумнівів може бути розрізнення в сучасній філософії права (зокрема, Р. Дворкінім) щонайменше двох понять права: док-

¹ Див.: Pechenik, A. *Scientia Juris: Legal Doctrine as Knowledge of Law and as a Source of Law* [Текст] / Alexander Pechenik. – Dordrecht : Springer, 2005. – P. 2.

² Див.: Васильєв, А. А. *Правовая доктрина: вопросы теории и истории* [Текст] : монографія / А. А. Васильев. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 36 с.

³ Там само.

тринального та концептуального. Перше стосується певного виду права в певній юрисдикції, а друге — права як такого¹. Про відмінність між роздумами юриспруденції (поєднанні філософії та теорії права в правовій традиції Великої Британії), яка є «загальним філософським дослідженням природи права», та доктринальним аргументом, що є «спробою з'ясувати зміст права в межах тої чи іншої юрисдикції», стверджує Н. Сіммондз².

Отже, на нашу думку, універсальні вчення набувають доктринального характеру лише тоді, коли вони застосовуються для вирішення того чи іншого правового питання, хоча ці вчення (наприклад, позитивізм та теорія природного права, а також концепція верховенства права (правової держави)) й формулюють свої положення в абстрактній, найзагальнішій формі. У свою чергу, те, що в існуючих класифікаціях зветься «частковими, конкретними теоріями», насправді поділяється на власне часткову та загальну правову доктрину. Часткова правова доктрина (швидше, сукупність окремих правових доктрин — із сфери конституційного, адміністративного, кримінального, цивільного та інших галузей права) описує структуру права та виробляє обґрунтовуючі положення для різних частин цієї структури (в межах часткової дисципліни можна також розрізнити доктрини галузей у цілому та доктрини галузевих інститутів, але для нашого дослідження таке розрізнення не має істотного значення). Загальна ж правова доктрина являє собою окрему дисципліну, ядро якої становлять теорія джерел і теорія тлумачення (інтерпретації) права, хоча й не обмежується ними³. Марк ван Хук, наприклад, вирізняючи такі спільні елементи будь-якої правової культури, як: а) поняття права; б) теорія про дійсні джерела права; в) методологія права як для створення, так і застосування права, яка складається перш за все з теорії інтерпретації права; г) теорія аргументації; д) теорія легітимації права; е) загальна базова ідеологія,

¹ Див.: Guest, S. Ronald Dworkin [Текст] / Stephen Guest. — 3rd ed. — Stanford, California : Stanford Law Books, 2013. — P. 252.

² Сіммондз, Н. Рефлексивність та ідея права (закінчення) [Текст] / Н. Сіммондз // Філософія права і заг. теорія права. — 2012. — № 2. — С. 63 (початок статті див.: Філософія права і заг. теорія права. — 2012. — № 1. — С. 13–26).

³ Підтвердження фундаментального значення цих теорій для практичної роботи із правом ми знаходимо у структурі книги Г. Гаусманінгера «Австрійська правова система», центральна глава якої називається: «Конституція, джерела та тлумачення права» (див.: Hausmaninger, H. The Austrian Legal System. Third Edition [Текст] / H. Hausmaninger. — Wien, 2003. — P. 21–38).

підкреслює, що в межах правової доктрини теорії джерел та інтерпретації обговорюються відкрито, поняття права і загальної ідеології залишаються прихованими, а теорії аргументації та легітимації обговорюються несистематично¹.

На жаль, у вітчизняній системі правознавства диференціація теорій різного рівня узагальнення ще не отримала свого обґрунтування та визнання. У німецькій правовій культурі прикладом досліджень у сфері загальної правової доктрини може вважатися напрям, який називається *Juristische Methodenlehre*² (юридична методика, або методологія, — за різними перекладами). Український читач знайомий із певним варіантом такої теорії завдяки перекладу книги Р. Циппеліуса³. У ній розкриваються питання тлумачення права в контексті доповнення та виправлення законів і застосування норм права. Ця теорія тісно пов'язана з філософією права (сам автор підкреслює, що книга відштовхується від тих уявлень і філософських концепцій, які представлені в його «Філософії права»⁴, зокрема із розумінням права як інструменту для встановлення справедливості) і з галузевими правовими доктринами, зокрема з цивільно-правовими. Логічним є дослідження цих питань у межах традиційної теорії держави і права.

Водночас може вирізнитися й вищий за своєю абстрактністю рівень загальної правової доктрини. Це так звана нормативна теорія правової доктрини; за визначенням А. Печеніка, вона подібна до теорії науки і є продуктом саморефлексії вчених-юристів. Її мета — раціональна реконструкція правової доктрини. За іншим висловом, вона є «загальною теорією загальної правової доктрини» або доктриною в її граничному прояві⁵. Як метатеорія правової доктрини вона знаходиться на стику загальної теорії права і філософії права, має тісні зв'язки із політичною філософією та моральною філософією, але водночас має відносну (саме відносну) автономію від частих змін у філософських концепціях.

¹ Хук, М. ван. Право как коммуникация [Текст] / Марк ван Хук ; пер. а англ. М. В. Антонова и А. В. Полякова. — СПб. : Издат. дом С.-Петербур. ун-та, 2012. — С. 248–249.

² Larenz, K. Methodenlehre der Rechtswissenschaft [Текст] / Karl Larenz. — 5th ed. — Berlin : Springer, 1983.

³ Циппеліус, Р. Юридична методологія [Текст] / Р. Циппеліус ; пер. Р. Корнути. — К. : Реферат, 2004. — 176 с.

⁴ Циппеліус, Р. Філософія права [Текст] : пер. з нім. / Р. Циппеліус. — К. : Тандем, 2000. — 300 с.

⁵ Pechenik, A. Scientia Juris: Legal Doctrine as Knowledge of Law and as a Source of Law [Текст] / Alexander Pechenik. — Dordrecht : Springer, 2005. — P. 13.

Деякі вчені наполягають на повній незалежності доктринальних досліджень не тільки від філософії, а й від теорії права. Нещодавно вийшла друком праця, концептуальні положення якої підтверджують можливість поділу доктрини на часткову і загальну. Зокрема, в ній проголошується необхідність створення загальної теорії тлумачення нормативних актів, яка має тісно взаємодіяти із відповідними галузевими теоріями¹. Щоправда, автори виводять таку дисципліну за межі теорії держави і права, «звинувачуючи» останню в тому, що вона начебто розвивається не як нормативно-емпірична дисципліна, а як дисципліна абстрактна, котра тяжіє до філософії, не веде пошук проблем для дослідження в житті та системі суспільних відносин². Авторами цієї праці пропонується створення щось на кшталт «енциклопедії права» — узагальнення досвіду розробки теорії тлумачення галузевими дисциплінами³. Проте, на наш погляд, тут абсолютизується індуктивний шлях формування правового знання й ігнорується зворотний вплив загальної теорії тлумачення на галузеві теорії (доктрини).

Існує тісний зв'язок між юридичною практикою і доктриною, з одного боку, та юридичною наукою і філософією — з другого. Юристи-практики використовують юридичну аргументацію імпліцитно, зазвичай не усвідомлюючи, чому вони це роблять. Галузева ж правова доктрина саме експлікує (пояснює) таку аргументацію (таке знання) і спрямовує до загальної правової доктрини.

Взаємозв'язок між загальною і галузевою правовими доктринами виявляється у такому: галузеві теорії користуються аргументами, котрі були вироблені в загальній доктрині, а загальні теорії, у свою чергу, узагальнюють результати, отримані з різних галузевих доктрин. Подібний зв'язок існує й між правознавством та філософією: остання забезпечує юристів методологічним інструментарієм та філософськими інтуїціями, отримуючи навзаєм юридичний матеріал для осмислення.

Водночас між вченими, які представляють різні рівні дослідження, постійно виникають суперечки, зокрема між вченими — представни-

¹ Див.: Новітнє вчення про тлумачення правових актів [Текст] : навч. посіб. з курсу тлумачення прав. актів для суддів, що проходять підвищення кваліфікації, канд. на посади суддів, що проходять спец. підготовку / В. Г. Ротань, І. Л. Самсін, А. Г. Ярема та ін. ; відп. ред., кер авт. кол. В. Г. Ротань. – Х. : Право, 2013. – 752 с.

² Там само. – С. 15, 16.

³ Там само. – С. 17.

ками загальної теорії права і представниками галузевих юридичних дисциплін. Для перших існує загрозлива тенденція забуття свого коріння, яке лежить у частковій (галузевій) правовій доктрині, і все більшого занурення у чисту філософію. Вони ризикують взагалі перестати бути юристами і перетворитися у другорозрядних філософів, які виконують рутинну роботу. Другі, у свою чергу, ризикують загубити саморефлексивну проникливість, яка може бути досягнута тільки на досить високому рівні абстрагування. Більш того, це призводить до виконання марної праці, тому що основні проблеми правової доктрини є однаковими для більшості юридичних дисциплін¹.

Правова доктрина, теорія права, філософія права. Відомо, що до будь-якої наукової теорії застосовуються три основних методи: обґрунтування, пояснення та опис. Але наскільки вони застосовні щодо правової доктрини? Саме опис є методом правової доктрини, хоча іноді використовуються не притаманні їй методи пояснення та обґрунтування. Хоча юристи певною мірою відрізняють суто логічний аналіз права (як воно є) і обґрунтовані рекомендації законодавцю (яким право має бути), в дійсності їх важко розрізнити. Описуючи та пояснюючи право, вчені через правову доктрину змінюють його. Таким чином, правова доктрина водночас є і описовою, і нормативною (а не тим чи іншим окремо), тобто вона має пізнавальні та нормативні функції, якщо під нормативністю розуміти створення ідеальних моделей для дійсності та її зміни.

При певному спрощенні ці методи пізнання будь-яких явищ найбільш автентично виявляють себе в таких рівнях правового пізнання, як філософія права, теорія права і правова доктрина.

Дослідження трьох головних складових правознавства: філософії права, загальної теорії права і юридичної доктрини, тісно пов'язаної із догмою права у спільності та відмінності їх предметно-методологічних складових, дозволить більш повно уявити систему пізнання права.

Правова доктрина є такою частиною юридичної науки, яка з певної прескриптивної позиції систематизує й «описує» позитивне право, що застосовується в певному суспільстві в певний час. Як вже зазначалося, правова доктрина за своєю природою є «прескриптивною», вона «описує» не стільки те, як можна тлумачити (інтерпретувати) право,

¹ Див.: Pechenik, A. *Scientia Juris: Legal Doctrine as Knowledge of Law and as a Source of Law* [Текст] / Alexander Pechenik. – Dordrecht : Springer, 2005. – Р. 3.

скільки те, як воно повинно тлумачитися. Щодо неї теорія права виступає як метатеорія. У той час як правова доктрина займається юридичними нормами, розглядаючи їх з юридико-технічних позицій, теорія права розробляє той самий юридико-технічний метод, яким оперує юридична доктрина. Крім того, вона розробляє такі фундаментальні питання, як природа норм, визначення права, співвідношення права і моралі тощо. Таким чином, правова доктрина — описова наука, а теорія права — пояснююча.

Філософія права є метадисципліною для теорії права, і в такій якості вона виступає, по-перше, як аксіологія для теорії права і, по-друге, як епістемологія і теорія науки «теорія права». Унаслідок високого ступеня абстрактності філософії права зміст понять, якими вона оперує, не є чітким, вони спірні та дискусійні. З одного боку, це дає їй перевагу у прориві до нових ціннісно-концептуальних горизонтів, а з другого — замикає її у сфері цінностей (тобто ідеології). Навпаки, теорія права досліджує свій предмет на основі загальноновизнаних критеріїв наукового дослідження і є значною мірою ідеологічно нейтральною. Положення про ідеологічну нейтральність загальної теорії права зазвичай заперечується в українському загальнотеоретичному правознавстві¹. Проте таке положення слід розуміти не як констатацію факту (пострадянська теорія права дійсно не є і не може бути ідеологічно нейтральною), а як певне положення щодо теорії права як певного «ідеального типу», до якого вона має прагнути за своєю природою.

У системі правознавства, окрім «вертикального» (методологічного) співвідношення по лінії філософія права — теорія права — правова доктрина — право, можна вирізнити ще й «горизонтальне» співвідношення між теорією права (яка посідає центральне місце в системі правознавства) і, так би мовити, «неюридичними» академічними дисциплінами, що вивчають право. Вони визначаються різними підходами до права. Теорія права вивчає правові явища з юридичної точки зору, а інші дисципліни — з інших, неюридичних, але суміжних до права, точок зору: історія права — з історичної, логіка права — з логічної тощо. При цьому теорія права виконує інтегруючу функцію: забезпечує взаємодію різних академічних дисциплін у дослідженні права, і по-

¹ Див.: Козюбра, М. І. Загальнотеоретичне правознавство: проблеми модернізації [Текст] / М. І. Козюбра // Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна : зб. наук. ст. / гол. ред.: Андрій Мелешевич. — К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2013. — С. 54.

єднує результати їх досліджень з елементами філософії права і положеннями правової доктрини. Власне юридичний підхід до предмета дослідження, що вирізняє теорію права, — не юридико-технічний, а теоретичний, що виражається в аналізі та поясненні правових явищ в усіх аспектах — історичному, соціологічному, психологічному, антропологічному тощо. Кожна зі суміжних із теорією права академічних дисциплін орієнтується тільки на один з аспектів права. Теорію ж права вирізняє синтезуючий, інтегруючий і глобалізуючий підхід, що враховує результати досліджень інших дисциплін для вироблення оптимальної позиції в опису, аналізі й поясненні «правових даних». Насамперед у теорії права використовуються результати логіки права і соціології права.

Філософія права теж має певною мірою синтезуючий та інтегруючий характер, проте вона здійснює поєднання на більш абстрактному рівні — між філософією як світоглядно-методологічною позицією і загальною теорією права, а вже через неї, опосередковано, і з догмою права, і юридичною практикою. Що ж стосується так званих «суміжних дисциплін», таких як логіка права, соціологія права, антропологія права, психологія права, історія права та деякі нові дисципліни (економічний аналіз права та ін.), то інтеграція їх положень здійснюється на світоглядно-методологічному рівні, тобто рівні філософсько-правової рефлексії.

Для більш чіткого уявлення про співвідношення філософії права і загальної теорії права має вирішення питання про те, яким чином кожна з них здійснює критичну функцію щодо права.

Таку функцію можна здійснювати з емпіричної («deskриптивної») та нормативної («presкриптивної») позицій. З емпіричної позиції теорія права має займатися науковим, об'єктивним (ідеологічно нейтральним) описом, аналізом, поясненням, висуненням часткових теорій і гіпотез. Нормативна ж позиція означає критичний підхід до права, юридичної практики і правової доктрини з позиції певного (нормативного) сприйняття людини і суспільства.

Критика цінностей або ідеології з нормативної позиції — завдання не теорії, а філософії права. Принципову відмінність філософсько-правового і теоретико-правового підходів можна розглядати як відмінність нормативної й емпіричної теорій. Науковий, теоретичний аналіз права може бути лише емпіричним; у нормативній теорії до-

слідження права є ненауковим, тобто ідеологізованим, ціннісно навантаженим. Але це означає лише те, що теорія права здатна займатися критичним аналізом правової ідеології як емпірична теорія, тобто не з позиції іншої ідеології, а з позиції ідеологічної нейтральності. Таким чином, мета теорії права — пояснення і критичний аналіз правових явищ з емпіричної, чи дескриптивної, позиції. Слід уточнити, що «дескриптивність» у цьому контексті означає сутнісну, а не функціональну характеристику теорії права, яка виконує не стільки описову, скільки пояснюючу функцію. На протилежність «прескриптивній» (нормативній) теорії вона не приписує, яким має бути право, а сприймає право як дане, пізнає зміст права шляхом опису реальних явищ, що мають відповідні формально-логічні властивості.

Філософські основи доктринальних положень. Праворозуміння та правова доктрина. Ключовим для розуміння феномену правової доктрини є питання про взаємовідносини між доктриною і філософією, тобто: чи існують філософські основи для правової доктрини? Якою мірою відмінності у філософсько-правових позиціях можуть впливати на правову доктрину, тобто в яких питаннях цей вплив можливий та бажаний, а в яких — ні, оскільки за своєю природою правова доктрина передбачає наявність у її змісті такого ядра, яке не може змінюватися, незважаючи на мінливість філософських концепцій?¹

Наприклад, те, як впливає певна ідеологічно-правова або світоглядно-правова позиція на концепцію тлумачення правових норм, можна побачити на зіставленні пострадянських та європейських систем. Сучасне право в країнах СНД при його створенні базувалося на радянському праві (незважаючи на основоположні зміни на всіх рівнях суспільного та політичного життя), а тому і право, і методика його тлумачення знаходяться значною мірою під впливом радянського права, орієнтуючись перш за все на буквальне тлумачення норм без врахування *цілей закону, загальних принципів права і надзаконних цінностей*². Тобто європейська доктрина тлумачення права орієнтується не

¹ На жаль, у повному обсязі дати відповіді на поставлені запитання в межах цієї праці неможливо. Сподіваємось розглянути питання про філософські основи галузевих доктрин (кримінально-правових, цивільно-правових, конституційно-правових та ін.), а також деякі інші філософські проблеми правової доктрини та правової науки в цілому в подальших дослідженнях.

² Див.: Шмагин, А. Основы немецкой методики толкования права [Текст] / А. Шмагин // Вестн. гражд. права. — 2012. — Т. 12, №4. — С. 3. Див. також: Морщакова, Т. Г. Верховенство права и конституционные основы единообразия судебного правоприменения

лише на реальність владних установлень, а й на більш широку реальність, яка концептуалізується відповідно соціологією права (цілі закону), загальною теорією права (загальні принципи права) та філософією права (надзаконні цінності) в їх єдності.

Будь-яка доктрина (позитивного права) виражає певну концепцію праворозуміння, те чи інше загальне поняття права. Цей зв'язок між філософським та доктринальним рівнями пізнання права в пострадянській російській філософії та теорії права відстоюється послідовниками В. Нерсесянца, зокрема В. Лапаєвою та Н. Варламовою¹. Хоча деякі дослідники наполягають на незалежності юридичної догми від того чи іншого типу праворозуміння². На наш погляд, філософсько-правове розуміння природи права впливає на характер доктринальних розробок позитивного права, хоча такий вплив не завжди має явний характер і не завжди усвідомлюється дослідниками. Так, британський філософ права Н. Сіммондз звернув увагу на те, що право за своєю природою є рефлексивним, а це означає, що всі дослідження права і вся правова практика спираються на ідею права. «Філософські проблеми права, — стверджує він, — не виникають через окремі наукові потреби знайти загальний опис для поширених людських інститутів або культурно-специфічне тлумачення нашого власного досвіду. Вони виникають через рефлексивність права»³. Це означає внутрішню «філософічність» права. Водночас він пояснює, що це не означає, буцімто кожний юрист — вчений та практик — має бути філософом. Просто він має розуміти ідею права, яка відтворюється всією правовою системою.

[Текст] / Т.Г. Морщакова // Верховенство права и проблемы его обеспечения в правоприменительной практике. — М. : Статут, 2009. — С. 298.

¹ Варламова, Н. В. Философия права и юридическая догматика (проблема внутренней непротиворечивости правовой теории) [Текст] / Н. В. Варламова // Юриспруденция XXI века: горизонты развития : очерки / под ред. Р. А. Ромашова, Н. С. Нижник. — СПб. : Юрид. Россия, 2006. — С. 269–300; Лапаева, В. В. Типы правопонимания: правовая теория и практика [Текст] : монография / В. В. Лапаева. — М. : Рос. акад. правосудия, 2012. — С. 14–18.

² Див.: Алексеев, С. С. Право: методологические подходы к исследованию [Текст] / С. С. Алексеев // Вопр. философии. — 1983. — № 3. — С. 116. Див. також: Лейст, О. Э. Сущность права [Текст] / О. Э. Лейст. — М., 2002. — С. 274, 275; Мартышин, О. В. Совместимы ли основные типы понимания права? [Текст] / О. В. Мартышин // Государство и право. — 2003. — № 6. — С. 14.

³ Сіммондз, Н. Рефлексивність та ідея права [Текст] / Н. Сіммондз // Філософія права і заг. теорія права. — 2012. — № 1. — С. 13–14.

Зазвичай вирізняють класичні — позитивістську і природно-правову концепції права (іноді їх називають природно-правовою та позитивістською доктринами права, але, на наш погляд, це допустимо лише тоді, коли вони застосовуються для розуміння та розв'язання проблем позитивного права). За сучасних умов набули поширення неklasичні концепції права, які за своєю природою є непозитивістськими і тяжіють до так званого «третього шляху» в правознавстві, або до інтегрального типу праворозуміння.

Сучасний юридичний позитивізм існує у двох версіях — виключеного (*exclusive*), або жорсткого, і включеного (*inclusive*), або м'якого. Німецький філософ права Р. Алексі (роботи якого добре відомі українському читачеві завдяки перекладам, надрукованим у журналах «Проблеми філософії права»¹ та «Право України»²), визнаючи дуальну (водночас реальну та ідеальну) природу права, показує, що жорсткий позитивізм (представлений, зокрема, Дж. Разом), повністю виключаючи моральність із права, є неможливим, тому що повністю позбутися питання правильності у правовій системі з точки зору її учасника — неможливо, а м'який позитивізм (Дж. Коулман), вважаючи це включення випадковим питанням, не здатний пояснити дуальну природу права. Р. Алексі доходить висновку, що лише непозитивізм є сумісним із дуальною природою права, але лише у версії включеного (м'якого) непозитивізму. Виключений (жорсткий) непозитивізм, який стверджує, що імморальні норми не є юридично дійсними, порушує баланс між принципами юридичної визначеності та справедливості, приділяючи занадто мало уваги фактично-авторитетному виміру права. Супервключений (суперм'який) непозитивізм, на думку цього автора, впадає в інші крайнощі. Він стверджує, що моральні дефекти ніколи не заперечують юридичну дійсність права, а лише роблять її безумовною. Включений (м'який) непозитивізм, позицію якого поділяє сам Р. Алексі, стверджує, що моральні дефекти заперечують юридичну дійсність лише тоді, коли межу крайньої несправедливості порушено. Несправедливість, нижча цієї межі, включена в поняття права як дефектне,

¹ Алексі, Р. Природа філософії права [Текст] / Р. Алексі // Проблеми філософії права. – Т. 2. – Чернівці ; Київ : Рута, 2004. – С. 29–37.

² Алексі, Р. Дуальна природа права [Текст] / Р. Алексі // Право України. – 2011. – № 1. – С. 45–48; Алексі, Р. Існування прав людини [Текст] / Р. Алексі // Право України. – 2011. – № 8. – С. 121–130.

але правильне право. Таким чином, тут обом сторонам дуальної природи права приділяється належна увага.

В Україні, на жаль, розгорнутих дискусій між прихильниками юридичного позитивізму та теорії природного права у явному і чітко акцентованому вигляді не відбувається. Це можна пояснити тим, що такі дискусії можливі лише у просторі філософії права, але остання в Україні ще не досягла відповідного рівня зрілості, за яким альтернативні концепції мали б співрозмірні результати та відповідні аргументи на їх користь. У самій філософії права переважно розробляються природно-правові концепції, заповнюючи, так би мовити, прогалину минулих часів, коли про природно-правове розуміння права не можна було й згадувати. Останніми роками з'явилися праці, в яких природно-правовий підхід у його методологічному вимірі стає предметом цілеспрямованої рефлексії (С. Рабінович¹, Д. Прокопов² та ін.). У теорії права та галузевих юридичних науках позитивістське та природно-правове праворозуміння виявляють себе, головним чином, через концепції ототожнення і розрізнення права і закону. Причому якщо в теорії права таке розрізнення стало загальноновизнаним, то на рівні галузевих доктрин за інерцією переважає позитивістський за своїм характером підхід.

Більш конкретно питання впливу філософсько-правової позиції на доктринальні рішення може бути розглянуте на прикладі одного з ключових питань правової доктрини про повноту нормативних систем, або про прогалини у праві. Останніми роками в Україні активно обговорюються питання подолання прогалин у праві, можливостей і меж суддівського розсуду та ін. Водночас слід зазначити, що хоча тенденція розширення суддівських повноважень та їх доктринального закріплення є загальносвітовою, в українській правовій науці застосування філософсько-правових аргументів для обґрунтування доктринальних положень ще не набуло того поширення, як у західній філософії права. Саме в контексті застосування філософсько-правової методології для вирішення питання про правильний опис прийняття юридичних рішень

¹ Рабінович, С. П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні [Текст] : монографія / С. П. Рабінович. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2010. – 576 с.

² Прокопов, Д. Є. Розвиток теорії природного права у вітчизняній і російській правовій думці (середина XIX – початок XX століть) [Текст] : монографія / Д. Є. Прокопов. – К. : Логос, 2011. – 544 с.

та подолання прогалин у праві буде корисним звернутися до аналізу спору (який відбувався у межах міжнародної конференції «Нейтральність та теорія права» в іспанському місті Жирона у 2010 р.) між професором Університету Буенос-Айреса (Аргентина) Є. Булигіним, який відстоював позицію юридичного позитивізму, та професором Університету Христіана Альбрехта у Килі (Німеччина) Р. Алексі, який захищав позицію непозитивізму (до речі, доповіді учасників полеміки були перекладені автором цього підрозділу)¹.

У ході цієї полеміки, розрізняючи позиції спостерігача й учасника, Є. Булигін стверджує, що учасниками «правової гри» є ті, хто зацікавлений не просто в описі права, але у вирішенні правових проблем, наприклад, судді, адвокати та приватні особи. Якщо позиція спостерігача ґрунтується на описі права, то позиція учасника пов'язана із застосуванням права для вирішення практичних проблем. У цьому сенсі судді є найважливішими дійовими особами. Але в діяльності судді потрібно розділяти два різних етапи. Вирішуючи правову проблему, суддя повинен перш за все зайняти позицію спостерігача для визначення того, що наказує чинне право. Тут є тільки дві можливості: або існуючі правові норми передбачають однозначне й чітке рішення у справі, або — ні. У першому випадку суддя зобов'язаний застосувати буквально витлумачену норму. У цій ситуації прийнятною для судді буде тільки точка зору спостерігача.

Але може статися так, що чинне право не містить однозначного вирішення правової проблеми, тобто її розв'язання є невизначеним. Такий стан справ може виникати з різних причин. По-перше, до них належать певні логічні недоліки правової системи, такі як нормативні прогалини (коли право не містить рішення для розглянутого випадку) або нормативні суперечності (коли є кілька несумісних рішень). По-друге, до них можна віднести так звані випадки півтіні, або прогалини визнання. У всіх цих обставинах суддя повинен визначити, яке рішення підлягає застосуванню. Це означає, що у разі нормативної прогали-

¹ Див.: Бульгін, Е. Алекси между позитивизмом и непозитивизмом [Текст] / Е. Бульгін // Право України. – 2011. – № 1. – С. 59–70; а також у повному обсязі цю дискусію див.: Бульгін Евгений. Алекси между позитивизмом и непозитивизмом; Bulygin Eugenio. Alexy Between the Positivism and Non-Positivism; Алекси Роберт. Между позитивизмом и непозитивизмом? Третий ответ Евгению Бульгину; Alexy Robert. Between the Positivism and Non-Positivism? A Third Reply to Eugenio Bulygin // Проблеми філософії права. Т. VIII–IX. – К. ; Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2012. – С. 36–68.

ни він повинен «створити» нову норму, у разі суперечності — (повністю або частково) «скасувати» принаймні одну з тих, що суперечать одна одній норм, а в разі півтіні — змінити зміст відповідних виразів. У всіх цих обставинах суддя змінює існуюче право.

Однак можлива ситуація, за якої закон містить однозначне вирішення справи, але суддя розглядає останнє як вкрай несправедливе, або тому, що законодавець не взяв до уваги будь значуща якість (аксіологічна прогалина), або з огляду на те, що суддя не схвалює використувані законодавцем ціннісні критерії. У подібних випадках можлива відмова судді від застосування існуючої норми і звернення до іншої норми (зрештою, створеної ним самим), яка не належала чинній правовій системі на момент прийняття даного рішення.

Це означає, що судді беруть участь — навіть якщо це відбувається лише у виняткових випадках — у створенні права. Такий суддівський розсуд у жодному разі не означає довільності. Суддя застосовує свої власні ціннісні критерії для створення, зміни або скасування правових норм. При цьому Є. Булігін підкреслює, що всі ці проблеми є типовими для застосування, а не для ідентифікації права. Це означає, що коли суддя не застосовує чинну норму з огляду на те, що, на його думку, її використання призведе до великої несправедливості, а замість цього застосовує іншу норму, створену в результаті ним самим, це не можна охарактеризувати як модифікацію поняття права. У таких випадках змінюються норми або правила правової системи, а не поняття права¹.

Р. Алексі на противагу Є. Булігіну вважає такий опис недостатнім. Насамперед він звертає увагу на домагання на правильність, яке з необхідністю висуває суддя. Далі, з його точки зору, це домагання стосується не тільки позитивного права, а й до справедливості, тобто моралі. Аргумент Булігіна може бути інтерпретований як твердження, згідно з яким уникнення «великої несправедливості» — тільки особиста або суб'єктивна справа судді, а не щось об'єктивно необхідне завдяки домаганням права на правильність. Р. Алексі зазначає, що позитивіст може погодитися з тим, що домагання права на правильність включає в себе домагання на моральну правильність, проте буде заперечувати твердження про необхідний зв'язок між юридичною дійсністю, або юридичною правильністю та мораллю.

¹ Бульгин, Е. Алекси между позитивизмом и непозитивизмом [Текст] / Евгений Бульгин // Проблемы философии права. Т. VIII–IX. – К. ; Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2012. – С. 36–43.

Р. Алексі наполягає на необхідному характері зв'язку між юридичною правильністю та мораллю. Коли позитивне право допускає дві різні інтерпретації: справедливу (I1) і несправедливу (I2), домагання права на правильність вимагає I1. З цього питання позитивісти і неопозитивісти не мають великих розбіжностей, які починаються там, де потрібна відповідь на питання, що відбувається, коли вибрано I2, тобто несправедлива інтерпретація. Якщо обрана несправедлива інтерпретація, то, згідно з позитивізмом, таке рішення є юридично бездоганим рішенням із моральними дефектами. Згідно ж з неопозитивізмом, таке рішення не тільки морально, а й юридично дефектне. Воно юридично дефектне не тільки через те, що домагання на моральну правильність порушується у разі винесення морально дефектного судового рішення, але так само через те, що правове домагання на правильність також порушується. Це призводить до необхідності ціннісного, або ідеального, зв'язку між правом і мораллю. При цьому домагання на правильність має на увазі, що право необхідно включає в себе ідеальне вимірювання, так само як і реальний, або владний (офіційний) вимір. Ці дефекти в будь-якому вимірі — правові дефекти, однак можуть бути адекватно зрозумілі тільки за допомогою неопозитивістського поняття права. Зазначений теоретичний аспект проблеми доповнюється практичним аспектом. Якби дефектність була лише моральною, то було б важко пояснити, чому суд вищої інстанції повинен мати повноваження скасувати несправедливе рішення суду нижчої інстанції у випадках, коли справедливе рішення так само сумісне з позитивним правом, як і рішення несправедливе¹.

Таким чином, якщо Є. Булігін описує прийняття юридичних рішень у складних випадках як правотворчий акт, який перетворює моральні міркування у право, то Р. Алексі наполягає не на випадковому і суб'єктивному, а на необхідному і об'єктивному характері зв'язку між юридичною і моральною правильністю. Вважаємо, що використання таких методологічно важливих концептів, як позиція спостерігача й учасника, диференціація видів прогалин у праві, домагання права на правильність, крайня несправедливість, моральна та юридична дефектність суддівських рішень, можуть значною мірою збагатити відповідні вітчизняні правові доктрини.

¹ Алексі, Р. Между позитивизмом и неопозитивизмом? Третий ответ Евгению Булыгину [Текст] / Роберт Алексі ; [пер. с англ. С. И. Максимова] // Проблеми філософії права. Т. VIII–IX. – К. ; Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2012. – С. 51–59.

Розвиток неklasичних концепцій праворозуміння поширився у світі з початку ХХ ст. Серед них такі, як феноменологія, екзистенціалізм (екзистенціальна феноменологія), герменевтика, комунікативно-дискурсивна теорія, аргументативна теорія тощо¹. На пострадянському просторі такі теорії почали створюватися наприкінці ХХ — початку ХХІ ст. (праці С. Максимова², Ю. Пермякова³, А. Полякова⁴, О. Стовби⁵, І. Честнова⁶, В. Четверніна⁷ та ін.). Слід визнати істотну роль цих концепцій, в яких створювалися нові для пострадянської юридичної науки типи праворозуміння на основі застосування певного філософсько-правового методу для формування нового образу права, що відповідає вимогам сучасності. Проте їх можна також критикувати за надмірну абстрактність та недостатню увагу до формулювання доктринальних положень, застосованих до аналізу та удосконалення позитивного права. Водночас слід визнати, що зазначені теорії пройшли лише перший етап свого становлення і в подальшому мають потенціал своєї конкретизації та наближення до практики правотворення та правозастосування. Про це свідчать певні випадки доктринальних експлікацій із цих філософсько-правових концепцій.

Так, І. Честнов у межах діалогічної посткласичної теорії права звертає увагу на одне із центральних питань правової доктрини — про джерела права. Джерело права з позицій посткласичного праворозуміння розкривається ним через виявлення його місця в механізмі правового регулювання, який виступає його процесуальним контекстом

¹ Детальніше див.: Максимов, С. І. Методологічні підходи до дослідження правової реальності [Текст] / С. І. Максимов // Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. – Х. : Право, 2008. – Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 40–65.

² Максимов, С. І. Правовая реальность: опыт философского осмысления [Текст] / С. И. Максимов. – Харьков, 2002.

³ Пермяков, Ю. Е. Лекции по философии права [Текст] / Ю. Е. Пермяков. – Самара : Самар. гос. ун-т, 1995.

⁴ Поляков, А. В. Общая теория права: проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода [Текст] : учеб. для ВУЗов / А. В. Поляков. – СПб., 2004.

⁵ Стовба, А. В. Правовая ситуация как исток бытия права [Текст] / А. В. Стовба. – Харьков : ДИСА+, 2006. – 176 с.

⁶ Честнов, И. Л. Постклассическая теория права [Текст] : монография / И. Л. Честнов. – СПб., 2012.

⁷ Четвернин, В. А. Теория различения и соотношения институтов правового и потестарного типов [Текст] / В. А. Четвернин // Ежегодник либертарно-юр. теории. – М., 2012. – Вып. 3–4.

і включає два етапи — правотворення і правореалізацію. Враховуючи три головних повороти посткласики — лінгвістичний, антропологічний та прагматичний, він розглядає джерело права як певну текстову інновацію, яка виникає спочатку в ментальному стані суб'єкта права, і не без впливу певного випадкового вибору знає визнання та об'єктивації. Наступна стадія включає його легітимацію та використання. «Тільки коли широкі народні маси починають у своїй практичній життєдіяльності більш-менш регулярно використовувати (додержуватися або виконувати) новий зразок юридично значимої поведінки, тільки тоді можна говорити про те, що джерело права сформувалося й увійшло у правову систему (правову реальність)»¹.

Інший приклад стосується використання як методологічна основа дослідження онтології конституційного права суддею Конституційного Суду РФ доктором юридичних наук Г. Гаджиевим нашої концепції правової реальності². У дослідженні Г. Гаджиева вона трансформується у «юридичний концепт дійсності». Це гранично загальна абстрактна категорія, яка дозволяє охопити всі прояви права, у тому числі «віртуальну реальність» електронних правових операцій, «нематеріальну реальність» юридичних осіб, «позадержавну реальність» транснаціональних корпорацій і т. д. Результатом її екстраполяції на «наш» світ є виникнення «юридичної картини світу».

Результати такого аналізу, що був здійснений Г. Гаджиевим, служать фундаментом для постановки і вирішення низки найважливіших проблем конституційного права: його онтологічної структури (що включає позитивне і природне право, а також традиції і таку, що склалася, правозастосовну практику)³, зв'язки спору і згоди як найважливіших універсальї онтології права, у тому числі конституційного та ін.⁴

Це дає можливість автору методологічно обґрунтовано підійти до вирішення вказаних питань, не задовольняючись звичними для галузевих наук догматичними відповідями, але виходячи на філософсько-правовий рівень осмислення, що дає підстави вважати цю роботу та-

¹ Источник права: классическая и постклассическая парадигмы [Текст] : монография / Н. В. Раззуваев, А. Э. Черноков, И. Л. Честнов ; под общ. ред. И. Л. Честнова. – СПб. : ИВЭСЭП, 2011. – С. 169.

² Гаджиев, Г. А. Онтология права (критическое исследование юридического концепта действительности) [Текст] / Г. А. Гаджиев. – М. : Норма-М, 2013. – 320 с.

³ Там само. – С. 188.

⁴ Там само. – С. 200.

кою, що має як доктринальне значення для науки конституційного права, так і значний інтерес у філософсько-правовому аспекті.

Звернемося до онтологічних та епістемологічних основ правової науки (правової доктрини), які тісно пов'язані між собою. Осмислення перших дає можливість зрозуміти природу права, той особливий спосіб його буття, який відрізняє його від інших соціально-культурних феноменів. Осмислення інших дає можливість відповісти на питання про те, як можливо (і чи можливо взагалі) пізнати право.

Онтологічні основи правової доктрини. Будь-яка доктрина спирається на уявлення про природу права, на те, що воно є. В основі таких уявлень лежать дві протиборчі інтуїції: 1) право — це соціальний факт; воно створюється можновладцями (наприклад, законодавцями і суддями) або звичаями, існуючими серед людей; 2) судді та дослідники права здобувають знання про право шляхом оціночних операцій, тобто шляхом тлумачення законодавчих актів, прецедентів та інших джерел права; це тлумачення неодмінно пов'язане зі справедливістю, так що несправедливе тлумачення — це неправильне тлумачення. Перша інтуїція приводить до дослідження права, яке або відкидає претензію на знання, або будує його на зразок строгої науки, вільної від оціночних суджень (позитивістський шлях). Друга інтуїція приводить до теорій, відповідно до яких право розглядається як онтологічно складний об'єкт, в якому матеріальне та ідеальне, фактичне та нормативне, соціальне і моральне тісно переплітаються одне з одним. Тут стверджується можливість правових знань, отриманих шляхом оціночної інтерпретації (непозитивістський шлях). Серед звичайних юристів (в силу їх практичності та наявності відрази до метафізики) прийнято заперечувати комплексну онтологію права. Тому вони задовольняються простим онтологічним описом права на кшталт якоїсь речі, матеріального об'єкта. Іноді для доктринального опису та тлумачення права такої онтології буває достатньо. Проте така онтологія не є ані адекватною, ані ефективною. Більш продуктивним для доктрини є створення комплексної онтології права, що створює можливості для його адекватного пізнання.

Відповідно до такої онтології право не є якоюсь річчю, на котру можна вказати: ось це і є право. Воно є особливим світом, світом права. Для вираження особливостей цього світу в усьому багатстві його проявів мною на початку 1990-х рр. була запропонована і концепту-

ально обґрунтована категорія «правова реальність» (за аналогією з концептами фізичної, соціальної, культурної, моральної, психологічної і т. ін. реальності). Слід зазначити, що поєднання понять «реальність» і «право» є настільки очевидним, що словосполучення «правова реальність» могло траплятися і в працях інших дослідників. Проте це траплялося у поодиноких випадках, без включення в систему інших понять як певна теорія, або концепція, правової реальності. До того ж досить часто онтологічна категорія «реальність» підміняється її повсякденною інтерпретацією — як емпіричні прояви права, тим, як право функціонує «насправді» (у такому сенсі більш правильно вживати поняття «правова дійсність»). Оскільки ж реальність — це властива феноменам якість мати буття, незалежне від нашої волі і бажання, то й правова реальність — не тільки те, що існує в інститутах права та правовідносинах, але також і ті очевидності, які хоч і не мають предметного буття, але з якими ми не можемо не рахуватися. Таке поняття дозволяє з'єднати питання про те, що таке право, з питанням: як воно існує, який спосіб його буття, до якого типу реальності воно належить. При цьому правова реальність повинна сприйматися не як зовнішня для людини (суб'єкта її осмислення) дійсність, а як така, до якої залучений він сам у процесі спілкування з іншими учасниками правового життя.

Розрізняються широкий (вся сукупність правових феноменів) і вузький (базисний правовий феномен — правові норми і інститути для юридичного позитивізму, правовідносини для соціологічної юриспруденції, правосвідомість для теорії природного права або психологічної концепції права) смисли поняття «правова реальність». Проте більш адекватною є інтегральна концепція правової реальності як світу права, що конструється з правових феноменів, упорядкованих залежно від ставлення до базисного феномену як якоїсь «першореальності» (власної реальності) права.

Правова реальність не являє собою якусь субстанційну частину реальності, а є лише способом організації та інтерпретації певних аспектів соціального життя, буття людини. Але цей спосіб настільки істотний, що за його відсутності розпадається сам людський світ. Тому ми уявляємо його як реально існуючий. Вже в цьому полягає відмінність буття права від буття власне соціальних об'єктів. Бо світ права — це в основі свій світ належного, а не фактичного, емпіричного існування. Проте це зовсім не означає, що право, по-перше, не пов'язане

із соціумом, не є соціальним феноменом, і, по-друге, не є феноменом, який не існує, не має статусу існуючого. Право безумовно є соціальним феноменом, тобто визначається певними соціальними інтересами, але не тільки ними. Право має відносну незалежність від існуючих відносин, тобто воно має певну власну логіку. Його існування не може бути зведене до існування фактичного.

Уведення в контекст методологічних і світоглядних проблем правознавства категорії «правова реальність» дає можливість розглядати право не просто як явище «надбудови», що живе лише відображеним життям економічної структури суспільства, а як особливий світ, відносно автономну сферу людського буття, що має власну логіку і закономірності, з якими не можна не рахуватися. Головною тут виявляється проблема буття права, що включає питання про його онтологічні підстави, тобто про його вкоріненість у людському бутті. При цьому слід враховувати специфічність онтології права, оскільки буття права — це особливий модус буття — «буття-належне». Таким чином, реальність права встановлюється не як факт, а в силу його значущості для людини.

Онтологічною основою права виступає міжсуб'єктна взаємодія, але не як деяка субстанціальна реальність, а як його ідеально-смысловий аспект, коли спільне існування людей загрожує обернутися свавіллям, а тому містить момент належного для обмеження такого свавілля. Тому правова онтологія виявляється онтологією інтерсуб'єктивності, а «першореальністю» права виступає сенс права, що полягає у належному (рос. — *долженствование*).

Таким чином, право являє собою деонтологічну реальність, тобто ідеально сконструйоване буття, суть якого полягає в належному, і хоча воно не замикається на самому собі, знаходить вияв в емпіричному світі, але все ж не зводиться до соціальних фактів. Правова реальність має смыслову будову. Правові змісли опредмечуються в ментальних установках, ідеях і теоріях, у знаково-символічній формі норм та інститутів, у людських діях і відносинах, тобто у різних проявах правової реальності.

Як складна багаторівнева система право являє собою не статичний набір елементів, а динамічний процес свого становлення. Джерелом саморозвитку виступають суперечливі взаємодії його сторін, що знаходять відображення в полярності й додатковості різних підходів до права. Автономними рівнями правової реальності (формами буття

права) є: а) світ ідей (ідея права); б) світ знакових форм (правові норми і закони); в) світ соціальних взаємодій (правове життя). Вони являють собою рівні становлення права, які виражаються в розгортанні концепції правової реальності від абстрактних до все більш конкретних визначень.

Логічно вихідним компонентом правової реальності, що містить масштаб істинності права, виступає ідея права. Представляючи абстрактно-загальні визначення права і виражаючи сенс права, вона містить допозитивний масштаб для законодавчих і судових рішень. Висловлюючи момент належного, вона має потенційну дійсність, але в той же час задає нормативну силу чинному праву. Значущості ідеї права надає операція логічного визнання права або його обґрунтування.

Позитивне право як система санкціонованих державою норм являє собою конкретно-загальні визначення, реалізацію ідеї права. Будучи формою емпіричного буття, воно має історичний характер, його вирізняють вимоги осмислення закону для всіх випадків і врахування соціальних інтересів, що вказують на його зв'язок із життям. Засобом переходу від недіючої ідеї права до діючого права виступає процес правотворчості, феноменологічний сенс якого полягає в поєднанні ідеї права (принципів справедливості) з конкретними соціальними умовами, що виражаються через категорії потреби та інтересу. Складне суперечливе поєднання справедливості й доцільності становить відмінну особливість позитивного права.

Світ соціальної взаємодії являє собою найбільш конкретний рівень буття права. Моментом переходу від законів до матеріально-конкретних визначень виступає процес правореалізації. Основним елементом цього процесу є суб'єкт у його взаємодії з іншими суб'єктами. Умовою переходу до буття права у правильних рішеннях і діях людей виступають такі фактори, як визнання норми, примус і влада. Найбільш важливою формою виступають судові рішення, в яких акумулюється весь досвід осмислення права. Прийняті професіоналами найвищої кваліфікації, вони є начеби засобом «підвищення кваліфікації» для всіх юристів і громадян. У правосудді відбувається об'єднання зусиль усіх гілок влади в «боротьбі за право».

Усі елементи правової реальності пронизані єдиним началом, особливим правовим етосом (способом мислення і діяльності), логічний

лад якого передбачає такі рефлектуючі один на одного елементи, як суб'єкт права (з притаманною йому «здатністю визнання») у взаємодії з іншими суб'єктами, система правових цінностей, інтегральним виразом якої є справедливість, і належна модель поведінки, що припускає єдність прав і обов'язків.

Справжньою реальністю права виявляється не стільки жорсткий механізм владного примусу, скільки тонка павутина особливих ментальних станів — правових смислів. Основоположними правовими смислами (установками правосвідомості) виступають фундаментальний обов'язок поважати чуже право і доповнюючий його обов'язок відстоювати власне право. Дотримання цих та інших установок правосвідомості веде до утвердження стійкої системи правової поведінки — правового етосу. Однак у реальному житті здійснення всіх правових смислів виявляється неможливим, тому для компенсації цієї недосконалості людської поведінки і для того, щоб ті, хто діє відповідно з установкою поваги до права, не лишилися у не вигідному стані, й існує правовий примус.

Епістемологічні основи правової доктрини. Питання про епістемологічні основи правової доктрини — це питання про особливості правового пізнання. Вихідним пунктом будь-якого осмислення права є питання про можливість цього осмислення як такого. Чи можемо ми сказати що-небудь про правову реальність? І яка природа цих висловлювань? Яким чином правова реальність може бути дана нам? Очевидно, що відповіді на ці питання тісно пов'язані з відповіддю на питання про природу і способи існування самої правової реальності, що, у свою чергу, вже припускає якість попереднє розуміння, повертаючи нас до одвічного питання про можливість останнього. Чи означає це, що право виявляється непізнаваним і ми, перебуваючи «біля врат Закону», можемо тільки будувати припущення про те, що вони приховують?

Складність входження в це коло полягає в тому, що в силу багатогранності та процесуальної природи права воно не може бути «схоплено» у своїй визначеності. Ми завжди бачимо не правову реальність взагалі, а будь-яку із форм існування права або етапів його здійснення: ідею права, знакові форми, взаємодію між соціальними суб'єктами.

Ця обставина обумовлює визнання методологічного плюралізму в осмисленні права, однак не як еkleктичне нагромадження різних

визначень права, а як виділення основних світоглядно-методологічних підходів до його осмислення, в їх субординації та додатковості.

Залежно від того, що передбачається основою справжньої реальності права, тобто такого простору, в якому «локалізуються» правові смисли, можна виділити чотири основних способи осмислення правової реальності, кожен з яких робить акцент на одному з її аспектів: 1) правовий позитивізм — на зовнішній стороні правової реальності, сукупності норм, забезпечених примусовою силою держави; 2) правовий об'єктивізм — на соціальній обумовленості права, його вкоріненості в житті; 3) правовий суб'єктивізм, або класичні концепції природного права, — на ідеально-моральній стороні права, що розкривається у свідомості суб'єкта ідеї права; 4) правова інтерсуб'єктивність, або неklasичні концепції природного права, — на тій смислової стороні права, яка виявляється у процесі взаємодії суб'єктів, у їх комунікації та інтерпретації позиції Іншого.

Кожен із цих підходів до осмислення правової реальності має свої переваги і недоліки. Правовий позитивізм, що орієнтується на осмислення інституційної сторони права, завдяки цьому добивається певної строгості й чіткості своїх положень, однак дає дещо збіднений образ правової реальності, ігнорує її ідеальну сторону. Правовий об'єктивізм, який робить акцент на соціальній основі права, вкоріненості права в житті людини, виявляється нечутливим до проблеми справедливості, інших ціннісних підстав права. Правовий суб'єктивізм, вказуючи на вкоріненість смислів права у свідомості, пропонує чудові моделі правового світогляду, але виявляє деяку їх відірваність від реального життя. Зазначені підходи продукують класичне праворозуміння, засноване на поділі сутності та існування, суб'єкта та об'єкта, суб'єктивного й об'єктивного, вони виходять із зовнішньої позиції дослідника як спостерігача. Їм протиставляється неklasичний підхід до осмислення права, заснований на подоланні однобічності інших підходів — позиція інтерсуб'єктивності, яка виходить із положення дослідника як учасника правових подій і реалізується насамперед у феноменолого-герменевтичній та комунікативно-дискурсивній формах.

Відповідно до цього підходу, правова реальність не може бути охоплена нами у всій своїй повноті не тільки в силу своєї динамічності, а й з огляду на те, що тут ми не можемо зайняти позицію зовнішнього спостерігача, завжди виявляючи себе в ролі учасника правових відносин, осмислює своє буття-в-праві «зсередини». Так, сенс права

не розчиняється у свідомості суб'єкта або в зовнішньому соціальному світі, а розглядається як результат зустрічі (комунікації) суб'єктів, занурених у життєвий світ, у ході якої, таким чином, здійснюється і відтворюється право.

У свою чергу, досвід, що опосередковує здійснення права, є не просто теоретичним осмисленням права, але завжди і практичним його застосуванням до конкретної, реальної або гіпотетичної ситуації. То є досвід у власному розумінні слова, який є щось більше, ніж пізнання. Він завжди включає в себе повернення до чогось, у чому ми раніше помилялися, момент самопізнання, усвідомлення меж людського буття. Такий досвід діє як критика всякого суто когнітивного мислення, будучи «досвідом власної історичності».

Таким чином, проблема осмислення права вирішується через виявлення його вкоріненості в людському бутті, присутності в людському житті. Питання про те, що є право, вирішується через з'ясування питання про те, які ми самі. У якомусь сенсі можна сказати, що не ми тлумачимо право, а право тлумачить нас. Інакше кажучи, право є частина нашого людського буття, і тому правова теорія повинна перш за все зосереджуватися на особистості як «буття в праві», а потім на поверхових явищах права — законах, судових рішеннях, правилах, принципах і судових справах.

Право ж являє собою не поняття, яке належить прояснити, а відповідно структурований соціальний процес, в якому учасники юридичної практики висловлюють свої інтерпретації окремих аспектів правової реальності. Звідси випливає, що метою правової теорії є не створення ідеального правового нарративу з тим, щоб перенести його у практику, а активність теорії в творчому нарративі права як подолання статичних конвенцій, і таким чином надання можливості більш повної участі в безперервному процесі створення і трансформації правових смислів.

Отже, в рамках окресленої вище концепції правової реальності пізнання права у строго епістемологічному сенсі теоретичного досвіду виявляється неможливим. Швидше, мова може йти про герменевтичне розуміння як відтворення смислів права в ході його здійснення. Йдеться про такі методологічні принципи, як когнітивізм і некогнітивізм. Згідно з когнітивізмом, свідомість може бути зведена до знання і пізнання, що в юриспруденції виявляється у використанні епістемологічних концептів (істина, доказ і т. д.) для постановки та вирішення аксіо-

логічних за своєю природою проблем. З точки зору нонкогнітивізму, ціннісні судження (в т. ч. правові) пов'язані з некогнітивними феноменами психіки, тому вони неререферентні й відповідно не можуть бути істинними або помилковими.

Таким чином, у питаннях істинності нормативних суджень, якими є за своєю суттю положення правової доктрини, існують протилежні позиції когнітивізму та некогнітивізму, тобто такі, що визнають істинність нормативно-ціннісних суджень, і такі, що заперечують можливість застосування поняття істини до них. У вітчизняній теорії та філософії права дилема когнітивізму та некогнітивізму розглядається як можливість застосування або незастосування поняття об'єктивної істини до правових суджень. Наприклад, П. Рабінович, визнаючи можливість і необхідність застосування поняття істинності до суспільствознавчих і, зокрема, правових положень, трактує їх істинність як відповідність цих положень об'єктивно існуючим інтересам (потребам) окремих людей або окремих частин соціально неоднорідного суспільства¹. Водночас він вважає, що така позиція не є релятивістською, тобто такою, що виправдовує будь-які дії. Свою прихильність до об'єктивізму він обґрунтовує через «прив'язування» об'єктивної істини до конкретного суб'єкта: «Стосовно *кожного* суспільства, *кожної* соціальної групи *істинні* оціночні знання будуть мати *тільки один* — непорушний, неспростовний — зміст»².

На наш погляд, кореляція поняття істини із соціальним суб'єктом безумовно заслуговує на увагу. Проте «прив'язка» істини до інтересу чи потреби суб'єкта не може бути її критерієм, тому що інтерес або потребу слід ще усвідомити і можливе неадекватне його усвідомлення. Від соціологічного підходу слід рухатися далі — до підходу аксіологічного. Визнання нормативних положень істинними можливе лише за умов визнання певного ідеалу або стандарту (наприклад, верховенство права) і через співвіднесення із таким стандартом. Саме визнання наявності єдиного ціннісного стандарту за радянських часів робило можливим беззаперечне твердження про істинність норм радянського права³.

¹ Рабінович, П. М. Основи загальної теорії права та держави [Текст] : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Вид. 9-те, зі змінами. – Львів : Край, 2007. – С. 183.

² Там само. – С. 184.

³ Див.: Баранов, В. М. Истинность норм советского права. Проблемы теории и практики [Текст] / В. М. Баранов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1989.

Проте обґрунтування таких ідеалів або стандартів потребує уявлень про певну онтологію права. У межах нашої концепції, як було вже показано, право — це в основі свій світ належного, а не існування (тобто до нього застосовуються не описові, а нормативні судження). Тому осмислення права виявляється можливим як досвід не стільки епістемологічний (аналогічний пізнанню в природничих науках), скільки фронетичний (спрямований на розуміння в ході дискурсивного обговорення цінностей).

При цьому процедурна складова пізнання являє собою пояснення, в той час як раціональний компонент розуміння — це обґрунтування або виправдання. Пояснити що-небудь — значить відповісти на запитання, що собою являє щось, чому воно саме таке, а не інше, чому воно існує і т. ін. Обґрунтувати положення — значить відповісти на запитання, чому (на якій підставі) його слід прийняти, погодитися з ним. Але таке обґрунтування можливе тільки в застосуванні права, яке виявляється єдиним методом наближення до правової реальності.

Стосовно ідеї справедливості, то мова йде про її ситуативність. Так, на думку Поля Рікера, істиннісний вимір правового судження тут може бути сформульовано у термінах прийнятності. Це свого роду ситуаційна очевидність в констатуючому сенсі, впевненість, згідно з якою в даній конкретній ситуації дане конкретне рішення є найкращим, єдино можливим. Це очевидність того, що доречно зробити тут і зараз. І ця доречність визначається не об'єктивним станом справ, а спільністю устремлінь суб'єкта судження і того, для кого воно є значущим. Адже тут ідеться не про мене, а про когось іншого: виносячи судження, одна людина повністю переноситься в конкретну ситуацію, в якій знаходиться і повинен діяти Інший. І людина здатна на таке судження не тому, що вона обізнана в усьому, що відбувається з Іншим, а тому, що він також прагне до Справедливого і пов'язаний з Іншим цією спільністю устремлінь.

Таким чином, осмислення правової реальності являє собою не теоретичне пізнання, спрямоване в минуле, орієнтоване на ідеал об'єктивної істини, а практичне розуміння, горизонтом якого є майбутня інтерсуб'єктивна справедливість.

У заключній частині філософсько-правового розгляду феномену доктрини звернемося до питання аксіологічних основ правової доктрини.

Аксіологічні основи правової доктрини. Доктрина верховенства права. Поряд із загальною правовою доктриною та частковими (галузевими) правовими доктринами можна вирізнити й більш абстрактний, політико-правовий рівень доктринального осмислення права. Тут поняття «правова доктрина» використовується у широкому сенсі — як певна теорія, вчення, яке не може бути використане безпосередньо як формальне джерело права, а є частиною і проявом правової ідеології та правової свідомості¹. Зазначимо, що, по-перше, хоча й опосередковано, але вплив на юридичну практику правотворення та правозастосування такий рівень доктринального осмислення права все ж таки здійснює, хоча б на рівні концептуального оформлення соціального і правового ідеалів; по-друге — він також має своє філософське підґрунтя.

Найбільш важливою доктриною такого рівня є верховенство права. Відомо, що теорії верховенства права (*rule of law*) та правової держави (*Rechtsstaat*) були доктринальними нововведеннями XIX ст., проте їх значення у XX та XXI ст. не тільки не знижується, а й набуває нових проявів та аргументів. Їх виникнення зумовлене проблемами, які з'явилися завдяки розвитку сучасної, централізованої держави, а саме — напруженістю у відносинах між державною владою і правами особистості. Обидві доктрини прагнули знайти у праві засоби запобігання свавільному використанню державної влади. Відмінності між ними пов'язані з різними культурно-правовими контекстами цих доктрин.

Вислів «верховенство права» (*the rule of law*) досить поширений в сучасній європейській політичній та юридичній літературі, а також у політичній практиці й засобах масової інформації (яка певною мірою поширюється й на Україну). Втім його зміст є настільки складним і неоднозначним, що становить предмет жвавих обговорень².

¹ Див.: Васильєв, А. А. Правовая доктрина как источник права: вопросы теории и истории [Текст] : монография / А. А. Васильев. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 272 с.; Він же. Консервативная правовая доктрина России: общетеоретические аспекты [Текст] : монография / А. А. Васильев. – М. : Юрлитинформ, 2012. – 336 с.

² Див.: Raz, J. The Rule of Law [Текст] / J. Raz // The Autonomy of Law. – Oxford : Clarendon Press, 1979; Lyons, D. Ethics and the Rule of Law [Текст] / D. Lyons. – Cambridge : Cambridge University Press, 1984; Shapiro, I. (ed.) The Rule of Law [Текст] / I. Shapiro. – New York : New York University Press, 1990; Laportra, F. Globalisation and the Rule of Law. Some Westphalian doubts [Текст] / F. Laportra // Law and Justice in a Global Society, IVR 2005 Congress. – Granada : IVR, Universidad de Granada, 2005; The Rule of

В умовах глобалізації дискусії стосовно верховенства права набувають додаткового виміру. Вони стосуються, головним чином, питання про те, чи є зміст цього феномену універсальним, що має значення для всіх культур, або він може існувати й діяти виключно у рамках європейської культури, в якій він виник і успішно функціонує. Питання про співвідношення універсального й національного (культурно-специфічного) у верховенстві права має особливе значення для тих країн, які стали на шлях демократичного реформування своїх правових систем, тому що будь-яка така система повинна, з одного боку, орієнтуватися на універсальні принципи, а з другого — враховувати власну правову традицію й культурні особливості.

У вітчизняній літературі багато зроблено на шляху розуміння природи верховенства права як певного принципу чи системи принципів організації сучасної держави або суспільства в цілому. Зокрема, таке розуміння було узагальнено М. Козюброю у системі підпринципів верховенства права або тих вимог, які мають послідовно і неухильно втілюватися в життя для того, щоб утвердження верховенства права і функціонування правової держави були можливими, а саме: 1) повага до прав людини: природні, невід’ємні і невідчужувані права і свободи людини набувають визначального значення у відносинах між нею та державною владою; 2) верховенство Конституції; 3) принцип розподілу влади; 4) законність; 5) обмеження дискреційних повноважень; 6) принцип визначеності; 7) принцип пропорційності; 8) принцип правової безпеки і захисту довіри; 9) незалежність суду і суддів¹.

У цій системі принципів, безсумнівно, виражені універсальні риси верховенства права, які мають доктринальний характер. Водночас вважаємо, що подальша «кристалізація» образу верховенства права

Law. History, Theory and Criticism [Текст] / P. Costa and D. Zolo (eds.). – Springer, 2007; а також: Головатий, С. Тріада європейських цінностей – верховенство права, демократія, права людини – як основа конституційного ладу [Текст] / С. Головатий // Право України. – 2011. – № 5; Козюбра, М. Верховенство права: українські реалії та перспективи [Текст] / М. Козюбра // Право України. – 2010. – № 3; Рабінович, П. Інтерпретація верховенства права: основні вітчизняні підходи та їх доповнюваність [Текст] / П. Рабінович, О. Луців // Право України. – 2013. – № 1–2; Шевчук, С. Принцип верховенства права та найвища юридична сила Конституції України [Текст] / С. Шевчук // Право України. – 2011. – № 5, та ін.

¹ Козюбра, М. І. Верховенство права та Україна [Текст] / М. І. Козюбра // Загально-теоретичне правознавство, верховенство права та Україна : зб. наук. ст. / голов. ред. Андрій Мелешевич. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2013. – С. 281–327.

в українській науковій літературі потребує уваги не тільки до нормативно-інституційних ознак верховенства права, а й до більш широкого соціокультурного контексту дії цього важливого принципу.

Отже, подальший розвиток концепції (й доктрини) верховенства права має, на нашу думку, здійснюватися в напрямі акцентуації уваги на таких головних компонентах верховенства права, як: 1) його мета — захист індивідуальних прав для обмеження сваволі й зловживання владою з боку суб'єктів влади; 2) більша диференційованість інституціонально-нормативних засобів, зокрема на принципи: а) «розподілу влади», який спрямований на перерозподіл повноважень між державою та індивідом, тобто на обмеження державної влади з метою розширення індивідуальної свободи, а тому включає такі вимоги: одноосібність та індивідуальність суб'єкта права; юридична рівність індивідуальних суб'єктів; визначеність права; конституційне визнання індивідуальних прав та б) «розмежування (диференціації) влади», що підтримує функціональне розмежування між політико-правовою системою й іншими соціальними підсистемами (етико-релігійною, економічною, громадянським суспільством), а також розмежування, координацію й правове регулювання різних функцій держави (класична вимога поділу влади); 3) філософська основа верховенства права, якою є індивідуалістична політична філософія¹.

Останній пункт є найважливішим у межах нашого дослідження. Саме індивідуалізм (на що мало звертають уваги у вітчизняному правовому дискурсі, хоча й дуже часто цитують конституційне положення про людину як найважливішу цінність у нашій державі) є універсальною філософською основою верховенства права, він присутній у різних європейських досвідах верховенства права і є важливою політико-філософською передумовою доктрини фундаментальних прав. Він стверджує онтологічну перевагу індивідуального суб'єкта й аксіологічну цінність його свободи й автономії. Для забезпечення можливості верховенства права важливо, щоб у політичній філософії (а як наслідок й у світогляді населення) були затверджені два принципи: 1) «політичний песимізм», тобто ідея внутрішньої властивої небезпеки політичної влади і 2) «нормативний оптимізм», тобто віра в те, що небезпека політичної влади може бути стримана правом завдяки сукупності кон-

¹ Див.: The Rule of Law. History, Theory and Criticism [Текст] / P. Costa and D. Zolo (eds.). – Springer, 2007. – P. 29–30.

ституційно гарантованих індивідуальних прав і «юридизації» усього устрою держави¹.

У Конституції України, яку було прийнято в 1996 р., втілюється кращий світовий досвід з урахуванням концептуальних переваг, що склалися на той час². Тому особливості в поданні верховенства права в українській правовій доктрині полягають у такому. Визнається народний суверенітет, що виражається у формах як представницької, так і прямої демократії. Конституція визнається актом установчої влади, нормам якої властиві пряма дія й вища юридична сила. Внесення змін до Конституції можливе тільки кваліфікованою більшістю. Хоча багато політичних сил хотіли б змінити розподіл повноважень у Конституції на свою користь, однак поки їм це не вдається зробити через недостатню для цієї мети кількість голосів у Верховній Раді. Права людини, включаючи і соціальні права, у здійсненні державної політики повинні мати пріоритет. Хоча дифузія відповідальності за захист прав людини нерідко створює можливості для їхнього порушення.

У Конституції України доктрина верховенства права знайшла своє безпосереднє закріплення через концепт «правова держава» (ст. 1: «Україна є... демократична, соціальна, правова держава»)³ і «принцип верховенства права» (ст. 8: «В Україні визнається і діє принцип верховенства права»)⁴. Ці положення є близькими, але не тотожними за своїм значенням. На наш погляд, перше положення виражає єдине європейське поняття «верховенство права», що поєднує як англійське поняття «верховенство права», так і континентальне поняття «правова держава». Друге положення акцентує увагу на нетотожності права і закону, водночас воно означає, що перелік прав людини в Конституції є похідним від поняття природних прав,

¹ Див.: The Rule of Law. History, Theory and Criticism [Текст] / P. Costa and D. Zolo (eds.). – Springer, 2007. – P. 21.

² Наприклад, у Конституції Австрії принцип верховенства права закріплений серед інших восьми основоположних принципів, таких як: демократичний, республіканський, федеральний, поділу влади, ліберальний та власне принцип верховенства права (див.: Hausmaninger, H. The Austrian Legal System [Текст] / H. Hausmaninger. – Third Edition. – Wien, 2003. – P. 22).

³ Конституція України [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141; 2005. – № 2. – Ст. 44.

⁴ Там само.

і може бути інтерпретоване як надання пріоритету доктрині природного права. І хоча прямого твердження про відкидання теорії й практики формальної правової держави і прийняття субстанціональної моделі такої держави в Конституції України не міститься, це положення може бути інтерпретоване, на нашу думку, як визнання саме такої моделі.

Враховуючи контекст глобалізації, слід звернути увагу на те, що хоча верховенство права як принцип організації держави і суспільства й не тотожне поняттю справедливої держави, але воно є необхідною сходинкою як до справедливої держави, так і до справедливого світового порядку, ідеал яких представлено в концепції правового суспільства¹.

Таким чином, поняття «правова доктрина України», на наш погляд, відображає багаторівневий практично зорієнтований комплекс наукових знань про право, який включає: рівень галузевих доктринальних розробок; загальну доктрину як узагальнення галузевих доктринальних розробок та їх рефлексію (ядром якої є вчення про джерела права та інтерпретацію (тлумачення) правових норм), що розробляється переважно в межах загальної теорії права (хоча може існувати й окремо як узагальнена міжгалузева сфера досліджень права); рівень правової ідеології, в межах якої розробляються узагальнені положення про морально-політичні орієнтири розвитку правової науки і практики (доктрини верховенства права, прав людини та демократії); а також філософсько-методологічний рівень правового знання, який здійснює епістемологічні, онтологічні та аксіологічні обґрунтування попередніх рівнів. І хоча ще рано говорити про органічну цілісність цього комплексу (яка може бути лише ідеалом), певної потенційної системності йому надає як упорядкованість елементів у межах правової системи, так і особливий культурний код, який забезпечує переломлення універсального досвіду через особливості культури, історії, практичного досвіду розвитку українського народу в процесах державо- та правотворення.

¹ Див.: Максимов, С. І. Про концепт «правове суспільство» [Текст] / С. І. Максимов // Право України. – 2010. – № 7. – С. 82–87; Maksymov, S. The Kantian Project of the Law Governed Society and New Democracies [Текст] / S. Maksymov // Political Philosophy. New proposals for New Questions / ed. by Jocé Rubio Carrecedo. Proceedings of the 22nd IVR World Congress. – Granada 2005. Vol. II. – Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie. Nr. 107. – Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 2007. – P. 26–34.

4.5. Прощення і примирення: філософсько-правове осмислення

Місце проблеми миру у філософсько-правовому дискурсі якнайкраще визначив французький філософ П. Рікер, на думку якого, «війна є болісною темою політичної філософії, а мир є такою ж гострою темою філософії права»¹. І дійсно, складно знайти таку філософсько-правову концепцію, яка не охоплювала би проблему примирення і при цьому могла би претендувати на цілісність. Питання тільки в тому, про що йде мова: про концепт, за допомогою якого ми можемо описати реальність, про ідеал, який частково може бути реалізований, про утопію чи про ілюзію.

Тісно пов'язане з примиренням прощення (пробачення) взагалі не належить до традиційних проблем філософії права, але завжди перебуває на горизонті будь-яких роздумів про право. Водночас питання, пов'язані з прощенням, які отримали глибоке осмислення у рамках релігійної традиції, а у XX ст. були поміщені й у соціально-політичний контекст², так і не стали предметом власне філософсько-правової рефлексії. Проблематизація прощення у праві насамперед пов'язана із суперечністю між прощенням (вини або боргу) і справедливістю. Однак зведення відношення між прощенням і правом до цієї опозиції здається все ж дещо спрощеним поглядом на проблему. Навпаки, тільки осмислення феноменів на кшталт прощення, які перебувають ніби на периферії (на межі?) правового, й здатне, імовірно, якнайкраще висвітлити межі права і спосіб його існування. Разом з тим, надання прощенню правових смислів дозволяє поглибити розуміння самого концепту прощення через розкриття тих моментів, які у релігійному та політичному вимірах виявляються менш рельєфно.

Маючи таку подвійну мету, звернемося спочатку до антропологічних передумов прощення (I), після чого окреслимо приблизну географію дилем, що розгортаються навколо прощення у політико-правовій

¹ Рікер, П. Право і справедливість [Текст] / П. Рікер ; пер. з фр. О. Сирцова, В. Каденко. – К. : Дух і літера, 2002. – С. 11.

² Щодо оформлення поняття «політичне прощення» у соціально-філософській думці XX ст. див.: Томильцева, Д. Прощение: социально-политическая эволюция проблемы в XX в. [Текст] / Д. Томильцева // Философия и об-во. – 2012. – № 3. – С. 104–120.

сфері (II), і врешті-решт спробуємо уточнити місце прощення у правовій реальності у його зв'язку з проблемою миру (III).

I. «Універсальна потреба пам'яті». Вимога прощення історично сформувалась як конкретизація вимоги неспричинення зла у відповідь на вчинене зло, широко представленої у стародавніх релігійно-етичних вченнях від даосизму до етики Арістотеля. Разом з тим сучасна мова прощення — це передусім мова авраамічних релігій (іудаїзм, християнство, іслам), які наділяють людину рівною з Богом здатністю прощати і постулюють зв'язок між відповідними божественною і людською здатностями: тільки якщо люди взаємні в актах прощення, вони можуть сподіватись і на прощення з боку Бога. Так, наприклад, у Біблії читаємо: «Бо як людям ви простите прогріхи їхні, то простить і вам ваш Небесний Отець. А коли ви не будете людям прощати, то й Отець ваш не простить вам прогріхів ваших» (Матф. 6:14-15). Однак, грунтуючись на авраамічній традиції, у сучасному світі концепт прощення вже став складовою універсальної мови права, політики і дипломатії, що, на думку Ж. Дерріди, є наслідком існування «універсальної потреби пам'яті» — потреби у поверненні до минулого, пригадуванні, самозвинуваченні, покаянні¹.

X. Арендт — філософ вчинку і відповідальності за нього — вбачає глибинні антропологічні витоки цієї потреби в усвідомленні тендітності людських діянь і прагненні оволодіти часом, закрити минуле і відкрити майбутнє, звільнитись від умов незворотності — неможливості повернути те, що хтось зробив: «Без прощення, що позбавляє від наслідків того, що ми зробили, наша спроможність діяти обмежувалася б однією справою, якої ми ніколи б не позбулися; ми залишилися б жертвами її наслідків, подібно до учня чародійника, що забув магічну формулу, щоб відгадати чари»². Так, прощення виявляється умовою примирення не просто з Іншим, а передусім із власним минулим. Поряд з обіцянкою, яка здатна протистояти непередбачуваності майбутнього, прощення долає незворотність минулого і, таким чином, дозволяє людині опанувати час. Подібним чином для Е. Левінаса прощення робить час оберненим, на відміну від забуття, впливаючи на минуле. Воно відновлює «зв'язок часів», зберігаючи у сучасному ми-

¹ Derrida, J. On Cosmopolitanism and Forgiveness (Thinking in Action) [Текст] / J. Derrida. – London, New York : Routledge, 2001. – P. 31.

² Арендт, Г. Становище людини [Текст] / Г. Арендт ; пер. з англ. М. Зубрицька. – Львів : Літопис, 1999. – С. 182.

нуле, однак, не як минуле заповідяного зла, а як «прощене минуле», смисл якого змінився. Саме в цьому сенсі слід розуміти слова Е. Левінаса про те, що «прощення конститує час»¹.

Отже, існування людини у часі робить прощення необхідним і можливим. Подібне єднання часів у праві покладається на справедливість. Однак чи здатна вона впоратись із цим надскладним завданням? І чи не є прощення її одвічним супутником?

II. «*Поважати таємницю прощення*». Політико-правового виміру проблема прощення набуває у ХХ ст. Відтоді воно розглядається як механізм примирення не тільки «одного з одним», а й «одного з багатьма» і «багатьох з багатьма», тобто отримує, крім міжособистісного, ще й політичне значення. Надзвичайно актуалізується цей дискурс у 1960-ті рр., коли виникло питання про можливу амністію деяких нацистських злочинців. Однак спочатку (1950-ті — 1970-ті) в центрі уваги мислителів опинилися абстрактні гомогенні спільноти в ролі суб'єктів прощення (універсальні «ми» жертв і «вони» винних), коли голос одного міг претендувати на вираження загальності, і коли виникають перші дійсно масштабні спекуляції прощенням на рівні державної влади. Пізніше прощення поступово зміщується на рівень різноманітних соціальних інститутів. Так, у 1958 р. Євангелічна церква Німеччини заснувала Акцію Спокути Заради Миру і звернулася до всіх країн Східної Європи з вираженням покаяння і примирення. Нарешті, у 1990-ті рр., коли прощення проблематизується в контексті «відновлювального правосуддя» (*restorative justice*), або «правосуддя перехідного періоду» (*transitional justice*), йдеться про міжособистісні стосунки, які стають невіддільними від прощення публічного². Найвідомішим прикладом «правосуддя перехідного періоду» є діяльність Комісії правди і примирення, що працювала в ПАР у 1996–1998 рр. і сприяла встановленню правди про злочини апартеїду, відновленню мирних відносин всередині країни та наданню амністії тим, хто розкався. Унікальність діяльності Комісії полягала в тому, що, маючи політичні цілі, вона, однак, «була представлена мовою прощення»³, що апелює до індивідуальної щирості.

¹ Левинас, Э. Тотальность и Бесконечное [Текст] / Э. Левинас ; пер. с фр. И. С. Вдовина // Избранное. – М. ; СПб. : Унив. кн., 2000. – С. 269.

² Див.: Томильцева, Д. Прощение: социально-политическая эволюция проблемы в ХХ в. [Текст] / Д. Томильцева // Философия и о-во. – 2012. – № 3. – С. 104–120.

³ Griswold, C. Forgiveness. A Philosophical Exploration [Текст] / C. Griswold. – Cambridge : Cambridge University Press, 2007. – P. 158.

Подібні практики інспірували низку дилем, які визначають сучасний світський дискурс прощення. Чи можна пробачити людину, яка не визнає своєї вини? Чи можуть ті, хто вижили, прощати від імені загиблих? Чи можна пробачити самого себе? Чи існує непростиме? Нарешті, чи можливі політика і право прощення? Вагомий внесок в осмислення цих питань зробили, серед інших, такі філософи, як Х. Арндт, Ж. Дерріда, П. Рікер, В. Янкелевич, К. Ясперс¹. При цьому якщо Х. Арндт вбачає виток здатності до прощення саме у плюральності (прощення повністю базується на присутності інших), а тому сферу здійснення цієї здатності вважає політичною, то Ж. Дерріда взагалі ставить під сумнів існування публічного еквіваленту прощення і вимагає від права й політики «поважати таємницю прощення»². Водночас М. Сендел не тільки вважає публічні вибачення за скоєні в минулому несправедливості невід'ємною складовою сучасної політики, а й включає їх у структуру справедливості, й у такий спосіб виявляє правові смисли прощення³. Так чи інакше, зв'язок між правом і прощенням не можна звести ані до взаємної обумовленості, ані до протиставлення.

Прощення і право об'єднує те, що вони обидва протилежні помсті. І прощення, і покарання припиняють нескінченний ланцюг насильства. Х. Арндт, П. Рікер і В. Янкелевич послідовно проводять тезу про паралелізм між здатністю прощати і здатністю карати: не можна про-

¹ Див.: Арндт, Х. Истоки тоталитаризма [Текст] / Х. Арндт ; пер. с англ. под ред. М. С. Ковалевой и Д. М. Носова. – М. : ЦентКом, 1996. – 672 с.; Арндт, Г. Становище людини [Текст] / Г. Арндт ; пер. з англ. М. Зубрицька. – Львів : Літопис, 1999. – 255 с.; Derrida, J. On Cosmopolitanism and Forgiveness (Thinking in Action) [Текст] / J. Derrida. – London, New York : Routledge, 2001. – 60 p.; Рикёр, П. Память, история, забвение [Текст] / П. Рикёр ; пер. с фр. И. И. Блауберг, И. С. Вдовина, О. И. Мачульская, Г. М. Тавризян. – М. : Изд-во гуманит. лит., 2004. – 728 с.; Він же. Путь признания. Три очерка [Текст] / П. Рикёр ; пер. с фр. И. И. Блауберг и И. С. Вдовина. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2010. – 268 с.; Він же. Справедливое [Текст] / П. Рикёр ; пер. с фр. Б. Скуратов, П. Хицкий. – М. : Гнозис, Логос, 2005. – С. 155–170; Янкелевич, В. Прощение [Текст] / В. Янкелевич ; пер. с фр. В. В. Большаков, Б. М. Скуратов // Ирония. Прощение. – М. : Республика, 2004. – С. 141–298; Jankélévitch, V. L'Imprescriptible. Pardonner? Dans l'honneur et la dignité [Текст] / V. Jankélévitch. – Seuil, 1996. – 103 p.; Ясперс, К. Вопрос о виновности. О политической ответственности Германии [Текст] / К. Ясперс ; пер. с нем. С. К. Апт. – М. : Прогресс, 1999. – 146 с.

² Derrida, J. On Cosmopolitanism and Forgiveness (Thinking in Action) [Текст] / J. Derrida. – London, New York : Routledge, 2001. – P. 55.

³ Сэндел, М. Справедливость. Как поступать правильно? [Текст] / М. Сэндел ; пер. с англ. А. Калинин. – М. : Манн, Иванов и Фербер, 2013. – С. 245–249.

бачити те, що не можна покарати, і навпаки. Найскладнішим у цьому сенсі є питання про існування непростимого, яке у другій половині ХХ ст. постало у контексті проблеми застосування строку давності до злочинів проти людяності (поняття, яке, за висловом П. Рікера, завжди стоїть «на горизонті всієї геополітики прощення»).

У свою чергу, проблема непростимого як того, що неможливо покарати, інспірує надзвичайно важливе для правників питання про межі права. Так, за Г. В. Ф. Гегелем, прощентю підлягає все, крім злочину проти духу, тобто проти примиряючої здатності до прощення¹. Аналогічним чином В. Янкелевич стверджує, що не підлягають прощентю злочини проти людяності — проти того, що робить людину людиною — тобто проти здатності прощати як такої. Розмірковуючи про Голокост, П. Рікер уточнює відношення між неможливістю застосування строку давності й неможливістю пробачити злочин: злочини проти людяності слід назвати такими, що не підлягають прощентю вже тому, що це питання як таке недоречно ставити. Сама тяжкість цих злочинів суперечить принципу співрозмірності злочину і покарання, оскільки цей злочин ні з чим не співрозмірний; не існує рівнів нелюдськості, оскільки нелюдськість знаходиться поза рівнями. Неможливість справедливого покарання робить ці злочини фактично такими, що не підлягають прощентю². Натомість Ж. Дерріда виявляє парадокс, який полягає в тому, що лише непростиме і потребує прощення: тільки з того моменту, коли правосуддя стає неможливим, відкривається можливість для прощення³.

На відміну від покарання, прощення має природу дару. У книзі «Любов і справедливість» П. Рікер протиставляє логіку надлишку, притаманну дару, і логіку еквівалентності, властиву структурі справедливості з її зважуванням і встановленням рівноваги, навіть у застосу-

¹ Гегель, Г. В. Ф. Феноменология духа [Текст] / Г. В. Ф. Гегель ; пер. с нем. Г. Шпет. — М. : Академ. Проект, 2008. — С. 505–515.

² Рикёр, П. Память, история, забвение [Текст] / П. Рикёр ; пер. с фр. И. И. Блауберг, И. С. Вдовина, О. И. Мачульская, Г. М. Тавризян. — М. : Изд-во гуманит. лит., 2004. — С. 652.

³ Derrida, J. On Cosmopolitanism and Forgiveness (Thinking in Action) [Текст] / J. Derrida. — London, New York : Routledge, 2001. — Р. 37. Детальніше щодо прощення в контексті злочинів проти людяності див.: Perrone-Moisés, C. Forgiveness and Crimes against Humanity: a dialogue between Hannah Arendt and Jacques Derrida [Електронний ресурс] / C. Perrone-Moisés. — Режим доступу: <http://hannaharendt.net/research/perroneII.html>.

ванні покарання¹. Притаманна прощенню структура дару відображена вже на рівні мови. У більшості сучасних мов слово «прощення» складається зі слова «дар» і посилюючого префікса: англ. «gift» — «forgiveness», фр. «don» — «pardon», ісп. «don» — «perdón», нім. «Gabe» — «Vergebung», укр. «дарувати» як синонім «прощати» також похідне від «дар». Прощення, як вказує посилюючий префікс, має структуру перевершення, виходить за рамки взаємності. Як вища форма дару, воно дозволяє уникнути точної вимірності провини та покарання. Воно робить неможливим підрахування боргу та розподільчу справедливість, яка створювала б пряму пропорцію між покаранням та провинною за правилом таліона². Подібним чином архаїчна модель дару, висвітлена М. Мосом у «Нарисі про дар» (1925)³, передбачає принципову невичерпність боргу: під час свята з роздаванням подарунків у індіанців відбувається постійна циркуляція віддарунків, і це щоразу продукує новий борг. Цей загадковий обов'язок подарувати щось у відповідь має значення взаємного визнання, в тому числі у правовому плані, яке нерозривно пов'язане із визнанням себе. Так, К. Лефор пише: «Думка про те, що дар має бути повернений, передбачає, що інший — це інший “я”, який повинен діяти, як “я”; і цей жест повернення повинен мені підтвердити істину мого власного жесту, тобто мою суб'єктивність ..., оскільки люди підтверджують один одному, що вони не речі»⁴. Саме у досвіді церемоніального обміну дарами П. Рікер вбачає початкову форму мирного стану, коли колу помсти протиставляється коло дарування⁵. Аналогія з даром як неторговим обміном дозволяє включити до структури прощення такі елементи, як прохання про пробачення або покаяння, що символічно обмінюються на прощення. Це, зокрема, має на увазі В. Янкелевич, коли ставить

¹ Рікер, П. Інтелектуальна автобіографія. Любов і справедливість [Текст] / П. Рікер ; пер. із фр. В. Шовкун, В. Каденко, С. Желдак. — К. : Дух і літера, 2002. — С. 82–104.

² Див.: Кассен, Б. Пробачати [Текст] / Б. Кассен ; пер. з фр. О. Сігов ; ред. К. Сігов і А. Баумейстер // Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. — К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. — Т. 1. — С. 464.

³ Мосс, М. Очерк о даре. Форма и основание обмена в архаических обществах [Текст] / М. Мосс // Общества. Обмен. Личность : Тр. по социал. антропологии. — М. : Вост. лит., РАН, 1996. — С. 83–222.

⁴ Цит. за: Рікёр, П. Путь признания. Три очерка [Текст] / П. Рікёр ; пер. с фр. И. И. Блауберг и И. С. Вдовина. — М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2010. — С. 214.

⁵ Рікёр, П. Путь признания. Три очерка [Текст] / П. Рікёр ; пер. с фр. И. И. Блауберг и И. С. Вдовина. — М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2010. — С. 219–232.

знамените питання: «Пробачення? А чи коли-небудь вони просили нас про пробачення?»¹

Протилежну ідею відстоює Ж. Дерріда, підкреслюючи принципову асиметричність прощення, на відміну від будь-якої моделі обміну. На його думку, тільки абсолютне прощення, яке не підлягало б жодним підрахункам, відповідало б своєму власному поняттю: «Завжди, коли прощення служить деякій доцільності, навіть якщо вона є високою і духовною (спокута, виправлення, примирення, спасіння), завжди, коли прощення сприяє відновленню нормального порядку (соціального, національного, політичного, психологічного), вдаючись до роботи скорботи, своєрідної терапії або екології пам'яті, — у цих випадках “прощення” і його концепт не бездоганні. Прощення не є і не має бути ані нормальним, ані нормативним, ані нормалізуючим. Воно має залишатись надзвичайним і виключним, бути досвідом неможливого, як ніби воно втручається у звичайний хід історії»². У цьому сенсі право або політика прощення виявляються неможливими, оскільки тут ми завжди маємо справу з розрахунком, або гіпотетичним імперативом. До того ж суб'єктами прощення є винний і жертва. Якщо ж йдеться про третю сторону, наприклад суд, то можна говорити про амністію, застосування строку давності, примирення тощо — інститути, які лише створюють ілюзію прощення, але не про «чисте і безумовне прощення». Представник держави може судити, однак не прощати. Ба більше, виступ «від імені» може призвести до виникнення нової конфліктної ситуації, оскільки таким чином порушуються права жертв безпосередньо вибудовувати стосунки з винним.

Строк давності застосовується із суто прагматичною метою. Він підкріплює підсумковий, остаточний характер вироку, припиняючи юридичну невизначеність, яка уможливило подальші судові процеси. Інститут строку давності полягає у забороні брати до уваги кримінальні наслідки вчиненого діяння, тобто виконувати обов'язок здійснення кримінального переслідування. Сліди злочину не стерті, але доступ до них закритий.

Амністія являє собою своєрідний вибірковий і конкретний строк давності, під дію якого підпадають окремі категорії злочинців. Метою

¹ Jankélévitch, V. L'Imprescriptible. Pardonner? Dans l'honneur et la dignité [Текст] / V. Jankélévitch. – Seuil, 1996. – 103 p.

² Derrida, J. On Cosmopolitanism and Forgiveness (Thinking in Action) [Текст] / J. Derrida. – London, New York : Routledge, 2001. – P. 55.

амністії є примирення. Однак на відміну від строку давності, вона являє собою абсолютне забуття (про що свідчить також семантичний зв'язок між словами «амністія» та «амнезія») і намагається повністю стерти психологічні та соціальні сліди злочину, ніби нічого не сталося, що значно віддаляє її від прощення, яке передбачає складну роботу пам'яті.

Єдиним правовим інститутом, який міг би служити прикладом «чистого прощення», є право помилування — право голови держави пом'якшити або скасувати покарання, призначене злочинцю. Цей виключний привілей верховного правителя був легітимований як проєкція Божої милості і підтверджувався обрядом помазання. І. Кант називає право помилування злочинця найсуперечливішим з усіх прав суверена: «воно доводить блиск його величі і водночас призводить значною мірою до несправедливості». Відповідно, — додає він, — суверен може застосовувати це право лише у випадку спричинення шкоди йому самому, але і тут тільки за умови, що безкарність не створить загрозу безпеці народу. У будь-якому іншому випадку йтиметься про несправедливість¹. Фактично, єдиним випадком, коли правитель може помилувати злочинця, є непростимий злочин за логікою Г. В. Ф. Гегеля — злочин проти здатності прощати, що нею наділений виключно суверен. Право на помилування по суті призупиняє право. Йдеться, таким чином, про «право поза правом» (Ж. Дерріда)².

III. «Інкогніто прощення». Таким чином, там, де наявне порушення норми права, наявний і той, хто підлягає покаранню, причому останнє спрямоване на відновлення права, символічно і фактично заперечуючи неправову дію, яка спричинила шкоду жертві. Як зазначає П. Рікер, «якщо б на цьому рівні було можливе прощення, воно полягало б у скасуванні покарання, в тому, щоб не карати там, де можна і слід карати. Однак безпосередньо прощення не є можливим, позаяк воно призводить до безкарності, яка являє собою величезну несправедливість»³. Отже, на рівні правових інститутів можна вияви-

¹ Кант, И. Метафизика нравов [Текст] / И. Кант ; пер. с нем. Б. А. Фохта ; ред. В. Ф. Асмус, А. В. Гулыга, Т. И. Ойзерман // Основы метафизики нравственности. Критика практического разума. Метафизика нравов. — СПб. : Наука, 2007. — С. 375–376.

² Derrida, J. On Cosmopolitanism and Forgiveness (Thinking in Action) [Текст] / J. Derrida. — London, New York : Routledge, 2001. — P. 46.

³ Рикёр, П. Память, история, забвение [Текст] / П. Рикёр ; пер. с фр. И. И. Блауберг, И. С. Вдовина, О. И. Мачульская, Г. М. Тавризян. — М. : Изд-во гуманит. лит., 2004. — С. 649.

ти або справедливість без прощення, або прощення як антисправедливість, що протиставляє логіці еквівалентності логіку надлишку.

Разом з тим сама ідея еквіваленту має досить обмежену сферу застосування. Еквівалент — це встановлена досвідом рівновага між двома сторонами, умова, за якої кожен отримує своє і ніхто не залишається у програші. Еквівалент тісно пов'язаний з ідеєю справедливості, що врівноважує, або справедливості обміну, яка виявляється, наприклад, у договірних, трудових відносинах, відносинах із відшкодування шкоди. Саме можливість встановлення еквіваленту у відносинах обміну робить можливим примирення позивача і відповідача у цивільному спорі, де йдеться про порівнювані, співрозмірні претензії і де порушений порядок співіснування може бути відновлений шляхом еквівалентного обміну, відкриваючи, таким чином, можливість для примирення. За вдалими порівняннями вітчизняного правознавця М. Гредескула, «у сфері майнових відносин, поранення, нанесене праву його порушенням, порівняно легко може бути вилікуване, оскільки невиконане відповідно до права порівняно легко замінюється еквівалентом»¹.

Зовсім іншу природу мають випадки спричинення непоправної шкоди, де йдеться вже про справедливість розподільчу, зокрема каральну. Правосуддя у таких випадках не здатне поновити жертву у правах, а може лише покласти край невизначеності, поставити крапку в суперечці, припинити насильство: правосуддя висловлює те, що суспільство на даний момент розглядає як справедливий стан. Однак, як слушно зауважує П. Рікер, у такий спосіб дистанція між судовим розглядом і станом миру в якомусь сенсі прагне до максимального збільшення, коли вирок справедливості перериває змагання аргументів, залишаючи на одному боці жертву, а на другому — винного. Диспут завершено, однак він усього лише врятував від помсти, не наблизивши до мирного стану². Тому цю найближчу мету філософ вважає підпорядкованою віддаленій меті винесення правового судження — сприяння суспільному миру через примирення конфліктуючих сторін завдяки «правовій переробці насильства шляхом перенесення його у простір слова й

¹ Гредескул, Н. А. К учению об осуществлении права [Текст] / Н. А. Гредескул // Антологія української юридичної думки : в 6 т. / ред. Ю. С. Шемшученко та ін. – К. : Вид. Дім «Юрид. книга», 2002. – Т. 1 : Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права. – С. 312.

² Рікёр, П. Путь признания. Три очерка [Текст] / П. Рикёр ; пер. с фр. И. И. Блауберг и И. С. Вдовина. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2010. – С. 211.

мовлення» і, таким чином, «перемозі мови над насильством»¹. Проте у випадках спричинення непоправної шкоди, у зв'язку з відсутністю еквіваленту, відповідного порушеним правам, питання про призупинення дискусії, розпочатої насильством, не вичерпується справедливістю. Примирення тут опосередковується не тільки винесенням вироку, а й моральним актом прощення, сенс якого полягає у звільненні людини від провини задля відновлення чи встановлення відносин. Таким чином, прощення є передумовою примирення, здатною заповнити лакуни у розподільчій справедливості. Однак, якщо для уникнення безкарності правосуддя має відбутися, то прощення змогло б знайти застосування лише в діях, що не підлягають інституціоналізації. За визначенням П. Рікера, ці дії, ніби створюючи інкогніто прощення, відображають непорушність поваги, якої заслуговує кожна людина, у тому числі і винний². У цьому сенсі будь-яка санкція є лише початком шляху, який продовжується проектом відновлення в правах і завершується прощенням³.

Роль прощення у праві як механізму примирення цілком відповідає давньогрецькому розумінню прощення, проте є несумісною з концепцією прощення, котра існує в латинській мові. Моральні й політичні мотиви цих двох моделей прощення істотно розрізняються. Латинською «прощати» звучить як «*ignoscere*» — дієслово, що утворилося за допомогою негативного префікса до «*noscere*» — «пізнавати». Прощення тут базується на незнанні або відмові від знання. У такому значенні вживає це слово Сенека у трактаті «Про стійкість мудреця», коли говорить про здатність не помічати образи, у якій виявляється велич духу мудреця. Грецьке ж «στυγῆν ὁσκέιν» являє собою розділене знання і дослівно означає «знати разом з», «мати усвідомлення чогось», «визнавати» і, нарешті, «прощати». Грек прощає, коли розуміє ціле, враховуючи резони іншого, що є, швидше, інтелектуальним актом, а не співчуттям. У такому значенні це слово вживає Арістотель, коли у «Ні-

¹ Рікёр, П. Торжество языка над насиллем. Герменевтический подход к философии права [Текст] / П. Рікёр ; пер. с фр. О. И. Шульман // Вопр. философии. – 1996. – №4. – С. 27–36.

² Рікёр, П. Память, история, забвение [Текст] / П. Рікёр ; пер. с фр. И. И. Блауберг, И. С. Вдовина, О. И. Мачульская, Г. М. Тавризян. – М. : Изд-во гуманит. лит., 2004. – С. 633.

³ Див.: Рікёр, П. Справедливое [Текст] / П. Рікёр ; пер. с фр. Б. Скуратов, П. Хицкий. – М. : Гнозис, Логос, 2005. – С. 155.

комаховій етиці» відносить прощення до інтелектуальних чеснот людини¹. В українській мові існує синонімічний ряд, який відсилає до всіх згаданих концепцій: «вибачати», «пробачати», «прощати», «дарувати»².

У разі прощення-забуття — негативному аспекті прощення — йдеться фактично про одностороннє утримання від дій у відповідь, тобто покарання або переслідування. Така стриманість може виражатися в ігноруванні: з досвіду взаємин між людьми виключається сам факт образи або ж припиняються усілякі відносини між ними. Якщо в негативному аспекті прощення встановлення соціальних зв'язків не відбувається, то у своєму позитивному аспекті прощення являє собою досвід конструювання спільності. Другий аспект прощення — прощення-розуміння — передбачає звільнення від провини в обмін на згоду виправити негативні наслідки проступку або просто в обмін на прохання про прощення, тобто мова йде про відновлення чи встановлення відносин. Через цей обмін людина, яка вчинила злочин, повертається в соціум, звідки вона була виключена своєю дією. Тут має місце зовсім інша, горизонтальна, залежність, де сторони виступають рівнозначними учасниками спільного правового простору. Таким чином, прощення-розуміння набуває чинності в горизонтальній площині «з», що відповідає не богословському, а юридичному виміру прощення. Однак виявити себе воно може тільки за рамками правових інститутів, де і здійснюється право у всій своїй повноті та буттєвій завершеності, у пункті примирення, де право виконує своє призначення.

Однак залишається питання, чи має прощення який-небудь вторинний вплив на право? Як зауважує з приводу цього П. Рікер, будучи горизонтом послідовності «санкція — відновлення — прощення», прощення служить постійним нагадуванням про те, що правосуддя буває лише людським і що воно не може вирости до остаточного судження³. Суд не уповноважений прощати, однак покликаний макси-

¹ Див.: Кассен, Б. Пробачати [Текст] / Б. Кассен ; пер. з фр. О. Сігов ; ред. К. Сігов і А. Баумейстер // Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. — К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. — Т. 1. — С. 464–467.

² Словник української мови [Текст] ; в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда ; АН УРСР. Ін-т мовознавства. — К. : Наук. думка, 1970–1980.

³ Рикёр, П. Справедливое [Текст] / П. Рикёр ; пер. с фр. Б. Скуратов, П. Хицкий. — М. : Гнозис, Логос, 2005. — С. 169.

мально відкрити можливості для прощення і примирення сторін, відновити суспільні та міжособистісні зв'язки і відносини, збалансувати інтереси жертви і спільноти з необхідністю реінтеграції правопорушника в соціум, оскільки етичний намір мирного співіснування вищий за будь-яку іншу мету покарання.

XX ст. із його «непростимим», що перевершило будь-які можливі покарання і проти якого правосуддя виявилось безсилим, переконливо продемонструвало не тільки обмеженість права як механізму забезпечення мирного співіснування людей, а й неможливість інституціалізації прощення, яке, втім, залишається позаінституційним горизонтом права, хоча говорити про нього можна лише в модусі бажаності. Словами П. Рікера, жести прощення «не можна перевести в інституційну форму, однак вони, висвітлюючи межі еквівалентної справедливості і відкриваючи простір надії на горизонті політики і права у постнаціональному і міжнародному плані, надсилають життєдайні хвилі, які приховано, кружними шляхами сприяють просуванню історії до мирного стану»¹.

Таким чином, спроба віднайти місце прощення у правовій реальності висвітлює динамічну природу права, яке у своєму здійсненні орієнтоване в напрямі миру — утопії права, яка, втім, «вкорінена в сутності права і становить його основу» (П. Рікер). Тому й прощення парадоксальним чином виявляється складовою цієї утопії: хоча політика та право прощення і є неможливими, воно «спрямовує еволюцію права», «воно єдине здатне надихати тут, зараз, коли це необхідно» (Ж. Дерріда).

У свою чергу, правовий контекст дозволяє повною мірою розкрити горизонтальний вимір прощення як розділеного знання, який, на відміну від богословської вертикальної концепції прощення-забуття, орієнтований на конструювання взаємності.

¹ Рікёр, П. Путь признания. Три очерка [Текст] / П. Рікёр ; пер. с фр. И. И. Блауберг и И. С. Вдовина. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2010. – С. 231.

ПІСЛЯМОВА

Здійснений авторами монографії філософський і філософсько-правовий аналіз деяких актуальних проблем сучасного суспільства дозволяє зробити такі висновки.

Сучасна індустріальна цивілізація, породивши потужну технонауку й феномен глобалізації, оснастивши світову спільноту інформаційними й телекомунікаційними технологіями, не створила, на жаль, міцної духовно-ціннісної основи планетарної життєдіяльності людини. Отже, актуалізується точка зору, згідно з якою передумови нової цивілізації формуються в рамках інформаційних суспільств, де вирішені проблеми задоволення основних матеріальних потреб людей. Причому мова передусім іде про зміни ціннісно-мотиваційної структури людської діяльності. У зв'язку з цим обґрунтовується, що сьогодні відбувається тотальна інформатизація суспільства, яке визначається як суспільство, де більшість тих, що працюють, зайняті виробництвом, зберіганням, переробкою і реалізацією інформації. Інформаційна картина світу людини актуалізується у зв'язку з вирішенням завдань зі здійснення дій над інформаційними об'єктами, вона як складова світогляду може бути представлена як у знанневих, так і в нормативних і ціннісних типах світогляду.

Такі зміни об'єктивно пов'язані з віртуальними практиками, які сьогодні стають невід'ємною складовою усіх сфер життя суспільства. Віртуальні комунікації є якісно новим видом взаємодії, завдяки специфіці яких комунікантам надаються унікальні можливості для самовираження й особистої свободи, які певною мірою можуть суперечити природі людини, що призводить до виникнення великої кількості проблем, серед яких особливо актуалізуються проблеми безпеки. За сучасних умов досягнення необхідного рівня безпеки вимагає передбачати одночасно й у комплексі всі загрози, реальні й потенційні, життєво важливим інтересам особистості, суспільства й держави. Це викликає необхідність безупинного одержання достовірної і повної інформації не тільки про загрози і ступінь їхньої небезпеки, а й про можливості впливу на них з метою усунення, нейтралізації чи зниження їхньої небезпеки. Інформаційна безпека посідає одне з ключових

мість у системі забезпечення життєво важливих інтересів усіх без винятку країн. Це насамперед обумовлено нагальною потребою створення розвиненого інформаційного середовища суспільства. Але саме через інформаційне середовище найчастіше здійснюються загрози національній безпеці в різних сферах діяльності особистості, суспільства й держави.

Основні духовно-етичні кризові процеси, що відбуваються в сучасній інформаційній цивілізації, пов'язані саме з гіпертрофованим технічним розвитком людства, і далеко не в останню чергу з безконтрольним і хаотичним зростанням інформації в сучасному суспільстві. Отже, комунікація є тим механізмом трансляції соціального в логічне, тим соціальним інститутом, який забезпечує взаємини людей в їх спільній життєдіяльності, у тому числі й функціонування самих комунікативних систем. У такому контексті комунікація створює передумови для поглибленого розуміння рушійних сил розвитку особистості й суспільства.

Стає очевидним, що комунікацію слід розглядати як категорію соціальної філософії. Феномен комунікації є досить багатограним за своєю суттю. Науковий дискурс щодо понятійно-категоріального апарату комунікацій постійно триває. Порівняльний аналіз різноманітних концептуальних підходів феномену комунікації дає підстави для дослідження основних концептуальних підходів, до з'ясування його сутності й специфіки з точки зору філософського узагальнення, як культурно-історичного феномену, породженого складними, у тому числі й сучасними процесами соціокультурних відносин і взаємодій у контексті розвитку сучасного інформаційного суспільства.

Віртуалізація соціальної реальності як наслідок розвитку інформаційних технологій і як соціокультурна характеристика інформаційного суспільства робить неминучим підвищення значущості віртуальних комунікацій у суспільстві. Це веде до віртуалізації як міжособистісних, так і соцієтальних взаємодій, посилює соціокультурну диференціацію в суспільстві, створюючи мультиконтентний простір масових комунікацій. Різноманітна тематика мережевих ресурсів повністю відображає різноманітність реального життя, а сам Інтернет вже давно злився зі всіма сферами життя суспільства. Поширеність Інтернету створила ідеальні умови для зростання в новому середовищі принципово нових способів комунікації, однаково потужно застосованих до політики, науки, бізнесу, повсякденного спілкування й розваг.

Сьогодні віртуальні практики стають невід'ємною складовою усіх сфер життя суспільства. Віртуальна комунікація є якісно новим видом взаємодії, який відрізняється від міжособистісної та масової комунікації. Завдяки специфічним характеристикам віртуальні комунікації надають своїм учасникам унікальні можливості для самовираження й особистої свободи, які певною мірою можуть суперечити природі людини, що призводить до виникнення великої кількості етичних проблем.

Поширення Інтернет-комунікації та різного роду віртуальних мереж трансформує характер міжлюдської взаємодії. Зрештою, спілкування як таке переходить у розряд віртуального, в ході якого індивідами використовується на символічному рівні віртуальна тілесність. Активність індивідів, що здійснюють комунікацію через Інтернет, переорієнтовується від взаємодії з реальними об'єктами спілкування на комунікацію свого віртуального Его з такими ж віртуальними партнерами. Оперування віртуальною реальністю та конструювання знакових систем у контексті синдрому споживання акумулює міжособистісну комунікацію навколо таких знакових рис сучасної культури, як ефемерність, мінливість та ненадійність.

Інформаційна глобалізація та уніфікація означають поступовий зсув способу життя, культури, темпів і ритму суспільного життя локальних і регіональних спільнот, втрату ними власної ідентичності. У цьому — один із найважливіших проявів сучасної інформаційної революції і породжуваних нею небезпек, викликаних тим, що в реторті гігантськи еволюціонуючої міжнародної техносфери «знімається» й розплавляється багатоманітність локальних світів.

Розвиток інформаційно-комунікативних технологій, комунікацій, їх можливостей, які вони відкривають перед людством, мають істотний вплив на всі сфери людської діяльності. В умовах становлення інформаційного суспільства розвиток і впровадження інформаційних комп'ютерних технологій приводить до формування інтернет-спільнот, мережевої економіки, розвитку електронної комерції, появи нових видів девіантної поведінки, у формі різних проявів хакерства. Інформаційні комунікації багаторазово збільшують можливості і швидкість здійснення комунікацій, що вирішують головну проблему інформаційного суспільства, яка полягає в генерації, обробці, передачі величезного масиву інформації.

За сучасних умов досягнення необхідного рівня національної безпеки вимагає передбачати одночасно й у комплексі всі загрози, реальні й потенційні, життєво важливим інтересам особистості, суспільства й держави. Це викликає необхідність безупинного одержання достовірної і повної інформації не тільки про загрози і ступінь їхньої небезпеки, а й про можливості впливу на них з метою усунення, нейтралізації чи зниження їхньої небезпеки.

Інформаційна безпека посідає одне з ключових місць у системі забезпечення життєво важливих інтересів усіх без винятку країн. Насамперед обумовлено нагальною потребою створення розвинутого інформаційного середовища суспільства. Але саме через інформаційне середовище найчастіше здійснюються загрози національній безпеці в різних сферах діяльності особистості, суспільства й держави. Наразі виникла потреба в переосмисленні та уточненні проблеми інформатизації України крізь призму її інформаційної безпеки з урахуванням сучасних інформаційних впливів.

Проблема інформаційної безпеки особистості, держави і суспільства за сучасних умов принципово актуалізується і потребує насамперед комплексного осмислення з урахуванням реалій сьогодення. Крім того, вкрай необхідним є постійний контроль стану безпеки в інформаційній сфері, ранжування загроз за ступенем впливу на національні інтереси, раціональний перерозподіл сил і засобів для нейтралізації загроз. Відзначені завдання мають очевидний міждисциплінарний характер, тому для адекватного вирішення розглянутої проблеми необхідною є розробка методології на філософському рівні для комплексного всебічного розуміння проблем національної безпеки.

Протягом усієї людської історії в інформаційному суспільстві мораль органічно пов'язана з правом. Ця історико-філософська традиція зберігається і в умовах глобальної інформатизації та набуває ще більшого значення. Це пов'язано з тим, що глобальне інформаційне суспільство є більш небезпечним, ніж попередні, воно має жакливі, небезпечні технології та зброю. Ця реальність потребує глибокого синтезу права й моралі кожної людини для забезпечення нормального існування людства. Мораль і право в небезпечному інформаційному суспільстві у своїх відносинах набувають ще більшої необхідної додатковості та детермінації одне одним.

Ідея права в інформаційному суспільстві — це фундаментальна ціннісна його основа. Однак проблемою глобальної інтеграції залиша-

ється те, що світ не є культурним монолітом, у ньому діє безліч різних культур. Науковою проблемою стає пошук розв'язання проблеми співвідношення універсально-цивілізаційного та специфічно-культурного в глобальному процесі інформатизації. Мораль і право — це дві універсально значущі нормативні системи суспільства, пов'язані з національним менталітетом і системою цінностей.

Соціальна відповідальність суб'єктів діяльності в інформаційному суспільстві наразі обумовлена більшою мірою моральними, ніж правовими нормами. З одного боку, такий стан справ пов'язаний з тим, що інформаційна діяльність має транснаціональний характер і не підпадає під законодавство лише однієї країни. З другого боку, нормативна база низки країн, України зокрема, є не достатньо розвиненою й не врегулює належним чином діяльність різноманітних суб'єктів саме в інформаційній сфері. Аналіз соціальної відповідальності суб'єктів діяльності в інформаційному суспільстві актуалізує проблему розвитку духовної культури всіх учасників інформаційно-комунікативних взаємодій, які своїм ставленням до морально-етичних аспектів формують їх ціннісне підґрунтя.

Громадянська відповідальність людини є характеристикою соціальною, моральною та правовою. Громадянська відповідальність формується на основі громадянської компетентності та є складовою такого поняття, як «громадянськість». Суб'єкт громадянської відповідальності, як правило, має розвинену правову, політичну та моральну свідомість і своєю діяльністю сприяє зміцненню демократичних традицій у державі, розвитку правового суспільства. Формування громадянської відповідальності відбувається в процесі соціалізації індивіда під впливом низки факторів: політико-правова система держави, загальний рівень морально-правової культури суспільства, система навчання та виховання, особливості родинних та міжособистісних стосунків, в яких задіяна людина, тощо. Громадянська відповідальність є однією з базових цінностей буття демократичної держави, яка пов'язана з розумінням людиною сутності свободи не як анархії, а як обмежених законом дій. Феномен громадянської відповідальності є підґрунтям так званої «культури участі», яка передбачає взаємні зобов'язання громадянина та держави, небайдужість людини до суспільних справ. Глибока соціально-економічна та політична криза в Україні стала не тільки серйозним іспитом для вітчизняної дер-

жавності, а й виявила духовну силу українського народу у боротьбі за незалежну, демократичну країну.

Діалектика свободи й відповідальності у правовому суспільстві має сутнісний, об'єктивний, багатоаспектний та взаємодетермінований характер. Інститут правового суспільства надає можливості для творчості та самореалізації у різноманітних її проявах усім суб'єктам соціальної взаємодії. Разом з тим у правовому суспільстві будь-який суб'єкт призвичаюється бути відповідальним за свої вчинки, долю країни, продукувати варіанти компромісних рішень у трикутнику громадянин — держава — суспільство. У правовому суспільстві людина добровільно обмежує власну свободу і бере на себе частину відповідальності, маючи належний рівень розвитку морально-правової свідомості. Правове суспільство, як середовище, де панують певні норми та цінності, може повноцінно функціонувати лише за умов наявності демократичного ладу у країні. Правове суспільство сприяє розвитку демократичних ініціатив громадян, виховуючи їх у душі «відповідальної свободи».

Розбудова демократичної, правової та соціальної держави в Україні неможлива без неухильного дотримання прав та свобод громадян. Їх дотримання та забезпечення є реальним лише за умов співпраці всіх суб'єктів державно-владних повноважень у державі. У цьому контексті робота органів місцевого самоврядування та місцевих органів державної влади є ключовою, оскільки їх активне функціонування у сфері захисту прав та свобод є гарантією реального виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків перед громадянами. При цьому мова іде не про декларативне дотримання принципів забезпечення прав та свобод чи про звичайне дублювання повноважень, а про наявність стійких координаційних зв'язків. Крім того, інститут місцевого самоврядування є одним із головних виявів участі народу в безпосередньому управлінні країною. Його розвиток цілком закономірно приводить до розвитку принципу народовладдя, що є базовим для будь-якої держави з демократичним режимом.

У контексті феноменологічної методології соціальну реальність можна визначити як результат процесу смислоутворення, ініційованого учасниками комунікації. При цьому необхідно мати на увазі, що соціальна реальність має не тільки суб'єктивовані виміри, а й об'єктивовані. У них вона виявляється як попередньо осмислені да-

ності, об'єктивно попередні щодо всіх наступних інтерпретацій. Власне, єдність суб'єктів, породжуваних ними смислів, форм людської діяльності і утворюють простір життєвого світу.

Феноменологічне дослідження правового життя може бути прикладом неklasичного соціального пізнання. Його специфіка визначається методологією, головними положеннями феноменології, а також особливим «ракурсом» осмислення права. «Неklasичність» цього дослідження, зокрема, пов'язана з тим, що феномен права визначається не через існуючі теоретичні уявлення або правові структури, а як форма осмислення соціальної реальності, закріплена у правових нормах та інституціях.

Феноменологія права, так само як і інтегративне праворозуміння, націлена на пошук єдиного, проте не одного смислу права. У підсумку, замість претензій на повну істину їй притаманне визнання необхідності комунікативно-дискурсивного обґрунтування правових принципів і норм. Реалізується така вимога за рахунок виділення особливої позиції суб'єкта пізнання — позиції учасника правових відносин, який осмислює своє буття у праві.

Феноменологічний заклик «Назад до речей!» в інтегративному праворозумінні виявляється у вимозі з'ясувати та описати суб'єкта, що постійно розвивається, як вихідну засаду праворозуміння. Феноменологічне тлумачення предмета інтегративного праворозуміння показує обмеженість реконструкцій сутності права, які виходять із дисциплінарних обмежень. Вона заперечує продуктивність ідеальних моделей, не пов'язаних з актуальним існуванням людей та правовим досвідом.

У зв'язку з цим уявляється правомірним скористатися феноменологічною редукцією та взяти поняття права «у дужки», замінивши його смисловим корелятом — концептом «правове життя». І згодом, у результаті дескрипції та інтерпретації його характеристик, можна буде виявити відтворений вихідний образ права. Інтегративне праворозуміння слід розкривати через систему уявлень, інтерпретацій структури та процеси правового життя, заснованих на єдності онтологічного та гносеологічного аспектів та об'єктивованих і суб'єктивованих вимірів як відповідних ракурсів феноменологічного дослідження.

Прояснення природи розуміння як інтегральної форми людського досвіду та виявлення смислів правової реальності, що відповідають

трьом складовим останнього — епістеме, техне і фронесису — дозволяє водночас уточнити сенс і призначення самої правової герменевтики, яка також виявляється лише способом буття у світі, а не формулюванням та утвердженням щодо нього певної позиції. Це досвід, який поєднує в собі осмислення та відтворення правової реальності у ситуативних правових судженнях, ґрунтується на традиції та орієнтований на примирення. Інакше кажучи, це досвід інтерсуб'єктивного відтворення правових смислів. У свою чергу, ситуація нерозуміння загрожує не просто втратою останніх, але зникненням свободи, що визначає правову особистість, а отже, і правової реальності в цілому.

Поняття «правова доктрина України» відображає багаторівневий практично зорієнтований комплекс наукових знань про право, який включає: рівень галузевих доктринальних розробок; загальну доктрину як узагальнення галузевих доктринальних розробок та їх рефлексію (ядром якої є вчення про джерела права та інтерпретацію (тлумачення) правових норм), що розробляється переважно в межах загальної теорії права (хоча може існувати й окремо як узагальнена міжгалузева сфера досліджень права); рівень правової ідеології, в межах якої розробляються узагальнені положення про морально-політичні орієнтири розвитку правової науки і практики (доктрини верховенства права, прав людини та демократії); а також філософсько-методологічний рівень правового знання, який здійснює епістемологічні, онтологічні та аксіологічні обґрунтування попередніх рівнів. І хоча ще рано говорити про органічну цілісність цього комплексу (яка може бути лише ідеалом), певної потенційної системності йому надає як упорядкованість елементів у межах правової системи, так і особливий культурний код, який забезпечує переломлення універсального досвіду через особливості культури, історії, практичного досвіду розвитку українського народу в процесах державо- та правотворення.

Автори цієї монографії поставили ряд дуже важливих питань, пов'язаних із проблемами розвитку суспільства в сучасних соціокультурних умовах. Природно, що не на всі поставлені питання авторам вдалося знайти вичерпні відповіді. Це й не дивно, враховуючи обсяг і складність окреслених у монографії проблем. Авторський колектив сподівається продовжити дослідження актуальних філософських і філософсько-правових проблем, а також проблем правового виховання в сучасному українському суспільстві.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Аббаньяно, Н. Структура экзистенции. Введение в экзистенциализм. Позитивный экзистенциализм [Текст] / Н. Аббаньяно ; пер. с итал., вступ. ст., коммент. и имен. указ. А. Л. Зорина. – СПб. : Алетейя, 1998. – 505 с.
2. Абрамова, Н. Т. Самосознание и культура [Текст] / Н. Т. Абрамова, А. А. Воронин, Ф. Т. Михайлов. – М. : Наука, 2009. – 208 с.
3. Алексеев, Н. Н. Основы философии права [Текст] / Н. Н. Алексеев. – СПб. : Лань, 1999. – 251 с.
4. Алексеев, С. С. Право: методологические подходы к исследованию [Текст] / С. С. Алексеев // Вопр. философии. – 1983. – № 3. – С. 3–21.
5. Алексеев, С. С. Теория права [Текст] / С. С. Алексеев. – М. : БЕК, 1995. – 320 с.
6. Алексеев, С. С. Философия права [Текст] / С. С. Алексеев. – М. : Норма, 1997. – 330 с.
7. Алекси, Р. Дуальная природа права [Текст] / Р. Алекси // Право Украины. – 2011. – № 1. – С. 45–48.
8. Алекси, Р. Природа философии права [Текст] / Р. Алекси // Проблеми філософії права. – Чернівці ; К., 2004. – Т. 2. – С. 29–37.
9. Алексі, Р. Існування прав людини [Текст] / Р. Алексі // Право України. – 2011. – № 8. – С. 121–130.
10. Амселек, П. Научный статус правовых исследований [Текст] : пер. / П. Амселек // Энциклопедия правоведения или интегральная юриспруденция? Проблемы изучения и преподавания. – М. : Норма, 2013. – С. 208–220.
11. Анатомия кризисов [Текст] : монография / А. Д. Арманд, Д. И. Люри, В. В. Жерихин и др. ; отв. ред. В. М. Котляков. – М. : Наука, 1999. – 237 с.
12. Ангеліна, Е. О. Діалектика глобально-інтеграційних процесів в контексті інформаційної цивілізації [Текст] : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Е. О. Ангеліна. – Донецьк, 2012. – 16 с.
13. Анпилогова, Л. В. Особенности информационной природы человека в современном социуме [Электронный ресурс] / Л. В. Анпилогова // Современные проблемы массовой коммуникации. –

Режим доступу: http://conference.osu.ru/assets/files/conf_info/conf8/s23.pdf.

14. Антология мировой правовой мысли [Текст] : в 5 т. Т. III : Европа. Америка: XVII–XX вв. – М. : Мысль, 1999. – 829 с.
15. Ануфриева, Л. П. Соотношение международного публичного и международного частного права: правовые категории [Текст] / Л. П. Ануфриева. – М. : Спарк, 2002. – С. 328–334.
16. Арендт, Г. Становище людини [Текст] / Г. Арендт ; пер. з англ. М. Зубрицька. – Львів : Літопис, 1999. – 255 с.
17. Арендт, Х. Истоки тоталитаризма [Текст] / Х. Арендт ; пер. с англ. под ред. М. С. Ковалевой и Д. М. Носова. – М. : ЦентКом, 1996. – 672 с.
18. Арендт, Х. Ответственность и суждение [Текст] / Х. Арендт ; пер. с англ. Д. Аронсон, С. Бардина, Р. Гуляев. – М. : Изд. Ин-та Гайдара, 2013. – 352 с.
19. Аристотель. Никомахова этика [Текст] / Аристотель ; пер. с древнегреч. под ред. А. И. Доватур и Ф. Х. Кессиди // Соч. : в 4 т. – М. : Мысль, 1976–1984. – Т. 4. – 1983. – С. 53–293.
20. Аристотель. Поэтика. Риторика [Текст] / Аристотель. – СПб. : Азбука, 2000. – 346 с.
21. Арон, Р. Демократия и тоталитаризм [Электронный ресурс] / Р. Арон ; пер. с фр. Г. И. Семёнова. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Aron.html.
22. Афанасьєва, К. Правове регулювання діяльності Інтернет-ЗМІ [Електронний ресурс] / К. Афанасьєва. – Режим доступу: <http://www.mediakrytyka.info/drukovani/pravove-vrehulyuvannya-diyalnosti-internet-zmi.html>.
23. Ахиезер, А. С. Развитие цивилизаций и ценностей личности [Текст] / А. С. Ахиезер // Гуманитарий: актуал. проблемы науки и образования. – 2006. – № 6. – С. 110–113.
24. Ахундов, М. Д. Научные революции в постнеклассической науке [Текст] / М. Д. Ахундов // Проблемы методологии постнеклассической науки. – М. : Наука, 1992. – С. 25–36.
25. Бабкіна, О. В. Політико-правова культура демократичного типу: проблеми формування [Текст] / О. В. Бабкіна // Наук. часоп. НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 22, Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – 2011. – Вип. 5. – С. 5–10.

26. Балинська, О. М. Правова комунікація: вербально-біхевіористський підхід [Текст] : монографія / О. М. Балинська. – Львів : ПАІС, 2008. – 212 с.
27. Балл, Г. О. Феномен вибору в контексті соціальної поведінки [Текст] / Г. О. Балл // Соц. психологія. – 2005. – № 1 (9). – С. 3–13.
28. Бандура, О. О. Правознавство у системі наукового знання: Аксіологічно-гносеологічний підхід [Текст] : [монографія] / О. О. Бандура. – К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2010. – 272 с.
29. Баранов, В. М. Истинность норм советского права. Проблемы теории и практики [Текст] / В. М. Баранов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1989. – 400 с.
30. Баранов, О. І. Електронний уряд в Україні? Буде! Коли? [Електронний ресурс] / О. І. Баранов. – Режим доступу: <http://dt.ua/articles/26881>.
31. Барт, Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика [Текст] / Р. Барт. – М. : Прогресс, 1989. – 616 с.
32. Батищев, Г. С. Истина и безусловные ценности [Текст] / Г. С. Батищев // Гуманистические ценности современной культуры. – М. : ИФ АН СССР, 1988. – С. 5–22.
33. Батыгин, Г. С. Метаморфозы утопического сознания [Текст] / Г. С. Батыгин // Квинтэссенция : филос. альм. – М. : Политиздат, 1991. – С. 288–297.
34. Бахтин, М. М. Работы 20-х годов [Текст] / М. М. Бахтин. – Киев : Наук. думка, 1994. – 341 с.
35. Бачинин, В. А. Философия права и преступления [Текст] / В. А. Бачинин. – Харьков : ФОЛІО, 1999. – 607 с.
36. Бек, У. Общество риска на пути к другому модерну [Текст] / У. Бек. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
37. Белл, Д. Грядущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования [Текст] / Д. Белл ; пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Academia, 2004. – 783 с.
38. Белл, Д. Культурные противоречия капитализма [Текст] / Д. Белл // Этическая мысль : науч.-публицист. чтения. – М. : Политиздат, 1990. – С. 224–232.
39. Белл, Д. Социальные рамки информационного общества [Текст] / Д. Белл // Новая технократическая волна на Западе / под ред. П. С. Гуревича. – М. : Прогресс, 1986. – С. 330–342.

40. Белова, Л. Г. Что мы знаем об информационном обществе [Текст] / Л. Г. Белова // Вестн. МГУ. Серия 6. – 2001. – № 4. – С. 109–119.
41. Бельский, К. С. Персональная ответственность и дисциплина в государственном управлении [Текст] / К. С. Бельский // Сов. государство и право. – 1984. – № 3. – С. 65–70.
42. Бергер, П. Общество как драма [Текст] / П. Бергер // Человек. – 1995. – № 4. – С. 20–33.
43. Бергер, П. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания [Текст] / Питер Бергер, Томас Лукман. – М. : Моск. филос. фонд, 1995. – 322 с.
44. Бердяев, Н. А. Самопознание [Текст] / Н. А. Бердяев. – М. : Книга, 1991. – 444 с.
45. Береза, В. О. Довіра до влади як показник політичної соціалізації особистості [Текст] / В. О. Береза // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Гілея, 2015. – Вип. 98 (7). – С. 265–268.
46. Берман, Г. Западная традиция права: эпоха формирования [Текст] : пер. с англ. / Г. Берман. – М. : Инфра-М, Норма, 1998. – 622 с.
47. Бернштейн, Д. И. Правовая ответственность как вид социальной ответственности и пути ее обеспечения [Текст] / Д. И. Бернштейн. – Ташкент : ФАН, 1989. – 145 с.
48. Бетти, Э. Герменевтика как общая методология наук о духе [Текст] / Э. Бетти ; пер. с нем. Е. В. Борисов. – М. : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2011. – 144 с.
49. Бех, І. Д. Відповідальність особистості як мета виховання [Текст] / І. Д. Бех // Початк. шк. – 1994. – № 9–10. – С. 2–6.
50. Беспалова, К. О. Мотиваційні аспекти волонтерства: досвід західних країн [Текст] / К. О. Беспалова // Вісн. Нац. техн. ун-ту України «Київ. політехн. ін-т». – 2012. – № 3. – С. 67–71.
51. Бимель, В. Мартин Хайдеггер, сам свидетельствующий о себе и о своей жизни [Текст] / В. Бимель ; пер. с нем. ; предисл. А. Верникова. – Челябинск : Урал, 1998. – 283 с.
52. Бичко, О. В. Психологічні засади формування громадянської відповідальності (від теорії моделювання до теорії реалізації) [Текст] / О. В. Бичко // Вісн. Черніг. держ. пед. ун-ту. – Чернігів, 2009. – Вип. 74. – Серія «Психологічні науки». – Т. 1. – 280 с.
53. Білозьоров, С. В. Національне та міжнародне право: порівняльно-правовий вимір [Текст] / С. В. Білозьоров // Наук.-практ. юрид. журн. – 2012. – Вип. 3. – С. 328–330.

54. Бодрийяр, Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального [Текст] / Ж. Бодрийяр. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2000. – 385 с.
55. Бодрийяр, Ж. Общество потребления [Текст] / Ж. Бодрийяр. – М. : Республика, 2006. – 269 с.
56. Бодрийяр, Ж. Система вещей [Текст] / Ж. Бодрийяр. – М. : Рудомино, 2011. – 224 с.
57. Болецкий, Е. Социальные инвестиции компаний: закономерности и парадоксы [Текст] / Е. Болецкий // Экономист. – 2005. – № 1. – С. 64–81.
58. Бориславська, О. Поняття і система конституційно-правових заasad місцевого самоврядування в Україні [Текст] / О. Бориславська // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали ІХ регіон. наук.-практ. конф. (13–14 лют. 2003 р.). – Львів : ЛДУ, 2003. – С. 118–120.
59. Бортняк, А. Ф. Комунікативний підхід до розуміння правовідносин як середовища функціонування правових знаків [Текст] / А. Ф. Бортняк // Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. Серія юрид. – 2013. – Вип. 4. – С. 469–479.
60. Бровко, Н. І. Філософсько-правовий аналіз категорії свободи та відповідальності людини [Текст] / Н. І. Бровко // Філософ. та методол. проблеми права. – 2014. – № 1. – С. 54–57.
61. Бубер, М. Я и Ты [Текст] / М. Бубер // Два образа веры. – М. : Республика, 1995. – С. 15–93.
62. Буздуган, Я. Еволюція світового волонтерського руху [Текст] / Я. Буздуган // Віче. – 2013. – № 12. – С. 7–10.
63. Бушман, І. О. Ціннісні орієнтири сучасного суспільства [Текст] / І. О. Бушман // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Гілея, 2015. – Вип. 102 (11). – С. 201–204.
64. Быковский, Б. Э. Энциклопедисты [Текст] / Б. Э. Быковский // БСЭ. – 3-е изд. – М., 1978. – Т. 30. – С. 206.
65. В 2014 году выбросы CO₂ достигли рекордных значений [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.infox.ru/science/planet/2014/09/22/V_2014.
66. Валлерстайн, И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире [Текст] / И. Валлерстайн ; пер. с англ. П. М. Кудюкина. – СПб. : Унив. кн., 2001. – 416 с.

67. Ван Хук, М. Право как коммуникация [Текст] / Марк ван Хук ; пер. с англ. М. В. Антонова, А. В. Полякова. – СПб. : Изд. дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2012. – 288 с.
68. Варламова, Н. В. Философия права и юридическая догматика (проблема внутренней непротиворечивости правовой теории) [Текст] / Н. В. Варламова // Юриспруденция XXI века: горизонты развития : очерки / под ред. Р. А. Ромашова, Н. С. Нижник. – СПб. : Юрид. Россия, 2006. – С. 269–300.
69. Вартанова, Е. Л. Новые проблемы и приоритеты цифровой эпохи [Текст] / Е. Л. Вартанова // Информ. о-во. – 2001. – № 3. – С. 50–56.
70. Василенко, И. А. Административно-государственное управление в странах Запада: США, Великобритания, Франция, Германия [Текст] : учеб. пособие / И. А. Василенко. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М. : Изд. корпорация «Логос», 2001. – 200 с.
71. Василенко, И. А. Диалог цивилизаций: социокультурные проблемы политического партнерства [Текст] / И. А. Василенко. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – 269 с.
72. Васильев, А. А. Консервативная правовая доктрина России: общетеоретические аспекты [Текст] : монография / А. А. Васильев. – М. : Юрлитинформ, 2012. – 336 с.
73. Васильев, А. А. Правовая доктрина: вопросы теории и истории [Текст] : монография / А. А. Васильев. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 272 с.
74. Васильев, Л. С. История Востока [Текст] : в 2 т. / Л. С. Васильев. – М. : Высш. шк., 1994. – Т. 1. – 494 с.
75. Василькова, В. В. Исследовательские стратегии социальной коммуникации и их использование для описания общества знания [Текст] / В. В. Василькова // Общество знания: от идеи к практике : кол. моногр. : в 3 ч. Ч. 2 : Социальные коммуникации в обществе знания / под ред. В. В. Васильковой, Л. А. Вербицкой. – СПб. : Скифия-принт, 2009. – 396 с.
76. Вебер, М. Избранное. Образ общества [Текст] : пер. с нем. / Макс Вебер. – М. : Юрист, 1994. – 702 с.
77. Вербицька, П. В. Організаційно-педагогічні засади громадянської освіти старшокласників [Текст] : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Вербицька Поліна Василівна. – Луцьк, 2000. – 224 с.

78. Вершинин, М. С. Политическая коммуникация в информационном обществе [Текст] / М. С. Вершинин. – СПб. : Изд-во В. А. Михайлова, 2001. – 253 с.
79. Висоцька, О. Є. Засоби та форми комунікації як «дзеркало» світосприйняття людини [Текст] / О. Є. Висоцька // Філософські проблеми гуманітарних наук : зб. наук. пр. – К., 2009. – 500 с.
80. Вітковська, І. М. Соціальна відповідальність: теоретичний аспект аналізу [Текст] / І. М. Вітковська // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2011. – №948. – С. 45–48.
81. Водопьянова, Н. А. Информационная культура как отражение процессов в социокультурной и образовательной сферах [Текст] / Н. А. Водопьянова // Фундамент. исслед. – 2006. – №7. – С. 69–71.
82. Волошин, Ю. О. Особливості формування моністичних концепцій співвідношення міжнародного та внутрішньонаціонального права та їх роль у розвитку міждержавної інтеграції [Текст] / Ю. О. Волошин // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2011. – №1. – С. 303–307.
83. Воронова, І. В. Нормативно-регулятивна основа функціонування громадянського суспільства та системи місцевого самоврядування [Текст] / І. В. Воронова // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – 2011. – №988 : Серія «Право». – С. 94–99.
84. Всемирная энциклопедия: Философия [Текст]. – М. : АСТ ; Минск : Харвест : Соврем. литератор, 2001. – 1312 с.
85. Габермас, Ю. Інший шлях із філософії суб'єкта: альтернатива комунікативного та суб'єктоцентрованого розуму [Текст] / Ю. Габермас // Габермас Ю. Філософський дискурс модерну. – К. : Четверта хвиля, 2001. – С. 287–319.
86. Гаврилюк, Д. Ю. Публічність та ефективність як ознаки легітимності політичної влади в Україні [Текст] / Д. Ю. Гаврилюк // Наук. пр. МАУП. – 2010. – Вип. 3 (26). – С. 138–141.
87. Гадамер, Х.-Г. Актуальность прекрасного [Текст] / Х.-Г. Гадамер ; пер. с нем. под ред. В. С. Малахова. – М. : Искусство, 1991. – 367 с.
88. Гадамер, Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики [Текст] / Х.-Г. Гадамер ; пер. с нем. под ред. Б. Н. Бессонова. – М. : Прогресс, 1988. – 704 с.
89. Гаджиев, Г. А. Онтология права (критическое исследование юридического концепта действительности) [Текст] / Г. А. Гаджиев. – М. : Норма : ИНФРА-М, 2013. – 320 с.

90. Гайдено, П. П. Научная рациональность и философский разум [Текст] / П. П. Гайдено. – М. : Прогресс-Традиция, 2003. – 528 с.
91. Гайдено, П. П. Эволюция понятия науки (XVII–XVIII вв.): Формирование научных программ нового времени [Текст] / П. П. Гайдено ; отв. ред. И. Д. Рожанский. – М. : Наука, 1987. – 447 с.
92. Гарасимів, О. І. Філософсько-правове розуміння соціальної відповідальності у контексті побудови демократичної правової держави [Текст] / О. І. Гарасимів // Форум права. – 2010. – № 4. – С. 183–188.
93. Гегель, Г. В. Ф. Феноменология духа [Текст] / Г. В. Ф. Гегель // Соч. : в 14 т. – М. : Соцэкгиз, 1959. – Т. 4. – 440 с.
94. Гегель, Г. В. Ф. Феноменология духа [Текст] / Г. В. Ф. Гегель ; пер. с нем. Г. Шпет. – М. : Акад. Проект, 2008. – 767 с.
95. Гегель, Г. В. Ф. Основы філософії права, або Природне право і державознавство [Текст] / Г. В. Ф. Гегель ; [пер. з нім. Р. Осадчука, М. Кушніра]. – К. : Юніверс, 2000. – 336 с.
96. Гессе, Г. Письма по кругу: Художественная публицистика [Текст] / Герман Гессе ; пер. с нем. ; сост., авт. предисл. и коммент. В. Д. Седельник. – М. : Прогресс, 1987. – 395 с.
97. Гетьман-П'ятковська, І. А. Право та мораль: теоретико-правові проблеми співвідношення та взаємодії [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / І. А. Гетьман-П'ятковська ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2007. – 20 с.
98. Гладких, В. І. Соціальні права громадян України: Конституційно-правовий аспект [Текст] : монографія / В. І. Гладких. – Х. : Факт, 2005. – 368 с.
99. Глобальное потепление, или высокий градус политики [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://galspace.spb.ru/index97-1.html>.
100. ГЛОНАСС [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://glonass-iac.ru/>.
101. Гоббс, Т. Левиафан [Текст] / Т. Гоббс // Соч. : в 2 т. – М. : Мысль, 1991. – Т. 2. – 735 с.
102. Голобуцький, О. П. E-Ukraine. Інформаційне суспільство: бути чи не бути [Текст] / О. П. Голобуцький, О. Б. Шевчук. – К. : Атлант UMS, 2001. – 180 с.
103. Головатий, С. Тріада європейських цінностей – верховенство права, демократія, права людини – як основа конституційного

- ладу [Текст] / С. Головатий // Право України. – 2011. – № 5. – С. 159–174.
104. Голубовська, В. С. Інформаційне суспільство: можливості, проблеми та перспективи розвитку [Текст] / В. С. Голубовська // Інформація і право : наук. журн. – 2013. – № 2 (8). – С. 98–104.
105. Гольбах, П. А. Катехизис природы [Текст] / П. А. Гольбах // Избр. произведения : в 2 т. – М. : Мысль, 1963. – Т. 2. – 564 с.
106. Горелов, М. Є. Цивілізаційна історія України [Текст] : нариси / М. Є. Горелов [та ін.]. – К. : ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. – 631 с.
107. Горошко, Е. Интернет и становление информационного общества в Украине [Текст] / Е. Горошко // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 1 (12). – С. 407–416.
108. Градунова, Л. И. Социальная ответственность личности в условиях развитого социализма [Текст] / Л. И. Градунова. – Киев : Вища шк., 1979. – 132 с.
109. Графский, В. Г. Интегральная (синтезированная) юриспруденция: актуальный и все еще незавершенный проект [Текст] / В. Г. Графский // Правоведение. – 2000. – № 3. – С. 49–64.
110. Гредескул, Н. А. К учению об осуществлении права [Текст] / Н. А. Гредескул // Антологія української юридичної думки : в 6 т. / ред. Ю. С. Шемшученко та ін. – К. : Вид. Дім «Юрид. кн.», 2002. – Т. 1 : Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права. – С. 305–319.
111. Гринчишин, Н. І. Конституювання свободи суб'єкта в етичній концепції Емануеля Левінаса [Текст] / Н. І. Гринчишин // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 63 (№ 8). – С. 302–306.
112. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку [Текст] : монографія / Г. Ю. Васильєв, В. Д. Воднік, О. В. Волянська та ін. ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2013. – 536 с.
113. Гуревич, П. С. Закономерности и социальные перспективы научно-технического прогресса [Текст] / П. С. Гуревич // Новая технократическая волна на Западе : сб. ст. : пер. / сост. и вступ. ст. П. С. Гуревича. – М. : Прогресс, 1986. – С. 3–31.
114. Гусейнов, А. А. Золотое правило нравственности [Текст] / А. А. Гусейнов. – М. : Молодая гвардия, 1988. – 269 с.

115. Гуссерль, Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии [Текст] / Э. Гуссерль ; [пер. с нем. А. В. Михайлова]. – М. : Акад. Проект, 2009. – 489 с.
116. Гуссерль, Э. Картезианские размышления [Текст] / Э. Гуссерль ; пер. с нем. Д. В. Складнева. – СПб. : Наука, Ювента, 1999. – 315 с.
117. Гуссерль, Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Введение в феноменологическую философию [Текст] / Э. Гуссерль. – СПб. : Владимир Даль, 2004. – 400 с.
118. Гуссерль, Э. Кризис европейского человечества и философия [Текст] / Э. Гуссерль // Вопр. философии. – 1986. – № 3. – С. 101–116.
119. Гуссерль, Э. Кризис европейского человечества и философия [Текст] / Э. Гуссерль // Культурология. XX век : антология. – М. : Юрист, 1995. – С. 297–330.
120. Гуссерль, Э. Логические исследования [Текст]. Т. II / Э. Гуссерль. – М. : Гнозис, Дом интеллектуал. кн., 2001. – 529 с.
121. Давыдов, Ю. Н. Этика любви и метафизика своеволия: Проблемы нравственной философии [Текст] / Ю. Н. Давыдов. – М. : Молодая гвардия, 1982. – 287 с.
122. Даже если мы перестанем рожать, потепление продолжится [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gazeta.ru/science/2013/09/27_a_5671717.shtml.
123. Дайзард, У. Наступление информационного века [Текст] / У. Дайзард // Новая технократическая волна на Западе. – М. : Мысль, 1986. – С. 343–356.
124. Данильян, О. Г. Інформаційна картина світу в контексті перспектив сучасної науки й культури [Текст] / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань // Інформація і право. – К., 2013. – № 1 (7). – С. 21–28.
125. Данильян, О. Г. Інформаційна картина світу як соціокультурна реальність [Текст] / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 70 (№ 3). – С. 573–578.
126. Данильян, О. Г. Інформаційне суспільство: морально-етичний дискурс [Текст] / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань // Інформація і право. – К., 2014. – № 1 (10). – С. 16–25.
127. Данильян, О. Г. Людина в інформаційному суспільстві: деякі штрихи до усвідомлення проблеми [Текст] / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань // Настоящи изследвания и развитие : материали

- за 11-а міжнародна научна практична конференція, 15–22.01.2015. Т. 5 : Закон. Політика. Філософія. – Софія : «Бял ГРАД-БГ» ООД, 2015. – С. 71–73.
128. Данильян, О. Г. Механізм захисту прав людини в сучасному суспільстві: теоретико-правовий дискурс [Текст] / О. Г. Данильян // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – Вип. 4 (18). – С. 48–56.
129. Данильян, О. Г. Роль місцевих органів державної влади і органів місцевого самоврядування в забезпеченні прав і свобод громадян [Текст] / О. Г. Данильян // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2015. – Вип. 3 (26). – С. 66–77.
130. Данильян, О. Г. Теоретико-методологічні проблеми захисту прав людини в сучасному суспільстві [Текст] / О. Г. Данильян // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – Вип. 3 (17). – С. 84–91.
131. Дзьобань, О. П. Homo informaticus: до проблеми осмислення сутності [Текст] / О. П. Дзьобань // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2014. – № 1 (20). – С. 13–21.
132. Дзьобань, О. П. Бінарна опозиція «свобода-відповідальність» в інформаційному суспільстві: до постановки проблеми [Текст] / О. П. Дзьобань, Є. М. Мануйлов // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2016. – № 1 (28). – С. 15–26.
133. Дзьобань, О. П. Віртуальна реальність: метафізичний сенс [Текст] / О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2012. – Вип. 2 (12). – С. 97–104.
134. Дзьобань, О. П. Віртуальні комунікації: до проблеми філософського осмислення сутності [Текст] / О. П. Дзьобань, Є. М. Мануйлов // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава

- Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х., 2015. – № 3 (26). – С. 7–19.
135. Дзьобань, О. П. Віртуальні комунікації: роль і місце у сучасному світі [Текст] / О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко // Правова інформатика. – 2015. – № 2 (46). – С. 9–16.
136. Дзьобань, О. П. До питання про інституціоналізацію комунікаційного простору [Текст] / О. П. Дзьобань // Інформація і право. – К., 2012. – № 1 (4). – С. 81–89.
137. Дзьобань, О. До проблеми комунікації в інформаційно-культурному просторі сучасного соціуму [Текст] / О. Дзьобань // Модернізація соціогуманітарного простору: історичний досвід, виклики та перспективи : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю, м. Житомир – Вінниця, 14–15 трав. 2015 р. – Вінниця : Нілан-ЛТД, 2015. – С. 101–103.
138. Дзьобань, О. П. До проблеми морально-етичних аспектів інформаційного суспільства [Текст] / О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – Вип. 5 (19). – С. 104–114.
139. Дзьобань, О. П. Зародження концептуальних підходів до розуміння сутності і специфіки інформаційного суспільства [Текст] / О. П. Дзьобань, Е. А. Кальницький // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – Вип. 5 (19). – С. 3–15.
140. Дзьобань, О. П. Інформаційне насильство: змістовний аспект [Текст] / О. П. Дзьобань, О. Ю. Панфілов, С. М. Соболева // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2016. – № 1 (28). – С. 136–151.
141. Дзьобань, О. П. Інформаційне насильство та безпека: світоглядно-правові аспекти [Текст] : монографія / О. П. Дзьобань, В. Г. Пилипчук ; за заг. ред. В. Г. Пилипчука. – Х. : Майдан, 2011. – 244 с.
142. Дзьобань, О. Інформаційне суспільство як мережево-комунікативний простір управління [Текст] / О. Дзьобань, О. Соснін // Віче. – 2015. – № 10. – С. 7–13.

143. Дзьобань, О. П. Інформаційні аспекти безпеки у соціокультурних процесах [Текст] / О. П. Дзьобань, О. Ю. Панфілов, Р. А. Чемчакаленко // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право : наук. журн. – 2015. – № 2 (79). – С. 229–240.
144. Дзьобань, О. П. Інформаційно-освітнє середовище: до проблеми концептуалізації феномена [Текст] / О. П. Дзьобань // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – Вип. 3 (17). – С. 3–11.
145. Дзьобань, О. П. Комунікаційна природа інформаційного простору [Текст] / О. П. Дзьобань, Ю. В. Мелякова // Інформація і право. – К., 2012. – № 2 (5). – С. 81–88.
146. Дзьобань, О. П. «Мережева» людина в сучасному соціокультурному просторі [Текст] / О. П. Дзьобань // Компетентність особистості в контексті сучасних соціальних трансформацій : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 28 лют. 2014 р. / редкол.: О. П. Бушан, О. Р. Дашковська, С. В. Куцепал, Ю. В. Перебийніс. – Полтава : ТОВ «Фірма “Техсервіс”», 2014. – С. 30–37.
147. Дзьобань, О. П. Мережево-комунікативний простір управління [Текст] / О. П. Дзьобань, О. В. Соснін // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : зб. наук. пр. / під ред. В. Г. Воронкової. – Запоріжжя : РВВ ЗДІА, 2015. – Вип. 63. – С. 174–186.
148. Дзьобань, О. П. Розвиток ідей синергетики як нової парадигми у природничо-науковому і соціальному пізнанні [Текст] / О. П. Дзьобань // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2011. – Вип. 9. – С. 3–16.
149. Дзьобань, О. П. Соціальна реальність в контексті бінарностей «управління – самоврядування» та «самоорганізація – організація» [Текст] / О. П. Дзьобань // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 61 (№ 6). – С. 345–350.
150. Дзьобань, О. П. Соціокультурний простір інформаційного суспільства як середовище буття сучасної людини [Текст] / О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія

- права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2014. – № 2 (21). – С. 12–21.
151. Дзьобань, О. П. Справедливість як правова цінність: концептуалізація феномена [Текст] / О. П. Дзьобань, Є. М. Мануйлов // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2015. – № 1 (24). – С. 102–113.
152. Дзьобань, О. П. Філософія інформаційних комунікацій [Текст] : монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : Майдан, 2012. – 224 с.
153. Дзьобань, О. П. Філософія інформаційного права: світоглядні й загальнотеоретичні засади [Текст] : монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : Майдан, 2013. – 360 с.
154. Дзьобань, О. П. Філософські аспекти цивілізаційного розвитку: аксіологічний вимір [Текст] / О. П. Дзьобань // Українське суспільство в умовах глобальних змін: цивілізаційний вимір : монографія / за заг. ред. О. Ю. Панфілова. – Х. : ВД «Інжек», 2015. – С. 30–55.
155. Дзьобань, О. П. Формування інформаційної картини світу як результат відображення генезису базових форм буття [Текст] / О. П. Дзьобань // Проблема інформаційного суспільства: соціально-правовий аналіз : наук. ст. та тези наук. повідомл. за матеріалами Круглого столу, 28 лют. 2013 р. – Полтава : ТОВ «Фірма “Техсервіс”», 2013. – С. 26–36.
156. Дилигенский, Г. Г. Конец истории или смена цивилизаций? [Текст] / Г. Г. Дилигенский // Цивилизации. – М. : Наука, 1993. – Вып. 2. – С. 40–62.
157. Документ Копенгагенского совещания [Текст] // Международные акты о правах человека : сб. док. – М. : Юристь, 2001. – 718 с.
158. Досвід функціонування суспільного телерадіомовлення в країнах Європейського Союзу: організаційно-правові та фінансово-економічні аспекти [Електронний ресурс] : поясн. зап. Нац. ін-ту стратег. дослідж. – 2009. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/mart2009/38.htm>.
159. Дослідження цивілізацій Сходу та Заходу: історія, філософія, філологія [Текст] / упоряд. І. Отрощенко ; голов. ред. Л. В. Матвеева. – К. : [б. в.], 2004. – 166 с.
160. Драгомирецька, Н. Громадянська відповідальність як віддзеркалення розвитку громадянського суспільства [Текст] / Н. Драго-

- мирецька, І. Матвєєнко // Вісн. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – 2009. – Вип. 1. – С. 257–268.
161. Дроздов, О. Ю. Основи психології масової геополітичної свідомості [Текст] : монографія / О. Ю. Дроздов. – Чернігів : Десна Поліграф, 2016. – 563 с.
162. Друковані ЗМІ як складова єдиного національного інформаційного простору [Електронний ресурс] : поясн. зап. Нац. ін-ту стратег. дослідж. – 2009. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/mart2009/18.htm>.
163. Дубов, Д. В. Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості [Текст] / Д. В. Дубов, М. А. Ожеван, С. Л. Гнатюк. – К. : НІСД, 2010. – 63 с.
164. Дуцик, Д. Р. Політична журналістика [Текст] / Д. Р. Дуцик. – К. : Вид. Дім «Києво-Моги́л. акад.», 2005. – 138 с.
165. Еліас, Н. Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження [Текст]. Т. I–II / Н. Еліас ; пер. з нім. О. Логвиненко. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 2003. – 670 с.
166. Ерасов, Б. Социология культуры [Текст] / Борис Ерасов, Йогендра Сингх. – М. : Прогресс, 1990. – 318 с.
167. Етимологічний словник української мови [Текст] : у 7 т. / [голов. ред. О. С. Мельничук]. – К. : Наук. думка, 1985. – Т. 2.
168. Євграфова, Є. Доктрини та концепції у правовій системі України: форми і сфери застосування [Текст] / Є. Євграфова // Право України. – 2010. – № 5. – С. 77–84.
169. Євграфова, Є. Дослідження правової доктрини в контексті системи джерел права [Текст] / Є. Євграфова // Право України. – 2011. – № 1. – С. 337–344.
170. Єрмоленко, А. Комунікативна практична філософія [Текст] / А. Єрмоленко. – К. : Лібра, 1999. – 488 с.
171. Жданенко, С. Б. Соціальна комунікація в умовах інформаційного суспільства [Текст] / С. Б. Жданенко // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2016. – № 1 (28). – С. 36–48.
172. Жидкова, О. О. Проблемы взаимодействия человека и информационной среды [Електронний ресурс] / О. О. Жидкова. – Режим доступу: sps.kture.kharkov.ua/articles/Статья6.doc.
173. Заворотченко, Т. М. Органи державної влади і місцевого самоврядування як гарант прав і свобод людини й громадянина в Укра-

- іні [Текст] / Т.М. Заворотченко // Вісн. Запоріз. юрид. ін-ту, Дніпропетр. держ. ун-ту внутр. справ. – ЗД. : ЗЮІДД УВС, 2010. – 2011. – № 1 (54). – С. 169–179.
174. Заморкин, А. А. Виртуальные коммуникации как социокультурный феномен современности [Текст] : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / Заморкин Антон Алексеевич. – М., 2013. – 222 с.
175. Заров, Д. И. Высшие ценности в стратегиях цивилизационного развития [Текст] / Д. И. Заров // Изв. Саратов. ун-та. Новая серия. Серия: Философия. Психология. Педагогика. – 2008. – Т. 8, № 2. – С. 19–23.
176. Засоби масової інформації та книговидання в Україні в 2013 році [Електронний ресурс] : Бюл. Держ. стат. служби України. – 2013. – Режим доступу: https://dostup.pravda.com.ua/request/kilkist_zarieiestrovanikh_ditiac.
177. Звіт Національної Ради з питань телебачення і радіомовлення за 2014 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nrada.gov.ua/userfiles/file/2014/Zvitna%20informacia/Zvit_2014.pdf.
178. Зелинский, С. А. Информационно-психологическое воздействие на массовое сознание [Електронний ресурс] / С. А. Зелинский. – Режим доступу: <http://psyfactor.org/lib/zelinski-07.htm>.
179. Зенков, М. Ю. Зарубежный опыт управления: Государственная служба [Текст] : учеб. пособие / М. Ю. Зенков. – Новосибирск : НГАУ, 2004. – 130 с.
180. Зиммель, Г. Избранное [Текст] : в 2 т. / Г. Зиммель. – М. : Юрист, 1996. – Т. 2 : Созерцание жизни. – С. 1–11.
181. Зірк-Садовські, М. Завдання герменевтичної філософії права [Текст] / М. Зірк-Садовські ; пер. з англ. Н. І. Сатохіна // Філософія права і загал. теорія права. – 2012. – № 2. – С. 102–114.
182. Зотов, А. Ф. Феноменология и эволюция самосознания человека европейской культуры [Текст] / А. Ф. Зотов, Н. М. Смирнова // Вестн. МГУ. Серия 7, Философия. – 2000. – № 6. – С. 63–70.
183. Зшиток, Н. І. Комунікативно-освітній аспект формування мовної картини світу в умовах інформаційного суспільства [Текст] / Н. І. Зшиток // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2010. – Вип. 37. – С. 228–233.
184. Зябрева, С. Е. Виховання громадянськості студентів професійно-технічних коледжів у позанавчальній діяльності [Текст] : автореф.

- дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / С. Е. Зябрева. – Луганськ, 2010. – 23 с.
185. Иванов, В. Г. Информации – благо? [Текст] / В. Г. Иванов // Информационное право: Информационная культура и информационная безопасность. – СПб., 2002. – С. 24–32.
186. Иванов, Д. В. Императив виртуализации. Современные теории общественных изменений [Текст] / Д. В. Иванов. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2002. – 210 с.
187. Иванова, Е. Страх порядка [Текст] / Е. Иванова // Корреспондент. – 2013. – № 20 (550). – С. 26–29.
188. Идеал, утопия и критическая рефлексия [Текст] / отв. ред. В. А. Лекторский. – М. : РОССПЭН, 1996. – 302 с.
189. Иеринг, Р. Борьба за право [Текст] : пер. с нем. / Р. Иеринг. – М. : Феникс, 1991. – 63 с.
190. Ильин, В. В. Классика – неклассика – неоклассика: три эпохи развития науки [Текст] / В. В. Ильин // Вестн. МГУ. Серия 7, Философия. – 1993. – № 2. – С. 14–19.
191. Ильин, И. А. Путь к очевидности [Текст] / И. А. Ильин. – М. : Республика, 1993. – 431 с.
192. Ильин, И. П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм [Текст] / И. П. Ильин. – М. : Интрада, 1996. – 252 с.
193. Ильина, Н. Б. Способы виртуализации социального дискурса [Текст] / Н. Б. Ильина // Вестн. Удмурт. ун-та «Социология и философия». – 2006. – № 3. – С. 26–34.
194. Инкельс, А. Национальный характер [Электронный ресурс] / А. Инкельс. – Режим доступа: http://www.national-mentalities.ru/history/istoriya/inkels_a_nacionalnyj_harakter3/.
195. Исследование: уровень выбросов CO₂ в атмосферу в 2012 году достигнет рекорда в 35,6 млн. тонн [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gazeta.ru/social/news/2012/12/02/n_2644509.shtml.
196. Источник права: классическая и постклассическая парадигмы [Текст] : монография / Н. В. Раззуваев, А. Э. Черноков, И. Л. Честнов ; под общ. ред. И. Л. Честнова. – СПб. : ИВЭСЭП, 2011. – 172 с.
197. Івашев, Є. В. Людські потреби, інтереси, цінності як підґрунтя аксіології права [Текст] / Є. В. Івашев // Юрид. часоп. Нац. акад. внутр. справ. – 2012. – № 1 (3). – С. 57–64.

198. Калиновський, О. Реалізація органами місцевої влади конституційних прав і свобод людини в Україні [Текст] / О. Калиновський // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали ІХ регіон. наук.-практ. конф. (13–14 лют. 2003 р.). – Львів : ЛДУ, 2003. – С. 134–137.
199. Калініченко, О. Генеза системи конституційного контролю за реалізацією прав, свобод людини і громадянина [Текст] / О. Калініченко // Дайджест. Конституц. правосудие в странах СНГ и Балтии. – 2003. – № 14, ч. 2. – С. 120–124.
200. Калло, Э. Культурное наследие как основа цивилизации [Текст] / Э. Калло // Сравнительное изучение цивилизаций : хрестоматия / сост., авт. вступ. ст. и ред. Б. С. Ерасов. – М. : Аспект-пресс, 1998. – С. 70–97.
201. Камаралі, Г. В. Інформаційна культура: грані взаємодії [Текст] / Г. В. Камаралі // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 58 (№3). – С. 398–401.
202. Камю, А. Бунтующий человек [Текст] / А. Камю. – М. : Политиздат, 1990. – 415 с.
203. Кан, Г. Грядущий подъем: экономический, политический, социальный [Текст] / Г. Кан // Новая технократическая волна на Западе. – М. : Мысль, 1986. – С. 169–206.
204. Кант, И. Метафизика нравов [Текст] / И. Кант ; пер. с нем. Б. А. Фохта ; ред. В. Ф. Асмус, А. В. Гулыга, Т. И. Ойзерман // Основы метафизики нравственности. Критика практического разума. Метафизика нравов. – СПб. : Наука, 2007. – С. 259–505.
205. Кант, И. Основы метафизики нравственности [Текст] / И. Кант // Кант И. Сочинения : в 6 т. – М. : Мысль, 1965. – Т. 4. – 378 с.
206. Кант, И. Сочинения [Текст] : в 6 т. / И. Кант. – М. : Мысль, 1964. – Т. 3. – 392 с.
207. Кант, И. Сочинения [Текст] : в 6 т. / Иммануил Кант ; под общ. ред. В. Ф. Асмуса и др. ; [вступ. ст. Т. И. Ойзермана]. Т. 3 / ред. Т. И. Ойзерман. – М. : Мысль, 1964. – 799 с.
208. Каптерев, А. И. Мультимедиа как социокультурный феномен [Текст] / А. И. Каптерев. – М. : Профиздат, 2002. – 156 с.
209. Кара-Мурза, С. Г. Манипуляция сознанием [Текст] / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Алгоритм, 2000. – 681 с.
210. Кара-Мурза, С. Г. Правильная революция! [Текст] / С. Г. Кара-Мурза. – М. : Алгоритм : Эксмо, 2010. – 332 с.

211. Карась, А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях [Текст] : монографія / А. Карась. – К. : Львів : Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 520 с.
212. Кассен, Б. Пробачати [Текст] / Б. Кассен ; пер. з фр. О. Сігов ; ред. К. Сігов і А. Баумейстер // Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. – К. : Дух і літера, 2009. – Т. 1. – С. 464–467.
213. Кастельс, М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура [Текст] / М. Кастельс ; [пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана]. – М. : Гос. ун-т. Высш. шк. экономики, 2000. – С. 339.
214. Кастельс, М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура [Текст] / М. Кастельс. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
215. Кастельс, М. Становление общества сетевых структур [Текст] / М. Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе : антология / под ред. В.Л. Иноземцева. – М. : Academia, 1990. – С. 492–505.
216. Келле, В. Ж. Соотношение формационного и цивилизационного подходов к анализу исторического процесса [Текст] / В. Ж. Келле // Цивилизации. – М. : Наука, 1999. – Вып. 2. – С. 15–40.
217. Кемеров, В. Е. Социальная феноменология и социальная философия [Текст] / В. Е. Кемеров // Социемы. – 2003. – №9. – С. 21–56.
218. Кириленко, К. М. Інноваційна культура та теорія діалогу культур В. Біблера [Текст] / К. М. Кириленко // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Гілея, 2016. – Вип. 104 (1). – С. 96–100.
219. Клепиков, О. І. Основи творчості особи [Текст] / О. І. Клепиков. – К. : Вища шк., 1996. – 295 с.
220. Клименко, І. Інновації державного управління як стратегічні напрямки подолання системної кризи [Текст] / І. Клименко // Публ. упр.: теорія та практика. – 2010. – Вип. 3–4. – С. 44–51.
221. Клименова, О. Проблеми територіальної організації місцевої влади в Україні та європейський досвід їх розв'язання [Текст] / О. Клименова // Актуал. пробл. держ. упр. / голов. ред. С. М. Серьогін. – Д. : ДРІДУ НАДУ, 2007. – Вип. 3 (29). – С. 261–267.
222. Климович, В. Розвиток громадянськості як основи консолідації суспільства та зміцнення держави [Текст] / В. Климович // Дер-

- жавне управління та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. – 2014. – Вип. 1 (20). – С. 14–23.
223. Кліменко, І. В. Технології електронного урядування [Текст] / І. В. Кліменко, К. О. Линьов. – К. : Центр сприяння інституц. розвитку держ. служби, 2006. – 192 с.
224. Клок, Т. Свобода як атрибут людського буття [Текст] / Т. Клок // Наук. вісн. Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Філософ. науки. – 2014. – № 16. – С. 23–28.
225. Козачук, М. Б. Волонтерський рух в Україні в період кризового стану: соціологічний вимір [Текст] / М. Б. Козачук // Наук. пр. [Чорномор. держ. ун-ту ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилян. акад.». Серія: Соціологія. – 2015. – Т. 258, вип. 246. – С. 92–96.
226. Козлова, Н. П. Концепция моральной ответственности в философии Г. Йониса [Текст] / Н. П. Козлова // Вестн. Моск. ун-та. Серия 7, Философия. – 2006. – № 2. – С. 132–141.
227. Козлова, Н. П. Научно-технический прогресс и утопия [Текст] / Н. П. Козлова // Нравственность и хлеб насущный : сб. материалов науч.-практ. конф. – Пенза : РИО ПГСХА, 2006. – С. 76–81.
228. Козюбра, М. І. Верховенство права та Україна [Текст] / М. І. Козюбра // Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна : зб. наук. ст. / голов. ред.: А. Мелешевич. – К. : Дух і літера, 2013. – С. 281–327.
229. Козюбра, М. Верховенство права: українські реалії та перспективи [Текст] / М. Козюбра // Право України. – 2010. – № 3. – С. 6–18.
230. Козюбра, М. І. Загальнотеоретичне правознавство: проблеми модернізації [Текст] / М. І. Козюбра // Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна : зб. наук. ст. / голов. ред.: А. Мелешевич. – К. : Дух і літера, 2013. – С. 17–55.
231. Колебания метана в атмосфере: человек или природа – кто кого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://elementy.ru/news/430350>.
232. Компанцева, Л. Концепт «Информационное общество» как когнитивная основа изменений языковой картины мира современного общества [Електронний ресурс] / Л. Компанцева. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nz/89_1/statti/56.pdf.

233. Конах, В. К. Національний інформаційний простір України: проблеми формування та регулювання [Текст] / В. К. Конах // Стратег. пріоритети. – 2013. – №2 (27). – С. 97–103.
234. Кононенко, М. Соціальне партнерство як тип соціального управління [Електронний ресурс] / М. Кононенко // Держ. буд-во. – 2007. – № 2. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2007_2_40.
235. Конституція Грузії от 24 августа 1995 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://firusssa.webege.com/countries/georgia/constitution/Georgia_constitution_1.html.
236. Конституція Італійської Республіки от 22 декабря 1947 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://italia-ru.com/page/konstitutsiya-italyanskoi-respubliki>.
237. Конституція Португальської Республіки от 2 апреля 1976 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forlawyer.com.ua/konstitucii/konstituciya-portugalii/899-konstituciya-portugalii.html>.
238. Конституція України [Текст] : зі змінами. – Х. : Право, 2014. – 68 с.
239. Концепція першочергових заходів реформування системи Міністерства внутрішніх справ [Електронний ресурс] : Розпорядження Каб. Міністрів України. – Режим доступу: <http://police-reform.org/library/rozporjadzhennya-kmu-v-d-22.10.2014-1118-r-schodopitannya-reform>.
240. Копилов, В. О. Влада і знання: генезис ідеї епістемократії [Текст] / В. О. Копилов. – Х. : НАУ ім. М. Є. Жуковського «ХАІ», 2009. – 514 с.
241. Копійка, В. Стан і перспективи духовності українського суспільства [Електронний ресурс] / В. Копійка, В. Лісовий. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/914687.html>.
242. Коплстон, Ф. История философии: XX век [Текст] : пер. с англ. / Ф. Коплстон. – М. : Центрполиграф, 2002. – 267 с.
243. Косарев, А. И. Великая модернизация глобализма [Текст] / А. И. Косарев. – М. : Проспект, 2004. – 332 с.
244. Косов, Г. В. Введение в социологию и политологию [Текст] / Г. В. Косов, Л. Л. Редько. – Ставрополь : Ставропольсервисшкола, 2001. – 192 с.
245. Костючков, С. К. Громадянське суспільство і держава: політико-правові та соціальні аспекти взаємодії [Текст] / С. К. Костючков

- // Наук. пр. [Чорномор. держ. ун-ту ім. Петра Могили]. Серія: Політологія. – 2012. – Т. 182, вип. 170. – С. 38–40.
246. Кошолоп, О. Ф. Методологічні засади громадянського виховання учнівської молоді [Текст] / О. Ф. Кошолоп // Освіта Донбасу : наук.-метод. вид. – 2007. – № 1 (120). – С. 44–50.
247. Коэн, Р. Социальные последствия современного технического прогресса [Текст] / Р. Коэн // Новая технократическая волна на Западе : сб. ст. : пер. / сост. и вступ. ст. П. С. Гуревича. – М. : Прогресс, 1986. – С. 210–224.
248. Кравчук, І. В. Гармонізація національних правових систем з правом ЄС [Текст] / І. В. Кравчук, М. В. Парапан. – К. : Вид. Дім «Слово», 2005. – С. 80–85.
249. Крайнікова, Т. Профіль українського інтернет-користувача (аналіз вторинних соціологічних досліджень) [Текст] / Т. Крайнікова // Вісн. Кн. палати. – 2014. – № 2. – С. 3–12.
250. Крамар, Т. Свобода як контамінація вибору та необхідності [Текст] / Т. Крамар // Гуманіт. вісн. ЗДІА. – 2009. – Вип. 39. – С. 116–120.
251. Краснов, М. А. Ответственность власти (государство в открытом обществе) [Текст] / М. А. Краснов. – М. : Магистр, 1997. – 55 с.
252. Краснокутська, Ю. С. Інтернет як агент політичної соціалізації: сучасні тенденції [Текст] / Ю. С. Краснокутська // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 66 (№ 11). – С. 621–625.
253. Кращі практики впровадження електронного урядування: зарубіжний досвід [Текст] / авт. кол.: К. Синицький, Я. Олійник, М. Міхальова та ін. ; за заг. ред. С. А. Чукут, О. В. Загвойської. – К., 2010. – 144 с.
254. Криза моральності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/4680>.
255. Ксенофонтова, І. В. Специфика коммуникации в условиях анонимности: меметика, имиджборды, троллинг [Текст] / І. В. Ксенофонтова // Фольклор и Интернет : сб. ст. – М. : ГРЦРФ, 2009. – С. 285–293.
256. Кузнецов, В. Ю. Сдвиг от классики к неклассике и наращивание порядков рефлексии в философии [Текст] / В. Ю. Кузнецов // Вестн. МГУ. Серия 7, Философия. – 2008. – № 1. – С. 3–18.

257. Кузнецов, С. П. Природа власти на местном уровне [Текст] / С. П. Кузнецов // Дайджест. Конституц. правосудие в странах СНГ и Балтии. – 2004. – № 6, ч. 2. – С. 129–130.
258. Кульман, В. Трансцендентально-прагматична позиція [Текст] / В. Кульман // Топос. – 2000. – № 2. – С. 11–20.
259. Культура в сучасних трансформаційних процесах [Текст] : монографія / М. М. Бровко та ін. ; відп. ред.: М. М. Бровко. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2011. – 395 с.
260. Курило, С. Л. Правове забезпечення взаємодії органів внутрішніх справ з органами місцевої влади [Текст] / С. Л. Курило // Право і безпека : наук. журн. – 2010. – № 2. – С. 88–92.
261. Кутырев, В. А. Апология человеческого (предпосылки и контуры консервативного философствования) [Текст] / В. А. Кутырев // Вопр. философии. – 2003. – № 1. – С. 63–75.
262. Кутырев, В. А. Крик против небытия [Текст] / В. А. Кутырев // Вопр. философии. – 2008. – № 8. – С. 60–72.
263. Куцепал, С. В. Комунікація та діалог у контексті освітніх викликів сучасності [Текст] / С. В. Куцепал // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 66 (№ 11). – С. 531–534.
264. Кучинська, І. Прогресивні представники національної еліти про формування громадянської особистості (II пол. XIX ст.) [Текст] / І. Кучинська // Укр. л-ра у загальноосвіт. школах. – 2007. – № 8. – С. 53–54.
265. Лабарр'єр, Ж.-Л. Фронесис [Текст] / Ж.-Л. Лабарр'єр ; пер. з фр. В. Артюх ; ред. А. Баумейстер і Д. Морозова // Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. – К. : Дух і літера, 2009. – Т. 1. – С. 527–533.
266. Лазаревич, А. А. Глобальное коммуникационное общество [Текст] / А. А. Лазаревич. – Минск : Беларус. наука, 2008. – 349 с.
267. Ламетри, Ж. О. де. Сочинения [Текст] / Жюльен Офре де Ламетри ; пер. с фр. ; общ. ред., вступ. ст. и примеч. В. М. Богуславского. – 2-е изд. – М. : Мысль, 1983. – 509 с.
268. Лапаева, В. В. Типы правопонимания: правовая теория и практика [Текст] : монография / В. В. Лапаева. – М. : Рос. акад. правосудия, 2012. – 519 с.

269. Лебедев, А. В. Информационные технологии в контексте гуманитарного знания [Текст] / А. В. Лебедев // Культура: политика модернизации. – 2000. – № 1. – С. 3–19.
270. Левинас, Э. Время и другой; Гуманизм другого человека [Текст] / Э. Левинас ; пер. с фр. А. В. Парибка. – СПб. : Высш. религиоз.-филос. шк., 1998. – 264 с.
271. Левинас, Э. Тотальность и Бесконечное [Текст] / Э. Левинас ; пер. с фр. И. С. Вдовина // Избранное. – М. ; СПб. : Унив. кн., 2000. – С. 66–291.
272. Лейст, О. Э. Санкции и ответственность по советскому праву [Текст] / О. Э. Лейст. – М., 1981. – С. 218–223.
273. Лейст, О. Э. Сущность права [Текст] / О. Э. Лейст. – М. : ИКД «Зерцало-М», 2002. – 288 с.
274. Лекторский, В. А. Деятельностный подход: смерть или возрождение? [Текст] / В. А. Лекторский // Вопр. философии. – 2001. – № 2. – С. 55–67.
275. Лекторский, В. А. Эпистемология классическая и неклассическая [Текст] / В. А. Лекторский. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 256 с.
276. Лимар, А. Місце органів місцевого самоврядування в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав та свобод громадян України [Текст] / А. Лимар // Актуальні проблеми державного управління / голов. ред. С. М. Серьогін. – Д. : ДРІДУ НАДУ, 2007. – Вип. 3 (29). – С. 247–255.
277. Литвиненко, І. Л. Організаційно-правові форми діяльності органів місцевого самоврядування у сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина [Текст] / І. Л. Литвиненко // Вісн. УАДУ. – 2001. – № 2, ч. 2. – С. 27–33.
278. Лифинцева, Т. П. Философия диалога Мартина Бубера [Текст] / Т. П. Лифинцева. – М. : ИФРАН, 1999. – 131 с.
279. Личко, В. С. Правова допомога та її особливості в цивільних справах [Текст] / В. С. Личко // Актуал. пробл. держави і права. – 2012. – Вип. 63. – С. 527–534.
280. Лойко, О. Т. Социальная память в контексте философской дескрипции [Электронный ресурс] / О. Т. Лойко. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnaya-pamyat-v-kontekste-filosofskoy-deskriptsii>.
281. Лоренц, К. Восемь смертных грехов цивилизованного человечества [Электронный ресурс] / Конрад Лоренц. – Режим доступа:

<http://igrunov.ru/vin/vchk-vin-discipl/ecology/books/vchk-vin-discipl-ecol-Lorenz.html>.

282. Лотман, Ю. М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история [Электронный ресурс] / Ю. М. Лотман. – М. : Языки рус. лит., 1996. – 464 с. – Режим доступа: http://www-philology.univer.kharkov.ua/katedras/prof_sites/kazakova/leccion_5.pdf.
283. Лугуценко, Т. В. Людина в структурі комунікативної реальності як суб'єкт віртуального простору [Текст] / Т. В. Лугуценко // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Гілея, 2014. – Вип. 81 (2). – С. 179–183.
284. Лугуценко, Т. В. Медійна основа втрати культури [Текст] / Т. В. Лугуценко // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 68 (№ 1). – С. 452–456.
285. Лукашева, Е. А. Право, мораль, личность [Текст] / Е. А. Лукашова ; [отв. ред. В. М. Чхиквадзе]. – М. : Наука, 1986. – 263 с.
286. Лукашенко, А. Повноваження органів самоорганізації населення та статус їх керівників [Текст] / А. Лукашенко // Юрид. Україна. – 2010. – № 11. – С. 50–55.
287. Луман, Н. Общество общества [Текст]. Ч. I : Общество как социальная система / Н. Луман. – М. : Логос, 2011. – 640 с.
288. Луман, Н. Тавтология и парадокс в самоописаниях современного общества [Текст] / Н. Луман // Социо-Логос. – М. : Прогресс, 1991. – Вып. 1. – 210 с.
289. Луман, Н. Что такое коммуникация? [Электронный ресурс] / Никлас Луман. – Режим доступа: <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/2954>.
290. Макаренко, Є. А. Європейська інформаційна політика [Текст] / Є. А. Макаренко. – К. : НВЦ «Наша культура і наука», 2000. – 367 с.
291. Маклюэн, Г. М. Галактика Гутенберга. Становление человека печатающего [Текст] / Г. М. Маклюэн. – М. : Акад. Проект : Фонд «Мир», 2005. – 495 с.
292. Маклюэн, М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека [Текст] / М. Маклюэн. – М. ; Жуковский : КАНОН-пресс-Ц : Кучковополе, 2003. – 464 с.
293. Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления [Текст] : монография / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – 327 с.

294. Максимов, С. І. Методологічні підходи до дослідження правової реальності [Текст] / С. І. Максимов // Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. – Х. : Право, 2008. – Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – С. 40–65.
295. Максимов, С. Про концепт «правове суспільство» [Текст] / С. Максимов // Право України. – 2010. – № 7. – С. 82–87.
296. Малина, І. В. Відповідальність за порушення інформаційного законодавства [Текст] / І. В. Малина // Митна справа. – 2013. – № 4 (2). – С. 275–283.
297. Малімон, В. І. Віртуальне спілкування і самотність людини [Текст] / В. І. Малімон // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : зб. наук. пр. / під ред. В. Г. Воронкової. – Запоріжжя : РВВ ЗДІА, 2015. – Вип. 63. – С. 108–115.
298. Мантатов, В. В. Этика устойчивого развития в информационную эпоху [Текст] / В. В. Мантатов, Л. В. Мантатова. – Улан-Удэ : Бур. кн. изд-во, 2002. – 180 с.
299. Мантатова, Л. В. Стратегия развития: ценности новой цивилизации [Текст] / Л. В. Мантатова. – Улан-Удэ : Изд-во ВСГТУ, 2004. – 242 с.
300. Мантатова, Л. В. Ценностные основания современного цивилизационного развития [Текст] : дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.11 / Мантатова Лариса Вячеславовна. – Улан-Удэ, 2004. – 322 с.
301. Мануйлов, Є. М. Морально-етична відповідальність суб'єкта діяльності [Текст] / Є. М. Мануйлов // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2011. – Вип. 9. – С. 24–31.
302. Мануйлов, Є. М. Філософський аналіз моральної відповідальності соціального суб'єкта [Текст] / Є. М. Мануйлов // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2012. – Вип. 4 (14). – С. 3–8.
303. Мануйлов, Є. М. Філософський аналіз проблеми професійної відповідальності [Текст] / Є. М. Мануйлов // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія

- права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2011. – Вип. 8. – С. 11–18.
304. Маркарян, Э. С. Сравнительный анализ цивилизаций сквозь призму поиска стратегии экологического выживания [Текст] / Э. С. Маркарян // Цивилизация. – М. : Наука, 1993. – Вып. 2. – С. 105–122.
305. Марсель, Г. Трагическая мудрость философии: Избранные работы [Текст] / Г. Марсель ; пер. с фр. и вступ. ст. Г. Тавризян. – М. : Изд-во гуманитар. лит., 1995. – 215 с.
306. Мартинюк, В. М. Морально-етичні норми спілкування в мережних комунікаціях [Електронний ресурс] / В. М. Мартинюк. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/15_APSN_2010/Philosophia/67238.doc.htm
307. Мартышин, О. В. Совместимы ли основные типы понимания права? [Текст] / О. В. Мартышин // Государство и право. – 2003. – № 6. – С. 12–21.
308. Масарік, В. Застосування новітніх технологій у місцевих органах влади [Текст] / В. Масарік // Аспекти самоврядування. – 2006. – № 5 (37). – С. 53–60.
309. Маслоу, А. Новые рубежи человеческой природы [Текст] / А. Маслоу ; пер. с англ. ; общ. ред. Г. А. Балл [и др.]. – М. : Смысл, 1999. – 425 с.
310. Масштабный проект в области искусственного интеллекта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://deps.ua/ru/novosti/novosti-rynka/item/767-google-zapustila-masshtabnyi-proeqt-v-oblasti-isqusstvennogo-intelleqta.html>.
311. Матвєєнко, І. В. Теоретичні аспекти впливів інформаційно-комунікативних технологій на становлення громадянського суспільства [Текст] / І. В. Матвєєнко // Наук. вісн. Акад. муніцип. упр. Серія: Управління. – 2010. – Вип. 2. – С. 319–325.
312. Мацькевич, М. М. Генеза прав людини: правовий та філософський аспекти [Текст] / М. М. Мацькевич // Наук. вісн. Львів. держ. унту внутр. справ. Серія юридична. – 2014. – Вип. 4. – С. 54–66.
313. Мельвиль, Ю. Чарльз Пирс и прагматизм [Текст] / Ю. Мельвиль. – М. : Изд-во МГУ, 1968. – 492 с.
314. Мельник, А. В. Информационно-коммуникационные технологии в современном обществе: сущность и роль [Текст] : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / А. В. Мельник. – Саратов, 2011. – 16 с.

315. Мельник, В. В. «Аксіологічний поворот» сучасної філософії від культури як буття до буття культури [Текст] / В. В. Мельник // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : зб. наук. пр. / за ред. В. Г. Воронкової. – Запоріжжя : РВВ ЗДІА, 2015. – Вип. 63. – С. 208–217.
316. Метаобразование как философская и педагогическая проблема [Текст]. – Ставрополь : Изд-во СГУ, 2001. – 163 с.
317. Мигаль, Ю. С. Відповідальність соціального суб'єкта як чинник у формуванні громадянського суспільства: постановка питання [Текст] / Ю. С. Мигаль // Філософський альманах : зб. наук. пр. / голов. ред. В. Влях. – К. : Укр. центр духов. культури, 2004. – Вип. 39. – С. 106–115.
318. Микешина, Л. А. Эпистемология ценностей [Текст] : монография / Л. А. Микешина. – М. : РОССПЭН, 2007. – 439 с.
319. Митчем, К. Что такое философия техники [Текст] : пер. с англ. / К. Митчем. – М. : Аспект Пресс, 1995. – 103 с.
320. Михайловский, В. Н. Формирование научной картины мира и информатизация [Текст] / В. Н. Михайловский. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. каф. философии РАН, 1994. – 145 с.
321. Моделі організації суспільного телебачення: зарубіжний досвід [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politinfo.net/2012/01/blog-post.html>.
322. Моисеев, Н. Н. Универсум. Информация. Общество [Текст] / Н. Н. Моисеев. – М. : Устойчивый мир, 2001. – 198 с.
323. Моисеев, С. В. Философия прав человека [Текст] : учеб.-метод. пособие / С. В. Моисеев, Н. И. Сагохина, Ю. С. Разметаева. – Львов : Галиц. друкар, 2014. – 45 с.
324. Молчанов, В. А. Предпосылки и беспредпосылочность феноменологической философии [Текст] / В. А. Молчанов // Логос. – 1999. – № 10. – С. 16–28.
325. Моральні цінності сучасної української молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу: vivposter.com/news/73-Moral-ni-cinnosti-suchasnoji-ukrajins-koji-molodi.
326. Морфология культуры [Текст] : тезаурус / за ред. В. О. Лозового. – Х. : Право, 2007. – 384 с.
327. Морщакова, Т. Г. Верховенство права и конституционные основы единообразия судебного правоприменения [Текст] / Т. Г. Морща-

- кова // Верховенство права и проблемы его обеспечения в право-
применительной практике. – М. : Статут, 2009. – 608 с.
328. Москалик, Г. Ф. Ідентифікація людини в інформаційному суспільстві [Текст] / Г. Ф. Москалик // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Гілея, 2015. – Вип. 103 (12). – С. 115–119.
329. Мосс, М. Очерк о даре. Форма и основание обмена в архаических обществах [Текст] / М. Мосс // Общества. Обмен. Личность : тр. по социал. антропологии. – М. : Вост. лит., РАН, 1996. – С. 83–222.
330. Мочульська, М. Є. Правова доктрина в континентальній правовій системі [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / М. Є. Мочульська. – Львів, 2013. – 18 с.
331. Мукомела, І. В. Правові засади інформаційного суспільства: загальнотеоретичний аналіз [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / І. В. Мукомела. – Х., 2016. – 20 с.
332. Неклассическая философия права: вопросы и ответы [Текст] : кол. моногр. / С. И. Максимов, Ю. Е. Пермяков, А. В. Поляков и др. ; под ред. А. В. Стовбы. – Харьков, 2013. – 272 с. – (Б-ка междунар. журн. «Проблемы философии права»).
333. Некрасова, Е. Конвергенция ИТ [Текст] / Е. Некрасова // Компьютерра. – 2012, окт. – 10 (118). – С. 24–26.
334. Нерсисянц, В. С. Общая теория права и государства [Текст] / В. С. Нерсисянц. – М. : Норма, 2004. – 522 с.
335. Новгородська, Ю. Правова компетентність як важлива складова управлінської діяльності майбутнього керівника дошкільного навчального закладу [Текст] / Ю. Новгородська // Вісн. Ін-ту розвитку дитини. Серія: Філософія, педагогіка, психологія. – 2013. – Вип. 29. – С. 101–106.
336. Новітнє вчення про тлумачення правових актів [Текст] : навч. посіб. / В. Г. Ротань, І. Л. Самсін, А. Г. Ярема та ін. ; відп. ред., кер. авт. кол. В. Г. Ротань. – Х. : Право, 2013. – 752 с.
337. Нуссбаум, М. Не ради прибыли. Зачем демократии нужны гуманитарные науки [Текст] / Марта Нуссбаум. – М. : Изд. дом Высш. шк. экономики, 2014. – 192 с.
338. Объем информации в мире будет удваиваться каждые пару лет [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://polit.ru/news/2013/05/14/jump_bigdata/.

339. Овчиннікова, А. П. Цінності культури та цивілізація [Текст] : вибр. пр. / А. П. Овчиннікова. – Одеса : Юрид. л-ра, 2010. – 288 с.
340. Огляд програм взаємодії поліції з населенням (поліцейська діяльність, орієнтована на громадськість) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.khivr.kharkov.ua/index.php?id=1430217233&w=%EF%EE%EB%B3%F6%B3%BF>.
341. Околіт, Т. Класифікація прав людини: теоретичні аспекти [Текст] / Т. Околіт // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали ІХ регіон. наук.-практ. конф. (13–14 лют. 2003 р.). – Львів : ЛДУ, 2003. – С. 33–36.
342. Олексенко, Р. І. Філософія розвитку інформаційного суспільства в епоху глобалізації [Текст] / Р. І. Олексенко // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Гілея, 2015. – Вип. 98 (7). – С. 230–232.
343. Оніщенко, Н. М. До питання про розвиток доктрини прав людини в Україні (роки незалежності) [Текст] / Н. М. Оніщенко // Право України. – 2013. – № 9. – С. 176–190.
344. Онуфрієнко, Г. Термін комунікація в поняттєвому вимірі й лінгвістичному контексті [Текст] / Г. Онуфрієнко, А. Черневич // Вісн. Нац. ун-ту «Львів. політехніка». – 2010. – № 675. – С. 154–160.
345. Осетинський, В. Введення у концепцію прав людини [Електронний ресурс] : за матеріалами Вищ. Міжнар. курсу Захисту Прав Людини, Гельсін. Фундація Прав Людини (Варшава, Польща) / В. Осетинський. – Режим доступу: <http://www.ccf.org.ua/for-social-workers-article>.
346. Павленко, М. А. «Громадянська позиція» як науково-педагогічна категорія [Текст] / М. А. Павленко // Пробл. сучас. пед. освіти. Педагогіка і психологія. – 2013. – Вип. 39 (4). – С. 95–100.
347. Павленко, М. А. Форми та методи формування громадянської позиції сучасної студентської молоді [Текст] / М. А. Павленко // Актуал. пробл. держ. упр., педагогіки та психології. – 2013. – Вип. 2. – С. 354–358.
348. Павлова, Т. С. Співвідношення моралі і права у філософії І. Канта (історико-філософський аналіз) [Текст] : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05 / Т. С. Павлова ; Дніпропетр. нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2007. – 20 с.

349. Пазина, О. Е. Социальная ответственность личности в современном обществе [Текст] : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11 / О. Е. Пазина. – Н. Новгород, 2007. – 165 с.
350. Панарин, А. С. Глобальное политическое прогнозирование [Текст] : учеб. для студентов вузов / А. С. Панарин. – М. : Алгоритм, 2002. – 348 с.
351. Панов, А. Т. Социальная ответственность личности в развитом социалистическом обществе [Текст] / А. Т. Панов, В. А. Шабалин. – Саратов, 1976. – 170 с.
352. Пархомов, В. А. Компьютерная этика [Электронный ресурс] / В. А. Пархомов. – Режим доступа: <http://www.etasu.isea.ru/attorn/s4.htm>.
353. Паскаль, Б. Думки [Текст] : пер. з фр. / Блез Паскаль. – К. : Дух і літера, 2009. – 704 с.
354. Пашина, Н. П. Досвід політики ідентичності в полікультурних державах [Текст] / Н. П. Пашина // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Гілея, 2016. – Вип. 104 (1). – С. 178–182.
355. Пермяков, Ю. Е. Лекции по философии права [Текст] / Ю. Е. Пермяков. – Самара : Самар. ун-т, 1995. – 120 с.
356. Петкова, С. М. История и типология культур («осевое» время и становление культуры) [Текст] : монография / С. М. Петкова, В. Г. Тахтамышев. – Ростов н/Д : ФГБОУ ВПО РГУПС, 2014. – 122 с.
357. Пилипчук, В. Г. Інформаційне суспільство: філософсько-правовий вимір [Текст] : монографія / В. Г. Пилипчук, О. П. Дзьобань. – Ужгород : ТОВ «ІВА», 2014. – 282 с.
358. Пирлик, М. А. Структурно-динамічна модель самооцінки [Електронний ресурс] / М. А. Пирлик // Вісн. Нац. акад. Держ. прикордон. служби України. – 2013. – Вип. 5. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2013_5_44.
359. Платон. Избранные диалоги [Текст] / Платон. – М. : Худож. лит., 1965. – 714 с.
360. Плахотный, А. Ф. Свобода и ответственность: социальный аспект проблемы [Текст] / А. Ф. Плахотный. – Харьков : Изд-во Хark. гос. ун-та, 1972. – 158 с.
361. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні [Текст] : навч. посіб. / Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, Ю. С. Ганжуров та ін. – К. : Либідь, 2008. – 440 с.

362. Поляков, А. В. Общая теория права: проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода [Текст] : учебник / А. В. Поляков. – СПб. : Изд. дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2004. – 863 с.
363. Польш Рикёр в Москве [Текст]. – М. : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2013. – 488 с.
364. Почепцов, Г. Г. Теория коммуникации [Текст] / Г. Г. Почепцов. – М. : Реал-бук ; Киев : Ваклер, 2001. – 656 с.
365. Правове виховання в сучасній Україні [Текст] : монографія / А. П. Гетьман, Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2013. – 368 с.
366. Пригожин, И. Р. Время, хаос, квант: к решению парадокса времени [Текст] : [пер.] / Илья Пригожин, Изабелла Стенгерс. – М. : Прогресс, 1994. – 265 с.
367. Примак, В. П. Громадянська відповідальність як предмет філософських і педагогічних досліджень [Електронний ресурс] / В. П. Примак // Вісн. Нац. акад. Держ. прикордон. служби України. – 2012. – Вип. 4. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnadsps_2012_4_19.pdf.
368. Применение фолксномической классификации для визуального ориентирования в базе электронных документов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nestor.minsk.by/sr/2008/08/sr80813.html.
369. Про доступ до публічної інформації [Текст] : Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI // Офіц. вісн. України. – 2011. – № 10.
370. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні [Текст] : Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 1. – Ст. 1.
371. Про затвердження Національної програми правової освіти населення [Текст] : Указ Президента України // Офіц. вісн. України. – 2001. – № 43. – Ст. 1991.
372. Про захист суспільної моралі [Текст] : Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 14. – Ст. 192.
373. Про інформацію [Текст] : Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.
374. Про кінематографію [Текст] : Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 1998. – № 22. – Ст. 114.

375. Про міліцію [Текст] : Закон України // Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1991. – № 4. – Ст. 20. – С. 95.
376. Про Національну поліцію [Текст] : Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 2015. – № 40–41. – Ст. 379. – С. 1970.
377. Про реформування державних і комунальних друкованих засобів масової інформації [Текст] : Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 2016. – № 3. – Ст. 34.
378. Про суспільне телебачення і радіомовлення [Текст] : Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 2014. – № 27. – Ст. 904. – С. 2205.
379. Про телебачення і радіомовлення [Текст] : Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 10. – Ст. 43.
380. Про утворення Національної поліції України [Електронний ресурс] : Постанова Каб. Міністрів України. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP150641.html.
381. Програма «Електронна Україна» [Електронний ресурс] : проект. – Режим доступу: http://www.stc.gov.ua/_info.
382. Прокопов, Д. Є. Розвиток теорії природного права у вітчизняній і російській правовій думці (середина ХІХ – початок ХХ століть) [Текст] : монографія / Д. Є. Прокопов. – К. : Логос, 2011. – 544 с.
383. Прохоров, А. В. Культура грядущего тысячелетия [Текст] / А. В. Прохоров, К. Э. Разлогов, В. Ф. Рузин // Вопр. философии. – 1989. – № 6. – С. 12–21.
384. Прохоров, М. М. Наука, философия и второе осевое время: исследование оснований [Текст] : монографія / М. М. Прохоров. – Н. Новгород : НГПУ, 2012. – 237 с.
385. Прудникова, О. В. Антропологічні обрії інформаційної культури віртуального простору [Текст] / О. В. Прудникова // Політологічний вісник : зб. наук. пр. – К. : ВАДЕКС, 2014. – Вип. 75. – С. 71–80.
386. Прудникова, О. В. Інформаційна культура: концептуальні засади та світоглядний сенс [Текст] : монографія / О. В. Прудникова. – Х. : Право, 2015. – 352 с.
387. Рабінович, П. Інтерпретація верховенства права: основні вітчизняні підходи та їх доповнюваність [Текст] / П. Рабінович, О. Луців // Право України. – 2013. – № 1–2. – С. 296–309.
388. Рабінович, П. М. Основи загальної теорії права та держави [Текст] : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – Вид. 9-те, зі змінами. – Львів : Край, 2007. – 324 с.

389. Рабінович, П. М. Права людини і громадянина [Текст] : навч. посіб. / П. М. Рабінович, М. І. Хавранюк. – К. : Атіка, 2004. – 464 с.
390. Рабінович, С. П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні [Текст] : монографія / С. П. Рабінович. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2010. – 576 с.
391. Разеев, Д. Н. В сетях феноменологии. Гуссерль Э. Основные проблемы феноменологии [Текст] / Д. Н. Разеев. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2004. – 368 с.
392. Райт, К. На пути к «глобальной деревне» [Текст] / К. Райт // В мире науки. – 1990. – № 5. – С. 38–47.
393. Ракитов, А. И. Философия компьютерной революции [Текст] / А. И. Ракитов. – М. : Политиздат, 1991. – 286 с.
394. Ребане, Я. К. Ответственность как предмет комплексного исследования [Текст] / Я. К. Ребане // Учен. зап. Тарт. ун-та. – 1982. – Вып. 609. – С. 13.
395. Ребрій, І. М. Сутність і зміст соціальної відповідальності військовослужбовців Збройних Сил України [Текст] / І. М. Ребрій // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2011. – Вип. 9. – С. 133–146.
396. Рикёр, П. Память, история, забвение [Текст] / П. Рикёр ; пер. с фр. И. И. Блауберг, И. С. Вдовина, О. И. Мачульская, Г. М. Тавризян. – М. : Изд-во гуманитар. лит., 2004. – 728 с.
397. Рикёр, П. Путь признания. Три очерка [Текст] / П. Рикёр ; пер. с фр. И. И. Блауберг и И. С. Вдовина. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2010. – 268 с.
398. Рикёр, П. Справедливое [Текст] / П. Рикёр ; пер. с фр. Б. Скуратов, П. Хицкий. – М. : Гнозис, Логос, 2005. – 304 с.
399. Рикёр, П. Торжество языка над насилем. Герменевтический подход к философии права [Текст] / П. Рикёр ; пер. с фр. О. И. Шульман // Вопр. философии. – 1996. – № 4. – С. 27–36.
400. Рикёр, П. Я – сам как другой [Текст] / П. Рикёр ; пер. с фр. Б. М. Скуратов. – М. : Изд-во гуманитар. лит., 2008. – 416 с.
401. Риккерт, Г. Философия жизни [Текст] : пер. с нем. / Генрих Риккерт. – К. : Ника-Центр : Вист-С, 1998. – 507 с.
402. Рікер, П. Інтелектуальна автобіографія. Любов і справедливість [Текст] / П. Рікер ; пер. із фр. В. Шовкун, В. Каденко, С. Желдак. – К. : Дух і літера, 2002. – 114 с.

403. Рікер, П. Право і справедливість [Текст] / П. Рікер ; пер. з фр. О. Сирцова, В. Каденко. – К. : Дух і літера, 2002. – 216 с.
404. Романюк, Н. А. Глобалізаційні взаємодії як чинник геополітичної структуризації сучасного світу [Текст] / Н. А. Романюк, У. Рудницька // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Гілея, 2016. – Вип. 104 (1). – С. 182–186.
405. Рюс, Ж. Поступ сучасних ідей [Текст] / Ж. Рюс. – К. : Основи, 1998. – 669 с.
406. Рябінін, Є. Концепція керованого хаосу в контексті побудови сучасного світового порядку [Текст] / Є. Рябінін // Зовнішні справи. – 2012. – № 11. – С. 32–37.
407. Савченко, А. Система підготовки поліцейських у США [Електронний ресурс] / А. Савченко. – Режим доступу: http://police-reform.org/articles/sistema_pidgotovki_policejskih_u_ssha.
408. Савченко, І. Г. Соціальна відповідальність в контексті розбудови соціальної держави в Україні [Текст] / І. Г. Савченко // Актуальні проблеми державного управління : наук. пр. – Х. : ХорРі НАДУ «Магістр», 2005. – 32 (24). – Вип. 1. – С. 454–461.
409. Садков, В. Цивілізаційно-інформаційний підхід к аналізу общественного розвитку [Текст] / В. Садков // Общество и экономика. – М., 2000. – С. 158–168.
410. Садовська, А. Л. Становлення інституту суспільного мовлення в Україні: стан і перспективи [Текст] / А. Л. Садовська // Вісн. Нац. акад. держ. упр. при Президенті України. – 2014. – № 4 (16). – С. 99–105.
411. Сайтарлы, И. А. Философия социальной культуры [Текст] : монография / И. А. Сайтарлы. – Киев : ПАРАПАН, 2012. – 291 с.
412. Свендсен, Л. Фр. Г. Філософія свободи [Текст] / Ларс Фр. Г. Свендсен ; пер. з норвез. Софії Волковецької. – Львів : Вид-во Анетти Антоненко ; К. : Ніка-Центр, 2016. – 335 с.
413. Селезньова, О. М. Інформаційне суспільство: сутність, особливості, становлення [Текст] / О. М. Селезньова // Інформація і право : наук. журн. – 2013. – № 3 (9). – С. 91–96.
414. Семеніхін, І. В. Правова доктрина: загальнотеоретичний аналіз [Текст] / І. В. Семеніхін ; наук. ред. О. В. Петришин. – Х. : Юрайт, 2012. – 88 с.
415. Серкова, В. А. Феноменологическая дескрипция [Текст] : монография / В. А. Серкова. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2003. – 320 с.

416. Синцова, С. В. Словесное творчество – солярис новых искусств [Текст] / С. В. Синцова. – Казань : Казан. гос. энергет. ун-т, 2007. – 147 с.
417. Ситниченко, Л. Першоджерела комунікативної філософії [Текст] / Л. Ситниченко. – К. : Либідь, 1996. – 176 с.
418. Сіммондз, Н. Рефлексивність та ідея права (закінчення) [Текст] / Н. Сіммондз // Філософія права і загал. теорія права. – 2012. – № 1. – С. 13–26 ; 2012. – № 2. – С. 61–72.
419. Скворцов, Л. В. Информационная культура и цельное знание [Текст] / Л. В. Скворцов. – М. : ИНИОН, 2001. – 288 с.
420. Сколько информации мы запоминаем? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rsd.in.ua/topic/1083>.
421. Слінченко, Л. В. Державна політика формування громадянської компетентності в контексті інтеграції України у європейський освітній простір [Текст] / Л. В. Слінченко // Гілея. Іст. науки. Філол. науки. Політ. науки. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. – Вип. 72 (№ 5). – С. 856–861.
422. Словник української мови [Текст] : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда ; АН УРСР, Ін-т мовознавства. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
423. Слотердайк, П. Критика цинического разума [Текст] / П. Слотердайк ; пер. с нем. А. Перцева. – Екатеринбург : У-Фактория ; М. : АСТ, 2009. – 798 с.
424. Смирнова, Н. М. От социальной метафизики к феноменологии «естественной установки» (феноменологические мотивы в современном социальном познании) [Текст] : монография / Н. М. Смирнова. – М. : ИФ РАН, 1997. – 222 с.
425. Собор XX века [Текст] // Поиск. – 1990. – № 38. – С. 3–12.
426. Соловйов, О. В. До питання про співвідношення та взаємодію національного і міжнародного права [Текст] / О. В. Соловйов // Вісн. Акад. адвокатури України. – 2009. – № 3(16). – С. 118–123.
427. Соловьев, В. С. Оправдание добра. Нравственная философия [Текст] / В. С. Соловьев // Собр. соч. : в 2 т. Т. 1. – М. : Мысль, 1988. – 479 с.
428. Сорокин, В. В. Юридическая глобалистика [Текст] : [учебник] / В. В. Сорокин. – Новосибирск : Изд-во НГТУ, 2010. – 916 с.
429. Сорокин, П. А. Главные тенденции нашего времени [Текст] / Питирим Александрович Сорокин ; [пер. с англ. и предисл. Т. С. Васильевой]. – М. : Ин-т социологии, 1993. – 195 с.

430. Сорокин, П. А. Человек. Цивилизация. Общество [Текст] / Питирим Сорокин ; [общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонова]. – М. : Политиздат, 1992. – 542 с.
431. Соснін, О. В. Сучасні міжнародні системи та глобальний розвиток (соціально-політичні, соціально-економічні, соціально-антропологічні виміри) [Текст] : навч. посіб. / О. В. Соснін, В. Г. Воронкова, О. Є. Постол. – К. : Центр навч. л-ри, 2015. – 556 с.
432. Соснін, О. В. Філософія гуманістичного менеджменту (соціально-політичні, соціально-економічні, соціально-антропологічні виміри) [Текст] : навч. посіб. / О. В. Соснін, В. Г. Воронкова, М. А. Ажана. – Запоріжжя : Дике Поле, 2016. – 356 с.
433. Социальные сети и виртуальные сетевые сообщества [Текст] : сб. науч. тр. / отв. ред. Л. Н. Верченев, Д. В. Ефременко, В. И. Тищенко. – М. : РАН. ИНИОН, 2013. – 360 с.
434. Соціальні та політичні конфігурації модерну: політична влада в Україні та світі [Текст] : матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 3–4 черв. 2015 р. / уклад.: Г. Дерлуг'ян, А. А. Мельниченко, П. В. Кутуєв, А. О. Мігалуш. – К. : Талком, 2015. – 410 с.
435. Сравнительное изучение цивилизаций [Текст] : хрестоматия / сост., ред. и вступ. ст. Б. С. Ерасов. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 556 с.
436. Стасюк, Ю. Деградація телебачення – деградація нації [Електронний ресурс] / Ю. Стасюк. – Режим доступу: <http://www.volynpost.com/blogs/185-degradacia-telebachennia--degradacia-nacii>.
437. Степаненко, В. Безвідповідальне суспільство? [Текст] / В. Степаненко // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. – С. 358–370.
438. Степико, К. М. Формування діалогічності української культури як пріоритет гуманітарної безпеки держави [Текст] : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 21.03.01 / К. М. Степико. – К., 2015. – 18 с.
439. Степин, В. С. Научная картина мира в культуре техногенной цивилизации [Текст] / В. С. Степин, Л. Ф. Кузнецова. – М. : ИФРАН, 1994. – 272 с.
440. Степин, В. С. Стратегии ненасилия и развитие цивилизации [Текст] / В. С. Степин // Философия и этика : сб. науч. тр. К 70-летию акад. А. А. Гусейнова. – М. : Альфа-М, 2009. – С. 554–568.

441. Степин, В. С. Стратегии цивилизационного развития и проблема ценностей [Текст] / В. С. Степин // Россия и соврем. мир. – 2003. – № 1. – С. 5–18.
442. Степин, В. С. Теоретическое знание: Структура, история, эволюция [Текст] / В. С. Степин. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 743 с.
443. Степун, Ф. Бывшее и несбывшееся [Текст] : главы из книги / Ф. Степун // Свой голос : Новый сибир. альманах: философия, история, культура. – 1991. – № 2. – С. 3–79.
444. Стовба, А. В. Правовая ситуация как исток бытия права [Текст] / А. В. Стовба. – Харьков : ФО-П Лисяк С. П., 2006. – 176 с.
445. Стоуньер, Т. Информационное богатство: профиль постиндустриальной экономики [Текст] / Т. Стоуньер // Новая технократическая волна на Западе. – М. : Мысль, 1986. – С. 393–421.
446. Сурия Пракаш Синха. Юриспруденция. Философия права [Текст] / Сурия Пракаш Синха. – М. : Изд. центр «Academia», 1996. – 320 с.
447. Суспільство, людина, право: сучасні дослідження актуальних проблем [Текст] : монографія / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін. ; за ред. О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2014. – 392 с.
448. Сухомлинський, В. О. Методика виховання колективу [Текст] / В. О. Сухомлинський // Вибр. твори : у 5 т. Т. 1. – К. : Рад. шк., 1976. – С. 403–639.
449. Сухорукова, А. В. Специфіка забезпечення безпеки духовності в різних типах суспільства [Текст] / А. В. Сухорукова // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2010. – Вип. 35. – С. 192–199.
450. Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект [Текст] : зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж., Журнал «Діалог. Історія, політика, економіка» ; [відп. ред. І. Курас]. – К. : [б. в.], 2004. – № 5. – 504 с.
451. Сэндел, М. Справедливость. Как поступать правильно? [Текст] / М. Сэндел ; пер. с англ. А. Калинин. – М. : Манн, Иванов и Фербер, 2013. – 352 с.
452. Сьох, К. Я. Зміст конституційного права громадян України на службу в органах місцевого самоврядування [Текст] / К. Я. Сьох // Право і сусп-во. – 2012. – № 3. – С. 48–53.

453. Тавризян, Г. М. О. Шпенглер, Й. Хейзинга: две концепции кризиса культуры [Текст] / Г. М. Тавризян. – М. : Искусство, 1989. – 269 с.
454. Теслюк, І. Обґрунтування проблематики особистості у соціогуманітарній науці [Текст] / І. Теслюк // Психологія і сусп.-во. – 2013. – №2. – С. 105–112.
455. Тибо, П. Здивування європейців [Текст] / П. Тибо ; пер. з фр. М. Горновського // Філософ. думка. – 2013. – №4. – С. 62–73.
456. Тимченко, С. Глобалізація і право: напрями впливу і тенденції розвитку [Текст] / С. Тимченко, Л. Удовика // Вісн. Запорізь. нац. ун-ту. – 2009. – №1. – С. 7–22.
457. Тисельтон, Э. Герменевтика [Текст] / Э. Тисельтон ; пер. с англ. О. Розенберг. – Черкасы : Коллоквиум, 2011. – 430 с.
458. Тітаренко, О. Г. Відповідальність в управлінні (соціально-філософський аналіз) [Текст] : дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.03 / О. Г. Тітаренко ; ХУПС ім. І. Кожедуба. – Х., 2006. – 178 с.
459. Тойнби, А. Дж. Постижение истории [Текст] : сборник : пер. с англ. / А. Дж. Тойнби ; сост. А. П. Огурцов ; вступ. ст. В. И. Уколовой ; заключ. ст. Е. Б. Рашковского ; [авт. коммент. Д. Э. Харитонович, Н. И. Колышкина]. – М. : Прогресс, 1990. – 730 с.
460. Тойнби, А. Дж. Цивилизация перед судом истории [Текст] : сборник / А. Дж. Тойнби ; пер. с англ. И. Е. Киселевой, М. Ф. Носовой ; [предисл. В. И. Уколовой ; авт. коммент. Д. Э. Харитонович]. – М. : Прогресс ; СПб. : Культура, 1996. – 477 с.
461. Томильцева, Д. Прощение: социально-политическая эволюция проблемы в XX в. [Текст] / Д. Томильцева // Философия и об.-во. – 2012. – №3. – С. 104–120.
462. Тоффлер, О. Раса, власть и культура [Текст] / О. Тоффлер ; пер. Н. Л. Поляковой // Новая технократическая волна на Западе : сб. ст. : пер. / сост. и вступ. ст. П. С. Гуревича. – М. : Прогресс, 1986. – С. 276–288.
463. Тоффлер, Э. Революционное богатство: как оно будет создано и как оно изменит нашу жизнь [Текст] / Элвин Тоффлер, Хейди Тоффлер ; пер. с англ. М. Султановой, Н. Цыркун. – М. : АСТ : Профиздат, 2008. – 669 с.
464. Тоффлер, Э. Третья волна [Текст] / Э. Тоффлер ; пер. с англ. П. С. Гуревич. – М. : АСТ, 1999. – 466 с.

465. Тоффлер, Э. Футурошок [Текст] : пер. / Элвин Тоффлер. – СПб. : Лань, 1997. – 461 с.
466. Тоффлер, Э. Шок будущего [Текст] : пер. с англ. / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 2001. – 557 с.
467. Трофименко, В. А. Особливості статусу правоохоронця у системі правового виховання [Текст] / В. А. Трофименко // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2014. – Вип. 1(20). – С. 145–160.
468. Трофименко, В. А. Правове виховання як один з шляхів реформування правоохоронної системи [Текст] / В. А. Трофименко // Наукові дослідження: перспективи інноваційного розвитку суспільства і технологій : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 10–11 жовт. 2015 р.) / Наук.-учб. центр приклад. інформатики НАН України ; ГО «Ін-т освіт. та молодіж. політики». – К. : ГО «ЮМП», 2015. – С. 118–122.
469. Трофименко, В. А. Професійна правосвідомість та правова культура як об'єкт правового виховання у правоохоронній системі [Текст] / В. А. Трофименко // Вісн. Нац. ун-ту «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2013. – Вип. 2 (16). – С. 139–149.
470. Турен, А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии [Текст] / А. Турен. – М. : Науч. мир, 1998. – 204 с.
471. Уманський, Ю. В. Інформаційне забезпечення системи державного управління [Текст] : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 / Ю. В. Уманський. – Запоріжжя, 2008. – 20 с.
472. Устойчивое развитие как цивилизационный императив [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.baikal-center.ru/books/element.php?ID=1693>.
473. Уханов, Є. В. Мережеві комунікації та соціальне самовизначення індивіда [Текст] : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Є. В. Уханов. – Х., 2010. – 16 с.
474. Ученова, В. В. Полифония текстов в культуре [Текст] / В. В. Ученова. – М. : Омега-Л : ИМПЭ, 2003. – 389 с.
475. Фетисов, В. П. Земля и Небо. (Приглашение к разговору) [Текст] / В. П. Фетисов. – Воронеж, 2004. – 28 с.

476. Физиология человеческой памяти [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://works.tarefer.ru/10/100028/index.html>.
477. Философия, наука, цивилизация [Текст] / отв. ред. В. В. Казютинский. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – 367 с.
478. Філіпова, Л. Морально-етичні заходи запобігання інформаційній небезпеці в Інтернеті [Текст] / Л. Філіпова // Вісн. Кн. палати. – 2013. – № 3. – С. 42–44.
479. Філіпова, Л. Професійні компетенції фахівців з документальних комунікацій: освітній аспект [Текст] / Людмила Філіпова // Вісн. Кн. палати. – 2009. – № 1. – С. 25–28.
480. Хабермас, Ю. Будущее человеческой природы [Текст] / Ю. Хабермас. – М. : Весь Мир, 2002. – 144 с.
481. Хабермас, Ю. Демократия. Разум. Нравственность: Московские лекции и интервью [Текст] / Ю. Хабермас. – М. : АО «Ками» : Изд. центр «Academia», 1995. – 175 с.
482. Хабермас, Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие [Текст] / Ю. Хабермас. – СПб. : Наука, 2000. – 218 с.
483. Хабермас, Ю. Теория коммуникативного действия [Текст] / Ю. Хабермас // Современная западная теоретическая социология : реф. сб. / отв. ред. Н.Л. Полякова. – М. : ИНИОН РАН, 1992. – Вып. 1. – С. 57.
484. Хайдеггер, М. Бытие и время [Текст] / М. Хайдеггер ; пер. с нем. и примеч. В.В. Библихина. – М. : Ad Marginem, 1997. – 451 с.
485. Хайдеггер, М. Бытие и время [Текст] / М. Хайдеггер ; пер. с нем. В.В. Библихин. – СПб. : Наука, 2006. – 452 с.
486. Хайдеггер, М. Письмо о гуманизме [Текст] / М. Хайдеггер // Время и бытие : ст. и выступления : пер. с нем. – М. : Республика, 1993. – С. 191–220.
487. Хантингтон, С. Ф. Столкновение цивилизаций [Текст] / Самюэль Хантингтон ; пер. с англ. Ю. Новикова. – М. ; СПб. : АСТ, 2003. – 603 с.
488. Харченко, С. П. Етнокультурні цивілізації в контексті саморозгортання загальноцивілізаційного процесу: філософсько-історичний (тобто – історичний) аспект [Текст] : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / С. П. Харченко. – К., 2009. – 20 с.
489. Хейзинга, Й. Homo ludens; В тени завтрашнего дня [Текст] / Й. Хейзинга ; пер. с нидерл. и примеч. В.В. Ошиса ; общ. ред.

- и послесл. Г. М. Тавризян. – М. : Прогресс : Прогресс-Академия, 1992. – 458 с.
490. Хейзинг, Й. Осень средневековья [Текст] / Й. Хейзинг. – М. : Айрис-пресс, 2002. – 544 с.
491. Хмелевська, Н. В. Розмежування понять «правова допомога» і «юридична допомога» як основа цілісної системи правової допомоги [Текст] / Н. В. Хмелевська // Вісн. Акад. адвокатури України. – 2012. – № 3 (25). – С. 143–149.
492. Холланд, Г. Виртуальные сообщества [Електронний ресурс] / Г. Холланд. – Режим доступу: <http://www.e-xecutive.ru/knowledge/announcement/795927/>.
493. Хомич, І. Ю. Особливості соціальної допомоги як форми соціального забезпечення населення України [Текст] / І. Ю. Хомич // Форум права. – 2013. – № 3. – С. 717–724.
494. Хронологія впровадження електронного урядування в Німеччині [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ec.europa.eu/>.
495. Цивілізація: структура і динаміка [Текст] / І. В. Бойченко [та ін.]; заг. ред. І. В. Бойченко. – К. : Вид. КУПРІЯНОВА О. О., 2003. – 448 с.
496. Циппеліус, Р. Філософія права [Текст] : пер. з нім. / Р. Циппеліус. – К. : Тандем, 2000. – 300 с.
497. Циппеліус, Р. Юридична методологія [Текст] / Р. Циппеліус ; пер. Р. Корнути. – К. : Реферат, 2004. – 176 с.
498. Чельцов, М. В. Формирование гражданской позиции студенческой молодежи высшего учебного заведения [Текст] : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Чельцов Михаил Владимирович. – Новосибирск, 1996. – 224 с.
499. Черткова, Е. Л. Специфика утопического сознания и проблема идеала [Текст] / Е. Л. Черткова // Идеал, утопия и критическая рефлексия. – М. : РОССПЭН, 1996. – С. 160–180.
500. Честнов, И. Л. Диалогичность правовой реальности [Електронний ресурс] / И. Л. Честнов. – Режим доступу: <http://polit.mezhdunarodnik.ru/art.php3?rub=361&id=13361>.
501. Честнов, И. Л. Постклассическая теория права [Текст] : монография / И. Л. Честнов. – СПб. : Изд. Дом «Алеф-Пресс», 2012. – 650 с.
502. Честнов, И. Л. Принцип диалога в современной теории права (проблемы правопонимания) [Текст] : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / И. Л. Честнов. – СПб., 2002. – 322 с.

503. Четвернин, В. А. Теория различения и соотношения институтов правового и потестарного типов [Текст] / В. А. Четвернин // Ежегодник либертарно-юрид. теории. – М., 2012. – Вып. 3–4. – С. 3–15.
504. Чупрій, Л. В. Концептуальні засади політики національної безпеки Української держави в гуманітарній сфері [Текст] : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 21.01.01 / Л. В. Чупрій. – К., 2015. – 43 с.
505. Шабуров, А. В. Социальная ответственность личности и уголовное право [Текст] / А. В. Шабуров // Вопросы совершенствования уголовно-правовых норм на современном этапе : межвуз. сб. науч. тр. – Свердловск, 1986. – С. 68.
506. Шавкун, І. Г. Соціальний менеджмент: суб'єкти, особливості, спрямованість [Текст] / І. Г. Шавкун // Гілея : наук. вісн. : зб. наук. пр. / голов. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2010. – Вип. 38. – С. 258–266.
507. Шарков, Ф. И. Основы теории коммуникации [Текст] : [учеб. для вузов] / Ф. И. Шарков. – М. : ИД «Социал. отношения» : Перспектива, 2003. – 248 с.
508. Шевчук, С. Принцип верховенства права та найвища юридична сила Конституції України [Текст] / С. Шевчук // Право України. – 2011. – № 5. – С. 175–186.
509. Шейко, В. М. Культура та цивілізація в історико-культурній думці України в добу глобалізації [Текст] : монографія / Василь Шейко, Марина Александрова. – К. : Ін-т культурології Акад. мистецтв України, 2009. – 311 с.
510. Шлейермахер, Ф. Герменевтика [Текст] / Ф. Шлейермахер ; пер. с нем. А. Л. Вольского. – СПб. : Европ. Дом, 2004. – 242 с.
511. Шмагин, А. Основы немецкой методики толкования права [Текст] / А. Шмагин // Вестн. гражд. права. – 2012. – № 4, т. 12. – С. 247–284.
512. Шумилов, В. М. Международное право и глобальная правовая система [Текст] / В. М. Шумилов // Моск. журн. междунар. права. – 2002. – № 4. – С. 3–7.
513. Щюц, А. Формирование понятия и теории в общественных науках [Текст] / А. Щюц // Американская социологическая мысль : тексты. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 481–498.
514. Эйзенштадт, Ш. Н. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций [Текст] / Ш. Н. Эйзенштадт ;

- пер. с англ. А. В. Гордон ; науч. ред. пер. Б. С. Ерасов. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 416 с.
515. Эко, У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию [Текст] / У. Эко. – ТОО ТК «Петрополис», 1998. – 432 с.
516. Этика и бизнес. Межкультурные аспекты [Текст]. – М., 1992. – 147 с.
517. Юнг, К. Г. Архетип и символ [Текст] : [пер.] / Карл Густав Юнг ; предисл. А. М. Руткевича ; примеч. В. М. Бакусева и др. – М. : Ренессанс, 1991. – 297 с.
518. Якименко, А. А. Психологічні особливості формування правової свідомості студентської молоді [Текст] / А. А. Якименко // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна» : зб. наук. пр. / за заг. ред. М. Є. Чайковського. – Хмельницький : ХІСТ, 2009. – С. 89–94.
519. Якобсон, Р. Лингвистика и поэтика [Текст] / Р. Якобсон // Структурализм: «за» и «против». – М. : Прогресс, 1975. – С. 193–230.
520. Яковец, Ю. В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций [Текст] / Ю. В. Яковец. – М. : Экономика, 2001. – 345 с.
521. Янкелевич, В. Прощение [Текст] / В. Янкелевич ; пер. с фр. В. В. Большаков, Б. М. Скуратов // Ирония. Прощение. – М. : Республика, 2004. – С. 141–298.
522. Яновська, Г. П. Людина між Сходом і Заходом (історія стародавніх цивілізацій) [Текст] / Г. П. Яновська. – Х. : Антіква, 2001. – 308 с.
523. Яремчик, С. В. Деякі підходи до формування юридичної відповідальності держави перед особою [Текст] / С. В. Яремчук // Митна справа. – 2014. – № 2 (92). – Ч. 2, кн. 2. – С. 8–14.
524. Ясперс, К. Вопрос о виновности. О политической ответственности Германии [Текст] / К. Ясперс ; пер. с нем. С. К. Апт. – М. : Прогресс, 1999. – 146 с.
525. Ясперс, К. Смысл и назначение истории [Текст] : сборник / К. Ясперс ; пер. с нем., вступ. ст. П. П. Гайденко ; коммент. В. Н. Катасонова. – 2-е изд. – М. : Республика, 1994. – 527 с.
526. Ясперс, К. Феноменологическое направление исследования в психопатологии [Текст] / К. Ясперс // Логос. – 1994. – № 5. – С. 25–41.
527. Яусс, Х.-Р. К проблеме диалогического понимания [Текст] / Х.-Р. Яусс // Вопр. философии. – 1994. – № 12. – С. 97–106.

528. Aarnio, A. *Essays on the Doctrinal Study of Law* [Текст] / Aulis Aarnio. – Heidelberg : Springer, 2011. – 222 p.
529. Baumann, S. *Cybercultures: Cultures in Cyberspace Communities* [Текст] / Sabine Baumann. – Oxford : Inter-Disciplinary Press, 2012. – 300 p.
530. Bell, D. *The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting* [Текст] / D. Bell. – N. Y., 1973. – 234 p.
531. Bell, D. *The third technological revolution and its possible socio-economic consequences* [Текст] / D. Bell // *Dissent*. – N. Y., 1989. – Vol. 367. – №2. – P. 165–172.
532. Borgman, A. *Technology and the character of contemporary life* [Текст] / A. Borgman. – Chicago ; London, 1984. – 134 p.
533. Bouras, C. *An electronic voting service to support decision-making in local government* [Текст] / C. Bouras, N. Katris // *Triantafyllou Telematics and Informatics*, 2003. – 257 p.
534. Bovens, M. *From Street-Level to System-Level Bureaucracies: How Information and Communication Technology is Transforming Administrative Discretion and Constitutional Control* [Текст] / M. Bovens, St. Zouridis // *Public Administration Review*. – 2002. – Vol. 6, №2. – P. 25–46.
535. Clift, St. *The E_Democracy E_Book: Democracy is Online 2.0*. [Електронний ресурс] / St. Clift. – Режим доступу: <http://www.publicus.net>.
536. Coing, H. *Die juristischen Auslegungsmethoden und die Lehre der allgemeinen Hermeneutic* [Текст] / H. Coing. – Köln-Opladen : Westdeutscher Verlag, 1959.
537. Dan Cho. *Space Tracker. The earliest satellite watchers' ideas led to GPS*. *Technology Review* (2004-12-01) [Електронний ресурс] / Dan Cho. – Режим доступу: <http://www.technologyreview.com/article/403435/space-tracker/>.
538. Danilyan, O. *Role of local government and bodies local government in ensuring the rights and freedoms* [Текст] / O. Danilyan // *Yearbook of Ukrainian law : Coll. of scientific papers / responsible for the issue O. V. Petryshyn*. – Kr. : Law, 2016. – №8. – P. 56–63.
539. David, V.K. *Pattern Recognition Using Neural and Functional Networks* [Текст] / V.K. David // *Studies in Computational Intelligence*. – Springer; 2nd ed., 2010, 2014. – 184 p.

540. Derrida, J. On Cosmopolitanism and Forgiveness (Thinking in Action) [Текст] / J. Derrida. – London ; New York : Routledge, 2001. – 60 p.
541. E-Government im Landkreis Cham. Internet, Intranet und WebServices in der Kommunalverwaltung [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.landkreis-cham.de/Innovation/E-Government.aspx>.
542. eGovernment: Das Portal zum Thema eGovernment [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.wismar24.de/eGovernment/egovernment>.
543. Eiseley, L. The Unexpected Universe [Текст] / L. Eiseley. – N. Y. : HBJ Publishers, 1969. – P. 140–167.
544. Feenberg, A. Transforming technology: A critical theory revisited [Текст] / A. Feenberg. – Oxford : Oxford University Press, 2002. – 232 p.
545. Flyvbjerg, B. Making Social Science Matter: Why Social Inquiry Fails and How It Can Succeed Again [Текст] / B. Flyvbjerg. – Cambridge University Press, 2001. – 212 p.
546. Gadamer, H.-G. Praise of Theory: Speeches and Essays [Текст] / H.-G. Gadamer. – New Haven, CT : Yale University Press, 1998. – 185 p.
547. Gobar, A. Philosophy as Higher Enlightenment [Текст] / A. Gobar // American university studies. Series V, Philosophy. – N. Y., 1994. – Vol. 160. – P. 215–235.
548. Griswold, C. Forgiveness. A Philosophical Exploration [Текст] / C. Griswold. – Cambridge : Cambridge University Press, 2007. – 270 p.
549. Guest, S. Ronald Dworkin [Текст] / S. Guest. – 3rd ed. – Stanford : Stanford University Press, 2013. – 297 p.
550. Hausmaninger, H. The Austrian Legal System [Текст] / H. Hausmaninger. – 3rd ed. – Wien : Manz, 2003. – 306 p.
551. Hayashi, Y. Johoka shakai: Hado na shakai kara sofuto na shakai [Текст] / Y. Hayashi. – Tokyo : Feo, 1969. – 189 p.
552. Hayek, F. Law, legislation and liberty [Текст] / F. Hayek. – Chicago : University of Chicago Press, 1979. – Vol. 3. – 244 p.
553. Heaton, J. Introduction to the Math of Neural Networks Heaton Research [Текст] / J. Heaton. – Inc., 2012. – 119 p.

554. IDC анализ электронных госуслуг в ведущих странах и место РФ в рейтинге.doc [Электронный ресурс]. – Режим доступа: aisup.economy.gov.ru/niokr/materials.jsp?uuid.
555. Informations about E-Democracy [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://articles.tutorialonline.biz/portal/language-de/E-Democracy>.
556. Jankélévitch, V. L'Imprescriptible. Pardonner? Dans l'honneur et la dignité [Текст] / V. Jankélévitch. – Seuil, 1996. – 103 p.
557. JEEE Spectrum [Текст]. – 1988. – №3, vol. 25. – P. 36–41.
558. Kaufmann, A. Beiträge zur juristischen Hermeneutic [Текст] / A. Kaufmann. – Köln ; Berlin ; Bonn ; München, 1984.
559. Koordination [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://de.wikipedia.org/wiki/E-Administration>.
560. Laporta, F. Globalisation and the Rule of Law. Some Westphalian Doubts [Текст] / F. Laporta // Law and Justice in a Global Society, IVR 2005 Congress. – Granada : Universidad de Granada, 2005. – P. 253–273.
561. Larenz, K. Methodenlehre der Rechtswissenschaft [Текст] / Karl Larenz. – 5th ed. – Berlin : Springer, 1983. – 320 s.
562. Lyons, D. Ethics and the Rule of Law [Текст] / D. Lyons. – Cambridge : Cambridge University Press, 1984. – 229 p.
563. Maksymov, S. The Kantian Project of the Law Governed Society and New Democracies [Текст] / S. Maksymov // Political Philosophy. New proposals for New Questions / ed. by Jocé Rubio Carrecedo. Proceedings of the 22nd IVR World Congress, Granada, 2005. – Vol. II. – Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie. Nr. 107. – Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 2007. – P. 26–34.
564. Marshall, A. Principles of Economics [Текст] / A. Marshall. – L., 1961. – 175 p.
565. Masuda, Y. Information Society as Postindustrial Society [Текст] / Y. Masuda. – Wash., 1983. – 234 p.
566. Masuda, Y. The information society as postindustrial society [Текст] / Y. Masuda. – Washington : World Future Society, 1983. – 171 p.
567. Mathias Muller Security and Data Protection in EGovernment [Текст] / Department of Informatics University of Fribourg November, 2008. – 27 p.

568. Methodologies of Legal Research. Which Kind of Method for What Kind of Discipline? [Текст] / ed. by Mark Van Hoecke. – Oxford ; Portland : Hart Publishing, 2011. – 294 p.
569. Monte, L. A. Del. The Artificial Intelligence Revolution: Will Artificial Intelligence Serve Us Or Replace Us? [Текст] / Louis A Del Monte. – 1 edition, 2014. – 210 p.
570. Mootz, F.-J. III. Law, Hermeneutics and Rhetoric [Текст] / F.-G. III Mootz. – Burlington : Ashgate, 2010. – 470 p.
571. Moran, M. Politics and Governance in the UK [Текст] / Michael Moran. – UK : London, Palgrave Macmillan, 2005. – 576 c.
572. Müller, F. Rechtstext und Textarbeit [Текст] / F. Müller, R. Christensen, M. Sokolowski. – Berlin : Duncker & Humblot, 1997.
573. Nagel, C. Democratizing Technology: Andrew Feenberg's Critical Theory of Technology (review) [Текст] / C. Nagel // Technology and Culture. – 2008. – V. 49. – № 2. – P. 519–521.
574. NAVIGATION CENTER [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.navcen.uscg.gov/?pageName=GPS>.
575. Peczenik, A. Scientia Juris: Legal Doctrine as Knowledge of Law and as a Source of Law [Текст] / Alexander Peczenik. – Dordrecht : Springer, 2005. – 200 p.
576. Perrone-Moisés, C. Forgiveness and Crimes against Humanity: a dialogue between Hannah Arendt and Jacques Derrida [Електронний ресурс] / C. Perrone-Moisés. – Режим доступу: <http://hannaharendt.net/research/perroneII.html>.
577. Raz, J. The Rule of Law and its Virtue [Текст] / J. Raz // Raz J. The Autonomy of Law. – Oxford : Oxford University Press, 1979. – P. 210–229.
578. Real Social Science: Applied Phronesis [Текст] / B. Flyvbjerg, T. Landman and S. Schram (eds.) – Cambridge University Press, 2012. – 322 p.
579. Rortí, R. Солідарність або об'єктивність [Текст] / R. Rortí // Рюс Ж. Поступ сучасних ідей. – К. : Основи, 1998. – С. 516–518.
580. Roszak, T. The Cult of Information. The Folklore of computers and the True Art of Thinking [Текст] / T. Roszak. – N. Y. : Pantheon Books, 2000. – 764 p.
581. Scholte, J.A. Beyond the Buzzword: Towards a Critical Theory of Globalization [Текст] / J.A. Scholte. – London : Pinter, 1996. – P. 43–57.

582. Soziale Inklusion [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://de.domotica.net/E-Administration>.
583. The Rule of Law [Текст] / ed. I. Shapiro. – N. Y. : New York University Press, 1994.
584. The Rule of Law. History, Theory and Criticism [Текст] / P. Costa and D. Zolo (eds.). – Dordrecht : Springer, 2007. – 695 с.
585. Thomas Müller und Roman Allenstein Datenschutzrechtliche Anforderungen an das e-Government [Текст] / HS Bremerhaven Juristischer Datenschutz, 2006. – 21 p.
586. Toffler, O. Previous&Premises [Текст] / O. Toffler. – N. Y. : Morrow, 1983. – 275 p.
587. Tontti, J. Right and Prejudice: Prolegomena to a Hermeneutical Philosophy of Law [Текст] / J. Tontti. – Burlington : Ashgate, 2004. – 204 p.
588. Was ist E-Democracy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://soziologist.blogspot.com/2010/12/burgerkarte-aktivieren-und.html>.
589. Zerzan, J. Future Primitive Revisited [Текст] / J. Zerzan. – Feral House, 2012. – 240 p.

Наукове видання

СУЧАСНЕ СУСПІЛЬСТВО: філософсько-правове дослідження актуальних проблем

Монографія

За редакцією
професора *О. Г. Данильяна*

Редактор *С. А. Пашинська*
Коректор *Н. Ю. Шестьора*
Комп'ютерна верстка *О. А. Федосєєвої*

Підписано до друку з оригінал-макета 31.05.2016.
Формат 60×90 $\frac{1}{16}$. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Обл.-вид. арк. 28,24. Ум. друк. арк. 30,5. Вид. № 1430.
Тираж 300 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а
Тел./факс (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено у друкарні ФОП Леонов
Тел. (057) 717-28-80